С(Балк)2
Г 957

Г 4702100000-069
М 125 (03)-85 26-85

© «Эльбрус» китап басма, 1985 ж.

«САБЫР УШАКЪНЫ» АЛ СЁЗЮ

Бизни литературабызны бир бёлюмю — малкъар проза — бу арт жыллада эслерча жетишимле болдургъанды. Аны битеу да жанрларыны суратлау даражалары заманны излемлерине тийишлиликде ёсюп келедиле. Хапар, новелла, повесть, роман болсун — малкъар литературада эркин айныуну жолуна чыкъгъандыла. Ала халкъыбызны жашау жолун, къууанчларын, къыйынлыкъларын да суратлау сёзню амалы бла кёргюзтюп бередиле. Аны бла ёсюп келген тёлюню патриотизм сезимликде, ахшыланы юлгюлеринде юйретирге болушадыла, адамны адамлыкъ намысын англаргъа, аны сакълай да билирге себеп боладыла.

Гуртуев Эльдар битеу кючюн, фахмусун, хунерин да ол сыйлы, жууаплы борчлагъа атап ишлеген жазыучуларыбызданды.

Ол бюгюнлюкде ёз хаты тохташхан, чыгъармачылыкъ ишде кеси ызлагъан жол бла таукел баргъан, жарыкъ фахмусу мингле бла окъуучуланы жюреклерине жол тапхан жазыучуду дерге боллукъду.

Хапары, повести, романы болсун, аны чыгъармаларын окъугъанда жашау кертиликни, жюрек халаллыкъны, терен магъанаиы, шатык тил бла жазылгъан суратлау оюмланы инжиле кибик тизилип тургъанларын кёресе.

Жазыучуну суратлау энчилиги болур ючюн, дейдиле, аны ниет ызы да тийишли даражада болургъа керекди. Ол затны терен англагъан, суратлау фахмусун ол затха бойсундуруп ишлеген Гуртуев Эльдарны, ол иени юсюнден жазса да, литератураны не жанрын хайырланса да, аны чыгъармалары ёз халкъына айыпсыз къуллукъ этип келедиле.

Ол ётюп кетген ёмюрню, бизни заманны адамларын да, аланы къууанчларын, жарсыуларын да, жюреклеринде жюрютген муратларын англай, аланы сагъышларын, оюмларын ёз оюм элегинден ётдюрюп кёргюзтеди.

Андан болур, Эльдар Гуртуевни чыгъармаларында сабанчы бла малчы, къуллукъчу бла ишчи, къарт бла жаш, тиширыу бла сабий шарт ызланнган сыфатлары, адет-къылыкълары, тил энчиликлери бла ишленнген литература жигитле автор кёргенча жашайдыла, ол айтханча кюрешедиле, къууанадыла, жарсыйдыла. Окъуучу уа жазыучуну китапларында суратланнган ишлени шагъаты болгъаны бла къалмай, автор кёргюзтген ахшыланы къууанчларына къууанады, жарсыуларына жарсыйды, болгъан ишлеге кеси багъа бичеди.

«Сабыр ушакъны» автору малкъар литератураны сёз усталарыны тизгинине ансдан келип къалмагъанды. Ол халкъыбызны тил байлыгъына арымай-талмай юйренип тургъаны бла бирча, малкъар нарт тауурухланы, жырланы, жомакъланы байлыгъындан, орус, битеудуния литератураны жетишимлеринден юйреннгенлей келеди.

Эльдар Гуртуевни энчи хатында, аны жазгъан китапларында авторну бийик литература культурасы андан билинип турады.

Бу китапны автору кёп затны башын ачхан жазыучуду. Аны алай болууна жашау сынамы, кёргенинден, эшитгенинден, айырып, ийнаннгылы сыфат къурай билгени болушадыла.

Чынтты жазыучу кесини халкъыны, миллетини ышаннгылы уланы болады. Алай болгъан къадарда уа халкъыны муратлары аны муратларыдыла, халкъыны къууанчына да ол ёз къууанчынача къууанады. Аны чыгъармачылыкъ иши халкъына жараса уа жазыучу да кесин толу насыплыгъа ол заманда санаргъа боллукъду. Окъуучуну ыспас-бюсюреюнден уллу саугъа уа жазыучугъа къайда!

Эльдар Гуртуевни чыгъармачылыкъ ишинде тюрлю-тюрлю жашау болумлагъа кёре жазылгъан хапарланы кёребиз. Ол хапарлада бири бирине ушамагъан адамланы образлары жигитликни, батырлыкъны, халаллыкъны, чомартлыкъны, огъурлулукъну дегенча шартланы кёргюзтген образла бла бирге зорлукъ бла зулмулукъну, сатхычлыкъ бла малкёзлюкню, тонау бла малгъунлукъну кёргюзтген образла да унутулмазча ишленнгендиле.

Жазыучуну «Ёр жол» деген повестинде таулада тууп, тауда ёсген жашны жигитлигин, ётгюрлюгюн, Туугъан журтуна таркъаймаз сюймеклигин тамамлы бишген образгъа аркъау этеди. Керти да къая жашы — къаячы — Магомет деген таулу жашчыкъ, уруш башланнганлай, бирси тенглерича, арсарсыз фронтха атланады. Алай, сынамлы къаячы болгъаны ючюн, аны фронтха иймей къоядыла. Анга башха, жууаплы, къыйын да жумуш чыгъады. Магомет аскер къаячыланы хазырлап башлайды. Уруш аны туугъан жерине жетгенде уа, къаты сермешлени биринде душманны къолуна тюшеди. Жаралы жашны «Эдельвейс» деген немис дивизияны солдатларындан бири танып къалады. Ол Кавказгъа уруш аллы жыллада альпинист болуп келгенледен эди. Немислилени таматалары Магометни къаячы болгъанын билгенлей окъуна, таулу жашха фашист байракъны «Къама» деген къая башына орнатыргъа буюрады. Душман солдатланы кёл этдирир ючюн. Магомет, башха амал тапмай, къаягъа ёрлеп башлайды. Алай мураты уа бирди — душман байрагъы ёмюрде да «Къама» башына чыкъмаз. Ол фашист байракъны хурттак-хурттак этип, энишге атады. Къаячыны ёлтюредиле. Ол сюйген ташларына къапланып къалады.

Повестде уруш аллы мамыр жашау, къазауатны кезиуюнде ачы сермешле да кёргюзтюледиле. Таулу жашны жигитликге хазырлагъан совет жашау хал, комсомолчуланы ниет талпыныулары, Ата журтларына сюймекликлери кёп тюрлю суратлау амал бла берилгендиле.

Автор «Мёлекледе къонакъда» деген чам хапарла жыйымдыгъында,

кюлкю, масхара амалланы хайырлана, жашауда тюбей туруучу кемликлени суратлау сёз бла ачыкълайды. Китапда бюрократланы, башларын къуллукъ хайран этгенлени, улгхачыланы, кёзбаучуланы, низамсызланы, аман адетлеге табынганланы юслеринден да айтылады.

Эльдар Гуртуевни чам, кюлкю хапарларыны кёбюсю орус тилде чыкъгъандыла. Тыш къыраллы тилледе басмаланнганлары да бардыла.

Жазыучуну «Жанбермез Асланбий» деген романтика формада жазылгъан повестинде граждан урушну жылларында Асланбийни — таулу жашны жигитлик жашау жолуну юсюнден хапарланады. Къызыл партизан жашны тау суууча таза сюймеклиги, муратына жетер ючюн ол сынагъан къыйынлыкъла, аны антлы тенглерини, жуукъларыны, эллилерини аламат тёрелери хар бирини энчи къылыкълары-халлары бла повестни бетлеринде ийнанымлы, уста да берилип, окъуучуну кеслерине тартып турадыла. Повестни баш жигити Асланбий душманларыны къолларына да тюшеди. Ала анга кёп азап да чекдиредиле. Къарангы жаш революциягъа жолун арсарсыз табып да къоймайды. Болса да тутхан ишинден, жолундан таймай, жангы жашау ючюн жанын-къанын аямай сермешеди.

«Къош да, бара-бара...» деген повесть а Уллу Ата журт урушну кезиуюндеги сабийлеге аталып жазылгъанды. Анга Азрет, Равиль дегенча жашчыкъланы, алача сабийлени, таматаланы да къыйын къадарлары повестде суратлау сёзню амалы бла берилгендиле.

«Темирбаш» деген повестин бла суратлау новеллаларын автор «Къая жашы — къаячы» деген китабына къошханды. Алада къарындаш миллетле Къабарты бла Малкъарны айтхылыкъ революционерлерини ёмюрледе унутулмаз ишлерини юслеринден айтылады. Ностуев Юсюпню, Энеев Магометни, Къарашаев Хажомарны, Бесланеев Хабаланы, Асанов Хажимуратны, Къалабеков Солтанхамитни, Блаев Лёльну сыфатларын, махтау ишлерин кёргюзтюуде жазыучу суратлау сёзню уста хайырлана билгенди. Революцияны сыйлы ишине чынтты берилген жашланы, коммунист партияны ишине кертичи болгъан тау жигитлени сыфатларын автор къысха документ-суратлау хапарлада бералгъанды. Бу китапны жазмасы жаш тёлюге жазылгъан китапланы Битеуроссей конкурсунда Сыйлы дипломгъа тийишли болгъан эди.

«Къая жашы — къаячыны» экинчи кесегинде Уллу Ата журт урушну жигитлерини юслеринден новеллала бардыла. «Темирбаш» деген повесть а Малкъарны айтхылыкъ уланы Османов Магометге аталып жазылгъанды, аны сейирлик жашау жолуну юсюнденди.

«Къызылкъанат тангларым» деп атагъан повестни жазыучу магъадайлы шахарны, тау элчикни да жаш адамларыны юслеринден жазгъанды. Чыгъармада аланы муратлары, сюймекликлери, дуниягъа кёз къарамлары, ич ниетлери ачыкъланадыла.

Эльдар Гуртуевни чыгъармачылыкъ ишинде белгили жерни аны «Шамсудин къаласы» деген романы алады. Мында авторну билим хазнасыны, тилини да байлыгъын эслерге боллукъду. Аны литература культурасы да бу китапда бегирек кёрюнеди. Мында авторну ниети кёп тюрлю литература жигитни сыфатларында бериледи. Кёп тюрлю амалны хайыр-

лана, жазыучу бизни озгъан ёмюрледе жашагъан тау халкъны элине, жерине къонакъ этеди. Иман, Зауурбек, Шамсудин, Саният, Рафаил, Бекболат дегенча бири бирине ушамагъан образла китапны бетлеринде тас болуп къалмайдыла. Окъуучуну кёз аллында жашагъанлай турадыла.

Автор хайырланнган суратлау амалланы бири — диалогладыла. Аланы тюз къурай билген автор, чыгъармасыны жигитлерине жан салгъанча, аланы хар бирин кесгин, ангылашымлы сёлешдире биледи. Диалогланы кючлери бла адамланы жангыдан жангы шартлары ачылып, образла бютюн ийнаннгылы бериледиле. Хар жигит кеси сёзю бла, кеси мардасы бла, ёз тили бла сёлешеди. Уста Зауурбекни да, Иман-акъылманны да айтхан сёзлери жамауатха жау сюртгенча кёрюнедиле. Аланы адамлыкъ сырларын ачыкълайдыла.

Жазыучу мамырлыкъны, тынчлыкъны сюйген Аланла тарыны жамауатыны дуниягъа кёз къарамын, адет-къылыгъын, тёрелерин кёп тюрлю суратла бла береди. Аланла тарыны уллу драмалы къадары малкъар халкъны эрттеги тарыхыны бир кесекчигин суратласа да, ниети бийик, тили бай, сюйюп окъурча жазылгъан романды.

«Чум терекле» деген жангы повестде автор уруш аллы мамыр жашауну эм урушну биринчи жылларыны юслериндан хапарлайды. Элде жангы жашауну къууанчлы шартлары, адамланы ниетлерини, кёз къарамларыны да тюрлениую, жангы адетле, жангы жырла... Алай, башланнган уруш халкъгъа санап саны болмагъан къыйынлыкъла келтиреди. Бирле фронтда жигитлеча сермешедиле, бирле хорлауну сыйлы кюнюн жуукъалашдырыр ючюн сабан сюре, мал ёсдюре, кече-кюн демей кюрешедиле. Алай, аз болсала да, жан къоркъуу башларын хайран этип, ахырында уа сатхычлыкъны батхагъына батылып къалгъанла да болгъандыла. Повестде автор хар жигитин жашау кертиликге тийишли кёргюзтеди.

Авторну бу китабында — «Сабыр ушакъда» — жазыучу сакълыкъ бла айтхан жарсыулагъа не да кюлкю болумлагъа, кёзбаулукъ бла аманлыкъны ачыкълагъан самаркъаулагъа, чамлагъа, масхаралагъа тюбейбиз. Къуллукъ бузгъан адамны жийиргенчли сыфатын, къылыкъларын, менсиниу бла ёхтемликни аурууу тюгендирген насыпсызланы да чам хапарлада шарт кёребиз. Масхараны семиртиу амалын да автор быллай хапарлада тамамлы хайырланады.

Бизни заманны адамларына ахыр да келишмеген, бир къауум жаш адамланы осал къылыкъларын, гыржындан эсиргенлени, къарны ючюн бетин сатханланы сыфатлары «Сабыр ушакъда» энчи жерлерин алгъандыла.

Малкъар литературада бу китапны автору кюлкю-масхара жанрны айнытыугъа тамамлы юлюш къошханды дерге боллукъду. Бу ишде, тилни чексиз байлыгъын да хайырлана, жашауда тюбей тургъан чюйрелликледен, бош, кюлкю затладан окъуна магъана чыгъара билгени Эльдар Гуртуевха чам новеллаланы жетишимли жазаргъа болушадыла.

Бу китапны авторуну литература хунерини энчилигини юсюнден, бир къауум чыгъармасыны юсюнден да айтырыгъыбыз ол эди.

У. АЛИЕВ

I

Чам хапарла

ЗАУУРБЕКНИ ИНГИЛИЗ ИТИ

Къарт Зауурбекни уллу терек бахчасы барды. Жюзюм тереклери да. Хар жыл сайын ишни сюйген, ишлей да билген огъурлу къартны бахчасы ахшы тирлик береди. Жигер Зауурбекни жыл сайын къууандырады, бетин жарытады.

Болса да ол тирликни иги кесеги... зыраф болуп къалады. Алай иш анда да тюйюлдю.

Таматаны жашы Эл мюлк академияда окъуйду. Ол, Зауурбек акъыл этгеннге кёре, фахмулу, хунерли жаш, айтылгъан алим, элни биринчи академиги боллугъуна кишини ишеги жокъду. Къартны тенглери уа бош заманларында Зауурбекге сукълана турлукълары хакъды.

Алай иш анда да тюйюлдю.

Зауурбекни кесин айтханда, ол кишиге да сукъланмайды. Жашы потребсоюзда ишлеген Алийсолтаннга да, къызы университетде окъугъан Бийасланнга да, тюплю-башлы таш юйю болгъан Зекеге да, жашы милицияда ишлеген Биязуркъагъа да. Зауурбек аланы бирине да сукъланмайды, бири бла да эришмейди.

Алай иш анда да тюйюлдю.

Зауурбекни, башда айтханыбызча, жарагъан терек бахчасы аны жыл сайын къууандыргъанлай турады. Къызыл ингиликли алмаланы, терек бутакъны бюгюп салыннганларын кёргени сайын таматабыз битеу къайгъыларын, ауруулларын да унутуп, жашауну андан ары таукел бардырады.

Жашау дегенинг а татлы затды. Хар эрттен сайын жангы кюнге салам берип, хар ай сайын а жангы айгъа алгъыш этип жашагъандан иги не зат барды? Ма аны ючюн болур, къарт Зауурбек, къол къыйыны бла табылгъан ырысхыгъа къууана, келген къонакъгъа чомарт къонакъбай бола, ол формада жашайды.

Алай иш анда да тюйюлдю.

Баш дегенинг ауруй турургъа жаратылгъан затды. Алайды да, таматаны акъыллы башын да сагъышха къалдыргъан бир зат барды. Алмала, кертмеле да бише башлагъан кезиуде сабий жашчыкъла, таматаны чалманын да буза, терек бутакъланы да сындыра, заран келтириучюдюле. Алай, аны бла да къалмай, чийли-бишли кёгетледен ашап, кеслерин да къыйнайдыла.

Бир жол, Москвада окъугъан жаш солургъа келгенде, Зауурбек анга жарсыуун айтды. Жаш кёп сагъыш этди. Ол, айхай да, атасына болушургъа сюе эди. Чалман бузулмазча, терек бутакъла да сынмазча амал излей, кёп сагъыш этди. Ахырында оюмун атасына айтды:

— Ит тутаргъа керекди. Жарагъан ит. Сора айып эт сени бахчанга, чалманынга да жанлагъан окъуна этселе.

— Итми дейсе? — дегенни айтып, Зауурбек желкесин къашыды.

— Хау, ит. Бирсиле да алай эте ушайдыла да.

— Болур, болур. Да, жашым, ол сабийлени къапса уа? — деди Зауурбек.

— Аны ючюн сен къайгъы этме. Мени шахарда бир иги тенгим барды да, аны арбазында болмагъан тюрлю ит жокъду. Бирин тилеп алырма да, келтиримре.

— Да охо, кёрейик. Бек огъурсузу болмасын ансы. Сабийле ачырларын сюймейме.

Жаш, танг атханлай, шахаргъа кетди. Андан а бир сейирлик итни алып келди.

— Къарачы, тамата, бу жаныуарны сыфатына. Мынга илму аты бла айтханда — бульдог дейдиле. Тутханын ычхындырмагъан, аллай затды. Ингилизде быланы менме деген юйледе тутадыла. Къарачы! Ма былай, кимни ашайым деп тургъанча тюйюлмюдю?

— Тейри, адамы, сыфаты уа кимни да къоркъутурукъду. Кесини орнына суратын салып окъуна къойсанг да. Бек огъурсуз жаныуаргъа ушайды. Ашагъаны, ичгени уа неди? Къалай сыйларгъа керекди муну?

— Аны да соргъанма, тамата. Ишни башы — ашды. Муну къалгъан-къулгъан бла, аман-жубан бла туталлыкъ тюйюлсе. Мынга, биринчиден — бек семиз болмагъан, тууар эт керекди. Аны да биширип бередиле. Бек игиси уа — котлет этип. Тууар эт табылмаса, къой эт да жарарыкъды. Ётмекни агъын бередиле. Къарасындан къаны тюрленирге боллукъду. Ыйыкъдан бир дегенча башы алынмагъан сютге витаминле салып бере тургъа керекди. Ала барысы да жазылыпдыла.

Дагъыда айтырыгъым — къаймакъны да ит бек сюеди. Сууну аз жылытып ичирирге керекди. Ансы тамагъы ауруп къалыргъа боллукъду.

— Харипчик. Боюнлукъ къысып жюрюрге керекди десенг а...

Жаш а, таматаны чамын да эшитмеген кибик эте, бардырады:

— Муну ол бирси итленича тышында суукъ орунда тутаргъа жарамайды. Юйде, жылы отоуда тутадыла. Хы, унутуп къоя эдим, ыйыкъдан бир дегенлей жылы сууда жууундуруп, юсюн-башын таза, жумушакъ жан жаулукъ бла сюртедиле.

Бу жолгъа дери башын булгъай, ышармиш эте тургъан Зауурбекни башы биягъы сагъышха къалды. Агъара башлагъан къашлары аз къымылдай тебиредиле. Ол, бульдог итге бла окъуулу-билимли жашына кезиу-кезиу къарай, терен ахтынды.

— Болду, жашым. Ангыладыкъ. Алай манга быллай къалауур керек тюйюлдю. Башы алынмагъан сютню мен кесим да бек сюйюп ичиучюме. Къаймакъдан да къачмаучума. Этни айтханда уа, бу сылыкъны къарнына ауурлукъ этген къой эт, жарагъан тузлукъгъа да тийире ашасам, манга бек иги жарашыучуду. Ётмекни агъын-къарасын да тигелетиучюбюз. Жылы отоуда олтуруп, телевизоргъа къараргъа да угъайыбыз болмаучуду. Сора ыйыкъ сайын бу хажокурну жууундура кюрешгенден эсе кесим жууна турсам иги болмазмы? Ингилизлиле быллай жаныуарны биргелерине окъуна жатдырсынла. Мен а ол сен санагъан азыкъла бла аллай къолайны тапдыра турсанг, тогъуз ингилиз итингден да иги къалауурлукъ этерикме.

— Бахчанг а, бахчанг? — деди Зауурбекни акъыллы жашы.

— Бахча уа не? Алмала бишсинле, жашчыкъла да ашасынла. Чалманына да кесим къарай турурма,— деди Зауурбек. Сора, жеринден туруп, итге масхаралы ышарып, ашыкъмай, арбазына кетди.

ГЕРПЕГЕЖДЕ ТОЙ ЭТИУ

Той дегенинг адамны эсинде ёмюрге къалгъан зат болады. Аны уа хар миллет кесича этеди. Ол угъай эсенг, хар эл да, хар элни къой союуу башха болгъанда, тойлары уа нек ушаргъа керекдиле? Керек тюйюлдюле.

Ма ол себепден, мени хурметли герпегежчилерим да тойну кеслерича этедиле. Алай, кесигиз ангылагъандан, той къыз

къачырыудан башланады. Аны уа Герпегежде юч тюрлюсю болады. Ол юч да тюрлюсюню бир бирине ушагъан жерчиклери да барды. Болса да хар бирине энчи къарайыкъ.

Биринчи тюрлюсю.

Иш къыз сайлаудан башланады. Жашны къызгъа кёзю къараргъа керекди.

Алайсыз жарарыкъ тюйюлдю.

Да ма, кёзю къарайды. Сора ишни эм жууаплы кезиую башланады. Бурун заманлада ол иш байтамал барыучу эди дейдиле. Къарадым, кёрдюм, сюйдюм, кюйдюм... Тохта, «кюйдюм» артда болуучуду. Кечирек.

Алгъын иш теркирек барыучу эди. Алай энди эр кишиле бла тиширыуланы араларында тенглик тохташдырылгъанлы хар не да башхаракъ болгъанды. Эндиги заманда къарагъан бла кёргенден сора да бардыла ишчикле. Биринчиден, къыз да жашха андан кем эс бурмазгъа керекди. Андан сора — тюбешиуле, кино, театр, концерт, кёбюсюнде, бош, бара тургъанлай, орамда, жолда тюбешиуле. Андан да кёп а — тойлада. Башхаланы тойларында. Бир тюбешиу, эки тюбешиу, жыйырма бла эки тюбешиу...

Ахырында, сюймекликни ёчюлмез оту эки да жюрекни ёртеннге алдырып, иш тахир-зухра болуп тебирегенде — къачырыуну заманы жетгенин бил да къой. Бу иш да алгъын байтамал этилиучю эди. Аймёлекни жамычыгъа чулгъайса, ат бойнуна атаса, сора...

Угъай, ол унутулгъан ишледиле. Шёндю алай жарарыкъ тюйюлдю. Нек дегенде, ат бойнуна атарча чибинбел къызла аздан аз бола барадыла, андан сора да жамычы тапхан да алай тынч иш тюйюлдю. Бек башы уа не менме деген ат да «Жигулиден» къачып къутулаллыкъ тюйюлдю. Къуугъан машинада уа, аны да тюз ангылагъансыз, къызны адамлары боладыла. Къолларында да сырыйнала бла гыбыт къобузла угъай, жарагъан къауалла, къамала да болургъа боллукъдула. Къаты жумдурукъланы уа айтмай окъуна къояйыкъ.

Былайда ол ат ол «Жигулиледен» къачып къутулгъан окъуна этсе да, артда болгъан ишни ызындан иш чыгъаргъа боллукъду...

Биринчиден, бу не ары-бери десенг да — урлауду. Ол а, кесигиз билгенден, осал затды. Айыплы, башхача айтханда — уголовна ишди. Къыз, хахай этип, угъай, алай тюйюл эди, кесим урлагъанма кесими десе да, анга ким ийнанырыкъды? Киши да угъай.

Экинчиден, жамауатны быллай ишлени сюзгенден сюйген иши болмаучуду. Алай дерле, былай дерле. Ахырында уа

кёлсюз жигит, осал сагъышха кетип, ай, башыма ат ургъан а, тура эдим жата, къайдан чыкъды хата деп, сокъуранып тохтаргъа боллукъду.

Ючюнчюден, быллай къыйын бла, жан къоркъуу бла мажарылгъан келин артда, багъасына да багъа къошуп, чексиз ёхтемленирге, баш иечигине да сен — сен эсенг, мен — менме деп тохтаса уа?

Ол себепден, дейдиле акъыллы, тергеулю да герпегежчиле, къачырыргъа жетгенде, мешина бла къачырыргъа керекди. Бу амалда, аны да тюз эледигиз, ат бла къачыргъанны романтикасы къалмайды. Ол себепден къыз бир кесек гузаба этерге керекди. Алай аны да жери-чеги бла... Тюз мешинагъа киргенлей къазауат этип башласа, иш оюлургъа боллукъду. Артал да кишиу болуп турса уа, кеси ыразылыгъы бла къачхан сунуп, айып этерге боллукъдула. Тап алай окъуна эсе да...

Алай болгъанда, дейдиле герпегежчиле, къызны гузабасы, къычыргъаны, къазауаты да, школ самодеятельностдан кем болмай, андан да озмай къалса игиди.

Тюзюн айтханда уа, жолдашла, бу амалны игисинден эсе осалы кёпдю. Алайды да, къыз къачырыуну экинчи тюрлюсюне къарайыкъ.

Экинчи тюрлюсю.

Бу да сайлаудан башланады. Алай мында хар не да акъыртын, тыншчыкъ, ашыкъмай бардырылады. Болса да адетде жюрюген ишчикле, жиги жиги бла къуралып, тынгылы этиледиле.

Да ма, ол башында айтханыбызча, сайлау, башхача айтханда — сюймеклик, къызадан къыза барып, ахыр чегине жетгенде, ишни къолгъа келечиле аладыла. Бу ишде аллай устала, тауча айтханда — дипломатла бардыла, аланы бирин Миллетлени Къоркъуусузлукъ Советине ийсегиз, хар болгъан къаугъаны мычымай тохтатып, дунияны уа тойгъа айландырып къоярыкъ эдиле. Алай сунама.

Герпегежчи келечиле, заманны оздурмай, бек да ашыкъмай, ишни къолгъа аладыла, къызны арбазына киредиле. Къонакъбайла аланы хапарларына къууанганларын билдирмеселе да, хурмет этип, сабыр тынгылайдыла, сёзлерин бёлмейдиле, этиллик жууапны уа алайда окъуна тынгылы хазырлап башлайдыла.

Ишни ол кезиую этилгенден сора, не «хау», не «угъай» дегенни эшитмеген келечиле, къонакъбайлары бла сабыр саламлашып, юйден шош атлай чыгъадыла. Экили жууапха

кёре, ала энтда келликдиле. Бир кесек заман оздуруп. Ишни ахыры белгили болгъаннга да къарамай.

Ахырында уа — той.

Той дегенинг тойду. Аны юсюнден кёп айтылгъанды, кёп да айтыллыкъды. Герпегежчи тойда къонакъбайла битеу элни чакъырадыла. Жырлай, тепсей, ашай, иче биле эсенг — кел! Жюрекле да эшиклеча ачыкъдыла. Олтур, жонулгъан стаканнга жабыш...

Тохта! Ашыкъма! Герпегежчи тойда Тамата деп бир патчах болуучуду. Сен андан кичи эсенг не да аны къарындашындан (эгечинден) туугъан эсенг — узагъыракъ олтур. Киеую эсенг а — башха отоугъа кет. Тамата анда да болур, алай адамлыкъ даражанг анда иги сакъланныкъды. Анда, ким биледи, санга сёз берирге да болурла. Аны да эсингде тут. Кесинги бирсиледен акъыллы этерге кюрешме. Ауузачыкъ болуп да къалма. Ичиуню тири башласанг да, сабыр бардыр.

Герпегежчилеча той этиуню кезиуюнде элде болгъан къойланы саны эслерча тюрлениучюдю. Аны башха сылтауу да болур. Алай ол затны юсюнден башха хапарыбызда тынгылы айтырбыз.

Быллай тойланы кезиуюнде эл доктор да ишсиз болмайды. Эл тюкенни планы уа артыгъы бла толуучуду.

Сейирлик затды, не айтдыраса, кавказ той, бютюн да аны Герпегежде болуучу тюрлюлери...

Алай, той да бара тургъанлай, бу къууанчха, бу огъурлу ишге бир тапсыз затчыкъ да къошулуучуду. Ол да неди десегиз — толгъан айча нюр жайгъан келинчикге багъа бичиу. Тюмен-сом багъа. Тюзюн айтханда, бу сыйлы ишге политэкономияны белгили формуласы жухун сугъуп тебирейди. Аймёлегибиз, айып этмегиз, товаргъа айланады. Аны уа, билесиз, бирле багъаракъ сатаргъа, алгъанла уа учузуракъ алыргъа сюйюучюдюле. Ол себепден, бу ишде кёбюсюнде даулашчыкъ тууаргъа да болады. Не гитче, не уллу даулаш. Жаш бла къыз а, кеслери билмей тургъанлай, ол даулашны къыйматын аздан сезип башлайдыла.

Иш да недеди десегиз, ол «къалын» деген жаныуарчыкъны бир тюрлю тохташхан къыйматы жокъду. Къызны да аны багъасын шарт кёргюзтген документи жокъду. Аны фахмусу, къолдан усталыгъы, ишде хунери, къылыгъы, билими дегенча затлары бир жерде да жазылмайдыла. Ма бу заты — мынча сом дегенни айтып.

Алайды да, иш аны хатасындан осалгъа кетерге боллукъду.

Ол айтылгъан жаныуарчыкъгъа къажау къаты кюреш барады. Алай ол хыйлачы затчыкъ да, ыз ташлай, кесини

сыфатын тюрлендире башлагъанды. Иши уа бирди. Адамланы орталарына суукъулукъ салыу, ахлу-жууукъну бир бирге къайырылышдырыу, башха палах ишле...

Бу ишни арты иги бла да бошалыучуду, алай аман бла бошалгъанындан а аллах сакъласын. Анда уа жангы келин ата юйюне тыншчыкъ келип къалады, жаш да ёмюрде къатын алмазгъа сёз береди.

Кесигиз кёргенден, ишни бу тюрлюсюню игиси да бар, аманы да бар. Алайды да, ючюнчю тюрлюсюне къарайыкъ. Герпегежде, хоншу элледе да тойну ючюнчю тюрлюсю кёпден кёп тюбей башлагъанды. Халгъа кёре, ол биринчи бла экинчини хорларгъа окъуна боллукъду.

Ючюнчю тюрлюсю.

Иш мында да сайлаудан башланады. Алайсыз амал жокъду. Жаш къызны орамда, тойлада (башхаланы тойларында) кёргени бла къалмай, тынгысыз тюшлеринде да кёре башлайды. Биринчи классдан бери бирге окъуп келгенлерине да къарамай, жангыдан танышадыла. Жаш кёкюрегинде боркъулдап къайнагъан сюймекликни жашырыргъа кюрешеди. Алай къыз аны эслейди. Алай бла ала экиси да, бирден атлай, бир ниетде жашауларын бирге къураргъа ыразылыкъларын бири бирине билдиредиле. Сау да дунияда ол къыздан ариу, андан акъыллы да жокъду. Жаш да къызгъа энди... не айтдыраса.

Бу ишге жай кёгюню чууакълыгъы, булбулну жыры, тау сууну къууанчлы макъамы да себеп боладыла. Жарыкъ жырла бла назмула да бу затха иги болушадыла. Герпегежчи жаш бла къыз кёз кёре тюрленедиле. Къыз кюзгю аллында кёбюрек мычыйды. Жаш да, хар тюбешиуге атланнганы сайын юсюне-башына алгъындан эсе сакъ болады. Таматала, акъыллы таматала, бу затны кёредиле, алай кёбюсюнде, ал бурун кёрмеген кибик этедиле.

Сюйген къызы айтса, жаш жер этегине барып къайтыргъа атланады.

Ахырында, экисини да ыразылыкълары бла ишни къолгъа ол башда айтылгъан дипломатла аладыла. Айтылгъан кюнде уа жарыкъ той башланады. Жарыкъ дегенде да, ол кёбюсюнде кече угъай, кюндюз барады. Бу уллу къууанчны кёкден сюйюнюп къарагъан кюн да жарытсын дегенликден.

Къонакъла келедиле. Саугъала келедиле. Жангы юйюр къуралады.

Бу кезиуде ол хурметсиз жаныуарчыкъ кесин ортагъа сугъаргъа кюрешиучюдю. Алай герпегежчиле аны арбазгъа окъуна къоймайдыла дейдиле. Жангы жууукъла уа бир бири бетлерине уялмай, буюкъмай къараучудула.

Жарыкъ тойда жарыкъ жырла айтыладыла, алгъыш аякъла, акъыллы сёзле, чамла, кюлкю — бу затла, бири къалмай, барысы да жюрекни терининден келедиле.

Намыс бла насып деген а герпегежчи тойну булутсуз кёкден къарагъан хычыуун жай кюнюча жарытады.

ТАТТЫУКАНЫ САУГЪАСЫ

Алгъадан окъуна айтып къояйыкъ — Таттыука аман адамгъа бир заманда да саналмагъанды. Бек аламат болмаса да, жарашыулу, халал, тынгылы адамды. Ол себепден бу хапарда аны кёлюне тиерча бир зат да айтыллыкъ тюйюлдю. Алай, анга аталып, уллу махтау да болмазлыгъын да эсге сала кетейик. Таттыукача кишилерибиз да кёпдюле, тюзюн айтханда уа, аны да не жашырыр кереклиси барды, биз — кишиледе, Таттыукагъа ушамагъаныбыз алай кёп да болмаз.

Болса да Таттыука — Таттыукады. Бу къысха хапар да анга аталады, аны юсюнденди, бир бирле айтыучулай, анга жораланады.

Узун сёзню къысхасы, жай кюнлени биринде, аллай кюнле уа хапарда угъай, жашауда да бола туруучудула... Ыйых кюн эди. Таттыука сагъат оннга ишлей уянды да, аш юйден бир тауушлукъ ийисни деменгили къочхар бурну бла сезип, къалын кирпикли кёзлерин ачды. Ол, ашыкъмай, жыякъ сюеклерин чыкъырдата эснеди. Тюклю билеклерин кенгнге жайып, тулпар жауурунларын бирге жетдирди. Башхача айтханда — зарядка къылды.

Аш юйден келген ийис башын хайран этип, жукъусун аяздыргъандан сора Таттыука, кёзлерин уа, ол жауда бишгенлени ийислери таба атлады. Бийче уа, аны жанлагъанын да эслемей, кеси ишин бардырады. Къызыл «ингиликли» бёрекле, сай табакъда къалау болуп, берекетли кёрюмдюлери бла Таттыуканы ауух сууларын келтиредиле.

— Уой, мен сенсиз болмайым! — деди Таттыука субай санлы, жигер бийчесине, кёзюн ол къызыл бишген бёрекледен алалмай.— Жашагъы эди эл багъасы Аймёлекчигибиз!

— Ыхы, иги болду уяннганынг, киши. Бар, къол-бет жуу да, ариу кийин. Къонакъла келликдиле, — деди Аймёлек, къызгъан жалгъауучха сары жау сала.

— Ол дегенинг? Не къонакъладыла ала? — деди Таттыука.

— Мени бла ишлеген къызла,— деди юй бийче, бёри бурулмай.

— Не ючюн деп? — Таттыука бир гитчерек щёгкала тенгли къашларын кётюрдю.

— Келселе кёрюрсе,— деди Аймёлек ёпкелеген ауаз бла.

— Да охо, келсинле...— деп, Таттыука дагъыда эснеди, сора къол-бет жууаргъа кетди. Бетине, мангылайына суукъ суу жетгенде уа, эсине бир зат тюшюп, Таттыука кенг къол аязы бла кесини уллу мангылайына шап деп урду. «Туугъан кюнюдю минчакъчыгъымы. Башхача айтханда — день рождения. Тенг къызлары да аны ючюн жыйыллыкъ болурла. Мда-а... Тейри — антым, алай эсе уа мен да хазырланыргъа керекме. Эртте заманлада адамны туугъан кюнюн угъай эсенг, жылын окъуна истемеучю эдиле. Тиширыуланы уа — бютюн да. Энди уа — жангы жашау, жангы адетле. Алай эсе уа, заман бла бирден, культурна атларгъа керекди. Башхача айтханда, бюгюн тенглерини алларында аны бир къууандырмасам, Аймёлекчикни айча мангылайчыгъын бир жарытмасам, жарамаз».

Ма быллай акъыллы, къыйматлы оюмла башында къымылдай, Таттыука, юсюн-башын сыйдам этип, чурукъларын да жим-жим жылтыратып, хуржунуна он тюмен салды да, шахаргъа кетди.

Барады Таттыука, барады, кеси-кесине ыразы болуп. «Ма талай жыл жашайбыз, дейди ол, алай Аймёлекден не тырман, не былай бир къаты сёз эшитмей келебиз. Иги адам, акъыллы адам, халал адам... Алайды да, аны тенглерини алларында бир иги къууандырсам, иги иш боллукъду. Эр кишини халаллыгъы, адамлыгъы да аны тиширыугъа этген хурметине кёре тергеледи. Оллахий, Чехов, жаннетли боллукъ, андан акъыллы сёз айтхан болмаз эди. Биз а ангыларгъа керекбиз. Ма — он тюменим, ма кесчигим, тюкен а азмыды! Жарагъан жюзюкчюк алама. Былай, бир ариу ташы бла. Бармакъчыгъына салсын да айлансын. Хар бармагъына къарагъаны сайын мени да эсине тюшюре...»

— Уоссалам алейкум, Таттыука, къайры сызылып бараса бу ахырзаман иссиде?

— Да барабыз... былай, э-э, прогулка, башхача айтханда — бош...

— Кел, алай эсе, суу бойнуна тигелейик да, бирер шишлик ашап, бирер кружка сыра да ичип чыгъайыкъ ансы, харам болуп къалабыз.

Осман аман жаш тюйюлдю. Кеси да Таттыука бла бирге ишлейди. Месткомгъа айырыула болгъанда, ол Таттыуканы атын биринчи болуп айтхан эди. Аны ызы бла уа битеу къалгъанла да. Иги адамды. Иги адамны кёлюне тиерге уа жарамаз. Аны юсюне уа быллай кюн, суу бойнунда тенглеринг бла бирге олтуруп, шишликчик къапхандан не хата? Бир бирни сыйлай, намыс эте турмаса, жашауда не къыймат къаллыкъ-

ды? Адам адамны сюерге, не ишде да билеклик эте тургъа керек тюйюлмюдю?

Жарагъан шишлик, ахшы тенгле, сабыр ушакъ, башха затла да Таттыуканы кёлюн кётюрдюле. Антсызма, бу басымлы адамланы мен да бир ыразы этмесем дегенни айтып, жашланы жашыракъларындан бирине эрлай юч-тёрт къызыл къагъыт узатды. Жумушха къууду.

Ахшы тенгле бла суу бойнунда олтуруп, тенглик аякъланы яхшы зынгырдатып, алгъыш сёзле айтханны бир тюрлю хатасы жокъду. Алай «зауукълукъ» деген сёзню жанында «жууаплыкъ» деп да биреу жюрюйдю. Алайды да, «оюннга кетип, ишни унутма». Иги сёзле, акъыллы сёзле.

Ма ол себепден, кесек кеф болса да, акъылын а тас этмеучю Таттыука, тюш бола, жумушун жангыдан къолгъа алды. Алды да бир зат эследи. Ахча жюзюкге жетмей къалыргъа ушай эди. Жетмей эсе, жетмесин. Жюзюк неди? Ол жылтыраукъ тогъайчыкъны бармагъына салып айланнгандан не хайыр табадыла? Бош, эрттеден къалгъан осал адет, буржуй адет. Аймёлекни бармакъчыкълары алайсыз да ариуладыла. Танышханыбызда да бек алгъа аланы эслеген эдим.

Андан эсе, деди акъыллы Таттыука, мен анга жарагъан чурукъла алайым. Жюзюксюз адам жашау эталлыкъды. Аякъ кийимсиз а бир кёр! Бийиктабанла алайым. Ыхы, чурукъ тюкен къайдады?

Юйден эшикге уа чыгъармам, ариуум,
Бийиктабанла кийдирмей...

А-а, ол ресторанны тёбен жанында ушай эди! Барабыз, алабыз, къагъыт кюбюрчекге салабыз, дарий тартма бла къысдырабыз, сора тюзюнлей юйге!

— Къара-къара-къара жашны! Къайдан чыкъдынг, Таттыука, жангы ай чыкъгъанлай? Былай келчи, жанымы къыйыры, сыйлы къонагъыбыз бла бир танышдырайым. Бир да болмагъанча, золотой адамды. Кеси да ара шахарданды. Ангылаймыса алайчыгъын?

Таттыуканы таматасыны экинчиси бир да болмагъанча огъурлу, адепли адамды. Намысы да биринчиден кем жюрюмейди. Къонакъ а аллахны къонагъы болса да, сыйлагъан а, адетге кёре, биз этебиз.

— Кел, Таттыука, бу сыйлы къонакъны намысына бирер аякъ кётюрейик. Ахшы адетибизни билип къойсун...

Биринчини ызындан экинчи жауча учхалагъаны, экинчини ызындан ючюнчю уа сууча тигелегени кимге да белгилиди. Таттыукагъа да. Сынамагъан заты тюйюлдю. Алай болгъанлыкъгъа, былайда хурметли таматаны, хурметли экинчисини

хурметли къонагъыны аллында бизни адетдеча толу хурмет этилмесе жараймыды?

Ашау-ичиу бошалып, иш тергеуге жетгенде, Таттыука жилтинкёз шапа къызны чакъырып, къолун къоюн хуржунуна сукъду. Таматаны экинчиси бир кесек ачыуланнган да этди, алай... шошайды. Къонагъына ышарып къарады: кёремисе, бизде нечик намыслы жашла бардыла!

Терек ауанала да созулуп, кюн да тау таракълагъа жууукълаша тебирегенде, Таттыука «оюннга кетип, ишни унутма» деген акъыллы жорукъну эсине тюшюрдю. Сора ахчасын санады. Уллу къууанмады. Сейир затды бу ахча дегенинг. Ашай-иче баргъаныинг къадар, кёз кёре хуржунунг жукъара барады.

Ыхы, деди Таттыука, мен алмасам да, Аймёлек чурукъ керекли тюйюлдю. Ат жюгю чуругъу болур. Тиширыуланы ауузлары ол «жаппа-жалан аякълай къалдым» дегеннге юйренип къалгъандыла. Андан эсе жарагъан духла алайым. Ма саугъа десенг! Тиширыулагъа духла бер ансы... Бютюн да жазыулары ангылашынмагъан, импортный. Бусагъат алайыкъ да... Къайда эди кеси да бу дух тюкен?

— Уассалам алейкум, Таттыука! Нек ажашханса бизни орамгъа! Оллахий, бу жол да къайтмай кетсенг а, мен кечсем да, эгечинг кечмез. Бюгюн да сагъыннган эди. Ке-е-л, мен сени хапарларынга тынгыларыкъ тюйюлме.

Бийнёгерден къутулгъан, айхай да, иш эди. Кюрешди Таттыука. Алай эски тенги — бирде киеу, бирде къарындаш болуучу Бийнёгер азун ачаргъа да къоймады.

Таттыука алайчыкъда конфет тюкеннге къайтыргъа эркинлик алды. Бийнёгер биргесине кирди.

— Айып этме, эгечден туугъанчыкъла ненча бола эдиле?

— Да бир деп, тёрт да шайтан жаратхан айланадыла.

«Ыхы,— деди Таттыука,— тёрт коробка конфет...»

Бийнёгер, бир кесек жаншагъыракъ болгъанлыкъгъа, халал адамды. Юйдегиси да алай. Сабийлери уа... алма терегинден кери кетмегенча, сейирлик ушайдыла.

Столгъа хычинле келгенде, ала бла бирге эки уллу кружка бла айран да салыннганда, Таттыука бери келгенине бек да сокъуранмады. Сабийле да къууанып тура эдиле къонакъгъа, аны саугъаларына да.

...Таттыука орамгъа чыкъгъанда, кюн ол тау тарахълаиы артларына бугъуп, кёкню бирси жанындан а акъсылдым ай чыгъып тура эди.

Оллахий, бу иш ишден тюйюлдю. Юйге кеч болгъанма. Итлик этгенме. Сабаклыкъ. Къонакъла да чачылгъан болурла. Саугъа уа... ахча жокъну орнунда эди. Таттыука битеу хуржунунда къалгъан ууакъчыкъланы жыйып, бир ууучундан

бир ууучуна къуя, мудах сагъышлагъа кетди. «Мынга уа уллу саугъа алырса. Э, Таттыукачыкъ, эшек а эшек кёре эдим...»

Алайына орамны бирси жанында мудах киши гюлле сата тургъан къарт къатынчыкъны эслегенлей, арсарсыз ары ётдю. Тиширыула гюллени да бек сюедиле. Къурлай баргъандан эсе, быланы элтсем окъуна...

Алай ахчасы роза гюллеге да жетмей къалгъанда, кишини санлары бошайдыла. Аны халын кёрюп, къарт къатынчыкъ жазыкъсынды, гюл къысымны Таттыукагъа узатды:

— Ал, жашым. Ахчасын артда келтирирсе. Унутуп къоймасанг.

Таттыука юйге киргенде, къонакъла, жерлеринден турушуп, аны тёгерегине басындыла. Юй бийчеге айтылгъан алгъышланы жангыдан айта, шампан бокалларын занг-зунг этдирдиле.

Таттыука къызыл гюллени Аймёлекге уяла-уяла узатды. Ол а, бу сейирлик гюллени алгъанда, бир зат эсине тюшгенча, эрини бетине кёп жыл термилип тюбеген сюйгенинеча къарады, акъ мангылайы жарыды... Бир кесек эс жыйгъандан сора, юй бийче, тенглерине къарап, кёлю тола айтды:

— Билемисиз, къызла, бу киши тюз да быллай розаланы тамам он жыл мындан алгъа тюбешгенибизде келтирген эди. Тюз да быллай къызыл розала... Он жыл...

Къонакъла бир бирине къарашдыла.

— Ма сюймеклик десенг! — деди бири.

— Сен нечик насыплыса! — деди юй бийчени къатында олтургъан тиширыу.

Таттыука уа къонакъланы былай къууанныганларына сейир эте олтура эди. «Къужур халкъдыла бу тиширыула».

ЖЕЛ ТИРМЕН

Ол сейирлик акъыл манга къачан келгенин кесим да унутханма. Къайсы эсе да бир ингилизли жазыучуну романын окъугъандан сорамы, огъесе бир тыш къыраллы киногъа къарап къайтхандамы... эсимде тюйюлдю.

Алай кюнлени биринде, тюзюн айтханда уа шош ингирлени биринде, юй бийче да, уллу анабыз да тургъанлай, мен мындан арысында кесими юйде, жамауатда да болсун, къалай жюрютюрюгюмю айтдым:

— Тамбладан башлап, — дедим юйдегилеге, — джентльмен боллукъма.

— Сен алайсыз да жел тирменсе,— деди анабыз, жюн матауну да чулгъай, айтханыма уа уллу эс да бурмай.

— Охо-охо, игиди, кимни угъайы барды,— деп къойду юй бийче да.

Мен, тамбладан ары созмай, жашау халымы тамыры бла тюрлендирирге, тамбладан башлап, артал да башха адам болургъа таукеллигими айтдым.

Болса да мени сёзлериме хазна киши эс бурмады. Бош, ышармыш этип, айтханымы лакъырдагъа буруп къойдула.

Да къойсунла. Алай сёзюне табыла билген киши болгъанымы уа артдаракъда кёрюрсюз. Тиширыула, кесигиз да билгенликден, къулакъ эшитгенден эсе кёз кёргеннге бегирек ийнаныучудула. Эр кишиле да...

Джентльмен деп, аны кесигиз, сёзлюкге къарай да турмай, менден эсе иги ангылай болурсуз, кесин ариу жюрюте билген адамгъа, айтхан сёзюне табылгъан, тенгликни антлы ёкюлю болгъан, намыслы, хурметли, адежли, таза ниетли, басымлы... бек къысхартханда уа — иги адамгъа айтадыла.

Узакъгъа соза турмай, «иги ишни болжалгъа салмай», тамбладан башлап, артда мени бирсилеге юлгюге атым айтыла турурча, кесими алай жюрютюрюкме. Тюзюн айтханда, ол алай къыйын иш да болмаз. Аны не къыйыны барды! Иги ишге табылгъан адамны къолундан келмезлик не барды? «Игилик этерге ашыгъыгъыз,» — деп ол закий поэт да бошдан айтхан болмаз эди.

Аллай ахшы, огъурлу да муратларым акъылымда къымылдай, кесим кесиме ыразы болуп, бир хычыуун, учунуу сезимле да кёкюрегими толтуруп, жангы кюнню жангы эрттенлигин ол формада, уллу жюрек талпыныуда башладым. Ол эрттенлик да, ол жангы кюн да манга энди башха кёрюнедиле.

Ишге атланнганма. Эрттен азыкъ бла сыйлагъаны ючюн юй бийчеге, намыслы ышарып, ыспас этдим. Кете туруп да ариу саламлашдым. Флоберни романларындача. Ол да манга бир сейир этип къарады, башын булгъады, мангылайыма къатылып да кёрдю, жукъ а айтмады. Охо дедим ичимден, юйренирсе.

Орам бла ёрге, энишге да ариу бетли, огъурлу сыфатлы да адамла озадыла. Ишлерине ашыгъып барадыла. Мен, бюгюнден башлап, аланы бирин къоймай, барысын да сюеме. Танышларымы, танымагъанларымы да. Бирин къоймай. Сют тюкеннге кирген пенсиячы къартны да, сабийин школгъа ашыра чыкъгъан къатынчыкъны да, арбаз сыйпай тургъан къызылбурун кишичикни да, ол угъай эсегиз, къабыргъа хошшубузну да...

Ма бишген шаптал бетли узунбел автобус да, кемеча жюзюп келип, кесини жеринде тохтады. Аны да хурмет этген къарамым бла сыйладым. Эшиги ачылгъанда уа, кирип, бир бош жерге олтурдум. Алай бир кесекден, аллымда сюелген

бир тиширыуну кёрюп, анга намыс эте, жеримден арсарсыз турдум. Чачы къызылгъа боялгъанлыкъгъа, ол менден эсе эслерча таматаракъ кёрюнеди. Бетине аз ышара къарадым.

— Олтуругъуз былайчыкъгъа,— дедим конфетден да татлы ауаз бла.

— Сау болугъуз, мен сюелгенлей барыргъа сюеме.

— Э, да алай жараймыды! Мен олтургъанлай, сиз а сюелгенлей... Ол неге ушагъан иш боллукъду?

Тиширыу жукъ айтмады. Алай бек ыразы болмагъаны уа ол талгъыр кёзлеринде жазылыпды.

— Да охо, кечгинлик беригиз. Кесимден таматагъа жер берген адетимди да, андан...

Талгъыркёз анымы эшитди, олсагъат бети ол ауур сыргъаларына дери къызарып, бурун сюеклери къымылдай, юсюме алынды:

— Сиз менден не излейсиз? Мени кесигизден тамата болгъанымы да къайдан билдигиз? Ол сизни ишигиз да нек болду? Ма быллайла эрттенликден окъуна къанынгы бузадыла да, сау кюнню къалтырагъанлай тураса! Нерваларынгы жерлерине жыялмай!..

Бирсиле да манга ыразы болмагъанларын ангыладым. Жукъ айтхан болмады, алай аланы кёзлеринден бусагъат къоргъашин окъла къуюллукъгъа ушай эди. Бир чалбаш киши уа, мени бла демлеширге хазырлана, аллыма жуукълаша башлады. Алай, насыбыма, автобус тохтады да, мен тышына чартлап чыкъдым. Болса да, арсарсыз кетип къалмадым. Ауур жюгюн кючден кётюре, ал эшикден кире башлагъан тиширыугъа болушама деп чапдым, уллу къара сумкасына жабышдым.

— Болушайым, — дедим. Алай ол, сумкасын да къаты тутханлай, манга огъурсуз къарады.

— Ий сумкамы! Ий бусагъат! Уо хахай, жамауат, сумкамы сыйыра турадыла!

Алайдан да ызыма къарамай къачдым. Бу адамлагъа сейир эте, ишиме жыяулай барама. Жол а тауусулмайды...

Ишге он минут чакълыгъа кечигип жетдим. Аны киши да эслемеди. Менден да кеч келгенле болдула. Алай хурметли таматам, айхай да, мени бюгюн кеч келгеними билмейди. Барып, кечгинлик тилейим. Ёмюрде быллай иш этмезге сёз берейим. Тохта, бек алгъа къалауур бла саламлашайым. Саламлашдым, къолун тутдум. Къалауур салам къайтарды. Алай, бир зат урлагъан адамны тутханча, мени къарамы бла башымдан аягъыма «ёнчелеп» чыкъды. Сёз а къошмады. Озгъанымда ызымдан къарап къалгъанын а аркъам бла сеземе.

Барайым таматагъа. Былай да былай дейим, он минутха кечигип келгенме дегенни айтайым. Ол аны, айхай да, билмей

къояргъа да болур эди. Алай мен джентльмен болгъан къадарда... Барайым.

— Салам алейкум, тамата! Ишигизден бёлгеним ючюн кечгинлик беригиз. Айып этмегиз... Болса да ишни болушунлай айтмай къоялмадым.

— Алейкум салам. Не болгъанды? — деди таматам, манга бурун къыйырында тохтап тургъан кёзлюклерини башы бла къарай.

— Он минутха кечикгенме...

— Да... осал иш болгъанды. Алай не жумуш бла келгенсе?

— Жумуш деп жумушум да жокъду... Аны айтыргъа кирген эдим.

Таматам къаламын да салып, кёзлюклерин алды. Манга уа бир къужур формада къарады. Космосдан келген кишиге къарагъанча...

— Да сора не эди да? Сизде кечигип келмеген ким барды! Хе-хе! Келмей къалмагъанынгъызгъа да сау болугъуз деп турама. Хе-хе!

— Алай да болур... болса да — осал иш...

— Сен, къарындашым, бюгече иги жукълаялгъанмыса? — деди таматам манга жазыкъсыннган ауаз бла.— Саулугъунг къалайды? Башынг ауруймуду? Не да кёзюнге къызыл чибинлеми кёрюнедиле?

— Угъа-ай... Чибинле кёрюнмейдиле...

— Да охо, сора, бар, ишинги эт. Экинчи жол кечикмезге кюреш. Хе-хе! — дегенни айтып, таматам, нек эсе да ызымдан къарагъанлай къалды.

— Айып этме, кечгинлик бер, — дедим къагъытчы къызгъа да.— Ишингден бёлдюм. Былай, ачыкъ айтып къоймагъанлыкъгъа, мен сени бек сюеме... Эрттеден окъуна.

Аны эшитгенде, къызны жалгъан кирпиклери терк-терк къымылдадыла, къыйырлары къара бла ызланнган тана кёзлери уа бютюн да уллула болдула. Сёз айтыргъа хазырланнган ауузчугъу уа жарты ачылгъанлай къалды. Халына кёре аны аллында сюелген мен угъай, ол Тихонов деген артист сунар эдинг. Баш ийип, шош атлай кетдим.

Иш жумушум бла хоншу махкемеге телефон бла сёлешеме:

— Эрттен ахшы болсун...

— Сау бол, не керекди? — деди бир базыкъ ауаз.

— Тынгысыз этгеним ючюн кечгинлик беригиз... Мен сизни ишигиз кёп болгъанын да билеме. Болса да сёлеширге тюшгенди да, бир за...

— Башымы аурутмачы ким эсенг да! — дегенни айтып, ол базыкъ ауаз телефон чолпуну салып къойду.

Тюкеннге барама. Тюкенчи къатынчыкъны мен таныгъанлы он жылдан аз бола болмаз. Иги, сюйдюмлю, адыллы да адамды.

— Кюн ахшы болсун! Ол бал къалачладан бир килограмм берсенг, бек ыразы этерик эдинг... Ыхы, саппа-сау бол да къал. Сени къолларынгдан алгъан къалачларым бютюн татлы болуучудула. Айып этме, алай мен кёзбаусуз айтама. Жюрегимде болгъанны...

— Кишичик, сиз манга неле жаншайсыз? Кишим эшитсе, къалачыгъызны кёзюгюзге кёргюзтюр. Кёремисе аны кюндюзгю кюнде эрли къатыннга сюймеклик таурухла айтыргъа кюрешгенин. Хе-хе!

— Охо, кечгинлик бер, айып этме. Кишичигинг бла да кёп жылланы ырахат жаша,— дегенни айтып, ызыма бурула тебиредим.

Сатыучу къатынчыкъ жукъ айтмады. Алай акъ бармакъчыгъын мангылайчыгъына салып кёргюзтгенин а кесим да эследим. Жартыды дегенлиги болур эди.

Ишге бирсиледен эсе кечирек къалып келдим. Бир заманда юй тюбюн жуууучу къатын да келди. Аны иши да къыйынды. Бир деп, сегиз кабинетни жууп бир кёрчю. Алайды да, болушургъа керекди. Болмай эсе да кесими кабинетими тюбюн кесим сыйпайым. Алай, таматабыздан окъуна къоркъмаучу бу жагъынлы къатынчыкъ, буштукъ тутуучу тыягъына узалгъанымлай, мени бияры тюртюп, ол тыякъ бла керилди да, ызыма бурулуп къачдым.

Бу халкъ сейирди. Мен джентльменлик этерге кюрешеме, была уа менден келепенден къачханча къачадыла, таза ниетлерими ангыларгъа да сюймейдиле. Угъай, алай а жарамаз, шуёхчукъларым. Кесими, не болса да, сизге танытмай къоймам, жахил халкъ. Кёремисе быланы этгенлерин! Мен алагъа халал жюрекден, культурна сёз бла, ала уа...

Охо, юйюме кете барайым.

Къалауур кишиге къолуму узатханымда ол, къолуму тутуп, бир сейирлик кюлмюш этди. Босагъагъа дери ашырды. Ызына уа, эрттенликде этгенича, башын булгъай къайтды.

Бара кетип, автобус тохтаучу жерге жетдим. Алай, эрттенликде болгъан ишле эсиме тюшюп, жыяулай барыргъа таукел болдум.

Барама. Къарасам, ичгиле сатылыучу тюкенчикни жанында бир багъырбоюн киши бла къоланжыйрыкъ тиширыу жагъалаша турадыла. Бири бирине айтмагъан эрши сёзлери жокъду. Угъай, шуёхларым, алай а жарамаз. Мен бар жерде тиширыугъа аман айтхан болса, тёзюп къалмаи, унамам. Барып, ол кеф мынафыкъны жагъасына жабышама. Алай бу итден жаратылгъан боюн табама узалады. Бир кесек чам-

ландырады. Алайда тиширыуну намысы ючюн, буруннгулу рыцарла бла шёндюгюлю джентльменле этиучюлери эсиме тюшюп, кеф кишини, кечгинлик тилей да турмай, билегин артына буруп, ол багъыр бойнундан энишге басама. Киши, ол затны жаратмай, къутургъан бугъача ёкюреди. Алайына къоланжыйрыкъ къатын юсюме мыллыгын атады, ачы къычырып башлайды:

— Уой, билегин сындырды! Ёлтюрдю! Сойду! Кесди! Тутугъуз бандитни! — деп къычырыкъдан къыра, жагъама жабышып, бирси къолу бла уа чачымдан тарта, онгуму алды да къойду.

Олсагъат къайдан эсе да милиционер жаш жетеди. Ол, мен кеф кишиге этгенча, билегими артха буруп, дып этдирмей тохтады.

— Кечгинлик бер, жолдаш сержант, мен быланы эр бла къатын болгъанларын билмей, ёрюшге чапханма да... Бири бирин ашай тура эдиле.

Насыбыма, тамашагъа къарар ючюн тёгерекден басынган шагъатла мени жанлы болдула. Ол къатын а, къаны башына чабып, манга айтмагъаны къалмай, гогуш кибик кёбюп, тёгерек айланды.

— Кёрдюгюзмю аны? Угъай, сиз аны кёрдюгюзмю? Эрим ишден ырмах болуп келеди, бу бандит а аны билегин сындыргъанды!

— Сындырмагъанды,— деди сабыр ауазлы сабыр сержант.— Билеги сауду.— Сора, манга айланып.— Бар юйюнге. Юйюр даулашлагъа уа къатыша турма.

Барама. Тозурагъан чачымы тарай, кетип барама. Эсиме уа юй бийчем тюшеди. Ол мени джентльменлигими ангылар. Ким ангыламаса да, ол а ангылар. Биз бирге жарашып жашагъанлы тамам он жыл бола болур. Тюйюшмей, жыртышмай жашагъанлы. Жан бла тёммекча. Кесине да бусагъат бир ариу гюлле алайым. Мен анга гюлле алмагъанлы иги кесек заман озгъанды. Сабийлеге алгъан бал къалачларыма уа конфетле да къошайым.

Къарангы бола башлагъанды. Юйге жыяулай барама. Башына акъыллы оюмла келе турурларын сюйген жыяулай жюрюй турсун. Ильф бла Петров да бош айтмагъандыла: «Жыяу жюрюгенлеге намыс этерге керекди».

Къарангы болгъанды. Кёкде сазбет ай жылтырайды. Аны тёгерегине уа тели жулдузчукъла басыныпды. Алай алагъа сюйюнюр заман жокъду. Теркирек атлайым... Юйге да жетдик.

— Ингир ахшы болсун, жанымы къыйыр чыгъы! Ма бу гюллени санга алгъанма. Жаратамыса?

— Тохта, сен, аны къой да, эндиге дери къайда айланнга-

нынгы бир айтчы! Мен билеме сени нек жойкъулланнганынгы,— деди бийче, гюл къысымны да бияры сызып.— Бу сибиртгинги, конфетлеринги да эндиге дери ким бла айланнган эсенг да, анга бер. Мени тели хансла бла алдаяллыкъ тюйюлсе...

...Э, шуёхларым, джентльмен болгъан тынч ишди дегенни, уруп, тишин тюшюрюгюз.

Мен, ол оюмларымы да акъылымда бегитип, тыншчыкъ барып, диваннга аудум. Башым а терен сагъышдады.

Бир кесекден анабыз да кирди.

— Къалайса, жел тирмен? — дегенни айтып, ол къатымда чёкдю.

— Ол дегенинг? — дедим, башымы кётюрмей.

— Ол а, жашчыкъ... эртте заманлада, дейдиле, аллай тирменле болгъандыла. Къанатларына жел урулса бурулгъан. Шёндю жел тирменле жокъдула. Неге керекдиле жел тирменле? Ы-ы?

НАМЫСДАН НАМЫС ТУУСА

«...жашау тамыры бла тюрленнгенди. Адамла адыллы, намыслы болгъандыла. Урлагъан азды. Ултха алыу да жокъну орнундады.

Ултха дегенинг, тюзюн айтханда, бек тюрленнгенди».

М. ЗОЩЕНКО. 1932.

Адам улудан эсе, дейдиле, дуниягъа аны къанлы душманлары иги да алгъаракъ жаратылгъандыла. Адам алагъа къажау сермеш отуна кире тебирегенли уа, дейдиле, кёп минг жыл озгъанды. Эки да жанына кёп къоранч тюше келгенди. Ахырында уа, адам онглуракъ болуп, душман сатырлары тозурай башлагъандыла.

Холер, ёлет, эминамы дейсе, была, ууатылгъан жыйынлары чач-тюк болуп, тюзге къачхандыла, адам бла демлешалмазча болгъандыла. Адам улу алагъа къажау дарман тапханды.

Алай болгъанлыкъгъа, бир-бир ауруула, биз ала бла таукел кюреше баргъанлыкъгъа, кеслерине жангыдан жангы амал таба, бет сыфатларын тюрлендире, ыз ташлай, бизни алдап хорларгъа кюрешедиле. Муратларына толу жеталмасала да, къыйнагъан а этедиле.

Ултха! Бёркюне кёре — бети дегенлей, аны нечик эрши аты барды. Аллай аты болгъан ауруудан бир тюрлю игилик сакълама. Бу аман ауруу къаугъалы дуниягъа жаратылгъанлы

ненча ёмюр ётгенин ким билсин. Алай ай, кюн да жарыгъы жерни жарытып келгенли бу палах зат адам улуну эркин солургъа къоймай турады.

Кеч, эртте болса да, ол бизни жашаубуздан кери кетер, ахырында уа унутулуп да къалыр. Алайсыз бизге не тынчлыкъ жокъ, не рахатлыкъ. Алыкъын а бу жаныуар, бу аурууланы да аурууу, бет тюрсюнюн, сыфатын, ол угъай эсенг атын окъуна бир бирде алай уста тюрлендирип къояды, иги эслеп къарамасанг, таныялмай окъуна къалыргъа боллукъса. Ма алайды...

Алай эсе уа — кёз кёргенден, къулакъ эшитгенден да бир ишле...

— Бизни уллу махкемебизде ол ауруугъа къажау кюрешге, — деп башлады хапарын эски танышыгъыз Жанбермезланы Доммай,— мен да таукел кирише тебиредим. Мени сёзлерим чакъгъычдан чартлагъан жилтинлеге ушай эдиле. Сёлешген кезиулеримде уа кёзлеримден да аллай жилтинле чачылгъанларын кесим да сезе эдим. Ултхагъа къажау кюрешде мен къанжух Чингисханнга къажау чыкъгъан асыл жигит Джелаль-эд-Диннге окъуна ушай болур эдим.

Тюзюн айтханда, мени сёзлериме ыразы болмагъан жокъ эди. Хурметли таматабыз окъуна эм къызгъан кезиулеримде Президиумуну ортасындан манга ышара, башын да къымылдата къараучу эди. Ыразы болгъанын билдире.

Болса да, кюнлени биринде, талай жыл мени бла бирге махкемебизде ишлеген, сабыр акъыллы тамата тенгим, жаннетли болсун, харип, масхаралы ышара, айтды:

— Сен, бала, асыры къанынг къызгъандан, болгъанны къатышдырып бараса. Къазланы бла тауукъланы бир орунга сюрюп кюрешесе. Алай жарамайды. Ултха — башха, намыс — башха. Бу эки сёзню араларында шарт ызланнган чек барды. Иги эслеп къарасанг. Намыс дегенинг намысды. Атабабадан жюрюй келген ахшы, ариу да адетибиз. Ангылаймыса алайчыгъын? Намыс... Ариу сёз, къууатлы сёз, берекетли да сёз. Башхача айтханда, татлы сёз. Ма былай, ётмекге сюртюп, ашап къоярыгъынг келеди аллай сёзню.

Намыс болмагъан жерде,— деп юйрете эди тамата,— насып да болмайды. Жангылмазгъа сюе эсенг, — дегенни айтды. — ол сёзню, ол сейирлик сёзню магъанасын санга ангылатып берирме. Не ючюн дегенде, дунияда сенден эсе мен кёп жашагъанма...

Алай айтып, тамата жолдашым, имбашыма бегирек къагъып, букъуму чыгъарды. Ызы бла уа намыс этерге юйрете башлады.

Мен да, ётюрюкден не асыу, хар айтханын эте, тюз да ол юйретгенча жашай тебиредим. Иш мен сунганча къыйын да

тюйюл эди. «Кёз къоркъакъ да, къол батыр» дегенлей, ишни башлагъан къыйынды ансы, эбине бир тюшсенг а, аны кесигиз да биле болурсуз, байтамал бара кёреме. Бютюн да былай иш...

Жилян кёзлю такси, мен айтхан жерге барыргъа артал да унамай, иеси да мисирли фыргъаууна олтургъанлай, мени амалымы къурутдула. Мешинаны иеси, бир тутхучсуз сылтауну да мурулдай, мен да къажымай, сёлеше кетдик да, айтхылы устазымы насихатлары эсиме тюшюп къалдыла. Ыхы, дедим, бу жилян кёзлюге отлукъ бла жау керекча, фыргъаууна да намыс керекди. Ол кюбюрчекде жазыллыгъына, дегенни айтдым, дагъыда аллай бир къошарма.

Сёзюме табылдым. Юйге жетгенибизлей, бети жангы апасыча жылтырагъан сюйдюмлю киши жюгюмю мешинаны арт кюбюрюнден кеси чыгъарды, юйюмю босагъасына дери элтди. Бир бирге ыспас эте, ма былай антлы тенглеча айырылышдыкъ. Аны мангылай жарыкълыгъы уа эсиме тюйрелгенлей къалды.

Жангыча жашай башлагъаныбызны биринчи атламы ол болду.

Эрттенликде, адетдеча, ишге атланама. Бирси отоудан а бу кюлтыпыс жашха тырман эте тургъан бийчени ауазын эшитеме. Ауазына кёре, битеу да дунияны палахы аны «жарлы башына» оюлуп къалгъан сунарса. Чамланмай да не этгин. Ма тамам юч жылны бу хурметсиз тапсашар халал къаныбызны бузгъанлай келеди. Классдан классха кючден-бутдан ётеди. Белгилери уа... Мен аны физкультурадан болмаса «беш» алып бир да кёрмегенме. Ол «ючле» уа мынга жаратылып къалгъан сунарса.

— Сен да бир тюбечи муну таматасына, бирси аталача,— деди жанындан тойгъан тиширыуум.— Этер амалым таусулгъанды. Иш былай барса...

— Намыс этерге керекди,— дедим.— Март байрамы да жууукълаша келеди. Бир амал этерме.

— Охо, не эте эсенг да эт. Мынга бир энчирек къарасынла.

Жарагъан саугъа да алып барама. Алгъышлайма къатынчыкъны, битеу болгъан гокка сёзлени аямай айтама. Намысны уа ол сёзлеге чулгъап узатама. Кете туруп а айтама. Бош, сёз арадача:

— Ол бизни суубуруннга, э-э, ол теликагъа къагыракъ болсагъыз, бек ыразы этерик эдигиз. Аны «ючлерин» кёргеним сайын, былай, жатып, ёлюп къаллыгъым келиучюдю. Къаты болугъуз; маржа, тюйген окъуна этсегиз да угъай дерик тюйюл эдим. Ийнек аягъы бузоуну ёлтюрмейди. Бу «ючлеринден» къутулалмаса уа школундан окъуна къыскагъыз.

Къатынчыкъ, сау боллукъ, ниетими шарт ангылагъан эди. Хар ыйыкъ сайын суубурунгa сорлукъ кюнюн айтып турду. Ызы бла уа жашны китапчыгъында мюйюшлю «тёртле» бла тогъайсырт «бешле» орнала тебиредиле. Энди жаш, окъуу бла кесин бек къыйнамаса да, иги багъала алады. Ма намыс дегенинги къыйматы!

Ишлеген жеримде хар нени да билген къагъытчы къыз француз духла бла намыс этгенимде, махкемеге таматабызны къатынына туугъан кюнюн билип айтды. Мен ол къатынны таныгъан окъуна этмей эдим. Алай туугъан кюню бла алгъышларгъа, барып, къолун тутаргъа муратымы айтханымда, таматам угъай деялмады.

О-о, бу жол этилген намыс бар намысланы да озгъан эди! Багъалы жюзюкчюк, сыйлы ташы да жылтырай, аны багъалы бармакъчыгъында орун алгъанда. ол тиширыу мени къучакъларгъа окъуна аздан къойду. О, намыс, сен этдирмезлик не барды!

Таматабыз, мени жангы къуллукъгъа ётдюрюп солуугъа кетгенли тамам эки ыйыкъ озгъанды. Алай эсе уа, анга жангы намыс этерге заман жетип турады. Хайдагъыз, маржа, дейме тенглериме, барайыкъ да таматаны кёрюп келейик. Жангы танышларыны алларында сыйын кётюрейик.

Угъай деген болмады. Бармай а дедиле андан-мындан кишиле. Намыс тийишли намыс болур ючюн ахча жыябыз. Халларына кёре бу ишге бары бирча ыразы болмагъанлары да эсленип турады. Алай къынгкъ этген а чыкъмады. Ким ненча бергени тизмеге салынды. Бегирек намыс этгенле кёбюрек бердиле, азыракъ намыс этгенле уа, кесигиз ангылагъандан,— азыракъ.

Тёрт да киши болуп, машинаны арт кюбюрю да ичгиден, жаулу-баллы хантдан толуп, жол къората барабыз. Ахырында уа оноучудан махтау-ыспас алабыз. Ишни башламчысы кесим болгъанымы да сёз арада сездиреме. Ачыкъ айтып билдирмесе да, таматаны манга ыразы болгъаны кенг, акъыллы да мангылайында жазылып тура эди. Андан болур эди, ызыбызгъа атланнганыбызда, ол бирсилени къолларын тутуп къойду, мени уа, жыякъны жыякъгъа къысып, къучакълагъан окъуна этди.

«Намысдан намыс тууады. Намыс анасы — намысды»!

Тюгел жарым жыл да озгъунчу, тамата мени дагъыда жангы, сыйлыракъ да къуллукъгъа кёчюрдю. Угъай, ол башха намыс ючюн этилген эди. Жашы къатын алгъанда, багъалы магнитофон бла намысын кёргеним ючюн...

Таматагъа къонакъ келсе, бирсиледен эсе мен алгъа табылама. Хар жумушун этеме. Къонакъны, таматаны да. Оноучуму

ауанасы болуп къалгъанма. Уллу терекни ауанасы да анга кёре уллуду демеймидиле?

Ма Терегим уллу къуллукъ жумуш бла ара шахаргъа атланады. Бизни таматабыз, дейди ол, бизни махкемеге иги кёзден къарар ючюн анга тийишли намыс этерге керекди. Халаллыгъыбызны да билгенлей турсунла...

Уллу къагъыт кюбюрчек сыйлы ичгиледен толады. Аланы, элтип, таматаны купесине сугъабыз. Энчи чулгъамда уа — кюмюш бла ишленнген жугъутур мюйюз. Кесими атымдан.

...Тиш докторгъа барама. Туугъан кюнлери бу айгъа тюшген докторланы атлары тизмеде омакъ харфла бла жазылыпдыла. «Туугъан кюнлери бла алгъышлайбыз!» деген сёзле уа сары къанжалдан ишлениптиле. Э-э, дейме, намыс этерге нечик тапчыкъ болуп турады! Алай бош къургъакъ сёзле бла угъай. Аллай сёзледен чайгъа он къашыкъ атсанг да, ол татлы боллукъ тюйюлдю. Ыхы, конфетле алайыкъ. Угъай, тийишли намысха ол азды. Ашадынг — унутдунг. Башха зат да къошайыкъ. Бир сыйлы затчыкъ... Ыхы, ма энди болду.

Докторум къууанды. Ишге бютюн таукел узалды. Ал дегенимлей, тишлерими, бирин къалдырмай, сууруп чыгъарыргъа хазырды. Бек кёл салып ишлейди. Тышында оу-шау эте сакълагъанланы да ол энди хазна истемейди. «Ауруларынамы оу-шау этедиле! Тёзсюнле!» Ишин бошагъандан сора, ариу ышарып, мени босагъагъа дери ашырды. «Энди келсенг, кабинетге арсарсыз кире тур. Сенича намыслы адамланы сакълатыргъа боллукъ тюйюлдю». Тиш доктор, манга акъ гишлерин жылтырата, дагъыда бир ышарды.

Тынгылы къарагъаны кёлюмю кётюрюп, тиш ауруум да энди бал къапханча кёрюне, бир ариу макъамчыкъны да мурулдай, руль артына олтурама. Башха мешиналаны жанлары бла шууулдап озама. Чыракъланы къызылы, жашили да манга энди неди! Нени да нек сакъларгъа керекме!.. Алай ахырында, ол жырда айтылгъаныча, «къолан тыягъын кёнделен узатып», мени суукъбет жаш тохтатды. Къагъытларымы кёрюрге сюйгенин сездирди. Ол къагъытларыма къарайды. Мен а — анга. Къыйынды жашны иши. Бу ахырзаман суукъда орамны ортасында сюелип тургъан — адам сукъланырча иш тюйюлдю. Ётген-сётген мешиналаны жалынларын жута. Болмай эсе да жашны кёлюн кётюрейик, намыс этейик. Эки бешсомлукъну аны хуржунуна, къагъытланы уа кесими хуржунума тийишдиреме. Экибиз да сёзсюз ышарабыз. Намыс болгъан жерде сёз неге керекди? Жюрек жюрекге басхыч болгъан жерде. Татлы шуёхлача, эски жолдашлача, антлы тенглеча айырылабыз...

— Къызы, манга бир конфет коробка керек эди. Бек сыйлыларындан.

— Жокъду,— дейди акъ халатлы, къамиш чачлы акъбет къыз. Сора, тырнакъларына къарай, суусурат бирси жанына бурулады.

— Бир угъай — эки,— дейме, хыйлалы ышара.— Бирин кесиме, бирин а, айып этмесенг — санга. Кёлюм бла айтама, айып этме.

Къыз айып этмеди.

Биягъы ариу макъамчыкъны да сызгъыра, тапчыкъ чулгъаннган коробканы къолтукъгъа уруп, тюкенден чыкъдым.

Хар не да нечик тапчыкъ барады! Жашауда мени къолумдан келмезлик хазна зат болмаз. Намыс бар къадарда жашау дегенинг инжи минчакъча жылтырап башламаймыды?

Алай бу жылтыраукъ жашау бутхуз бола тебиреген да кёрюне башлагъанды. Неден болур, экен?...

Эрттенликде, сакъал жюлюй, кюзгюге къарадым. Андан а манга бир башха адам къарагъанча кёрюндю... Аны жау сюртюлгенча жылтыраукъ суратында ол жойкъуллана жылтырагъан кёзчюкле манга къалай эсе да къозута ышаргъанча жашнайдыла.

Заман да бара, мен да ол жашауну сыйдам жолун къората барама. Болса да кюнлени биринде ол манга кюзгюден къарагъан кишичик, тилленип, мени къозута тебиреди: «Ыхы, балачыкъ, унамаз эдинг да! Сен дунияда жашамайса. Сен мени къарангы хуржунумда жашайса. Эсингдемиди ол халкъны аузунга къаратып кирпилдегенинг? «Биз ултхачыланы, фитначыланы, кёзбауланы арабыздан заранлы хансланыча къурутуп чыгъарбыз! Биз аланы жокъ этербиз, бууарбыз, сытарбыз, эзербиз!..» Сен тюйюлмю эдинг ол къутургъан бугъача, алай сыгъынып кюрешген? Ы-ы? Жыягъынг да нек къалтырайды? Ыразы тюйюлмюсе айтханыма? Угъай, кюзгюню къол аязчыгъынг бла сыйпап да кюрешме! Сапын бла жуусанг да, мени сыфатымы андан энди кетераллыкъ тюйюлсе. Бош къыйналма. Мен менме, сен а — менсе. Алайчыгъын иги ангылап къой, бала. Огъесе кесинг кесингден жийиргенипми башлагъанса? Жийиргенме, насыпсыз, жийиргенме. Ол таксист киши сени кёргени сайын тишлерин ачып озады. Суубурун жашынг а «бешле» келтириучю болгъанды. Таматанг сени бирсилеге юлгю этип айтыучуду. Доктор къатын башхаладан эсе сени сыйлы кёреди. Тюкенчи къыз юлюшюнгю энчи сакълап турады. Да сора сен манга былай жийиргенип нек къарайса да? Айта турама да: мен менме, сен а — менсе. Кюзгюде шарайып жокъду! Ха-ха-ха! Бетинги нек агъартып кюрешесе? Андан эсе къызартыргъа кюреш. Алай сеничаланы бетлери тюрленмеучюдюле! Кет, тели болма! Кюзгюде не терслик...

Кюзгюню, керилип, жерге урдум. Сыныкълары тёгерекге

жашнай чачылдыла. Алай алаңы хар биринден манга жангы «менле» къарай эдиле. Тёрт... беш... алты... Кими кюле, кими чамлана, кими жойкъуллана, кими уа... Барын да чурукъларым бла малтай кетип, юзмез этдим.

Рахатлыкъ а келмеди. Тентирей барып, ундурукъгъа аудум. Билмей тургъанлай, башымы ауур жукъу басды...

— Сен кимсе?.. Мен сени танымайма.

— Жан алыучума. Мени ахыр ууахтысына дери киши танымаучуду-у.

— Санга не керекди?

— Сени жанынг керекди.

— Тохта, маржа, сора, ашыкъма. Намыс этейим. Бир бирибизни танырыкъ... жарагъан нохтабау, намыс, саугъа...

— Манга намыс, саугъа да керек тюйюлдюле. Ултха бер. Бермесенг а, жаханимни жети къатысына жетдирликме.

— Да не зат...

— Жанынгы бер! Башха зат керек тюйюлдю...

Жанбермезланы Доммай бу хапардан сора алай кёп жашамады. Да алайсыз да аны узакъгъа бармазлыгъы билинип тура эди...

САБЫР УШАКЪ

Азнаур улу Зулкъарнийге огъурсуз адамды деп киши айталлыкъ тюйюлдю. Айтса да бек жангыллыкъды. Огъурлу адамды Зулкъарний. Бир бирледе адамла аны бирсилеге юлгюге айтып да тургъандыла. Аллай тынч, шош, басымлы адам...

Алай Зулкъарнийни бюгюнча чамланып, къаны башына чабып, кёзлери да къутургъан бугъаны кёзлерине ушаш болуп киши да кёрмеген эди. Хар нени да билген орунбасары, не андан да кёп билген чубурчач, инчгекъаш, къызылгырнакъ къагъытчысы.

Алай бузулуп эди тамата, алай чамланып эди Зулкъарний къарындашыбыз.

Жашауда энди адамны аз тюрлю кезиую болмайды. Ол хар заманда да ышаргъанлай, сюйюннгенлей турса, дуния, айхай да, бек зауукълу болур эди. Тюзюн айтханда уа ол халыуагъа ушагъан жашау, ким биледи, бир кесек эрикдирген да этер эди. Алай, шуёхларым, не десенг да, бу дунияда къаугъасыз, къайгъысыз жашагъандан иги уа не зат болур? Бир зат да угъай. Мен да алай сунуп турама.

Бизни эрттегили танышыбыз Азнаур улуну уа кюню тюйюл эди.

Хар палахны тюбю уа ол Сумонайланы Айтекни ишлери эдиле.

Кабинетинде иги да орналгъынчы, тамата къагъытчы къызны арсарсыз чакъырды. Алай дагъыда бир кесек сагъыш этди. Сора айтды:

— Ол итден туугъан, шайтандан жаратылгъан Айтекни бусагъат, жерде-кёкде болсун, табып, манга чакъыр. Теркирек. Къаным сууп бошагъынчы. Ансы...

Тамата кесини кенг, ариу жасалгъан кабинетинде ач болгъан арслан темир чалдишлени ичинде айланнганча, айлана, жюрюй кетип, барды да, жумушакъ сахтиян шинтикге батылды. Алай чамланнганы уа селейгеннге ушамайды. Къаны да бютюн къыза баргъанчады.

«Бусагъат мен сени, мажюсюден жаратылгъан мажюсю тулукъну, башымы эл бедишлиги этген ит малгъунну... Мен сени бардан жокъ этерме, гунч этерме. Тауукъну жулкъгъанлай жулкъурма. Боллукъду тёзгеним. Кючюм-къарыуум тауусулгъанды. Энди уа тамамды. Хар нени да бир чеги болады дейдиле да, ол чекге жетгенбиз. О, мен къалай кёп тёзгенме. Нени сакълагъан эсем да сакълап тургъанма. Ийнанып, иги къууум этип. Ол а, амандан аман бола баргъан болмаса, тюк тенгли акъыл жыймай, адам айтханнга сыйынмай... Ненча выговор жаздырдым! Ит юргеннге тенг этмеди. Истемеди, ангыламады. Премияларын кесдим. Ол а аланы эслемей окъуна къойду. Энди мен муну, ол иги заманладача, башын тёммекге салып, бир гида балта бла узалмай эсем, ёнге амал къалмагъанды.

Алай этип а бир кёр. Юйреталмадынг, тюз ызгъа салалмадынг деп башларла. Къайда насихатчылыкъ, къайда уллу гитчеге болушхан, къайда бизни огъурлу демократиябыз дерле. Гуманизм, педагогика... Жаншакъла азмыдыла! Кеслерин сенден акъыллы сунганла. Керти ишге жетгенде уа — башларын алып къачханла.

Мен сени, эшек мыйысы ашагъан Айтекчик, башха амал бла женгерме, ыркъыфларма, жокъ этерме, малгъундан малгъун болуп жаратылгъан».

Таматаны ол акъыллы да, тюз да оюмларын кабинетни эмен эшигини тыншчыкъ ачылгъан тынч тауушу бёлдю. Ызы бла уа, бети да айлыкъ турмача къызгъыл, бир берекетли, кёзлеринде уа огъурлулукъ бла халаллыкъны сураты жашнай, кабинетге Сумонайланы Айтек деген кирди.

— Айып этме, Зулкъарний Азнауурович, бир кесек сакълатханым ючюн. Ол сен да хурмет этиучю Токъмакъ Башчиевич бла жаншай къалдым. Намыс этерге тюшдю да. Не десенг да, барыбызны да таматабыз тюйюлмюдю...

Зулкъарний, къолу бла белги берип, Айтекни диваннга ол-

туртду. Билмей тургъанлай, эшитген заты башын сагъышха къалдырды, бир кесек ауара этди. Токъмакъ Башчиевични ол, айхай да, иги таныйды. Танымай да бир кёр. Бек терк танытыр кесин... Бу хайыуанны айтханын а кёремисе. «Барыбызны да таматабыз...»

Айтек къанбуз а олтуруп турады, ёксюз, жаланнгач сабийча, мугурайып. Шёндю аны сыфатында, кёрюмдюсюнде бир тюрлю шарайып тапхан къыйынды.

Бу бузоу къарамыча халда ийнаннгылы къарам Азнаур улуну жукъа эринли аузуна бурулупду. «Бойнум — къылдан инчге, сёзюнг а — мухурлу закон»,— дегеннге ушай эди ол.

Бу затла барысы да Зулкъарнийни кертиси бла да бир кесек арсар этдиле. Айтекни къуш тауукъну жулкъгъанча жулкъууну ол болжалгъа салды. Бу къыйынлыны къыйынлы башын насыпсыз тёммегинден айырлыкъ гида балтагъа да тиймеди.

— Та-ак,— дегенни айтды тамата, сахтиян шинтигине игирек орнала.— Та-ак,— деп, къатлады Зулкъарний. Ол сёзде уа «ыхы, балачыкъ, тюшдюнгмю къолума? Мен санга этерикни...» деген магъананы эслерге да боллукъ эди.

Алай Айтекни гюнахсыз къарамы энди столдагъы сагъатны сыртына кёчдю. Анда бир гитче тешикчикде бир зат былай жылтырай-жылтырай къымылдай эди...

Ахырында жашаудан, къуллугъундан да тюгеннген тамата, кесини жангы бишген локъумча жумушакъ къол аязын столгъа салып, бир къарыусуз ауаз бла айтды:

— Сен, жигит, былайда манга тюзюнлей, ачыкъ айтып къой. Мени къанымдан къачан къанарыкъса?

— Ол дегенинг, тамата? — деген Айтекни къашлары кётюрюлдюле. Ол хыйласыз кёзле уа бютюн да уллула болдула.

— Билмеген кибик эт,— деп мурулдады Азнаур улу, солуу ала.— Сени ишге заманында келмегенинги, келсенг да бармакъны бармакъгъа ургъан тенгли хайыр этмегенинги, ишингден жукъ ангыламагъанынгы... бирин айт да, бирин къой. Сен къачаннга дери былай къаныбызны бузуп, нервларыбызны тауусуп турлукъса? Сора дагъыда айтырыгъым — къагъытчымы тузу-мыстысы болмагъан лакъырдаларынг бла ишинден бёлюп айланнганынгы да къачан къоярыкъса? Юйюнгде некяхлы къатынынг тургъанлай? Ы-ы?

«Аллахха шукур, аллахха шукур,— деди Айтек, кёзлерин ёрге аралтып.— Нечик иги заманда жашайбыз. Ол бусагъатда таматам айтхан соруула бла жууапха он алтынчы ёмюрде тартылсам, мени не къурукъгъа байлап кюйдюрлюк эдиле, не да баштёбен тагъып асарыкъ эдиле, не да... Иги заманда жашайбыз, огъурлу заманда...

— Сен неле жаншайса! — деп, чамлана башлады Азнаууруулу.

— Охо, давай тынгылайыкъ, тамата. Айт не айтырыкъ эсенг да,— дей, Айтек аузун къол аязы бла жабып эснеди.

— Тохта, айтырыгъымы да эшитгинчи эригипми башладынг?

— О, тамата, аллах сакъласын андан! Алай жараймыды! Сен, тамата, алай ариу сёлешиучюсе, алай акъыллы да — ма былай тынгылап турлугъум келиучюдю. Э-эй, сени быллай намыслы къуллукъгъа бошундан салмагъандыла. Это точно.

— Безиреме, жашы, безиреме. Мени кабинетим санга театр не да кино болмагъанды, — деп, къыза тебиреди тамата.— Андан эсе кесинги башынгы къайгъысын эт. Биз сени къыстаргъа оноу этип турабыз. Энди къайры сюйсенг ары бар. Жолунг мамукъданды. Кеси ыразылыгъынг бла кетерге сюе эсенг а ма, къагъыт жаз.

— О, тамата, кёлюнг бламы айтаса? Алай эсе ачыкъдан сёлешейик. Биринчиден, мен бир жары кетерге да ашыкъмайма. Экинчиден а — бир тюрлю къагъыт жазар умутум да жокъду.

— Сен артал да тели тюйюл эсенг, мен айтханча эт. Кесинге алай иги боллукъду,— дерге кюрешди тамата. Алай Айтек, къолун кётюрюп, аны сёзюн бёлдю:

— Мен, тамата, ачыкъ айтханда, сен суннганча теличик тюйюлме. Ол угъай эсенг, акъыллы окъунама.— Жаш кёзлерин шинтикледен, таматаны кемеча деменгили столундан, акъыллы мангылайындан алмай эди. Ала энди экиси да бир бирге бетден бетге огъурсуз къарашып тохтадыла.— Хурметли тамата, иш алайды да, ол биягъында сагъышланмай, асыры ашыгъып сёлешгенсе. Заманынгы да къоратма, кесинги да ыспассыз этме. Сора нерваларынгы да сакъла. Жюрюген хапарлагъа кёре, ала бир бузулсала, артда жангыртылмай къаладыла. Саулугъунга сакъ бол, тамата. Саулугъунга, къолайынга да, кёлюм бла айтама.

— Сен неле жаншайса, айтханынгы да къалай ангыларгъа боллукъду? — деди шошая башлагъан тамата.

— Ангылатайым,— деди Айтек, къол аязын кюзгюча жылтырагъан столну мюйюшюне сала. Жаш къашларын асыры тюйгенден бирге жетдире: — Сен мени ишге Локъманланы Зауурбекни тилеги бла алгъанса. Ол бла Зекерия уа, алайчыгъын эслеп къой, эгеч бла къарындашдан туугъандыла. Зекерияны бажасыны къуллугъун а кесинг иги билесе. Аны эгечинден туугъан а ол Диммо деген спортсмен бла жан бла тёммекча аллай тенгледиле. Диммону атасы потребсоюзда ишлейди, сени бийченге да ол болуша туруучуду. Та-а-ак... Аны къайын къызы уа прокурорну къарындашыны келиниди.

Кесини да тамата жашы институтда доцентди. Ол сени лохбайынг окъугъан институтда. Ахмадияны къатыны, сатыуалыу базаны таматасы болгъаны бла къалмай, сени тахлыкъ къызынгы татлы тенгчигини анасыды. Аны эгечи уа ол башда айтылгъан Локъманланы Зауурбекни жанындан сюйген келинчигиди. Тамата кеси да ол биягъында манга сёлешгенни экинчиси болгъанын а айтмай къойсам да ангыларыкъса. Ы-ы? Келишдиралдыммы, тамата? Тохта, бетинг да нек агъара башлагъанды? Асыры тереннгеми кетдик?

...Алайды да, мени къыстагъан бек къыйын иш боллукъду. Ол акъылынгы кери ташламасанг, бу жумушакъ шинтикни тюбюнде бир уллу бомба атылгъанча боллукъду. Жаз тил бла айтханда. Ол себепден бу деменгили терекни жангыз бир бутакъчыгъына къатылгъанынглай окъуна дуния къатышып, къара-къалжа болуп къаллыкъды. Алайды, тамата, алайды. Ийнан сен манга.

— Да мен не этерге керекме да...— деди Азнаур улу Зулкъарний, бир кесек эс жыйгъандан сора.— Иш алай болса...

— Тохта. Этер амал барды,— деди Айтек таукел ауаз бла.— Кертисин айтсам, бу къуллугъумдан кесим да эрикгенме. Кабинетим тар, ишим да, къалай эсе да мен ангылаялмагъан къагъытла... Андан эсе кёлюм жаратхан ишге салсанг, мени да, кёплени да ыразы этерик эдинг. Алайды иш, тамата.

— Ол дегенинг? Къаллай ишге?..

— Кесинге биринчи орунбасар этип.

— Сен акъылынгданмы шашханса, огъесе башымы артал да къатышдырыргъамыды умутунг? — деди Азнаур улу.

— Угъай, тамата, кёлюм бла айтама,— деди Айтек, тамагъындан къанжал тауушла чыгъара.— Мен кесимде аллай хунерни, фахмуну да эрттеден сезип турама. Сен да, ёмюрюнг узакъ болсун да, бир кесекден пенсиягъа кетерик болурса. Кетгенинглей а ма бу жумушакъ сахтиян шинтикчикге кесчигим орналама да къалама. Сен а мени теркирек юйрет. Оноугъа жашыракъ къауумну хазырлагъан — эрттеден жюрюген, огъурлу адет ушайды да. Тохта, былай нек терлеп башлагъанса? Пенсияны сагъыннганым ючюнмю? Да не этериксе, дуния кезиудю. Кимни арты, кимни аллымы деучюдюле? Ыхы, тамата, сора унутуп къоя эдим. Мен былай жарагъан майдал да алыргъа керекме. Аны къайгъысына керирге да унутма. Охому, тамата? А-а, дарманчыкъмыды ол чыгъаргъанынг? Бусагъат графинни келтирип, суу къуяйым. Ыхы, жут, жут. Дарман эсе жарар. Мен а кете барайым. Алайсыз да кёп заманынгы алдым. Ол мен айтханланы уа унутма. Болжалгъа салмай, тамам этерсе. Ансы кёлюме тиерге боллукъса. Охо, сау къал, тамата. Пока, шеф!

ЮБИЛЕЙДЕ БОЛГЪАН ИШ

Таматаны алтмышжыллыкъ къууанчы жуукъалашып келгенде, алайсыз да дауурдан къуру болмаучу сыйлы махкемебиз дидин уягъа ушай тебиреди. Не заманда да сабырлыгъын тас этмеучю къалауурдан башлап, таматаны къанатбаш къагытчысына дери битеу жамауат боллукъ къууанчха тынгылы хазырлана тебиреди.

Къабыргъа газетни редактору къаштюй эсепчибиз окъуна, бетине огъурлулукъ нюрю жайылып, энчи ода — махтау назму окъуна жазды:

Хурметли таматабыз —
Кюн сыфатлы атабыз,
Жюз жылдан да кёп жаша,
Аллыбызда тур жашнап.

Ахыр сёз «жашнап» дегеннге асыры бек ушагъаны ючюн, аны «жашлай» деген сёз бла алышындырдыла.

Таматаны уллу суратын гюлле бла жасап тагъаргъа деген оюм да тууду. Алай ол акъыллы адам, баш инженер, ол оюмну дурус кёрмеди. Жаны сау адамны суратын гюлле бла жасасанг... мудах сагъышла келирге да боллукъдула.

Махкемени жаш къаууму юбилейге аталгъан концерт программасына ийнарла да хазырлап къошду. Аланы жырларгъа уа кассир къатыннга бла къагъытчы къызгъа буюрдула.

Адетдеча, чакъырыу къагъытла басмаландыла, алада уа таматаны битеу да сыйлы атлары жазылдыла.

Къысхартып айтханда, жарыкъ юбилейге хазырланыу ишлени битеу да махкемени уллу жууаплы, азыракъ жууаплы да къуллукъчулары тынгылы, къуралыулу да бардыра эдиле.

Ма аллай кюнлени, кечелени биринде аллахны сюйген къулу, таматаны айтханын эки этмеучю орунбасары Зыбырбашланы Зеке жууургъан тюбюнден жалан да ариу бурунчугъу къарап тургъан тогъайкъаш бийчеси бла жууаплы кенгешни башлады:

— Сени, чачынг къысха болса да, акъылынг узунду, теренди. Сен жыйырма бла он сабийни бу ариу ауузчугъунга къаратып, устазлыкъ этерге къолунгдан келгени себепли, манга бу къыйын ишде болушургъа керексе.

— Не ишди ол? — деди, эсней, жукъусундан аяза, жютю акъыллы къысхачач.

— Таматаны юбилейине саугъа хазырларгъа керекди.

— Да керек эсе хазырларса. Ол ишмиди?

— Тохта, бери бурул. Иш былайды. Бек багъалы саугъа

этсек, бирсилеге эрши кёрюнюрюкбюз. Учуз зат алып барсакъ а — таматаны кёлюне тиерге боллукъду.

— Сен а,— дегенни айтды, жукъусу артал да аязып бошагъан бийче,— учуз да болмагъан, багъа да болмагъан, алай культурна саугъа ал.

— Тюздю ол айтханынг,— деди тогъайкъаш бла даулаша билмеучю халал Зеке.— Саугъа элтгенни саугъасы, дейдиле, аны кесини культурасына кёре болады.

— Алай этерсе. Сёз ючюн, бир ариу гюл ваза аласа да бересе. Кеси бюсюремесе да, къатыны бюсюрер. Ол а ишни башыды. Э, шуёхум, таматанга ариу кёрюнюрге сюе эсенг, бек алгъа бийчесине ариу кёрюн... Мардадан озмай. Ансы...

— Тюппе-тюздю айтханынг, жанымы устуккучугъу. Зеке тогъайкъашчыкъны ол тогъай къашчыгъын уппа этди.— Тюздю. Дуния тутуругъу къатынладыла. Саугъа да ала бюсюрерча болургъа керекди. Ишни башы...

— Къатынды,— деди мелеушечик, жууургъанына чулгъана.— Алай этерсе да къоярса.

— Ариу бийчем, акъыллы бийчем. Сенсиз болмайыкъ.— дегенни мурулдай, Зеке да, башын къуу жастыкъгъа жарашдырып, жукъугъа бёленир мурат бла кёзлерин къысды. Алай не хайыр, жукъу шёндю андан кери кетип эди. Жангы сагъышла, бири бирине ал бермей, аны акъыллы башын басханлай тура эдиле.

Жанында ырахат мушулдай тургъан бийчесине андан ары соруу берирге базынмай, Зеке бирси жанына айланды. Сагъышла уа бир да кетерге унамайдыла...

«Мен культурна саугъа дегенликге, бюсюремей къойсала уа не этерме. Бирсиле берген саугъала онглуракъ болуп, экинчиси берген а бош, сыйсыз зат болуп къалса... Да охо, энди аны ючюн не къайгъы этер кереклиси барды. Алтмыш жыл бола эсе, ким биледи, солуугъа да кетер... Угъай, хазна кетсин. Аллай умутун сездирмегенди. Бек кирпилдеген заманыды. Сора бу палах саугъа бла айыплы болуп къалсам, ол аны манга кечмез. Ачыкъ айтып да къоймаз, алай кечген а этмез... Битеу болгъан ахчачыкъны къуюп, бир къыйматлы зат алайыкъ да къояйыкъ. Угъай, жамауатны чамландырыргъа, кесимден тёбенлени алларында аман бетли болургъа жарамайды. Сора, мардадан озгъан саугъагъа бир бирле ултха дегенни жабышдырыргъа да бек ёч болуучудула. Аллай айыпдан а аллах сакъласын. Бийче айтханча этейик. Ол ангылайды. Была ангыламагъанны сен тапха эдинг. Къуртхаладыла бу тиширыула...

Ахырында, Зеке тынгысыз жукъусундан да тойгъунчу, терезеле да саргъала тебиредиле. Бир кесекден а юйюр таматасы, ох-тух эте, кийине башлады.

...Саугъагъа алыннган кёксюл мияла ваза, не айтдыраса, кёзге бек ариу кёрюне эди. Ичине гюлле да салгъанда уа, дуниягъа къууат бере, культурасын жая, Зекени жюрегине да ырахатлыкъ терегин орната, жаухар сыргъача жашнай эди.

Махкемени жыйылыула болуучу эркин отоуу — жарыкъ залы Андижан базарны жюзюм бла хууан бишген заманына ушайды. Ахырында юй бийчелерин да ариу кийиндирип келген къуллукъчула, эрлерин да алып келген къуллукъчу къатыла, къызла, жашла да олтуруша тебиредиле.

Жамауатны аллындагъы омакъ жасалгъан узун стол гюлледен толуду. Мияла вазалагъа салыннган ариу гюлледен. Бири бириндан аламатла.

Орунбасарны жюрегин жашырын къайгъы бийлей башлагъанды. Ол шёндю тёрде олтурса да, залгъа, тогъайкъаш бийчеси олтургъан жанына тынгысыз къарай, эки жауурун арасы терлей башлагъанын сезеди.

Алтмышжыллыгъыны къууанчын этген кишиге, толгъан айча, жашнай олтургъан таматагъа къарагъанла, аны биринчи кёргенча, андан тансыкъларын алыргъа кюрешгенча, жюреклери къууанчдан толуп, къарайдыла, сюйюнедиле, ахтынадыла.

Юбиляргъа жау сюртюлген гокка сёзле, бал жагъылгъан алгъышла айтыладыла. Бир бирле ол сёзле бла ол алгъышланы асыры оздургъандан, хурметли тамата, кёлю толуп, жилямсырагъан окъуна этди. Хуржунуна узалып, шимдарий къол жаулугъун чыгъарды, берекетли бурнуна узалды. Да сейирмиди. Башынга анча махтау сёз Чегем чучхурларыча къуюлуп турсала, аланы кётюрген тынч иш болмагъаны баямды.

Ахырында уа саугъала бере башладыла.

Бу палахдан теркирек къутулуп къалайым дегенча, Зеке, залда олтуруп тургъан къатынына белги берди да, алгъыш сёзюн мурулдай башлады. Омакъ гюлле орналгъан мияла вазаны таматаны аллына салды. Аны исси къолун кесини суукъ тер басхан къолу бла къысаргъа кюрешди, баш ийди... Башына къаллай палахла келе башлагъанларын а сыйлы юбилярны насыпсыз экинчиси артдаракъда эслей тебиреген эди.

Алтын суу ичирилген кюмюш къаманы берген тамата бухгалтерни юбиляр къучакълагъан окъуна этди. Ызы бла энчи бёлюмню таматасы япон сервиз келтиргенде, зал бирден ахтынды. План бёлюмню таматасы ёз къоллары бла юбилярны буунуна жарагъан алтын сагъатны къысханда, башкъарма, аны къучагъына жыйып, гымых жюлюннген жыягъындан уппа этди... Столгъа жыйыла келген саугъала гюллю вазаны

бир жанына тюртгендиле. Алай таматаны мюлк жаны бла болушлукъчусу юбилярны былай ариулай, былай берекетлилей сакълагъаны ючюн аны жанында олтургъан нюр сыфатлы бийчесине эм багъалы сыргъаланы узатханда, кёлю толгъан бийче, кёзлери да ол бриллиантчыкълача жана, къууанчлы сынсыды, жингириги тиийп, гюллю вазаны культурасы бла бирге аудурду. Жарлы болуп къалгъан Зекени саугъасы, тёнгерей барып, столдан тюшюп, сынды. Аны сыныкъларын, гюллерин да стол артында олтургъанладан биреу, аягъы бла узалып, стол жабыуну тюбюне жыйды. Кёрмегенле къалдыла, кёргенле кёрмеген кибик этип къойдула. Зеке уа, кёзю къарангы этип, санлары бошайып, таркъаймаз ачыу тамагъында тугул болуп, жеринден турду, тентирей-тентирей, тёрден бир жанына чыгъып кетди...

Тышында ариу хауа бир кесек эс жыйдырды. Залдан а музыка эшитиледи. Ол саугъа къауалладан, приёмникледен, алтын-кюмюш накъышлы жугъутур мюйюзледен сора башланнган концерт эди.

Тура кетип, сыйлы таматаны насыбы къуругъан орунбасары, ызына къайтып, залгъа кирди. Тогъайкъаш мелеушесини жанында чёкдю.

— Къайгъы этме, харип. Аны ючюн жюрегинги бош къыйнайса,— деди Зекени сабыр акъыллы бийчеси.

— Кел, юйге кетейик,— деди Зеке бир сансыз ауаз бла.— Кел, халими жаратмай турама, кёлюм бокъланып башлагъанды.

— Да охо, кетейик.

Аланы кетгенлерин хазна киши эслемеди. Эслегенле да эслемеген кибик этип къойдула.

Залда уа жарыкъ музыка, омакъ кийиннген адамла зауукълукъну бийигинде... Ал тизгинде уа, тёгерекге, толгъан айча, нюрюн жая, тамата олтура эди. Ол шёндю дуния зауукълугъуну эм тёппесинде эди. Жарлы Зекеми эди шёндю аны къайгъысы.

Балтасы ташха тийген экинчи, аягъы басхан жерни кёзю кёрмей, жанында чюуюлдей келген тогъайкъашны сёзлерин да эшитмей, кюню къарангы болуп, къайры баргъанын да билмей бара эди. Башын къайнатхан таркъаймаз къайгъыла уа энди кюе тургъан кёкюрегине кёче башлагъаннга ушай эдиле.

«Эшик жабылгъанды. Мени барысы да озгъандыла. Культурна саугъа этеме деп, отуму кёмдюм. Ол аны манга кечмез. Айхай да... угъай, кечмез. Ачыкъ сёз бла сездирмесе да унутхан а этмез. Ол энди мени кёпден жарлы этер. Мен аны ахшы билеме. Бу тели къатынны сёзюне къарап, эшигими жапдым, отуму кёмдюм...»

Былайда аллындан айтып къояйыкъ. Бизни насыпсыз Зекебиз, ол Чеховну чиновнигича, ичинде бир заты юзюлюп, ёлюп къалмады. Аллахха шукур. Алай жюрек ауруулу уа болгъан эди.

ЗЕКЕРИЯНЫ ПИСЬМОСУ

Намысы, сыйы да жюрюген акъылы, закийлиги бла элге белгили адам Зекерияны юч да суусурат къызы болгъанды. Ала, ол аймёлекле, акъылбалыкъ болургъа уа бийчеси анга бир тулпар жашчыкъ тапханды. Хапар жомакъдача башланнганына къарамагъыз. Кертиси бла жашауда болгъан... не да болургъа боллукъ затны юсюнденди хапарыбыз. Да ма, айтханымча, бир къызылууурт улан тууады.

Къууанады анасы, къууанадыла жашны тамата эгечлери. Бек къууанадыла барысы да. Сора, адетдеча, сюйюнчюлюк алабыз деп, анга улан туугъанын анга билдирирге келгенлеринде уа, намыслы Зекерия жалан да мыйыгъын сылап къойду. Кюлмеди, ышармады. Къууаннганын артал да сездирмеди. Алай аны жюрек къууанчын, иги эслеп къарагъанда, жалан да къалын къашларыны тюбюнде жылтырагъан кёзлеринде кёрюрге боллукъ эди. Къалгъан халы уа, айтханымча, «тууду эсе тууду, жашай берсин» дегенден башха жукъ да айтмагъаннга ушай эди.

Сабий жаш юйюне келген сагъатдан башлап, эгечлери, анасы уа бютюн да, бири бирине ал бермей, кечелерин кюнлерин да ол «къозучукъну» тёгерегинде ашыра, Зекерияны артал да эслемей башладыла. Алай тамата аны ючюн уллу къайгъы этмейди. «Эслемей эселе, эслемесинле, бютюн иги».

Таматаны къайгъы этдирген а башха зат эди. Была барысы да бирден бу сабийни тёгерегинден басынып, мардадан артыкъ эркелетип, бузуп иймеге эдиле.

Алай этмегиз десе уа тёрт да тиширыу, Зекерияны тёрт да жанындан алып, унгкулап башлай эдиле. Жангыз жашынгы эркелетмесенг, сора не... Ала уа биягъы «къозучукъну», бири бириндеи сыйрып, уппа-чуппа этип башлай эдиле.

Аллах, адам да сюйген Зекерия кёлсюз киши болмаса да, тёрт да тиширыу бла даулашып, аланы женгерге уа базынмайды.

..Арбаздагъы кертме терек жети кере чапырагъын алышындырды. Жети къыш бла жети да кюз оздула, сегизинчи кюз артында уа жашны, Зекерияны жашы Айтекни, тиширыула школгъа элтдиле. Устаз бла даулаша кетип, классны бек жылы, ма былай аяз урмазча, букъу да къонмазча аллай жеринде олтуртдула.

Окъуйду кюлтыппыс Айтек. Школгъа аны, портфелин да кётюрюп, эгечлери ашырадыла. Жаш андан чыгъаргъа уа аллына барадыла, юйде уа дунияны татлы азыгъы бири биринден аламат, бири биринден тауушлукъ ашла школчуну тылпыу эте сакълайдыла.

Ма жашау, ма жаны саулай жаннетге ташайгъан деп, Зекерия жашны турмушуна бир да ыразы болмайды. Айтекни эгечлерине, анасына да тырманны аямай къыздырады. Болса да...

Заман да барады, жаш да ёседи, айныйды, юсю, башы да, не айтдыраса, ол жомакъладагъы хан жашды дерсе. Айтекге чурукъла керекдиле. Алай эсе, жим-жим жаннган ингилиз лак чурукъла. Костюмну десенг — эм сыйлысы, эм багъалысы. Кёлекми дейсе — ат жюгю, бири биринден аламат. Буунуна — жарагъан алтын сагъат... Жашны сахтиян бохчасында уа — тюменликле шыхырдайдыла.

Бу затланы кёрген акъыллы Зекерия, школну аманны кебинден бошай тургъан жашыны артал да терсине кете тебиренинне жарсый, тёзюмю тауусула, жангыдан къутура башлады.

— Айып тюйюлмюдю, мажюсюден туугъан, бир капек хайыр этмей, окъуу бла да къууандырмай, жаз узуну хауле итча ишсиз-кючсюз айланнган! Бусагъат, бригадха барып, ишлеп тебире! — деп чамланды Зекерия.

— Оу кюнюм, ол деген неди! — деп, уруучу ийнекча къайырылып чапды аланы орталарына кюнтиймез бийче.— Сен акъылынгданмы шашханса, э киши!

— Атам, неди ол айтханынг? Биз саулукъдан аны къара ишге ийгенден аллах сакъласын,— деди ахы кетген тамата эгечи.

— Папа, сен анга, бизни Айтекчикге, алай урушуп тебиресенг, биз барыбыз да юйден кетип къаллыкъбыз! — дедиле бирси эгечлери да.

— Кетигиз! Къуругъуз! Жашны юсюне чаукалача басынып, эл бедишлик этдигиз. Барып тохтагъан шалапай болду да къалды.

Тамата, жашыны халына не бек жарсыса да, бир кесекден шошайды. «Не этериксе, артда, кеч-эртте болса да жашауну тыягъы желкесине тийсе, кеси ангылар. Ары дери, бир аман жыйыннга къошулуп, эшиги жабылып къалмаса»,— деди ол, желке чунгурун къашый.

Алай эсли Зекерияны дагъыда бир ышаннган заты бар эди да, ол аны кишиге да билдирмей эди. Жалан да ичинден оюмлай эди: «Тохта, аман кюлтыпыс, жылынг жетип, аскерге бир алсынла да, анангы жырын анда айтырла. Анда санга тыш къыралдан келтирилген чурукъла кийдирмезле, хар кюн-

ден санга деп энчи тауукъ либжи этип кюрешмезле, къуу тёшекде жатдырмазла. Ай теркирек жетге эди ансы ол кезиу. Сени адам ызгъа салыргъа башха амал къалмагъанды.

Кёп, аз заман озду эсе да, ол Зекерия эрттеден сакълагъан кюн да жетди.

...Анасы, эгечлери да кюлтыпыс Айтекни узакъ жолгъа хазырлайдыла. Жарсыйдыла, оу-шау этедиле. Алай законну бузар кюч а алада окъуна жокъду.

Зекерия уа мыйыкъ тюпден ышарады. Ыхы, къолайсыз къауум. Айтып тургъан эдим, сёзюм чапыракъдан ётмеди ансы. Энди биргесине барыгъыз. Шалапайыгъыз кётюрлюк ушкокну да кесигиз кётюрюгюз. Казармада ундуругъуну тёгерегине басыныгъыз да туругъуз! — дейди Зекерия, кёл кенгдире. Тиширыула уа ачыудан анга чамланадыла.

— Жангыз балачыгъым! Тели атанг сени къолумда къалырча этмеди! — дейди анасы.

— Сен анда ауруп къалсанг — биз не этербиз! — дейди тамата эгечи.

— Быстырларынгы энди ким жууар! — дейди ортанчы эгечи.

— Санга либжи бла хумжу хычинлени ким этер? — дейди ючюнчю эгечи.

Зекерия уа мыйыкъ тюбюнден ышарады. Ай, энди бир къаты старшинаны къолуна тюшге эди ансы...

Ашыралла эгечлери къарындашларын. Анасы да, кёзлери мылы болуп, саубитген, къызылуурт шалапайны туурасындан къарайдыла, къайгъы этедиле. Зекерия, къол аязларын да ышый, жашны ышара ашырады...

Бир талай кюн озду. Тиширыулагъа тынчлыкъ жокъ. Аталары уа аланы жапсарыргъа кюрешеди.

— Уо, аланла, сиз муну курортхамы ашыргъансыз, огъесе аскерде къуллукъ этергеми ийгенсиз. Ол шёндю, жарагъан кашадан сюртюп, ушкок ата турады. Письмо уа артда жазар. Ашыкъмагъыз.

Кюнлени биринде ол кёп сакъланнган письмо да келди. Айтекни анасы, эгечлери да, ол багъалы солдат письмону бир бирлеринден сыйыра, жыртыргъа да аздан къоюп, ахырында къоллары да къалтырай, ачып, окъуп башладыла.

Письмо уа письмомуду. Аллындан ахырына дери тарыгъыула.

«Бу жашау жашаумуду,— дейди Айтек.— Мен сюйюучю либже бла хумжу хычинлени мында артал да бермейдиле. Халыуа бла бал къалачланы кёзюм да кёрмейди,— деп жазады жарлы Айтек.— Ингилиз чурукъларымы орнуна ауур, солдат чурукъла кийдиргендиле. Бек осалы уа — сюйгенинг

чакълы жукъларгъа къоймайдыла. Андан да аманы уа,— дейди Айтек,— билмей тургъанымлай, ма былай бир татлы жукълап, сизни да тюшюмде кёре тургъанымлай, бир огъурсуз прапорщигибиз барды да, ол, юйюне от тюшгенча: «Подъёё-ём!» — деп къычырады да, бир минутха кийинип бошамасанг — тырмандан этинги ашайды».

Письмону алайына жетгенде, Айтекни анасы бурнун сызгъыртып тартды, тамата эгечни кёзлери мылы болдула, ортанчы эгеч къол жаулугъун чыгъарды, кичиси уа: «Ой, харип Айтекчигибиз», — деп, жилямсырап башлады.

Къол жаулугъун да чыгъармагъан, жилямсырагъан да этмеген жалан да акъыллы Зекерияды. Ол, письмогъа да тынгылай, мыйыкъ тюпден ышара олтурады.

«...Къайда тюзлюк, къайда демократия дегенимде уа,— дейди Айтек,— ол прапорщик Уставны иги окъу — анда табарса хар соруугъа жууапны деп къойгъанды. Бир бирде уа Герпегежден Аушигерге деричи бир жолну атлача лох-лох этип, чапдырадыла да, солууум тыйылып къалыргъа жетиучюме. Багъалы анам, багъалы эгечлерим, ма алайды мени жашауум, ашауум да. Ахыр кючюме тыяннганма, юйге да тансыкъ болгъанма».

Тынгылайды Зекерия бу письмогъа. Тынгылады ол. Эсине уа тюз да ма бу Айтекни жыл санында Зекерия деген таулу жашчыкъны ол урушну отлу жылларыны биринде Днепр суугъа жетип, пулемётчу нёгерлери бла ол тенгизча уллу черекден, топ окъларыны къайнатхан суудан ётгенлери тюше эди эсине. Бирге къысылгъан томуроулагъа миннгенлеринде, ол таулу жашчыкъ артал да жюзе билмегенин тенглеринден, командирледен да жашырып къойгъан эди. Артда, орден алгъанында да айтмагъан эди. Одер суудан ётгенлеринде да.

Тынгылайды акъыллы Зекерия солдат письмогъа. Ахырында тиширыула, къагъыт къалам да алып, Айтекге жууап письмо жазаргъа хазырландыла, жашны атасына соруулу къарадыла.

— Не жазайыкъ, папа, кёлюн кётюрюрча, жюрегин жапсарырча не айтайыкъ?

— Не жазайыкъмы дейсиз? — деп, Зекерия сагъышлы болду. Сора, жеринден туруп, отоуда ары-бери жюрюп башлады.

Айтекни анасы, эгечлери да сагъайып турадыла. Таматаны акъыл сёзюн къагъытха кёчюрюп, жашха алай иергеди умутлары.

— Жазыгъыз,— деди хурметли Зекерия, къашларын бирге жетдирип.— Сен, итден туугъан, энди быллай письмо жазсанг, эшитмедим деме. Командирлеринге жазып, энтда да бир

эки-юч жылгъа тыярча этерме мен сени. Аскер къуллукъ санга турбазаланы къызлары бла лахор этип айланнганча тюйюлдю. Бал къалачланы, либжини да унут. Ол къара каша дегенингден а бир ат жюгю чакълысын ашагъынчы бери юйге келирге бир да умут этме. Бирси ата-аналагъа аскерден жашларын махтагъан къагъытла келгенде, манга уа сени быллай письмонг келсе, кечмезими бил. Дагъыда бир айтырыгъым. Сен аскер къуллугъунгу сержантдан тёбен чин бла бошасанг юйге къоярыкъ тюйюлме. Аны да унутма, аман кюлтыпыс, мынафыкъ.

Бизни сорсанг а барыбыз да сау саламатбыз. Бир хатабыз жокъду. Бу письмому алгъанлай, прапорщикге да менден къызыу салам айт. Анга дагъыда айтырыгъым — сенича теликаланы букъуларын чыгъара турсун. Аны Уставха уллу чюйрелиги болмаз. Ма алайды.

Сиз а, — деди Зекерия, ауузлары, кёзлери да кенгнге ачылып тургъан тиширыулагъа ачыуланып,— мен айтханны бир сёзюн къоратып не къошуп ийсегиз, эшитмегенбиз демегиз. Понятно? — Алай айтып, ол, солдатча атлай, юйден чыгъып кетди.

ДОММАЙНЫ ЗАУУКЪЛУ КЮНЛЕРИ

Бизни эски танышыбыз, тенглери, шуёхлары да сюйген Доммай аты айтылгъан жигит болмаса да, къоркъакъгъа уа бир заманда да саналмагъанды.

Ол не къуллукъ этген жеринде — таматасындан, не ичгичикъаугъачы хоншусундан, тап ёз къатынындан окъуна къоркъа билмеген аллай киши болгъанды. Болгъанды десек да, ол бюгюн да сау-саламатды, узакъ ёмюрлю да болсун.

Жигитлигини юсюнден айтханда уа... Бир жол, барыгъызны да эсигизде болур, элни, шахарны да ырхы алгъанда, дуния жан къайгъыгъа къалгъанда, хар ким, къоркъуп, юйлерине жыйылгъанда, бизни Доммай а: «Я, субхан аллах, бу къадар кир суу къайры ашыгъып бара болур», — деп къойгъанды.

Дагъыда бир къауум жылдан, жер тебип, адамла да юйлеринден тышына тёгюлюп башлагъанда уа, Доммай, люстрасыны чайкъалгъанына къарай: «Тейри, жерни мюйюзю бла кётюрюп тургъан ёгюзню къулагъына дидин кирген болур ансы, былай а чочумаучу эди»,— деп къойгъанды.

Хазна жукъдан къоркъа билмеген Доммайны жюрегин титиретген, аны тынчлыгъын, ырахатлыгъын да алгъан, нюрлю бетин арсарсыз агъартып къойгъан жалан да ауруу болгъанды.

Угъай, Доммай кёп ауруучуладан тюйюлдю. Алай ол дунияны башында аурууданча бир затдан къоркъмагъанды, анданча бир затдан юркмегенди.

Бакъдырсанг, саусузланы асламы сау-саламат болуп къалыучусун Доммай, айхай да, билгенди. Алай бир бирледе, иш башхача бошалыучусун да билгенди. Доммайны уа бу жюжыллыкъда баш тахтагъа атланыргъа планы, мураты да болмагъанды.

Алай кюнлени биринде, шапталла да ариу чагъа, жаз башы кёгюнден а жылы кюнню нюрлю тыякълары элпек тёгюлюп тургъанлай, Доммайны бели чанчды. Ол, арсарсыз больницагъа барып, докторланы бирине къалмай тюбеди. Аладан бири къысха жууугъу болгъанын да билди.

— Осман улу, жаным-кёзюм,— дегенни айтды Доммай,— биз экиге айланмагъан къарындашлабыз. Мени былай бир акъыллы, культурна адам бла бир иги палатагъа салмасанг, бек кёлюме тиериксе. Алай болмаса, бек къыйналлыкъма.

— Сен аны ючюн къайгъы этме, хар нени да тап этербиз. Жарагъан палатагъа салдырырма. Иги жёнгер да табарбыз. Сен хайт де ансы, къарындашым,— деди доктор, саусузну жапсара.

Жарыкъ, таза палатаны Доммай бек жаратды. Андан да бек а хоншусун. Сени жаууннгу да аман хоншусу бла аман жолоучу нёгери болгъа эди деучюдю Доммай. Аны хоншусу уа былай бир сабыр акъыллы, уллу къуллукъда ишлеген, келбетли киши. Бек аламаты уа — жукълагъанда хурулдамайды. Ма былай къозу кибик.

Быллай адам бла бир палатада уа, дейди Доммай ичинден, бир кесек ауруй турургъа да боллукъду.

Доммайны кёлю жарыкъ эди. Аурууу да энди алай бек къыйнамагъанча кёрюне эди.

Болса да Доммайны андан да бек къууандыргъан а башха зат болду. Ол да неди дегенде, бу къуллукъчу кишини эл бла бир ахлусу, жууугъу, андан да кёп а къолунда ишлегенле, саусузгъа тюрлю-тюрлю азыкъланы ташып башладыла.

Бишген тауукъла, гогушла, хумжу хычинле, башха затланы санап саны жокъ.

— Аша, Доммай, шуёхум, аша,— деди келбетли киши.

— Да биз экибиз, тамата, бу хан азыкъланы къайсы бирин ашап жетишдирейик,— дейди Доммай, сейир-тамашагъа къала, къууанганын да жашырмай.

— Тамбла да келтирликдиле, бирси кюн да, андан бирси кюн да,— деди нёгери сансыз ауаз бла, бу затлагъа да уллу сейир этмей.— Мен мындан чыкъгъынчы алай болуп турлукъду, къарындашым.

— Да айтып, былай бек ташымагъыз десенг а,— деди Доммай нек эсе да.

— Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю. Адамла санга адетде жюрюгенча намыс этгенде, кёллерине тиерге жараймыды. Намыс... Хурмет... Ангылаймыса алайчыгъын?

— Ол а алайды,— деди Доммай сагъышлы ауаз бла. Болса да быллай намыс манга да нек этиле болмаз деп келди кёлюне. Доммай ол соруну арсарсыз тунчукъдуруп къойду. Алай, ол намыс хар кимге да бирча тенг этилмеучюсюн бек иги биле эди.

Кертиси, бу хан столгъа тийишли ашла бир кесекден Доммайны больницада жатхан кюнлерин бек зауукълу кюнлеге айландыра башлагъан эдиле. Аны юсюне уа былайда эслеп къояйыкъ — Доммай ашха, бютюн да иги ашха, кёлю ачылмай бир заманда да къыйналмагъанды. Жашау берген зауукълукъладан бирине Доммай ма быллай тап ашауну санагъанды.

Къуллукъчу кишиге келген азыкъла дарманлыкъ этипми болду — Доммай, бир-эки ыйыкъ да озгъунчу, сау-саламат болуп, кюч-къарыу да жыйып, сыртындан тюшюп, гогуш бутну кемире тургъанлай, врач анга къууанчлы ышара айтды:

— Энди хар не да тап бола баргъаннга ушайды, багъалы шуёхум, Доммай, бирси кюн биз сени юйюнге иерге боллукъбуз.

Аллай сёзлени эшитгенде, Доммайны бети жарымады, кёлю кётюрюлмеди, ол угъай эсенг, жюрегини хыны ура тебиregенин сезип башлады. Быллай зауукъ жашаудан айырылыргъа тюшериги аны бир да къууандырмады. — Сиз манга энтда да бир кесек къарагъыз, — деди Доммай жарсыулу ауаз бла.— Ичимде нек эсе да бир тынгысызлыкъ барды. Ма былай къалай эсе да тутуп-тутуп бурады.

Доммай ётюрюк айтмай эди. Быллай татыулу азыкъланы былай кёп ашау аны ичин кертиси бла да бир кесек тынгысыз эте эди.

Ол себепден, Доммайны жангыдан багъып башладыла. Болса да, жаш ачы дарманланы орнуна иги бишген къозу этни тузлукъгъа тийире ашырады, апельсинле, икрала ашайды. Зауукълу жашауна къууана, огъурлу къоншусуна да ыспас эте, кюнлерин алай оздура барады.

Болса да, аллай жаннет кюнлени биринде, биягъы врач келип, Доммайны палатасындагъы саусуз хоншусуна айтды:

— Анализлеригизге кёре, халыгъыз игиге айлана башлагъанды. Иш бу халда барса, келир ыйыкъда юйге кетесиз.

Бу сёзлени эшитген Доммайны хали уа биягъы осалына кете тебиреди. Аны мангылайы таза жаз кёгюне къара булутла жайыла башлагъанча болуп, биягъы жюреги да тынгысыз

ура тебиреди. Халгъа кёре, зауукълу жашау ахыр чегине жете башлагъаннга ушай эди.

Доммай амал излерге таукел болду. Алай ол амалны арсарсыз табып а къоялмады. «Яраби, бу кишини мында энтда да бир кесек мычытырча не этейик...»

— Тамата,— дегенни айтды Доммай газет окъуй тургъан къоншусуна,— айып этмесенг, мен санга бир зат сорлукъ эдим.

— Аллах айып этмесин, шуёхум, сор, — деди ол да.

— Кече жукълагъанда сен бир бла экини арасында бир да болмагъанча женгил-женгил солуй кетесе да сора бир затла мурулдап башлайса. Ызы бла уа кимге эсе да урушуп тебирейсе.

— Эшта-эшта, таланнган, — деди хоншу, кёзлюклерин, газетни да бир жары атып. — Ол неден болур, экен?

— Аны уа ким билсин, алай тынгылы бакъдырып бошагъынчы, юйюнге ашыкъгъандан уллу хайыр болур деп билмейме. Ишинг-къуллугъунг да, айтыуунга кёре, алай тынч тюйюлдю. Къайры ашыгъаса?

— Да, мындан чыкъгъанлай, Сочиге не Ялтагъа барыргъа эди умутум,— деди бир гитче кюзгючюкню алып, тилине, кёз акъларына да къарай.

— Ол игиди,— деди Доммай.— Болса да тынгылы бакъдырмасанг, курортда ауруп къалыргъа да боллукъса. Э-э... дарман сууладан абастрения болады дейдиле.

— Тейри, сен айтханда да болур, — деди тамата мудах ауаз бла.— Эшта бир кесек мычыргъа тюшерик болур. Ансы хата азданды. Мен бери жангыдан къайтып тюшерге сюймейме. Къуллукъ а не? Экинчим эсли жашды. Бардырыр ишни-къуллукъну да.

Ол сагъышла башкъарманы температурасына къошдула, жюрекни тебиую да, эски ызына келирге сюймей, бир талай заман турду.

Азыкъланы уа бири бириндеи сейирлиги, бири бириндеи аламаты келедиле.

Доммай кёбюсюнде акъ мёлегини оноуу бла жашагъанлыкъгъа, бу жол аны эки да имбашында чёгюп тургъан акъ бла къара мёлек къыстау даулашха киришип эдиле.

— Айып тюйюлмюдю? — деди мёлек Доммайны къулагъына. Биреуню алдап, хантын ашап тураса. Къертиси бла да уялмагъан буюрулмагъанны ашар дегенлей, сенде бет жокъ кёреме.

— Ол деген неди? — деди аны эшитген къара мёлек.— Мында уялырча зат артал да жокъду, тенглик, хоншулукъ, намыс болгъан жерде не айып деген хапарладыла! Къоншу-

ига намыс этедиле, ол а санга намыс этеди. Алайсыз жашау неге ушарыкъ эди?

— Тынгылама, Доммай, ол къара къаргъагъа,— деди акъ мёлек,— намысны да намыс биледи. Адамлыгъынгы сакъла...

Доммай кёп сагъыш этди. Ахырында акъ ушакъчысы айтхан сёзле жюрегине сингип, юйюне кетерге таукел болду.

— Сау къал,— деди ол къуллукъчу хоншусуна Доммай.— Мен ангылагъандан, сен да курортха барыр тиежекге жетгенсе. Сау къал, мен а бу зауукълу кюнлени ёмюрюмде да унутмам. Болса да... осал иш. Айыплы иш, — деп, Доммай анга тюбеген адамланы бетлерине къарамай, жыяу жолчукъ бла ашыгъышлы атлай, юйюне кетди.

АНАКАНЫ САУЛУГЪУ ЮЧЮН

Бир да болмагъанча аллай исси кюн. Элни ортасы бла ётген уллу жолну чайыры анда-мында эрий башлагъанды. Жол узуну тизилип тургъан тереклени чапыракълары, алыкъын июль ай да тауусулмагъанына да къарамай, саргъалып, хууерилип турадыла. Орамны бирси жанында жаланаякъ жашчыкъла, чыбыкъ «атларын» жоргъалата, ойнайдыла. Берлакъда уа бир кёкбаш эшек, иссиликден болур, бир къулагъын къымылдата, бирсин а тепдиралмай, терен «сагъышдады».

Битеу да элде хазна адам кёрюнмейди. Халкъ чаллыкъдады. Санлы бирде уллу жол бла къолансырт, узунбел автобусла, ууакъ машинала да озадыла. Алай аладан не хайыр. Асламысы тохтамай озуп кетедиле.

Хаммалий, арбазындан чыгъып, бу шошайып тургъан элни сыфатына къарай, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, терлей башлагъан мангылайын сюртдю. Ох-тух эте, ары атлады, бери атлады. Жан-жаныуар кёрюнмейди. Ол этерик ишчикге уа жангызлай барыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Тенгингтанышынг болургъа керекди. Адам дегенинг коллективни, сюйсенг а жамауатны окъуна бир кесекчигиди. Ол себепден, Хаммалий барлыкъ ишде, жамауат болмаса да бир жарагъан тенгинг, бетден бетге къарап, сабыр ушакъны бардырырча, аллай адам, аллай нёгер керекди.

Бир-бир адамла быллай ишчикни кеслери жангызлай тамамлап къоюучудула, Хаммалий аны биледи. Алай ол аллайланы адамгъа да санамайды. Анга жолдаш керекди, аны мангылай жарыкълыгъы бла жюрегин къууандыргъан, кёл этдиргенн, ышаннгылы тенг, товарищ.

Ол а шёндю жангыз эди. Ким биледи, ол жюреги жаратхан тенгни табаргъа да болур эди. Алай, башда айтханыбыз-

ча, эр кишилени уллусу-гитчеси да чаллыкъдады. Бу ахырзаман къызыуда. Ол а — жангыз.

Хаммалий да алай, эшеги ёлген таулуча мугурайып тургъанлай, элни тюбен жанындан келген автобус тохтап, андан бир киши чыкъды. Хаммалий аны арсарсыз таныялмады. Кишини башында жарагъан къалпагъы, юсюнде акъсыл костюму, ол тюбюнден келиучю инспекторнуча, бир ёхтем къарамы. Къонакъны къызыл ингиликли бетинде берекетни, къолайлыкъны да сыфаты жазылып эди. Ол киши аны таба айланнганлай, Хаммалий аны арсарсыз танып къойду.

— Уой, салам алейкум, Зекерия, къарындашым! Къайдан чыгъып къалдынг, толгъан айча, кючден-бутдан таныдым да сени, юйюнге ахшылыкъ жаугъан. Мен сени кёрмегенли, ант этдир, тамам жюз жыл болады да!

— Уа-алейкум салам, Хаммалий, мен а, тейри, сени тюз кёргенимлей танып къойдум. Не сюелип тураса былайда, бу ахырзаман иссиде?

— Тоба-тоба,— дей, Хаммалий къонакъны бетине сейиртамаша этип къарайды.— Тохта-тохта, маржа, кесинги бир иги кёрме къой. Пай-пай-пай! Къара бу берекетге, бу кефликге!

— Кет, Хаммалий, уялтма...

— Я, субхан аллах, бир къысха заманны ичинде адам былай тюрленип къалай къалады! Тюз да нюр бюрке турады бетингден. Оллахий, керти айтханыма! — Алай да айта, Хаммалий Зекерияны имбашына бир-эки кере къаты къатылды.

— Къой, Хаммалий, аудураса,— деди Зекерия, артха сюрюше. Хаммалий, тенгинден кёз къарамын алмай, бардырады:

— Эсингдемиди, бирге ишлеучю заманыбызда къарнынг артынга къатып, бурнунг а, бу берекетли бурнунг, айып этме, юшюген картошча болуп айланыучунг...

— Эсимдеди, эсимдеди. Алай андан бери мени жашауумда уллу тюрлениуле болгъандыла.

— Уллу къуллукъ ишми бергендиле? — деди Хаммалий, нек эсе да тёгерегине да къарай.

— Угъай, эски ишимдеме.

— Сора лотерей билет бла машина къытханса?

— Аллай зат да болмагъанды.

— Угъай, бир сейирлик иш а болгъанды,— деди Хаммалий, тенгини имбашына жангыдан къагъа.— Бет сыфатынгдан билинип турады, къарындашым, тамам айлыкъ турма! Къой, бир зауукъ жашаугъа къутулуп, аны уа менден, антлы тенгингден, жашырып тураса.— Хаммалийни тёртгюл бетине уллу гурушхалыкъны сураты жайылды.

— Оллахий, Хаммалий, кёлюме тийдинг, ол деген неди.

Мен сеидеи нени жашырлыкъ эдим. Санга бир кир ниетим бар эсе...

— Угъай, аллай затдан аллах сакъласын! Кёлюме аллай зат ёмюрде да келмегенди. Бу къууатха, берекетге, кефликге сейир этип айтханлыгъымды ансы... Тохта, къатынынгдан ишми айырылгъанса? Бир огъурсуз затчыкъ кёрюнюучю эди хайырсызчыкъ. Тырман этип башласа, экибизни да ташдан кёчюрюучю эди...

— Угъай, Хаммалий, аны да гюняхын алаллыкъ тюйюлме. Ётюрюкден не асыу, бек жарашып жашайбыз.

— Сора орден алгъанса. Аллай зат да жашнатыучуду, кирпилдетиучюдю адамны. Тамам къанат битгенча болады адам дейдиле.

— Да ахшы умутла алдадыла. Ким биледи, ишни барыуна кёре, эслеселе, сени аллах алай кёрге эди. Ариу жылтыратып, тагъып айланыр эдим.

— Да сора, юйюнге ахча жаугъан Зекерия, къарындашым, бу затны башын былай къаты жабып турма да, айт, маржа, бир къууандыр эрттеги сюйген тенгинги.

— Э-э, шуёхум, айтсам да ийнанмазса,— деди Зекерия, башын сагъышлы булгъай.— Мени насыплы этген, ол сен айтханлай, берекетли-къууатлы да этген уллу сермешде бир уллу хорлауум болгъанды.

Аны эшитгенде, Хаммалийни кёзлери да, бетича, тёртгюлле болдула. Ол сигаретини жаннган жанындан къабып, ауузун кюйдюрюрге аздан къоюп, тюкюре башлады. Сора, биягъы тенгине бурулуп, нек эсе да шыбырдап айтды:

— Ангылатып айтчы, маржа, не сермешди ол. Уруш эртте бошалгъан ушай эди да.

— Ай сен айтхан сермешле уа бошалгъан эдиле. Алай ма, тамам жыйырма жылны ызымдан тюшюп, мырхык илиннгенлей илинип тургъан, кючюмю-къарыууму да алгъан, халкъжамауат аллында айыплы этип айланнган душманымы ахырында хорлап иймедимми, къарындашым!

— Ким эди, экен, ол? Мен аны таныймамы, ол итден жаратылгъанны? Атын, тукъумун билдирчи, мен аны муртжугу этерме,— деди кёзлерине къан чаба башлагъан Хаммалий.

— Тукъумундан хапарым жокъду. Алай аты уа шайтан сууду.

— Э-э, сен ойнагъан этесе. Сен не заманда да былай чамчыкъ этерге ёч болуучу эдинг. Былайда уа агъартханса, ант этдир, — деп, Хаммалий, саргъылдым тишлерин ачып кюлдю.

— Бир агъартханым жокъду,— деди Зекерия, кюлген да этмей, тишлерин да ачмай,— барын да кёлюм бла айтама. Ичги дегенинг отду, жалынды, ёлетди, ууду, саламеликди...

Хаммалий, тишлерин да букъдуруп, бир кесекге сагъыш-

лы бет алды, биягъы терлеген мангылайын къол жаулугъу бла сюрте.

— Тюзюн айтханда,— деди ол бир башха ауаз бла,— аны, шуёхум, кесим да ангылайма. Алай шайтан сууну атаргъа къоймагъан бирден санап, юч сылтау барды...

— Не сылтауладыла ала, маржа?

— Биринчиден, сен тартхан къауумла бла бирге тартмасанг, кесинги бирсиледен энчи этип, ёхтемленнген сунадыла. Экинчиси, атынг къызгъанчха айтылып къалыргъа боллукъса. Ючюнчюсю уа, «бир къыйын аурууу болур да, андан ичмейди къыйынлы» дегенни да айтыучудула. Ангылаймыса алайчыгъын?

—Ангыламайма, ангыларгъа да сюймейме,— деди Зекерия ёпкелеген ауаз бла.— Аллай затчыкъланы кесим да аз эшите турмагъанма, къарындашым.

— Болур, болур... Алай, сёз ючюн, келчи, орамны бирси жанына ётейик. Ол ауанагъа.

— Ресторанигамы? Аллахым сакъласын! Угъай, бир да, эки да деме. Айта турама да ары барыуну къойгъаныбызны.

— Охо, къоркъма,— деди Хаммалий, бир кесек ауузланайыкъ да, сабыр ушакъны да бардыра, жаш заманыбызны да эсге тюшюре, салкъында бир лахорчукъ эте олтурайыкъ Жаным-тиним лахорчукъ.

— Угъайым жокъду, алай анда ичгисиз болмаучуду,— деди Зекерия арсар ауаз бла.— Кёлюнге тиймесин, Хаммалий, къарындашым, алай...

Тохта, ауузланып чыгъайыкъ,— деди Хаммалий, тенгини арсарлыгъын эслеп.— Ахча ючюн а къайгъы этме — бизде саламды.

— Угъай, аллай къайгъым жокъду. Аллахны ахшылыгъындан, — деди Зекерия ёпкелеген ауаз бла.

— Охо, охо, игиди. Энди саулугъунга жарашмай эсе, ичме. Хор этерге кимни не эркинлиги барды. Жаным-тиним демократия.

— Саулугъуму хатасы жокъду. Демократияны да сюеме. Алай кел, бир башха жерде...

— Да сен мажалыракъ жерлеге юйреннгенликге, биз, къара халкъ, былайда, кесибизни махкемечигибизде кечиниучюбюз,— деди Хаммалий да ёпкелеген ауаз бла.— Алай либжини уа мындача бир жерде да эте билмегенлери хакъды. Кел, либже ашайыкъ.

Зекерия шайтан суудан айырылгъанлыкъгъа, жарагъан либжини уа Хаммалийден кем сюймеучюдю. Аны юсюне уа бусагъатда ашагъанны хатасы да болмаз эди.

— Кетдик! — дегенни айтып, Хаммалий билегине жабышды.

— Да барайыкъ, ауузланайыкъ. Болса да...

— Айта турама да, сенде бир тюрлю къайгъы болмасын. Къонакъса. Къонакъ а, кесинг билгенликден, къойдан жууаш,— дей, Хаммалий тенгин орамны бирси жанына ётдюрдю.— Къонакъ дегенинг аллахны къонагъыды. Ёт алгъа. Ма былайчыкъгъа орнал да къал. Ахшы къонакъны жери хазырды.— Хаммалий къол аязларын ышый, бирси шинтикге олтурду.

— Омакъды махкемегиз а. Кёп болмай ишлетген болурсуз,— деди Зекерия, керти да ариу жасалгъан ресторанны къабыргъаларында накъышлагъа, кенг терезелеринде омакъ жабыуларына къарай.

— Хау, бизде быллай затланы бек аламат этиучюдюле. Бу санга школму болгъанды, не да сабий сад,— деп, Хаммалий биягъы тёртгюл тишлерин ачды. Сора, бирси жанына бурулуп, къанжал ауазын эшитдирди.

— Эй, ариу къыз, гинжича сюелип турмай, теркирек мажарчы бизге эки да либжи, эки да салат, сора бир... шешачыкъ. Агъындан.

— Хаммалий, келишген этген эдик да!

— Сен къайгъы этме. Хар не да тап болады. Сюйген ичеди, сюймеген а къалады. Жанынгы не алады десенг, хор этген. Жашасын эркинлик, тюзлюк, демократия!

— Ой ол затланы хаталары жокъ эди,— деди жарлы Зекерия, тузакъгъа тюшген жаныуарча тыпырдай,— алай... бу ишни бош башладыкъ. Бютюн да кюндюзгю кюнде аллай бирни ичсенг...

— А-ай, саппа-сау бол, къызым. Ма культура десенг! Жаным-тиним быллай ишни культурасы бла терк мажаргъан. «Кечеле, кече-ле-е...» — деп мурулдай, Хаммалий эки да рюмканы толтурду. Бирин Зекерияны аллына тюртдю.

— Манга бош къуяса, Хаммалий,— деди Зекерия жилямсырагъан ауаз бла. Атамы жаны ючюн...

— Атанг да жаннетли болсун, харип, иги адам болуучу эди. Эсингдемиди, тойда, къурманлыкъда болсун, жонулгъан стаканны да уруп, экинчисин сакълап туруучу эди. Жигит адам, басымлы адам. Энди аллайла къайда! Эндиги тёлю, ангылаймыса, къалай эсе да жукъара баргъаннга ушайды. Сени атангчала энди къайда. Мен а сени, антлы шуёхум, ананы саулугъу ючюн тартама. Кёп жылланы жашасын. Къолундан аз туз гыржынын ашамагъанма. Кябахан дунияда болмагъанча аллай огъурлу жанды. Ийнанамыса, мен аны ёз анамдан кем кёрмейме. Кел!

— Хаммалий...

— Тигеледи. Уф-ф-фу. Та-ак. Алайды да жашау,— деди Хаммалий, тауукъ аякъны кемире.— Бизни аннака да ана-

гъызны эсгере туруучуду. Къыз заманыбызда, деучюдю, ма былай жан бла тёммек болуучу эдик. Билемисе, Зекерия, дунияны башында мени аннакачыгъымдан багъалы затым жокъду.— Хаммалийни нек эсе да сакъалы къалтырады. Кёз жилтинлери мутхуз болдула.— Ол аллай адамды... кел, къарындашчыгъым, аны саулугъу ючюн тартайыкъ.

— Хаммалий, айып этме...

— Охо, охо, къысмайма. Сюйгенинглей эт. Аннакам мангача кишиге да сыйлы кёрюнмезин билеме. Алай, ол огъурлу къыргъызлыла айтханлай, «ооз тий» этсенг, бир тюрлю хата болмаз эди. Алай... кел, тут бу сыйлы аякъны. Бирден кётюрейик. Аннакачыгъым ючюн.— Бу жол Хаммалийни ауазы жан дарман тилегенча эшитилди.— Билеме, бу шербет суу тюйюлдю. Болса да не этериксе... Ыхы-ы, ма сау бол да къал, жанымы къыйыры! Ма аллындан окъуна алай этип къояр орнуна, кесинги, мени да къыйнап... Сау бол. Андан къыйындан къал. Бир бирни сыйлагъандан уллу хата кёрмейик. Мачы бу къанатчыкъны. Угъай, бу татлы аякъчыкъны къап да къой. Ой, Зекерия къарындашым, мен сени сюйгенча сени аллах да, блас да алай сюйсе эдиле, сен шёндю менме деген министр не да жарагъан базаны директору окъуна боллукъ эдинг. Саулукъ болсун ансы...

Алай Зекерия, баш тёбен болуп, кеси кесине шыбырдай эди:

— Ит болдум, эшек болдум. Антымы буздум. Э-й, Хаммалий...

Алай Хаммалий жангы аякъны толтура тура эди.

— Энди уа угъай. Ассанг, кессенг, сойсанг да — угъай. — Зекерия суукъ бет алды.

— Тохта, къолунгу кетер. Тёкдюресе. Андан эсе сен манга айтчы, таматанг энди къайсы классда окъуйду? Эсимдеди, аламат сабий болуучу эди.

— Бешинчиде,— деди Зекерия мудах ауаз бла.— Кичиси уа биринчидеди. Аман окъумайдыла.

— Бизникиле уа, жашчыкъ, къызчыкъ да, бир классха жюрюйдюле. Тёртюнчюге... дейме да бешинчиге окъуна бара болурла дейме. Энди мен айтырыкъ: экибиз да бу аякъланы аудурмасакъ, ол сабийчикле ёксюзчюкле болуп къалсынла. Муну урмасанг, аланы кёрмей къалайыкъ. Экибиз да. Хайда! Аперим! Сабийлени сюйгенинги кёрдюм. Сабийлени сюймеген ол адаммыды. Аллайла да бардыла. Алай ала адамламыдыла. Кёкбаш эшекледиле ала барысы да!

— Тюз атайса,— деди кёзлери эслерча жылтырай тебиреген Зекерия,— форменный эшекледиле.

— Тохта, къарындашым,— деди Хаммалий,— хуржунларынга узалгъанынгы къой. Сен мени сыйлы къонагъымса,

мен а... тохта, кесим тёлерикме. Жюрегими къыйнама. Алай этсенг, кёлюме тиериксе.

Алай кёз акълары иги да къызаргъан Зекерия энди анга тынгыламайды. Ол, къалын къашларын тюйюп, шапа къыз таба бурулду, аны бармагъы бла чакъырды:

— Къызы, былай келчи. Та-ак. Ма бу столну жаппажангыдан жаса.

Энди юй бийчелерибизни саулукълары ючюн тартырыкъбыз. Алайсыз жарамайды.

— Тохта, Зекерия,— деди Хаммалий,— юй бийчелени бу жол къояйыкъ. Адамла айып этерикдиле.

— Эте турсунла. Аталарыны аман кёзюне. Биз, культурна адамла, къатынларыбызны саулукълары ючюн ичерге нек уялыргъа керекбиз? Тутчу бери аягъынгы.

— Тохта, маржа, Зекерия.

— Нек тохтай эдим! Мени аннакам сени аннакангдан аманмы сунаса? Не да биздегини сени къатынынгдан неси кемди? Не да сенде болгъан ахча менде жокъму сунаса? Ы-ы? И вообще сен нек кюлесе? Мен санга гяпчими болгъанма не да клоун?

Тохта, маржа, Зекерия...

— Угъай, сен нек кюлгенинги манга айтып къойчу! Ы-ы? — Зекерияны бурун къыйыры агъара тебиреди. Къалын къашлары уа бирге жуукълашып бошагъандыла. Ауазы уа, биягъы къанжал тауш эте, кёз акълары да къызаргъандыла.— Айтып къойчу сен манга нек кюлгенинги! Ы-ы?

ХАЖИАБРЕКНИ ТУУДУГЪУ

Бу эртте болгъан ишди. Ол себепден, хапарны артал да унутуп къойгъунчу, сизге жетдирир мурат бла къаламны къолгъа таукел алама. Керти да, айтыр затынгы айтып, къутулуп къалмай, аны не созар кереклиси барды.

Да ма, жылланы, кюнлени биринде къадар алай болур эди, мени Сары Булакъ деген элдеги фельдшер участкагъа ийдиле. Барды Тянь-Шань тауладан узакъ-жуукъ да болмай аллай бир эл.

Тюгел ыйыкъ да озгъунчу мында жашагъан къызла, жашла бла да тынгылы танышдым. Мен дунияда болмагъанча тенгликни сюйген, жарашыулу адамма. Аны себепли, жангы танышларым къысха заманны ичинде мени кеси адамларыча кёрюп башладыла. Алай бир кесекден мындагъы жигитлени къаууму, манга аллындача жарыкъ болмай тебиренгенлерин да эследим. Ол да неден десегиз, элни битеу ариу къызы, бирси жашланы унутуп, манга къарап башладыла.

Ийнанмазгъа да болурсуз, алай бу зат мени кесими да уллу сагъышха къалдыргъан эди. «Ярабий, была бары да бирден сюерча мени бирсиледен нем артыкъды?»

Бир жол, юйге къайтханлай, кюзгю сыныкъчыкъны да аллыма салып, кюннге кюйген бетиме тюрслеп къарадым. Болса да анда мени къууандырырча хазна жукъ эслемедим. Сора андан ары башымы аурутмайым деп къойдум. Нек сюйгенлерин къызла кеслери биле болурла. Быллай ишге бизден эсе ала устадыла.

Къалай алай болса да, ол кюнден башлап, кесим да эслемей, юсюме-башыма сагъыракъ бола тебиредим. Мычымай, тюкеннге барып, электроитиу, эки чиммакъ кёлек, чурукъ жау, сора дух шеша алдым. Аны ызындан башдан аякъ омакъ кийинип, чурукъланы да адам къараса кёзю къамарча жылтыратып, парикмахерге бардым.

— Бу мыйыкъланы жюлюп кетерчи, маржа, жигит,— дедим акъ халатлы жашха.

— Ол деген неди? Сен аны кёлюнг бламы айтаса? — дей, парикмахер уллу гузабагъа къалды.— Бу мыйыкъла болмасала, сени мында... Э-э... Мыйыкъсыз кавказлы, ол неди? Быллай къуш бурунну тюбюнде мыйыкъ болмаса... Кечгинлик беригиз... Къызла да сени бу къалын къара мыйыкъларынг ючюн сюйгенлерин билемисе?

— Къызламы дейсе?

— Хау. Ала сени Лермонтовну жигити Хажиабрекге ушагъанынг ючюн сюедиле. Бизни элде кавказлыла бир заманда да болмагъандыла. Геологланы ичинде окъуна сиз жерли адамгъа алыкъын бир да тюбемегенбиз. Ангылаймыса?

— Ыхы. Ангылайма... Хажиабрекми дейсе?..

— Хау. Сени бизни къызла ол сейирлик кавказлыгъа ушатып туруучудула. Мыйыкъларынг, бурнунг...

— Да охо, сау бол, жашы. Быланы арттаракъ кетерирбиз. Не ашыгъыр кереклиси барды. Шёндю уа башымы ишле. Былай, ашыкъмай, табыракъ эт.

— Аны уа,— деди парикмахер жаш, бир къолуна къыптыны, бирси къолуна уа узун акъкъалай таракъны ала.

Ол кюнню ингиринден тебиреп, жангы тенглериме, бютюн да бек а хар нени да билирге сюйген къызлагъа, Кавказны, аны сейирлик тауларыны, чучхурларыны, андагъы аламат жигитлени юслеринден тауушлукъ хапарланы айтып башладым. Мени таурухларымы эшитген, кавказлыланы атлагъа минип, къылкъыяр къамаланы ай жарыгъында жылтырата, ёрге бла энишге жортуп айланнгандан сора башха ишлери жокъ сунар эди.

Бу затлагъа ауузчугъун ачып, кёзлерин жандырып тынгы-

лагъан Сайра-бюбю элдеги къызланы бек ариуу, ауазы къалтырай, былай сорду:

— Келин келтирген, той этген адетлеригиз а къалайды?

— Да ол а бошду. Аны сиз сейир этер заты хазна болмаз. Жаш айлана келеди да, кёзю къарагъан къызны сайлайды. Сора, ишни узакъ болжалгъа сала турмай, къолгъа алады. Кюн батханлай, асламында уа, кече ортасында, тенглерин жыяды, атлагъа минедиле, сора керекли затларын да алып...

— Не затланы-ы?

— Бош, къама, къылыч, керох, ушкок дегенча, ууакъ-тюеклени...

— Да ала уа неге керекдиле да?

— Бир бирде къызны ахлулары, ишни аллындан сезип, жыйын къурап, киеу жёнгерлени илишаннга салгъан адетлери болуучуду. Аны себепли саууг-сабаны да керек бола туруучусу сейирмиди.

Къызла тынгылайдыла. Бир арада аланы къысха солугъанлары эшитиледи.

— Той а, той? — деди бир инчге ауазчыкъ.

— Да той да ол формада. Эки-юч ёгюзню соядыла (бек аз къалгъанда) не да бир он-он беш къой дегенлей, чагъыр бочкаланы ачадыла. Сора бир-эки ай чакълы той барады. Тюзюн айтханда уа, элде дагъыда бир башха жигит къыз къачыргъынчын.

Къыйыры, чеги болмагъан тауруухларыма кесим да уллу сейир-тамаша эте эдим. Бир кесекден а алагъа ийнанып окъуна тебиредим. Да сейирмиди? Жангы тенглерим манга тынгылагъанча телевизоргъа къараучула Ираклий Андронниковха окъуна тынгылай болмаз эдиле. Тап, ол минг бла бир кечени ичинде жомакъла айтып тургъан Шахрезадагъа окъуна мени бла эриширге къайда?! Кеч-эртте болса да таурух шауданым таркъайырыгъы уа эсиме да келмегенди. Аны юсюне уа кесими Кавказ бурнум, къурум бетли мыйыкъларым, илячин кёзлерим хар айтхан сёзюме ийнаннгылы шагъат болуп, жангы хапарлагъа кёллендире эдиле. Кёзлерим, кертисин айтханда, илячиннге алай бек ушай болмаз эдиле. Болса да, хапар айтхан кезиуюмде аладан от чакъгъанын окъуна сезе эдим.

Бир жол тенглеримден бир жаш, мени хапарларыма тынгылай, баш булгъагъанын, масхара халда ышаргъанын эледи. Не эсе да аны халы айтханыма алай бек ийнанныганнга ушамай эди.

— Неге ышараса, Аскер? — дедим.

— Бош алай, кюллюгюм келип,— деди жаш керти да кюллюгюн кючден-бутдан тыя.

Алайына, хапар айта баргъанлай, къолуму билмей Сайра-

ны имбашына салгъанымда уа, Аскер, жеринден хыны туруп, киши бла да саламлашмай, ашыгъышлы кетди.

Юйге бара, ол жашха медпунктну аллында тюбедим.

— Тохтачы, фельдшер, санга бир айтырыгъым барды.

— Да айт. Кел, былайчыкъгъа чёгейик да сёлешейик,— дедим.

— Олтурургъа сюймейме, заманым жокъду. Айтырыгъым а буду: ол сени къамаланы, къылычланы, атлы киеу жёнгерлени бла кече ортасында къыз къачырыуланы юсюнден айтхан таурухларынг — бары да ётюрюкдюле. Сени тахлыкъ Кавказынгда мен юч жыл туруп келгенме. Аскер къуллукъда. Жигит жашла сизде, бизде да, къайда да болурла, анга сёзюм жокъду. Алай ол тойлада юч ёгюз, он беш къой союу — бары да ётюрюк хапарчыкъладыла.

— Да тохта...

— Тохтапма. Бир жары да къачмайма. Ол желбаш къызчыкъланы сабий жомакъла бла булжутханынга да дауум жокъду. Алай, Сайраны уа жеринде къой. Ангыладынгмы?

Бу затланы эшитгенде, къаным башыма чапды. Мени орнумда былайда башха кавказлы болса, къаманы сууруп чыгъарып... Болса да биргеме аллай зат жокъ эди. Не да, женглерин къайырып, чынтты кавказчыла... Алай жашны ёшюнюнде биринчи разрядлы боксёрну значогун эследим да, быллай жерде хыны сёзню къыйматсызлыгъын ангыладым.

— Ол мени сюйген къызымды. Ангылаймыса, сюйген къызым,— деди Аскер.

— Да сюйген къызынг эсе, сюй да тур, анга ким угъай дейди. Алай аны, сёз ючюн, мен да сюе эсем а?

Жылтыраукъ значокланы «кавалери», эшта да бир акъылгъа келмезлигибизни эслеп, ызына айланды, къол бермей, жукъ айтмай кетди. Ол ингирден башлап а, мен артдаракъда ангылагъандан, биринчи жауум болду.

Энди хапарларымы эслеп айта тебиредим. Нек десегиз, ол Аскер деген, хар айтхан сёзюме илинип, хар таурухуму ётюрюкге чыгъарып, масхара этип, къызланы аллында мени уялтыр ючюн, этмеген амалы къалмай башлады. Мени акъылыма кёре, къарамыйыкъ фельдшерни элли жаш тёлюню аллында жюрюген сыйы аны жукъусуз, тынчлыкъсыз этгенге ушай эди.

Жашай баргъан дунияда аз изар адамгъа тюбемейсе. Аллайла, аз болсала да, алыкъын бардыла. Жангы танышым да аладан бири эди.

— Билемисе, кавказлы,— деди Аскер бир жол,— мени нек эсе да саулугъум осалдан осалгъа кетип баргъанча кёрюнеди.

— Неинг ауруйду, харип, къалайынг ауруйду? — деп сордум жашны къара ниетин билип тургъанлай да.

— Аны уа, шуёхум, сен бил. Сизни махтаулу Кавказыгъызда, сен айтханнга кёре, хар ким кесини ишинде жигит эсе, санга да биреуню ауруун билген алай къыйын иш болмаз. Мен тюзмю айтама? — деп, ол къызлагъа бурулду.

— Да ол да алайды, шуёхум, болса да, сен бек алгъа Османкъулгъа бир кёрюнчю,— дедим мен.

— Кимге, кимге-е? Ол мал докторгъамы?

— Хау. Саусузларыны аруулларын сормай билиучю олду. Барчы бир анга сен да, — дедим Аскерге жазыкъсыннган ауаз бла.

Къызла, жашла да уллу харх этип кюлдюле. Аскерни уа кюннге кюйген бети кисейча чиммакъ болду. Жаш, андан ары жукъ айтмай, терен-терен солуй, ашыгъышлы атлап кетди.

— Аскер, алай бек ашыкъма! Османкъул фермагъа кетип турады,— дей эдиле аны ызындан кюле жашла, къызла да.

— Не ачы дарман берди, харип, санга фельдшер. Теркирек барып, суу уртла! — дей эдиле ол биягъында ол болушлукъ излегенле.

Аскерге жаным окъуна ауруду. Алай не этгин. Айтылгъан сёз айтылды да кетди. Къалай-алай эсе да, энди Аскер бла мени арабыз арталлы да осалына кетгени шарт эди...

Болса да, ол энди дертин жетдирген угъай, мени бла алгъындан эсе кёп да жарыкъ, татлы тилли болду. Биягъы хапарларыма да чам этиуюн къойду.

Я арабий муну энди не умуту болур? Алай Аскерни жалгъан ышарыууна, татлы сёзлерине, мен кёпню кёрген кавказлы, алай терк ийнанып къаллыкъ тюйюл эдим. Алдагъы ишлени уа аллах билсин. Болса да, Аскер тюлкю эсе, мен — къуйругъума.

Кюнлени биринде, ишни да бошап, бир ауузланайым деп ашханагъа киргенимде, эски танышым Аскерге тюбедим. Ол, тенглери бла бирге олтуруп, уууртлары да къызарып, кёзлери да жылтырай, нёгерлерине бир сейирлик хапар айта тура эди. Аны эслегенлей, ызыма бурулуп кетерге да бир болдум. Алай, мен артха бурулгъунчу, ол мени эслеп, узакъдан окъуна къычырды:

— О-о, салам алейкум, мени ахшы тенгим, кавказлы тенгим. Кел-кел-кел былай, бизни бла олтур, бусагъат энтда да бир шешачыкъ мажарайыкъ.

— Угъай, сау бол,— дедим мен, ишни мен сюйгенча бармазын эслеп. — Сау бол, мен былай бош ауузланыргъа киргенем, сен къайгъы этме, артда эгербиз шешаны, нени да, къыйналма бош.

— Угъай, мен сени уучу тенглерим бла танышдырыргъа сюеме. Мени тенгим — сени да тенгингди, сени тенгинг — мени да шуёхумду.

Аллай «философиягъа» къайтарырча сёз тапмадым, сора жангы «тенглерим» да, жерлеринден туруп, къысып тебирегенде уа, не этеригем, бардым да, сюйсем-сюймесем да, ала бла чёкдюм.

— Ма, къарап къойчугъуз,— деди Аскер тенглерине, мени бойнума къагъа.— Бу кавказлыды, ангылаймысыз? Мыйыкъларын кёремисиз? Бурнун! Алай тили, дини да бизничады. Кеси уа бек аламат адамды.

Мен халгъа бюсюремеуюмю кёзюм-къашым бла да билдирдим да, ол биягъы бойнума дагъыда бир жетдирди.

— Была,— деди Аскер,— аламат уучуладыла. Къая башында жугъутурну кёзлери эслегенлей, уруп, биринчи окъ бла тюшюрюп къоюучудула. Ангылаймысыз?

Аскерни уучу тенглери манга хурмет этип къарайдыла, бири уа, сейир этгенденми, Аскерни таурухуна ийнанмагъандан-мы болур, бир бирде, ышармыш эте, башын булгъайды.

— Да,— деди ахырында жашладан бири,— уучу къулакъ эшитгенден эсе, кёз кёргеннге бек ийнаныучуду, таурухланы къоюп, кавказлыны уугъа чакъырырмы эдик?

— Тюппе-тюз айтаса, Дюйшен,— деп, Аскер жеринден окъуна къопду.— Келигиз сора тамбла токъойгъа [1] бирге барайыкъ. Кавказлы бизни кёп затха юйретир. Ким биледи, юйренир зат да табар. Алай бизге кавказлылача аламат уучула болургъа къайда!

Мен не хау, не угъай дегинчи, юч тенгим да оноулашып бошадыла. Уугъа мен ёмюрюмде да бармагъанма, алай окъуучу заманыбызда уа илишан атып хазна кишиге оздурмаучу эдим. Аны себепли, уллу къууанмагъанымы билдирмедим эсе да, угъай деп да айтмадым.

— Да охо сора, мен тамбла санга менме деген бир къауал келтирейим,— деди Аскер, биягъы бойнума къатыла.— Тюз танг белги бергенлей а, токъойгъа барайыкъ. Келишдикми, кавказлы?

Алай бла айырылышдыкъ.

Экинчи кюнню эрттенлигинде жашла келип терезени къакъгъанда, тюненеги оноуубуз эсиме тюшюп, мен сокъуранган да бир этдим. Алай сёз бергенден сора угъай дерге не десенг да тапсыз эди да, мен, къарап-къарагъынчы кийинип, жолгъа атландым.

— Ма къауалынгы,— деди Аскер, сора белиме да бир

---

* *Токъой* — къыргъызча агъач.

эски патронташны къысды. Хар окъ сайын бир жаз тауукъну агъызсанг, тамамды.

Токъой деп къыргъызча агъачха айтадыла. Алай биз баргъан жер агъачха хазна ушамай эди.

— Мында,— деди жангы танышларыбыздан бири,— хар чырпы сайын бир жаз тауукъ барды. Хайт дегиз, жашла.— Сора, бир чубуркъуйрукъ итчигин да чапдыргъанлай, чырпыланы теренине ташайды. Къалгъан ючюбюз да юч жанына кетдик. Къауалны да жерлеп, мен да токъойну къалыныракъ битген жерине кирдим. Бармакъны сампалдан айырмай, тёгерегиме сакъ къарай атлайма. Алайына тюз мени аллымдан бир жаз тауукъ фур-р-р деп учду. Къауалны жандырдым. Болмады. Тауукъла керти да кёп эдиле, алай мен да патронланы жандыра, ала да, ачыугъа этгенча, тюз да кёз аллымдан чыгъып, учуп кете эдиле. Юч-тёрт сагъат чакълы айландым. Алай, эшта, бу иш мен ангылагъандан эсе къыйыныракъ болур эди.

Ахырында аллындан белгилеген жерибизге бардым. Жашла мени сакълап тура эдиле. Хар бирини беллеринде ёлтюргген жаз тауукълары салынып эдиле.

— Къалайды, фельдшер, чотунг! — деп къычырды Аскер узакъдан окъуна. Чотум доюн болмагъанын ол бек ахшы кёре эди. Алай жашланы аллында бетими жояр ючюн кюрешгенин мен бек терк ангылагъан эдим.

— Болмады ишибиз,— дедим мен. Алай бу ёмюрюмде биринчи уугъа чыкъгъаным болгъанын а айтмадым. Ол а энди не айтса да эркинди. Ол хорлагъанды.

— Патронунг иш къалмагъанмыды? — деп сорду Аскер, масхара халда ышара...

— Барды бири,— деп, ол керти да ахыр патронуму жашха узатдым.

— Жерле да, мени бёркюмю бир атчы,— деди Аскер, ансы жашла сени айтхылыкъ уучу болгъанынга ийнанмайдыла.

Аскер омакъ тюлкю бёркюн кёкге сызды. Мен а, къауалны тынч кётюрюп, аны ызындан жандырдым. Ариу, жаппа-жангы тюлкю бёркню мамукъ буштукълары чачылгъанда, Аскерни тенглери бек алгъа бир бирине къарашдыла, сора жилямукълары келгинчи кюлдюле.

Аскер бла мен а кюлмей эдик.

* * *

Кюнлени биринде, школчу сабийлеге къарай тургъанымлай, медпунктха Сайра чабып кирди.

— Фельдшер, ой фельдшер, тамбла чаришге келликмисе?

— О-о, Сайра, сенмисе? Бармай а, айхай да, барырбыз. Тохта, тохта, къайры дединг?

— Чаришге!

— Ол дегенинг? — Алай Сайра, келгени бла кетгени тенг, мени сорууму эшитмей къалды.

...Дайым жаз башында бардырылыучу чаришлеге къараргъа элни уллусу, гитчеси да жыйылгъанды. Хурметли акъсакъалла, кеслерини энчи сыйлы жерлерине олтуруп, сабыр ушакъларын бардырадыла.

— Эй, бельдшер, келчи, жаным, былай мени къатымда олтурчу! — деди къарт Жекшенбай, элни айтхылыкъ уучусу.

Тамата бла адетдеча жарыкъ саламлашып, Жекшенбайны къатына чёкдюм.

— Ол алайдагъы къызылжалкъаны къалай жаратаса? — деп сорду тамата.

— Анымы? Ы-ы... Да, тейри, былай къарагъанда, ы-ы, былай асыры ауруракъ ишми кёрюне болур... Андан къалгъанында уа хатасы жокъду... Э-э, жараргъа да болур...

Муну эшитгенде, акъсакъал къууанды, къамичисине тыяна, жеринден окъуна къопду.

— Эшитдигизми! Эшитдигизми сиз бу жангы адамны айтханын. Кавказлыны айтханын эшитдигизми? Тюппе-тюз мен айтханча. Осмонкъулну аты энди чаришден эсе бешбармакъгъа иги жарашырыгъын мен эртте окъуна эслеген эдим, сиз ангыламай даулаша эдигиз ансы.

Бирси къартла мени таба къарадыла. Жукъ а айтмадыла. Алайына бизни таба келе тургъан Аскерни эледим. Ол таматала бла, мени бла да саламлашып, къатымда чёкдю.

— Кавказлыны атдан ангылауу болгъаны кимге да белгилиди,— дей тебиреди Аскер,— ала аналарындан туугъанлай, атха минип башлайдыла, атсыз бир атлам да этмейдиле. Аны себепли жигитликлерини юсюнден кёп айтыр кереклиси жокъду. Алада башына бёрк кийген — атлыды. Чынтты жигитни кёрюрге сюйген кавказлыны атда барыуун кёрсе, тамамды.

Аскерни къара ниетин мен энтта да ангыладым. Ай харам а. Не тапсыз жерде тыйдынг ырбыннга. Кеч-эртте болса да, дертинги жетдирмей къоймазлыгъынгы да билип тура эдим.

— Да белшир а кавказлы тюйюлмюдю! — дей тирилди биягъы Жекшенбай.— Келтирчигиз былай атны.

Тамагъым къургъакъсыды, жюрегим а кёкюрегиме сыйынмай, тамагъыма тыгъылгъанча болду. Эки жауурун арамда бир ангылашынмагъан суукъулукъну сездим. Айхай, ёмюрюмде атха бир миннген а болгъа эдим. Бу чариш-маришлери да, «Чапаев» бла «Котовскийде» сора дагъыда бир мексикалы,

испанлы эсе да кинолада болмаса, кёрген затым тюйюл эди. Къысхасы бла айтханда, ёмюрюмде сынамагъан затыма тюбедим. Ай бу атны орнуна мотоцикл а бир болгъа эди — ат оюнну мен анда кёргюзтюр эдим. Алай не медет.

— Къоюгъуз, къой, аны не кереклиси барды,— дедим.

— Охо-охо, кавказлыланы махтанчакъ болмаучуларына ийнанабыз. Алай кесигизден таматала тилегенде, не болса да...

Башха амал къалмагъанын ангыладым. Ол «кавказлы» деген сёз да кёлюмю кётюрдю. «Мен неге къоркъа болурма. Анасындан туугъанлай атха киши да минмегенди. Ат дегенинг аллах-адам да сюйген бир халал жаныуар тюйюлмюдю. Ашагъанмы этерикди бу мени. Бусагъат минебиз, жюгенин тартабыз, чапдырабыз да, къайтып тюшебиз. Жигитлик ол эсе, аны уа не айтдыраса»...

Тобукъларым къалтырай, атха жанладым. Тюклю жухуна бармагъым бла тийдим. Ат башын булгъады. Мен да аны бла бирге къалтырадым. Сора, жюгенни къаты къысханлай, аягъымы ёзенгиге салып... Алайына чуругъум ёзенгиден учхалады, кесим а иерге бауурумдан тюшюп, къыргъыз артмакъча салынып къалдым. Хайырсыз жаныуар а мен минип бошагъан сунуп, жорта тебирегенди. Дуния уа манга шум болуп къарайды. Ахыр кючюмю жыйып, бир аягъымы кётюрюп, иерге олтурдум. Башымы кётюргенде уа, ат башы бла жалкъасыны орнуна узун къуйругъуну жел эте келгенин эледим. Бир жангылычлыкъ болгъанын сездим. Он бармагъымы къатапа бла тышланнган къыргъыз иерге бегитдим. Табанларым атны быгъынына къатхандыла.

Жамауат а харх этеди, буулады.

— Ма жигит десенг! Къарагъыз аны барыууна!

— Ай аперим, кавказлы!

— Маладец! Маладе-ец, бельшер!

— Таза да циркач!

— Артист! Гепсоркъа!

— Ой жашагъын, кавказлы жигит!

Барындан да бек а Жекшенбай акъсакъал къычырады.

— Къарачыгъыз, аман жашла, чынтты жигитни барыууна! Мен айтхан эдим да сизге. Ма ол Фрунзеге келген кавказлы циркчиле да былай бара эдиле. Ой сау бол да къал, кавказлы!

Атым а къанат битгенча барады. Тобукъларым хайырсыз жаныуарны иегилерине гам къатхандыла, бармакъларым а... аланы юсюнден башында айтхан эдим.

Ахырында атым ичине жин киргенча болду, халкъны аллына келип, арт аякълары бла ал аякъларын жерден кезиу-кезиу айыра, артал да къылыкъсыз оюнла эте башлады.

Алайына жигит кавказлы, къутургъан атны башы бла бир эки кере тюп-баш да болуп, жашил къыртишге доп деп тюшдю. Биягъы дуния харх болду. Барындан да бек а Аскер кюледи. Ол насыплыды, ол хорлады. Жалан да къартла кюлмей эдиле. Болса да Хажиабрекни айтхылыкъ туудугъуну даражасы, кёз къаматхан сыйы жер бла тенг болгъаны шарт эди. Къарамыйыкъ кавказлыны намысы юзмезге кетген сууча жокъ болду.

Чууакъ кёклю жаз башы, энди манга туманлы кюз артыча кёрюнеди. Ингирде клубха бармайма, жигит кавказлыланы хапарларын айтмайма. Иш бла болмаса, медпунктдан хазна чыкъмайма. Келген саусузлагъа къарагъандан къалгъан заманымы студент конспектлерими, справочниклерими, газетлени окъуй оздурама.

Алайына бир жол биягъы Сайра, талакъ солуу эте, чабып кирди.

— Фельдшер, ой, фельдшер, ёле турады.

— Ким ёле турады? Не болгъанды?

Алай Сайра жиляп башлагъанда, дары-дарманы бла чемоданчыгъымы алып, жолгъа чыкъдым.

Саусузну юйюне жетгенибизде, болгъаны къан болуп тургъан Аскерни кёрдюм. Аны буту ууалып, мангылайы да къан жугъу быстыр бла байланып эди.

Мычымай, керекли уколланы этдик, жараларын тазалап, дарман салып, байладыкъ. Жашны халы осал эди. Аны себепли, танг атхынчыннга дери саусузну къатындан таймай турургъа тюшдю. Кюндюз а областдан санавиацияны вертолёту келди да, Аскерни шахар больницагъа ашырдыкъ.

— Къалай алай да, кавказлыла чынтты жигитледиле, — деди ким эсе да мени ызымдан,— кеси атларын ала тап жюрютедиле.

Ол къарт Жекшенбай эди.

БАЛТАНЫ БАГЪАСЫ

Энди сизни антлы тенгим Зекерия бла танышдырмасам, ашагъаным татырыкъ тюйюлдю. Ол себепден, хапарны узунуна соза турмай, башлап къояйыкъ ансы, кёп чайнай турсакъ, тузу-мыстысы къалмай, бош заман оздуруучу таурухлагъа ушап кетерге боллукъду.

Хапар дегенинг, бусагъатда отдан алынып, тылпыу эте, къонакъланы аллына салыннган жумушакъ таба гыржынгга ушайды. Къолдан келгени къадар аны иссилей ашаргъа кюреш, сууса — ал татыуу къалмаз...

Болса да, гыржын бише турсун, айранны да бир кесек къайнама къояйыкъ, биз а Зекерияны юсюнден айтайыкъ.

Мени татлы тенгими базардан сюйген заты жокъду. Ыйых кюн Зекериягъа тюбер мураты болгъан аны тюзюнлей базарда излесин. Башха жерде табаллыкъ тюйюлдю. Айхай кеси уа бир сатыу-алыу этиучюледен болгъа эди. Угъай. «Ыйых кюнню эрттенлигинде эртте туруп, кесин байрамгъа, не тойгъа сымарлагъанча, юсюн, башын сылап-сыйпап, не болжалсыз ишин да къоюп, арсарыз базаргъа жангыз бир баргъан,— деучюдю Зекерия,— дуния зауукълугъу не болгъанын кеси ангылар. Ма, бир эслеп къарачыгъыз: харбыз-хууан тёбеле, алма-кертме четенле, битеу базарны толусунлай бийлеген кёгет ийис. Быланы барысын да бир кёрген, бу хычыуун ийислени бир сезген, аны артал да унутмаз».

Зекерия, сабыр атлай, сатыучула бла алыучуланы ушакъларына тынгылай, узун столланы аллында жюрюйдю. Ма алайда биреу бир бош затны ат багъасына сатаргъа умут этеди. Алыучу уа, ол зат анга не бек керек болуп тура эсе да, бюсюремей, багъалы кибик этдире, алайыммы-алмайыммы дегенча, арсар бола, сатыучуну «бюгерге» кюрешеди. Аланы экисинден къайсы хорларыгъын аллындан билген къыйынды. Алай базар сермеш а къызадан къыза баргъаннга ушайды. Сатыучу багъадан, алыучу учуздан тутуп, аямай даулашадыла.

Базар дегенинг, Зекерия айтханнга кёре, шахмат оюннга ушайды. Ма къарачыгъыз, ол хобуста сатхан киши товарын нечик махтайды. Ол айтханнга тынгыласанг, бу хобуста тюйюлдю, сары алтынды. Алай, алыучу да саргъалгъан чапыракъны къыйырында къурт ызны эслеп, сатыучуну юсюне айланады. Ол а, этер амалы болмай, «алтын» хобустасын жарым багъагъа берип къояды. Мат дегенинг олду!

Не уа ол кертме сатханнга къара. Аны айтыууна кёре, быллай кертмени жалан да выставкада табаргъа боллукъду. Болса да алыучу анга сансынмагъан кибик эте, ауз суулары келе къарайды. Сатыучу уа жумдурукъдан абадан кертмени бир къолундан бирси къолуна ата тебирейди, сора, оюнну андан ары созмай, алыучугъа «Мат» салады, тюменликни шыхырдатып, хуржуннга буштукълайды.

Алай шуёхубуз базарны бирси бёлюмюне ётгенде, бир сейирлик затны кёрдю. Ол кубачылагъа ушагъан, къара бурма сакъалы бла бир къарт киши балта бла бахсала сата турады. Аны аллында жыйылгъан затланы осал ишленмегенлерин Зекерия бир къарагъанлай окъуна эсленди. Алай сатыу а хазна бармайды. Ол да неден десегиз, къарт киши «базар дипломатияны» артал да билмегенинденди. Олтуруп, тютюнню букъулатып тургъандан сора жукъ этмейди. Келип, сатхан

товарына къарай, аллында адам тохтаса уа: «Ала эсенг — ал, алмай эсенг — бар жолунга», — деп къояды. Алай бла уа аламат сатыу этерсе. Алыучуну алдай да билирге керек болгъанындан бурмасакъалны артал да хапары жокъду. Зекерия ол къужур къартны туурасындан къарай кетди да, башына бир хыйла акъыл келип, акъырын атлай, аны аллына барды. Некми дейсиз? Ашыкъмагъыз, хапар бир башланнган эсе, кеч, эртте болса да, бошалгъан да этер.

Да ма, айтханымча, ол кезиуге бир къарт къатынчыкъ бурмасакъалны аллына келип, балтаны багъасын сорду.

— Юч сомунг бар эсе, ал, жокъ эсе уа — жолунга бар, — деди сатыучу, юллесин туман этдире.

Къарт къатынчыкъ, кесине ушагъан бир эски бохчачыкъны чыгъарып, битеу анда болгъан ахчасын къол аязына къуйду.

— Эки сом бла юч апасыгъа уа беримединг? — деп сорду ол.

— Ма арлакъ атла да, къотур шайларынга сибиртги ал. Ангыладынгмы? — деп къойду дагъыда балтаны иеси.

Къарт къатынчыкъ ызына къарамай кете башлады, Зекерия уа аны жетип, былай айтды:

— Анабыз, сен былайчыкъда бир турчу, ол огъурсуз бурмасакъал бла уа мен бир сёлешейим.

Сабыр атлай келип, Зекерия ол балталаны бирине узалды. Аны сыйлы мияладан этилген графиннича, бир къолундан бирси къолуна акъырын салды.

— Кесингми ишлегенсе? — деп сорду Зекерия балтаны иесине.

— Угъай, тюкенде сатып алгъанма! — деди къарт ачыуланнган ауаз бла.

— Угъай, шуёхум, быллай балтаны тюкенде жыл излесенг да тапмазса. Он жыл излесенг да. Къарачы муну аузуну жютюлюгюне. Сабы уа, сабы! Къолунга алсанг, кепге тюшгенча болуп къалады. Быллай балтаны, шуёхум, жалан да чынтты устала ишлеучюдюле. Сен а тюкенде дейсе. Муну къатында ол тюкенде сатылгъанла недиле?! Ала балтамыдыла: саплары — оу, балталары — шау, тылыдан этилген балтала. Бош затладыла ала бары да. Мен алагъа муну къатында балта деп да айталмаз эдим.

Бурмасакъалны бети жарый башлады. Зекерия уа, анга да къарамай, кеси-кеси бла сёлешгенча бардырады:

— Сюйсенг а муну бюгюн окъуна выставкагъа иерге нек жарамай эди. Хар кёрген: «Быллай къолайлы затны ишлеген уллу устагъа аперим»,— дер эди. Алай бизде алыкъа быллай тамаша затланы эте билген фахмулу къолланы къыйынын хазна билмейдиле. Билирге уа керек эдиле. Ол угъай эсенг,

быллай фахмулу къолланы кир къондурмай жюрютюрге керек эди. Оллахий, керти айтама.

Зекерия балта сапны киштик балачыкъныча сылады, тилин «чок» этдирип, башын булгъай ышарды:

— Ма муну сабына эслеп бир къарачы. Ангыламагъан адам бош эслемей къалыргъа да болур. Алай былай сыйдам этер ючюн нелляй бир кюч, акъыл, этген ишине къаллай уллу сюймеклик керек болгъанын ким биледи? Киши да билмейди аны. Муну къолгъа алса, ишлемезлик да ишлер. Быллай затны кёргенде, кёлюнг кётюрюлмей, жюрегинг да къууанмай къалай къалсын. Бу балтаны жери сарайда да тюйюлдю, къабыргъадады бу балтаны жери, ундурукъ башында, ариу кюйюзню юсюнде. Ангылагъан адам муну, ол Кубачидеги усталаны кюмюш камарларыча, бек сыйлы жерге тагъар эди...

Зекерия солуу алып, башын кётюргенде, къартны тюп эрни къалтырагъанын, кёзлери да башхача жылтырагъанларын эследи. Сора жангыдан:

— Бизни элде, ма бюгюнча эсимдеди, бир огъурлу темирчи жашаучу эди. Бичакъла, балтала, башха затла да ишлей эди. Беш да тау элде аны танымагъан болмагъанды. Керекли затланы ишлетир ючюн анга Къабартыдан, Дюгерден, тап тау артындан окъуна келиучю эдиле. Андан уллу, андан жарыкъ фахмулу устагъа ёмюрюмде кёз ачмагъан эдим. Алай, жаннетли болсун, харип, ёлдю да кетди, тартыу салгъан чалгъылары бла балталары уа адамлагъа бюгюн да жарап турадыла. Ала бла бирге уа ол аламат устаны сыйлы аты да халкъда жюрюйдю. Энди бу дуниягъа аллай сейирлик уста хазна туумаз суна эдим. Алай бу балтаны кёргенде... Угъай, чынтты устала алыкъа бардыла. Аз эселе да, бардыла... Аланы сюерге, ийнакъларгъа, не жаны бла да сыйларгъа керекди.

Бурмасакъал тёзюмюн тауусду.

— Ал да къой балтаны. Сени болсун,— деди ол кёлю толгъандан ауазы къалтырай.— Менден саугъагъа ал. Сенича ахшы адамгъа мен да ёмюрюмде тюбемегенме,— деп къошду жилямсырагъан ауаз бла.

— Да алып а, мен муну...— дей башлады Зекерия.

Алай, сакъаллы киши бир къолу бла анга балтаны узата, бирси къолу бла уа, моргъулдум жыягъында жылтырагъан жилямукъну сюртдю. Зекериядан уялгъанданмы болур эди, бетин бир жанына бурду.

...Аны себепли, шуёхла: «Балтаны да балта биледи»,— деп таматала бош айта болмазла.

«САУГЪАМЫДЫ, УЛТХАМЫДЫ...»

Къысхача айтханда — хата азданды. Хата дегенинг хар заманда билмей тургъанлай келеди. Ол аны адетиди. Ол, эсине тюшсе, адамны башына къар юзюлгенлей тюшюп къалыучуду. Алай бу жолгъу хата уа... Аллай хатаны къанлы жаум да сынамасын.

Бизни эски танышыбыз Азнаур улу Зулкъарнийни жашаунда жаз башындача булутсуз, чуакъ кюнле, суукъ къышдача къара туман басхан кёкле да тюбей тургъандыла. Ол къууанчны балча татлылыгъын, къайгъыны да чириген къозча ачылыгъын кеси ёмюрюнде аз сынамагъанды. Алай, бу жолгъу иш а аны алайсыз да къарыусуз санларын артал да бошайтханды, болгъан жюрек ырахатлыгъын ахыры бла алгъанды.

...Зулкъарний больницаны эркин, жарыкъ палатасында жатады. Аны жанындагъы столчукъда жюрек ауруудан дарманла, термометр, жарты ичилген стакан суу. Тёгерекни акъ шошлукъ бийлепди. Зулкъарний кеси жюрегини хыны ургъаный окъуна эшитеди. Огъесе ол къабыргъада тагъылгъан сагъатны тауушуму болур? Угъай, жюрегиди. Арт кезиуде арталлы да осалына кетген къарыусуз жюрегиди...

Азнаур улу ол болгъан затны огъурсуз тюшнюча эсгереди...

Ол шабат кюн эди. Эрттенликде, сагъат он бирге ишлей башлагъанда, Зулкъарнийни къолайлы фатарыны эмен эшиги къагъылды. «Ярабин, бу ким болур? Турайыммы, турмайыммы?» — деп сагъышланды Зулкъарний. Артда, эшик дагъыда бир къагъылгъанда уа, жингириги бла татлы жукълап тургъан къатынына къабыргъасына къатылды.

— Алан, ким эсе да эшикни къагъады. Эшитемисе?

Тиширыу, эсней-эсней, жеринден ашыкъмай турду, сора, чарыкъларын табанларындан басып, къолан дарий халатын да къаплап, эшик таба атлады.

— Кимсе? Это кто?

— Менме, э, кечгинлик беригиз, Оймакъланы Зауурбекме.

Андан ары сёлеше турмай, бийче эшикни ачды да, къонакъны орта юйге чакъырды.

— Былай чёгюгюз. Мен а бусагъат...

Къонакъ тёгерегине къарайды: арлакъда мор агъачлы пианино жим-жим жана жылтырайды, былайда экраны уллу тегене тенгли телевизор орналыпды, багъалы кюйюзле, жумушакъ шинтикле, жылтыраукъ столчукъда уа битеу юйге къуат берген айтхылыкъ акъ телефон турады. Хар неге да бирер кёз жетдиргенден сора, къонакъ къарамын биргесине келтирген чулгъамына буруп, сагъышлы болду:

«Эшта, айыплы болуп къалмагъа эдим. Кёлюне иш тиймеге эдим. Бу къадар багъалы затны ичинде мени саугъам нени тутады. Бошмутда этдим мен бу ишни. Андан эсе ушхууургъа чакъырып, адетдеча къой союп, сыйлап къойсакъ иги болмазмы эди. «Ат бергенни аш берген озады»,— деп бурунгулула бош айтмагъандыла».

— Жуукъ болугъуз, хош келигиз! — деп кирди Зулкъарний орта отоугъа.— Къалайды саулугъугъуз, къолайыгъыз?

Жокъду хата, барыбыз да сау-саламатбыз, кесигиз тынч болугъуз, Зулкъарний, — деди къонакъ чулгъамны да бир жанына сала.

— Охо, олтур, олтур,— деди Азнаур улу, ол чулгъамгъа да кёз жетдире.

Бир жарым сагъатдан саулукъну, саламатны хапары тауусулду. Сора къонакъ ишни болушун узакъдан келтирип айта тебиреди.

— Мен ол сени къолунгда ишлеген аман жашны атасыма. Сени бюгюн биринчи кёрсем да ахшы хапарынгы уа эшите тургъанма. Жаш да бек ыразыды, кеси жашындан башха кёрмейди деучюдю. Аллах ыразы болсун.

— Кимни юсюнден айтаса, соргъанны айыбы жокъду?

— Мен Зауурбекме, ол сени къурулуш управлениянгда таш къалаучу болуп ишлеген Оймакъланы Диммо уа бизни ортанчыбызды.

— Аха-а,— дей сагъышлы болду Азнаур улу.— Таныйма. Барды бизде аллай жаш. Былай узун бойлу, бёкем санлы, ушагъыулу жигит. Айхай да, таныйма.

— Хау-хау, сау бол да къал. Ол кесиди.

— Да сора, менден не болушлукъ керекди?

— Болушлукъ деп да, аны кесигиз иги биле болурсуз,— деди къонакъ, иймене.— Ол аман жаш таш къалаучу болуп ишлегенли энди бир талай жыл болады. Махтау саугъа да бере тургъансыз. Алай бу жауунлада, къарда бир бек къыйналады хайырсыз. Къолугъуздан келип, аны былай тынчыракъ ишде, кёз туурагъызда тутарча болса, бек ыразы этерик эдигиз...

Азнаур улу сагъышлы болду, къашларын тюйдю, айтыр сёзюн табалмай, адыргы болду. Аузун ачып сакълап тургъан Зауурбекге бир-эки кере эслетмей къаш тюпден кёз жетдирди. Сора, терен ахтынып:

— Да ол жаш адамды, кеси да уста ташчыларыбызданды. Контор иш анга неге керекди? Жашай тургъан заманында фахмусуна кёре иш да табылыр, къуллукъ дегенинг келе-кете тургъан затды.

— Алайды, алайды, тюппе-тюз айтасыз, ол алайды,— деди Оймакъланы Зауурбек, хыйлалы ышара.— Тюппе-тюз ай-

тасыз. Охо, мен кете барайым. Ол ишни уа таплыгъынлай этерсиз, жаныгъыз ыразылай.

Зауурбек, жеринден туруп, эшик таба шош атлай тебиреди. Зулкъарний да аны ашыра, ызындан чыкъды, сора, отоудан чыгъа, ол шинтик юсюнде къалгъан чулгъамгъа кёз жетдирди.

— Э-э, шуёхум, чулгъамыгъызны унутуп барасыз.

— Угъай, э-э, мен сизни къолайлы юйюгюзге къурлай келмейим деген хыйсап бла... таза жюрекден. Кечгинлик беригиз. Бош затчыкъды. Айтханымча, къурлай келмейим деген-ликден...

— Болмай эсе да, тохтагъыз,— деди Азнаур улу абызырай, — болмай эсе да, бирер стаканчыкъ тигелетейик, маржа.

Алай къонакъ, ариу ышаргъанын да къоймай, тыш эшикни шош ачып, саламлашып кетди. Азнаур улу да аны ызындан аузу жарты сёзде ачылгъанлай, къарап къалды.

— Э киши, былай келчи! — деди бийче ол эс жыйып ызына къайтханлай. Зулкъарнийни къатыны ол чулгъамны алып сейир тамашагъа къалып, къол аязларын жыякъларына салып, башын булгъай тура эди. Отоугъа киргенлей, стол юсюндеги алтын накъышлы сервиз Зулкъарнийни кёзлерин къаматды. Тамата столну тёгерегине эки-юч кере айланды. Сора ахырында бийчени аллында тохтап, аны бетине тюрслеп къарады.

— Бу неди, билемисе сен?

— Да мен сокъурму болгъанма?! Сервиз. Аламат сервиз. Быллай ариу затны ёмюрюмде да кёрмегенме.

— Бу ултхады! — деп къычырды Зулкъарний. — Ангыладынгмы? Ултхады!

— Кет-кет, сен а. Саугъады бу, киши. Саугъа. Огъесе ойнагъанмы этесе!

— Бир да ойнар муратым жокъду. Бусагъат бу крушка-мрушкаланы жый да, ол адамны ызындан чапдыр.

— Кетчи, кет, башымы аурутма. Сен а керти да. Ол санга таза жюрекден этген халаллыгъына алай жууапларгъа жараймыды.

— «Таза жюрекден», «халаллыкъ»,— деп эриклей, Азнаур улу, барып, диваннга чёкдю. Бийче да барып, жанында олтуруп, аны семиз билегин сылады.

— Къой жаным, жюрегинги къыйнама. Адам адамгъа ахшылыкъ этген, сыйлай билген ата-бабадан бери жюрюген адетди. Ултха-мултха дегенинг а зар адамла чыгъаргъан сёздю. Керти айтама, ёлген атамы жаны ючюн.

— Сора саугъадымы дейсе? — дей, масхара, халда ышарды Зулкъарний.

— Кёрмейсе муну! Да ёнге уа неди да? Ол адам санга

ыразылыгъын сёз бла ангылаталмазлыгъын билип, саугъачыкъ этгенин сен нек ангыламайса?

— Саугъачыкъмы дейсе? Муну багъасы неди, билемисе?

— Да ийнан, эки жюзге уа жете болур.

— Да сен биреуге, бютюн да танымагъан адамынга эки жюз сом багъасы саугъа элталлыкъмыса? Айтчы аны манга.

— Э-э да сен а\ шуёхум, унутуп тураса да. Ол начальнигинг дачасын ишлеп чакъыргъанда биз элтген кюйюз а андан учуз болур эди.

— Къара бу телини. Ол не эди да бу неди. Биз аны таза жюрекден, саугъа халда. Адам жангы журтха кёчгенде, анга къурлай барыргъа жарамайды.

— Айхай да жарамайды. Мен айтхан а эбизе жырмыды. Биз ол кюн анга саугъа этген эдик. Бюгюн а санга саугъа этгендиле. Аны не сейирлиги барды?

Азнауур улу Зулкъарний, андан ары даулашыр кючю къалмай, къол-бет жуугъан кибик этип, аш юйге кирди. Алай болгъан иш анга тынчлыкъ бермейди. Саугъамыды, ултхамыды деген соруу аны алайсыз да къайгъылы башын темир буруу бла тешгенча ачытады. Зулкъарний ашха-суугъа узалды. Болса да ётмек бурху тамагъындан ётмей къалды. «Саугъамыды?» Ишине ёмюрюнде биринчи кере ачлай кетди. Кёзюне уа ол саугъа кёрюнеди. Огъесе ултхамы?..

Азнауур улу, башы асыры сагъышха кетгенден, къагъытчысы бла да саламлашмай, салкъын кабинетине ауур атлай кирди.

«Да мен муну ючюн быллай бир нек жарсыйма. Къатын айтханда да барды. Таматагъа хурмет этген, жюрекде тутхан сёзюнгю айталмасанг а — саугъа берген, сыйлагъан осал адетмиди? Ол, ата бабадан къала келген адетни не бузар кереклиси барды. Бюгюн — ол манга, тамбла — мен анга. Къол-къолну... Тюу! Шуёх халда къол узатхан адетни не хатасы барды?»

Азнауур улу столда къонакълагъа деп сакълагъан омакъ папирос коробкасын ачды. Алай папиросну аузуна элте туруп къолу къалтырагъанын эследи. Эследи да, папиросну ууатып, темир четеннге атды. Жеринден туруп эркин кабинетде ары бла бери атлап башлады. Сора, жангыдан келип, жумушакъ шинтикге орналды. Башын артха атып, кёзлерин къысды. «Угъай, ол ултхады. Ултха болмай не боллукъ эди. Ол аны бир башхагъа бермей, манга нек келтиргенди? Ахлусу, жууугъу тюйюлме, таныгъан окъуна этмейме. Бусагъат юйге сёлешейим да, саугъа, ултха, палах эсе да кесине ийдирейим». Зулкъарний къолун телефоннга узатды, алай жеталмады. Жеринден къобаргъа да сюймеди. «Иги уа иги затды. Аллай аламат сервизге бу жолгъа дери кёз ачмагъанма. Таматада

окъуна кёрмегенме аллай ариу затны. Тыш къыралдан келген зат болур дейме. Чехословакияданмы, Италияданмы болур? Франциядан эсе да алайды. Къатын а нечик къууанды. Ол амал кишичик бу аламат затны къайдан тапхан болур? Саугъа эсе да, жарагъан саугъады. Сау болсун. Къатын аманны бетин жарытды, харип, къууандырды къалай эсе да».

Зулкъарнийни жюреги биягъы хыны ура башлады. Мангылайы терлегенди. Къол аязлары да мылы болгъандыла. Эринлери бла тамагъы уа къургъакъсыгъандыла. Санлары тюшюпдюле. Тамата буун сагъатына къарады. Бирге ишлей башлагъанды.

— Бу иш ишден тюйюлдю. Саугъа, ултха, палах эсе да, отда кюйген ол болсун. Мени андан сора да азмыды къайгъым. Бирып бир зат ашайым ансы, ичим шор тарайды. Иш кёпдю. Ол палах саугъаны уа унутургъа керекди. Айхай, саугъа болса эди уа быллай хатагъамы къаллыкъ эди башым. Ултха деген бар эсе, ол ултхады. Енге неди да? Охо, алай эсе да отда кюйген ол болсун. Мен а ашаргъа барайым». Алай айта, ауур сагъышланы балгъа басыннган чибинлени къыстаргъа юрешгенча, къолларын булгъап, Азнауур улу, машинагъа да минмей, тюзюнлей ресторанна кетди.

«Ой, нечик узунду бу жол. Мындан эсе юйге барсам иги тюйюлмю эди. Алай бийче аш да хазна этген болмаз. Кесини сервизине къарап тура болур. Биягъы сервиз. Тьфу!»

Зулкъарний шинтикге чёгер-чёкмез биягъы жюреги чартлап кетеге жетди. Стол юсюнде хрусталь табакъ, аллай да бокалла кёз къамата жылтырайдыла. Зулкъарний, сабыр узалып, аланы столну бирси мюйюшюне тюртдю да, бир жанына къарады Алай бирси столлада да аллай табакъла, бокалла жим-жим жылтырайдыла. Саугъамыды, ултхамыды - деген соруу бингъы башда къазан къайнатады. «Не этейим, къайры къачайым?»

Азнауур улу, шапаны да сакълай турмай, юйюне тебиреди. «Бусагъат мен ол палах саугъаны ууатып, кир челекге атайым да — хар не да жерине келир. Боллукъду. Тёзюм къалмагъанды... Бусагъат юйюме жетейим да»...

Орамда машинала, сыртлары кюнде жылтырай, ёрге бла энишге сюдыла. Адамла да, омакъ кийинип, къайры эсе да ашыгъадыла. Ма алайда бир жаш тиширыу гитче сабийчигин ийнакълай кюледи. Арлакъда узун шинтикде уа эки къарт киши — пенсионерле болурла, сабыр ушакъларын бардырадыла. Орамны бирси жанында уа кимни эсе да ачыкъ терезесиден музыка эшитиледи.

Бир кесекден Зулкъарний юйюне жетди... Юй бийче аллына чыкъды да, бир ауукъ заман жукъ айталмай турду. Сора,

къол аязы бла Азнаууp улуну тер басхан мангылайына тийип кёрдю.

— Оу кюнюм, не болгъанды санга? Нек эсе да бетинг кетип турады. Ауруп ишми къалдынг, мен харип? Огъесе ишингдеми?..

— Кет аллымдан!

— Не болгъанды санга?

Зулкъарний, жукъ айтмай, орта отоугъа кирди да, ол сервиз тургъан буфетни аллында тохтады. Сора ызындан кирген бийчени да эслемей, сермеп, шинтикни алды да, аны ёрге кётюрюп... жерине тынч салып къойду.

Ол аламат саугъа уа, тейри къылычны битеу тюрсюнюн кесине алып къойгъанча, жылтырайды, жанады. Саугъамыды, ултхамыды деген соруу энди адам ауазыча эшитилди да, насыпсыз Зулкъарнийни алайсыз да бошайгъан борбайларын артал да къыркъып къойду. Ол, ох демей, алайчыкъда тургъан диваннга акъырын чёкдю.

— Оу кюнюм, не болгъанды санга? Аузунгдан бир сёз чыгъарчы!— дей, къатыны гузабагъа къалды. Сора бола тургъан ишлеге сансыз къарап акъ телефоннга чапды.

Азнаууp улу Зулкъарний кёзлерин жапды. Ачханында уа ол танымагъан эки акъ халатлы адам, бири олтуруп, бири уа сюелип, анга къарап тургъанларын кёрдю.

«Бу неди, манга не болгъанды? Жюрегим да былай нек чанчды? Была да бери нек келгендиле?» — деген сагъышны биягъы «Саугъамыды, ултхамыды?» деген соруу, дорбундан эшитилгенча, келип тунчукъдурду.

...Зулкъарний больницаны эркин, жарыкъ палатасында жатады. Онг жанындагъы столчукъда жюрек ауруудан дарманла, термометр, жарты ичилген суу. Тёгерекни шошлукъ бийлепди. Зулкъарний жюрегини хыны ургъанын кеси окъуна эшитеди. Огъесе ол къабыргъада тагъылгъан сагъатмы болур? Угъай, жюрегиди. Арт кезиуде арталлы да осалына кетген, къарыусуз жюрегиди.

БИЛГЕН АДАМ

Бийнёгер дунияда болмагъанча аллай тынгылы, басымлы да адамды. Сёзюне табылгъан, керек болса билеклик, жолдашлыкъ да эте билген, аллай адыллы, намыслы, хурметли... Э-эй, мардадан озуп кетмейик ансы, бу огъурлу кишини жанына тиерге боллукъбуз.

Хау-хау, керти айтама. Бийнёгерни жанына тиерге сюе эсенг, аны аяусуз махта, не гокка сёзленк да къызгъанма.

Кесини юсюнден жангыз бир ариу сёз эшитгенлей, ол ма былай къызарып, уялып, жерге кирлик болуп къалыучуду.

Аллай адамды Бийнёгер. Аты алай болгъанлыкъгъа, бийге ол арталлы да ушамайды. Жаны-тини уа адамгъа нёгерлик этгенди, иш бла, сёз бла да.

Бир магъаналы ишни башлардан алгъа, Бийнёгер бла тюбешмей, анга сормай, аны оюмун билмей, аны бла тынгылы кенгешмей, жангыз бир атлам да этмеучюме. Бютюн да уллу ишде. Иш а, шуёхларым, къуру халаллыкъда тюйюлдю. Бийнёгер, жыл саны эллиден энди атлай башлагъанлыкъгъа, айтханыбызча, кёпню кёрген, кёпню да билген, жашау, иш сынауу да болгъан, аллай адамды. Къолдан — уста, башдан — закий, аллай адамды мени антлы тенгим, сизни уа жангы танышыгъыз. Башхасын къоюп, къуру техникадан ангылауун айтсакъ, тамамды.

Сёз ючюн, бир жол билмей тургъалай тохтап къалгъан буун сагъатымы Бийнёгерге кёргюзтдюм. Ачды, къарады. Сора, къаза кетип, бир эки артыкъ затчыгъын да кетерди. Ызы бла, ичине бир тамычы чёплеу жау тамызып, сагъатымы къолума тутдурду. Андан бери сагъатым эрттенден ингирге дери тохтамай жюрюйдю. Кече жатханда уа сагъат неге керекди? Габровчула, дейдиле, ингирликде сагъатларын тохтатып къоядыла. Керексизге ашалмасынла дегенликден. Тюз этедиле.

Чархы болуп, дейди Бийнёгер, бир трамвайдан сора ол жюрюталмазлыкъ зат жокъду. Ол да неден дегенде, жолдашым трамвайны кинода болмаса, къарап кёзю бла кёрмегенди. Самолётну да учураллыкъ эдим, дейди Бийнёгер, ышанып берселе. Автомобилни уа ма былай бир кесекчик тынгылагъанлай окъуна къалайда не аурууу-талауу болгъанын Бийнёгер арсарсыз билип къояды. Билген адам.

Да, узун сёзню къысхасы, аллай закийлиги ючюн мен Бийнёгерге акъылымы шарт айтып къойдум.

— Иш алайды — машина алыргъа мурат этеме. Кесинг билгенликден, шёндю машина жюрютмеген жокъду. Бир кесекден базаргъа, ныгъышха окъуна жыяу баргъан бла саламлашмай башларыкъдыла. Алай иш анда да тюйюлдю. Ма инженер тенгим, доктор шуёхум, устаз жолдашым, пенсионер танышым, ол угъай эсенг, заготбазада къуллукъ этген хоншум бла сыра сатыучу жууугъум окъуна жарагъан легковойланы «кишнетип» айланадыла. Мен а хуна тешигинденми чыкъгъанма? Ы-ы?

— Тюз айтаса,— деди Бийнёгер, Чингисханнга ушатхан жукъа мыйыкъчыкъларын сылай.— Сен да адамса. Аладан кем жеринг жокъду. Былай алып къарагъанда уа, ким биледи...

— Машина дегенинги, айхай да, къайгъысы кёп болады дейдиле. Бензинми, жауму, башха кереклерими дейсе...

— Сен анга къарама. Алама дей эсенг, алгъан эт,— деди Бийнёгер, нек эсе да эринлерин чюйюрюп.— Кесим сынагъандан айтайым, бир аман къатындан эсе бир иги машина игиди.

— Ол дегенинг, Бийнёгер? Къатын — башха, машина — башха.

— Мен да аны айта турама. Ангылатайым. Машинаны «ашын-суусун», хар керегин тапдырып, юсюн-башын сылап, сыйпап, тап жюрютсенг, ол къайры бурсанг, ары бурулады. Терк десенг — терк, тынч десенг — тынч барады. Къулунг-къарауашынг болуп къалады. Не тырманы, не, ангылаймыса, бир тюрлю ёпкелеую жокъду. Аман къатын дегенинг а — сен анга не иги къарай барсанг, ол да сыртынгда аллай бир къаты орнала барады. Сора, сен аны угъай, ол сени бурады барлыкъ жерине. Ангылаймыса, къарындашчыгъым, алайчыгъын? Э-э, Бийнёгерчик аны бошундан айтмагъанын сен билип къой. Кеси башындан сынагъан затланы айта турады...

— Да, сен айтханда да болур,— дедим.— Алай мен машинаны юсюнден сора эдим. Бошуна баш ауруу ала тура болурбузму?

— О, сен анга къарама. Баш дегенинг аурургъа деп ишленнген затды. Андан башха сылтауунг жокъ эсе, алып къой. Бёрк кийген кишини энди аты-эшеги болмаса да, дейдиле, чархлы улоуу болургъа керекди. Жаратмасанг, сатарса да иерсе. Не да иги тенгинге саугъа этерсе. Машина санга некяхлы къатынмы болгъанды. Иги затды машина...

— Алай а алайды. Алыргъа да таукел болгъанма...

— Машина эндиге дери сен билмей тургъан затланы билдирир, сен кёрмеген затланы кёргюзтюр, сен сынамагъанны сынатыр. Айлана-жюрюй тургъанда отжюрек арбанг лымпыш болуп да кёрюрсе, биреуню хунасын да бузарса не да чалманына чанчылырса, тёшден окъуна кетерсе... Машина дегенинг алайды. Болса да, сёз ючюн, чалманнга, небилейим, хунагъа дегенча чанчылгъанда, аякъ тирерге унутма. Нек дегенде, ол уахтычыкъда, башынг бла уруп, машинаны ал мияласын сындырыргъа боллукъса. Ол а, алгъындан билип къой, тюкенледе арсарсыз табылып къалыучу зат тюйюлдю. Тёшден кетгенде уа. аны да эсинге тюйрегенлей тур, машинаны аллын артына бурургъа кюреш. Алай болса, ол азыракъ тёнгерерикди. Жаны бла тёнгерей барса уа, иги да узакъгъа кетерге боллукъду. Ол а аманды...

— Кет, жаным, Бийнёгер, сен а не къужур затла айтып башлагъанса. Мен бек сакъ адамма... сабыр адам.

— Эй, шуёхум, кесин къаллай болгъанын киши да билмейди. Хар ким кесин кёкден тюшген мёлек сунуп турады.

Ма, сёз ючюн, жанынга да бир ушагъыулу тиширыучукъну да къондуруп бараса. Сен ол кезиуде шофёр тюйюлсе. Лётчик болуп башлайса, не да космонавт. Жигитлигинги къанатбаш хоншучугъунга сездирир ючюн машинаны шайтанча учуруп тебирейсе. Сора, жолну, спидометрни да унутуп, жанынгда олтургъаннга кёз жетдире башлайса. Ызы бла уа...

— Тохта, тохта, Бийнёгер...

— Насыпха, дохтурларыбыз кёбюсюнде ишлерин билген жашладыла. Сыннган сюеклеринги терк жалгъап, адам санына къошадыла, къурманлыкъ этесе, акъыллыракъ боласа. Андан сора машинагъа минмей, бир талай заман айланаса. Адам улуну ахшысыча, сен да ишинге автобус бла жюрюп башлайса. Алай дагъыда бир кесек заман озгъанлай а, ол хар орам сайын тохтап, чыкъырдай, чайкъала баргъан автобусну, тёрт да жанынгдан къысып келген жолоучуларынгы да сюймей тебирейсе. Жаны бла шууулдап озгъан къызыл, акъсыл, сары, кёксюл да легковойла уа, иги заманланы эсгертгенлери бла къалмай, жюрегинги терепинде къалкъып тургъан, унутулгъан сюймеклигинги уята тебирейдиле. Алай бла уа...

— Алай бла уа сен агъарта башлагъанса.

— Угъай. Тохта бери. Да ма ол унутулгъан сюймекликчик эс ала, семире келип, сени жангыдан темир тузагъына жыяды. Къарыусуз къанатлычыкъныча. Болгъан ахчачыгъынгы берип, жаралы машинаны жамайса, бояйса, аягъы юсюне этесе. Сора, дуниягъа, жашаугъа да къууана, ол чыкъырдай, чайкъала баргъан автобусланы, башха улоуланы да жанлары бла озуп башлайса. Энди сен — отдан-жалындан да ётген, сынаулу шофёрса. Ийнанмаймыса? Да бери къара. Жангы машиначыкъларына энди къона башлагъан суубурунла абери сорлукъ болсала, башхалагъа угъай, санга, сынаулу, кёпню билген шофёргъа жанлайдыла. Сен энди билген адамса. Кесинге да хычыуун кёрюнеди. Юйретесе, айтаса. Ма шёндю мен санга айта тургъанча... Ала да санга файгъамбаргъача къарайдыла. Хар сёзюнг саугъады.

— Э, Бийнёгер, бу узун хапарынг бла мени арсар этип къойдунг да.

— О, сен аны ючюн арсар, ауара да болма. Машина иги затды. Машина малды. Айтханымча, хунагъа да чанчылырса, терек бла да «саламлашырса», тюп-баш да болурса, тёшден да кетерсе...

— Бу тёшню къой...

— Алай бир салкъын эрттенликде, сыйдам чайыр жолну къората, кёкден ышаргъан жарыкъ кюннге сюйюне, дуния зауукълукъну теренине батылып, машинангы бир шууулдатып озсанг, сен ёмюрден ахыргъа анга табыннганлай турурса.

Бийнёгер къалай эсе да манга эриулю ышара къарады. Башын булгъады, кёзюме къарап, терен ахтынды. Аны фатыуаларында болгъан чюйреликлени, келишмеулюклени кёрюп, былай сорама:

— Нек сагъышлы болдунг, Бийнёгер?

— Санга бир кесекчик жаным ауругъандан. Алай мен санга хазна болушалмайма. Сени арсарлыгъынг терк кетер, эрттенлик туманыча. Жарагъан машинангы рулюну артына да орналырса, жол кёллюлюк сени жангы жолдашынг болур. Ойнамай айтырыгъым а олду: Хар жолгъа атланнганынг сайын... бу дунияны ариулугъун, менича тенглеринги да унутмай тур. Ызынга къаратып къойма. Сау-саламат жюрю. Ашыкъмай... Андан сора не айтайым? Ы-ы?

МЕН АЙТАЙЫМ, СЕН А — ЭШИТ

— Мырзаланы Алибекни къызчыгъымамы дейсе?

— Хау, алайды.

— Атынг а, балачыкъ?

— Атым а Нюрады.

— Ыхы, игиди... Жангылмагъанма.

— Ангыламадым...

— Да ангылатып къояйым, балачыкъ. Мен бу фабрикде ишлегенли, талай жыл болады. Сен а жангычыкъса. Ангыламагъан затынг болса, манга сора тур. Мен сени биринчи кёргенимлей окъуна жаратып къойгъанма. Атынг ариуча, кесинг да ариучукъса. Ким биледи, къарындашыма алып, келин этип къояргъа да болурма. Охому?

— Аллай къайгъы жокъду. Эрим барды. Ма биз бир юйюр болгъанлы эки айдан атлап барады. Аты уа Мухарбекди.

— ...

— Нек сагъышлы болдунг?

— Кеси уа кимладанды дейсе?

— Жаммотладанды. Даулетни жашы.

— Ыхы... игиди... алай эсе. Игиди... аллах къолунгдан алмасын. Хайт де, эгешчигим. Шёндюгю кишилени, къолдан ычхындырмай тутхан да алай тынч иш тюйюлдю... Бекми сюеди?

— Да аны уа ким билсин...

— Билирге керекди.

— Да... къалай бла билликсе да?

— Сынап билирге керекди. Э-э, балачыкъ, эр кишини ичин билген тынч иш болса эди...

— Сынап. Керти айтаса. Жашауубуз, юй къолайыбыз да

аман тюйюлдю. Алай... ол мени жюрекден сюйюпмю алгъан болур, огъесе саныма-сыфатыма алданыпмы жангылгъан болур деген тели акъыл да келе туруучуду башыма. Ол затны билирге уа кесим да бек сюе эдим...

— Саппа-сау бол да къал! Жаш болгъанлыкъгъа кесчигинг ангылап тураса, эсли балачыкъ. Сюймекликни не базман бла ёнчелеялмазса, не кюзгю бла кёралмазса. Ол сени кёлю бламы ийнакълайды, огъесе кишиле билген кёзбаулукъмуду?

— Да сора не амал?

— Ийнан, кесим да билмейме, сенден эсе иги да сынамлыракъ болгъанлыкъгъа. Билмейме. Алай... мен айтайым, сен а — эшит. Биринчиден, ол жаратмагъан, ол сюймеген затланы билирге керекди. Сынамны андан башла. Ол бир десе, сен эки де. Артал да сёз жутма. Хар затда да сен сен эсенг, мен — менме дегенлей тур. Бёрк кийгенле аны алай бек жаратмаучудула. Кишичигинг кесин ол заманда танытып башлар. Анда биле тебирерсе ичин, ниетин.

— Уой, нечик керти айта тураса! Алай этип да бир кёрейик.

— Тохта. Аны бла бирге кесинги юйде не къадар былхымсыз этгенлей тур. Ол ишге кетгинчи къол-бет жууып, чачынгы тарап да кюрешме, юсюнгю-башынгы тозуратханлай айлан. Юйню жыяма деп да ашыкъма.

— Охо, сен айтханлай этип бир кёрейим.

* * *

— Къалайса, бала, кишичигинг биринчи сынамладан ёталдымы?

— Тюз да сен юйретгенлей этип турама, алай аны манга хали тюрленип эслеялмайма. Бютюн бек жойкъулланнганча кёрюнеди. Болгъанны ариуун айтады. Алай эт, былай эт деген а жокъ.

— Э-э, балачыкъ, сен быланы сурама. Киши дегенинг ичин от алып турса да, тасхасын а билдирмезге, сездирмезге кюрешир. Артистледиле была, барып тохтагъан артистле. Билген затымы айтама, жангыз къарындашчыгъым ёлмесин. Къарачы аны сен...

— Да сора не этейик да?

— Сорамы? Этгенинги этгенлей тур. Аны юсюне уа эрттен азыкъны аллына жылытмай сала тур. Эм ашыкъгъан кезиулеринде уа, тюз да ишге атланырыны аллында исси чай бла сыйла. Кишиле аны да жаратмаучудула. Ыхы, сора кийимлерин а башха-башха жерлеге салырса. Кеси излеп айланырча... Ыхы, унутуп къоя эдим. Женг тутхучларын, галстугун да

букъдура тур. Ишине ашыгъып тургъан кишини ол затчыкъланы излей башлагъанында бетине да бир къарарса. Ташадан. Тюз да къутургъан бугъалай, кёзлерине къан чабып башлаучуду. Ы-ы? Алай этип да бир кёр. Сора, тюймеси юзюлсе, халыны, ийнени да къолуна тутдуруп къоя тур. Юсюне-башына, айтханымча, артал да къарама. Алай эте турсанг, ол санга башха жырчыкъланы айта башлар.

— Охо, алай этип да бир кёрейик. Эр кишилени сабийледен башхалыкълары азды дейдиле. Кеси алларына жукъ да эталмайдыла.

— Ыхы, иги болду эсиме тюшюргенинг. Юйде эм сюймеген жумушун кесине буюра тур.

— Охо, аны уа билеме. Уой, нечик сейирлик ишчикле боллукъдула!

* * *

— Ыхы, балачыкъ, къалайды жашау-къолай? Сюйгенчигинги чамландыралдынгмы? Отдан кёлек кие башлагъанмыды? Огъесе сен харипчикни, эскича, жалгъан ышарыулары бла алдапмы турады? Э-э, сурама сен быланы...

— Ийнан, бир тюрлю тюрлениу эслемейме. Аллында тюз да алмостуча айланама. Исси чайны уртлап, аузун кюйдюргенде уа кюлюп тургъанды. Ашны сууугъундан да къачмайды. Галстугун табалмай къалгъанда уа «охо, бу исси кюн былайлай барыргъа да боллукъду» деп къойгъанды. Женг тутдуруучуларын тапмагъанда уа женглерин ёрге къайырып кетгенди. Бек сюймегени картоф арытхан болуучу эди да, аны да кесимден да ариу тамамлап бергенди. Бетинде, халинде уа бир тюрлю башхалыкъ эслеялмай къалдым.

— Жашыргъан этеди, мынафыкъ. Уой быланы, бу тюлкюлени, бу обурдан жаратылгъанланы билген къыйынды. Ичин а от алып башлагъан болур. Кёремисе аны сен...

— Алайды, ийнан, иш. Андан болсам, менича къатынны юйюне от тюшюрюр эдим. Ол а... «тауукъчугъум, балличигим».

— Тохта, бала, сынамны бардырыргъа керекди. Битеу болгъан юй жумушланы юсюне жюкле. Базаргъа, тюкеннге да кесчигин къууа тур, юй тюбюн жуудур, сора тырманны аяма. Эрттенликде, кюндюз, ингирде окъуна болсун. Была бёрк кийип жюрюгенликге, тырманны уллусун къыздыра башласанг, кёз кёре тюгенип башлайдыла.

— Да, айхай, тырман этерча сылтау тапсанг а. Айтама да, бир зат табалмайма.

— Къара бу къызны айтханын! Тиширыу тырман этеме десе, минг сылтау табар. Мен айтайым, сен а — эшит. Кино-

гъа, театргъа аз элтесе де, къонакъгъа бармай, къонакъ алмай жашайбыз де. Эм залими уа, аны бир заманда да унута турма, бирси тиширыулагъа сукъланнганынгы айт. Ма ала гинжилеча кийинип айланнганда, мен факъыр, мен такъыр а жаланнгачдан къата турама де. Дагъыда бир зат. Билмей тургъанлай, мени ол тилеучю эди, мени бу тилеучю эди, мен башына ат ургъан а былай болуп къалдым... Муну кёп айт. Не этип да кесинги насыпсызчыкъ этип кёргюзтгенден аяма. Сора кёрюрсе ишчиклени-бёрю тишчиклени. Ол къалкъып тургъан жаныуар кесин ол заманда таныта башлар. Тырман дегенинг тиширыуну эм кючлю амалыды. Ызындан жилямсырагъанчыкъ да этсенг а — бютюн да. Аны къаты бардырсанг — сынамны эм уллусу олду. Ангылаймыса, балачыкъ?

— Ыхы, ангыладым. Мен аны ачыудан къалтырап башларча этерме.

* * *

— Не хапар? Бир биригизни ашамай турамысыз? Муратынга жеталдынгмы, бала? Неге кюлесе?

— Да кюлмей да не этейим! Тюз да оноулашханыбызча этеме, алай, ийнанамыса, хар айтхан жумушуму алай сюйюп толтурады, хар тырманыма уа алай къууанып кюледи, ма былай сабийча, не этерге да билмей къалгъанма. Юй тюбюн жуугъан да ол, базаргъа-тюкеннге чапхан да ол, ашха-суугъа къарагъан да ол. Энди уа кёрти айтаса, жулдузчугъум, кел, киногъа, концертге, къонакълагъа да жюрюп башлайыкъ деп, бойнумдан асып турады. Мен а жарагъан телевизорубузну къоюп, къайры барлыкъма!

— Тырманларынга да кюлюп къоядымы дейсе?

— Айта турама да, хар тырманыма тюппе-тюзсе, балличигим, конфетчигим, деп къучакълагъан болмаса, чамланнган эсинде да жокъду. Огъесе мени учуз этгенлигими болур. Сейир-тамаша!

— Ангылап тураса алайчыгъын. Болса да кишичигинг кёпню кёрген бёрюдю. Сен жарлычыкъны ма алай алдап жашаргъады умуту. Артистди дей турама да. Барып тохтагъан артист. Ичин ёртен алып тургъанлай, кёремисе сен аны! Обур тукъумдан жаратылмагъанды дечи!

— Бир да мен этмеген амал къалмады, алай тюз да къая ташыча тёзгенлей турады. Огъесе бу сыйым бла къалырмы эдим? Ансы, тынгылагъан тын бузар дегенлей, къутурса — тыялмай къалмайым.

— Угъай-угъай, балачыкъ! Энди жарты жолдан къайтыу жокъду. Сынамны бир башлагъан эсенг, ахырына, тиежегине жетдир. Ансы кесинги алайда кертиси бла да учуз этип къоя-

рыкъса. Не къадама къая болуп тюшген эди бу аллынга! Алай, ол тюлкю эсе, сен къуйругъу бол.

— Да энди мен билип хазна амал да къалмагъанды. Къоярмы эдик жарлыны? Жаным ауруп окъуна башлагъанды.

— Тохта, ашыкъма, кесинги къарыусузлугъунгу билдирме. Дагъыда барды амал. Аллай амал барды, ма башын тирмен ташча айландырыр. Ол сынаудан да ётсе уа... билмейме, кишичигинг темирден ишленнгенине ийнанып къаллыкъма.

— Не амалды ол а?

— Бу дуния жаратылгъанлы бери бёрк кийгенлени жалгъан дауча бир зат титиретмейди. Нени да жутарла, неге да тёзерле, алай башлары жалгъан даугъа тюшсе уа, шайтандан-жинден туугъанча болуп къалыучудула. Ийнан, эгешчигим, сёзюме, аллахны бирлигине ийнаннганлай.

— Да не дау этейим да мен мынга? Къарайма да бир илинир зат тапмайма. Гюнях алыргъа уа сюймей эдим. Алайсыз да аз гюняхынмы алдым.

— Тохта. Тынгыла бери. Баш иечигинг юйюне кечирек келген кезиуле болуучумудула?

— Тейри... Хазна болмаучудула...

— Ма саппа-сау бол да къал! Хазна дей эсенг — болуучудула. Уой собраниямы дейсе, совещаниямы дейсе. Бирде таматасы тыяр, бирде жолда тюбеген тенглери бламы жаншай къалыр, бирде уа... къысхасын айтханда, жангыз бир сагъатха окъуна кечикгенлей, босагъадан да атлагъынчы, юсюне сюлесинча секир да, алай айтып башла: «Энтда да бир кесек турсанг эди уа ол танакёзчюкге къарагъанлай, аралгъанлай. Кесин да юйюне былай терк нек ашырдынг? Сыйлагъандамы этмеди ол уялмагъан, къамамагъан, ол бети болмагъан бетсиз? Мен сени хыличиклеринги юсюнден алгъын да эшитип тургъан эдим. Халынга къарап тура эдим ансы. Уой мен жарлы да, мен харип! Уой аллах, сен манга нек чамланнганынгы билмей къалдым! Муну гокка сёзлерине, тюлкю кёзлерине ийнанып, нечик эшигими жабып къойдум!» Алай да айта, аяусуз сынсы, жиля. Бу амалны ол башында айтылгъанлагъа къошуп, хар кюнден эте тур. Башы сылхыр болуп къалгъынчы. Аллына аш салмагъанлай, юсюне-башына къарамагъанлай, тырманнга тырман къоша, кёз ачдырмай тут. Битеу да ол сынамладан ёталса уа, барын да жутуп, сюйгенича сюйгенлей турса, керти да жюрегинден сюйгенин билип къой. Алай, къайтарып айтама, сынауну бек аз къалгъанда энтда да бир эки ай чакълы бардырыргъа керекди. Андан сора уа, бир бирге къысылып, бир бирни ийнакълай, хораз бла тауукъча жашарсыз. Охому, балачыкъ?

— Охо, алай этип да бир кёрейик. Жалгъан дауну бек къатысын айталлыкъма. Биргесине ишлеген тиширыучукъланы да кёргенме да, бек тап келишдиримре, ийнан.

* * *

— Къалайса, балачыкъ? Мен сени кёрмегенли не къадар заман озду. Сен да отпускагъамы кетген эдинг? Кесчигинг да бир мудахчыкъ кёрюнесе, ауругъан ишми этесе, огъесе башха къайгъынгмы барды?

— Сен... сен ол сынауларыбызны нек сормайса? Иш не бла бошалгъанын билирге нек сюймейсе?

— Да, балачыкъ, аны не сорур кереклиси барды. Жаш къызчыкъгъа алданып, юйдегисин, сабийлерин да къоюп кетген суубаш энди юйюне, юйюрюне къайтханды. Биринчи къатынын энди кёкден тюшген мёлекге окъуна алышырыкъ тюйюлдю. Сабийчиклерини бетчиклерин жарытханды. Энди юсюбашы сыйдамды, къарны сюйген ашларын табады, кишилик намысы бла айланады. Санга уа, балачыкъ, жаным къурманды. Этген игилигинги ахыр ууахтыма дери унутмам. Энди боллукъ насыбынг тутсун!

ШАЙТАН СУУНУ ХАЙЫРЫ

Хапарны башлардан алгъа бизни сыйлы врачларыбыздан, хурметли милиционерлерибизден, бютюн да бек а халал юй бийчелерибизден кечгинлик тилерге тюшеди. Аны да нек дегенде, мында айтыллыкъ къауум зат аланы оюмларына, кёз къарамларына бир кесек чюйре келирге боллукъду. Бары келмесе да, бир кесеги...

Хапар а, шуёхларым, шайтан сууну хайырыны юсюнденди. Ол деген неди дерикле да болурла. Шайтан суудан хайыр чыгъып а ким кёргенди? — деп ачыуланнганла да табылырла.

Къысхача айтханда, ичгини шуёхларындан эсе душманлары иги да кёп болгъаны хар кимге да белгилиди. Аны ким да биледи, алай эсе уа ол затланы артыкъ эсгерир кереклиси да жокъду. Шайтан-сууну сёкмеген, муну сыйын тюшюрмеген, бир бирледе уа мынга къаргъыш окъуна этмеген хазна адам болмаз. Адам улу дегенинги битеую да муну аманлар ючюн не жаны бла да аяп къоймагъанды, бюгюнлюкде да аямайды.

Мен а шайтан сууну бир хайырлы ишини юсюнден айтыргъа сюеме. Керти да дуния мынга былай налат берирча, мынга къажау былай къазауат этерча, муну ачыкъ алып къарагъанда, аллай уллу не хатасы барды? Эшта, биз ангыла-

гъандан, жамауат шайтан-сууну асыры мардасыз терслей болурму? Муну аманлауда биз асыры оздура болурбузму? Къалай алай болса да, аны, шайтан-сууну, юсюнден жашауда болгъан бир ишге къарайыкъ.

Жылланы, кюнлени биринде бизге бир жангы бухгалтер келди. Ишлерге. Аны адепли, тизгинли, ишни сюйген, ишлей да билген адам болгъанын биз барыбыз да биринчи къарагъанлай окъуна эледик. Жангы бухгалтерибиз, керти да, бир сабыр акъыллы, былай бир тынч адам кёрюне эди. Жолдашлыкъда — жолдаш, шуёхлукъда — шуёх, татлы тилли, хурмет-намыс дегенден да уллу юлюшю болгъан, къысха айтханда, чынтты кишини суратын этерге сюйген, анга къарап этсе, жангылмаз эди дерча аллай адам эди, бизни жангы жолдашыбыз.

Ахшы адамла жер башында алай аз тюйюлдюле. Ол санда бухгалтерле да болурла. Алай, бизни шуёхубуз а...

Аны бла бирге биз кёп жылланы ичинде бирге ишлеп турдукъ. Ол да, тутхан жумушунда хазна айып алмай, артыкъ хыны сёзю бла таматасын чамландырмай, асыры иш кёллю болама деп, тенглеринден да узакъгъа кетмей, бек башдагъыны сюйген къулуча жашап турду. Сора... ёлюп къалгъан ишми сундугъуз? Угъай, аллах сакъласын аллай ишден. Алай... ол жылланы... кюнлени биринде, бизни инженер жашларыбыздан бири бухгалтерибизни ресторанга чакъырды. Ахшы тенгни жолдашлыкъ ушхууургъа чакъыргъан адетди.

— Жолдаш Сабырбашев,— деди ол анга,— энди биз бирге ишлегенли бир талай жыл болады. Сора, келчи, ол ишни намысына ресторанга барып, былай эрлеча бир олтуруп чыгъайыкъ. Сен къалай къарайса ол затха, шуёхум?

Сабырбаш улу унамаздан, тенг жашлары къоймаздан бола кетдиле да, бухгалтерибизни жумушатдыла, башхача айтханда, ол ресторан дегенлерине ёмюрюнде биринчи кере барыргъа таукел болду. «Охо, алай эсе, не ёлюрбюз, не къалырбыз, болсун сиз айтханча, жюр!»

Биринчи аякъ жашха тил ачдырды, ичинде от тиргизди. Экинчиден сора бухгалтерибиз сёзлери ангылашынмагъан бир жырны жырлай тебиреди. Ючюнчюден, шапа къызны чимдир мурат бла узалып, шинтигинден тёнгерерге аздан къалды. Тёртюнчю аякъдан сора, жаш оркестр сокъгъанланы музыкагъа юйретирге умут этди. Ала анга хазна эс бурмагъанларын кёргенде уа, алгъа секирип, барабанчыны тыякъчыкъларын сыйырды да, аланы дирижёр формада ойната тебиреди. Жаш не тенглерине, не жамауат айтханнга сыйынмазлыгъын билдире башлагъанында, кёк кийимли, къызыл чынлы эки жигит, бухгалтерни тыпырдауна, къазауатына, уллу чамланыууна да къарамай, энчи машинагъа миндирип,

бир белгили жерге тапдырдыла. Анда тийишлисича сёлешип, аллындан кирит салып кетдиле.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, начальнигибизден башлап, къалауурубузгъа дери, бирибиз къалмай, сюйген шуёхубузну къутхарыр мурат бла тургъан жерине бардыкъ. Болса да, жашны арсарсыз ийип а къоймадыла. Бир къуллукъчу халлы киши барысы да даулаша кетгенден сора Сабырбаш улуна аны ишлеген жеринде жолдашлыкъ сюд этерге буюрду да, келгенлени бухгалтерибизни да ала бла бирге босагъагъа дери ашырып ийди.

Учреждениябызны уллу жарыкъ отоууна ол ингирде окъуна битеу къуллукъчуларыбыз жыйылдыла. Ахырында уа, Сабырбаш улуну жамауатны аллында энчи шинтикге олтуртуп, сюд этип башладыла. Председателибиз бек алгъа хурметли бухгалтерибизни осал ишлерин айтып билдирди. Аны ызындан а иш сюзюуге кёчдю, жыйылгъанла да, бири бирине ал къоймай, сёлешип башладыла.

— Тынгылагъыз, къарагъыз, жамауат,— деди кассирибиз,— бу неге ушагъан ишди?! Сабырбаш улуну терслеген кимни да терслерикди. Бизни огъурлу бухгалтерибизге сюд этедиле! Ол деген неди? Ол неге ушагъан затды! Быллай адамгъа сюд этеме дегенни дини-ийманы да болурму? Быллай ахшы адам, быллай алтын адам. Биз быллайларыбыз бла ёхтемленирге керекбиз.

— Мени акъылыма кёре, Сабырбаш улундан ахшы, андан жарашыулу, андан халал жюрекли адам битеу мында ишлегенледе да жокъду,— деди плановик, ахырында уа, президиумгъа къарап,— бир начальнигибизден сора,— деп къошду.— Сабырбаш улуну терслеу, аныча тюз ниетли адамны терслеу бизни заманнга ахыры бла да чюйре келген ишди. Аны себепли, аллай халал адамла, аллай хурметли адамла, аллай... аллай...— дегенден ары жукъ айталмай, тюп эрни къалтырай, жюрексинип, кёлю толду. Жыягъы бла тёнгерей келип, сакъал тюбюнде тохтагъан жилямукъну кисей къол жаулукъну мюйюшю бла сыйпай, жерине олтурду.

— Мен аны хар ингир сайын, арбазда сабийле бла ойнай кёрюучюме. Ол а халаллыкъны белгисиди. Аллай адамны уа, багъалы жолдашла, аман иш этерге артал да амалы жокъду,— деди таматаны экинчи болушлукъчусу.— Бу аллыбызда олтургъан адам... Къарачыгъыз аны огъурлу кёрмюшюне. Бизде ишлегенле Сабырбаш улугъа ушасала эди, жетишимлерибиз да бютюн иги болур эдиле.

— Тюппе-тюз айтады,— деп, къагъытчы, секирип, олтургъан жеринден турду,— мен аны кёп болмай сют тюкенде кёрген эдим. Юй бичесине болуша, тюкенледе айланнган адам

аман иш этер деп а мени киши да ийнандыраллыкъ тюйюлдю. Арталлы да...

— Профсоюз взносланы Сабырбаш улундан иги тёлеген къуллукъчу битеу коллективде да хазна жокъду,— деди профком, кёзлери жылтырай,— ол зат а, адамны тизгинлилигини юсюнден айтады, къуллугъуна онг кёзден къарагъаныны белгисиди, аны бийик низамлылыгъыны юсюнден айтады, багъалы жолдашла.

— Бизни эр кишилени ичинде тютюн ичмеген жалан да Сабырбаш улуду,— деди столларыбызны сыйпаучу къарт къатын.

Сабырбаш улу ишге келгенде, тенглери бла саламлашыргъа бир заманда да унутмаучуду,— деди дагъыда ким эсе да.

— Сабырбаш улу болмаса, учреждениябыз жыллыкъ планын бир заманда да толтураллыкъ тюйюл эди,— деди башхасы.

— Сабырбаш улуча адамланы бизден башхала, кир къондурмай, къол аязларында жюрютедиле, биз а быллай адамгъа сюд этебиз! Аны эшитген ийнанмаган окъуна этмез.

Адамны ахшысы Сабырбаш улуна ушаса, битеу дуния да нечик аламат болур эди, нечик берекетли болур эди!

— Аныча лагъа сюд этиу заманнга, тюзлюкге да чюйре келген ишди. Биз ол затны юсюнден терен оюм этерге керекбиз.

Къагъытчы Сабырбаш улугъа айтылгъан махтау сёзлени жазып жетишдиралмай, къагъыт чапыракъланы бирин бирини ызындан шыбырдатып аудурады.

Ол а, кёлю толуп, не этерге билмей, ол аны башына оюлуп къалгъан хурметни, махтауну кётюралмай, терлеп олтурады.

Ахырында жамауат Сабырбаш улуну шинтиги бла бирге ёрге кётюрюп, элтип, буруннгу заманлада Бухараны бийине этиучюлерича, сыйлы жерге олтуртдула, тёгерегине жыйылып, бирден къарс урдула. Артда уа, бирем-бирем жанлап, къолун къысып, алгъышла этдиле...

Тюгел эки ай да озгъунчу, начальникни энчи буйругъуна кёре Сабырбаш улуну тамата бухгалтерни къуллугъуна салдыла. Коллектив, жамауат да сюйген Сабырбаш улуну башына ай сайын ахча саугъала, махтау грамотала кюз бахчада чапыракъла жаугъанча жауадыла. Махталгъанланы тизмеси хар заманда да аны аты бла башланады.

Толу жыл да озгъунчу уа начальникни биринчи болушлукъчусуну, эскирек болса да, жумушакъ сахтиян шинтигине Сабырбаш улу орналды. Жылла, кюнле оза барадыла. Бизни учрежденияда, эрттеден ишлеген адам болуп, хазна киши къалмагъанды. Махталгъан Сабырбаш улу, таматаны да

алышындырып, начальник болгъанлы, аланы асламысын бирем-бирем «ашыргъанды». Ол шайтан суудан биринчи уртлагъан кюнюн а Сабырбаш улу масхара халда ышара эсгериучюдю.

БИЯЗУРКЪАНЫ ТУУГЪАН КЮНЮ

Бизни заманны адамыны документлерин санап башласанг, сейир, тамашагъа къаласа. Хуржунубузда, бохчабызда болсун, юйде, ишде да бизни атыбыз жазылгъан ненча тюрлю къагъыт барды. Паспорт, профсоюз билет, эл бла бир шагъат къагъыт, саугъа грамотала, аланы къайсы бирин санап чыкъгъын. Кёпдюле. Ахча ийгенде, атынг жазылады, алгъанда да алай. Биреуге къагъыт жазгъанда не да къагъыт алгъанда да ол формада.

Адам дегенинг шёндю анасындан туугъанлай окъуна чотха тюшюп къалады. Школгъа баргъанда, аны бошагъанда, ишге киргенде, юйдегили болгъанда, тап (къадарны буйругъу бла) баш тахтагъа атлансанг окъуна атынг, тукъумунг, туугъан жылынг жазылмай къутулалмайса. Къысхасы, дуния бла бир документ сени бла бирге тууадыла, битеу ёмюрюнгде жолоучунг болуп айланадыла, кёпден кёп бола барадыла, сени къууанч, бушуу кюнюнгде да, таймай, ахшы тенглерингча, биргенге жюрюгенлей турадыла.

Алай бизни жангы танышыбыз къарт Биязуркъаны жетген киши болгъунчуннга дери артал да бир документи болмагъанды, аны аты бир къагъытда да жазылмагъанды.

Тауда, агъачда айланнган абрек ол да тюйюл эди. Жаратылгъан кюнюнден башлап, туугъан элинде жашап болгъанды.

Совет властны биринчи жылларыны биринде узакъ тау элге биринчи доктор келди. Келди да, ишни башын жамауатны тизмеге салыудан башлады. Башхача айтханда, багъарыкъ эллилерини списказын къурай тебиреди.

Ол Биязуркъаны юйюне келгенде, битеу юйде болгъанла — къарты, сабийи да,бири къалмай, тёрткёз докторну (аны алтын жыялы кёзлюклери бар эди) тёгерегине басындыла.

Да ол да сейир тюйюлдю. Узакъ эллиле тышындан келген адамгъа эс буруп, ахшы тюбеучюлери белгилиди. Ол жыллада уа аллай огъурлу къонакъла тау элледе, кесибиз билгенликден, алай кёп да болмаз эдиле.

Докторну сютча акъ кёлегини жагъасыны тюбюнден инчге къара боюнлугъу кёрюне эди. Аны жангы картузу, арыкъ къолуну бармагъында алтын жюзюгю, аягъында жылтыраукъ чурукълары, битеу хали бу узакъдан келген, окъууу, би-

лими да болгъан адамгъа ушагъаныи айта эдиле. Доктор, гитче чумаданчыгъын аш къанганы къыйырына салып, кёзлюклерин кисей къол жаулукъ бла сыйпады.

— Багъалы таулула, мен сизни элде доктор болуп ишлерикме. Ол себепден ишни башлардан алгъа сизни барыгъыз бла да танышып къалыргъа умут этеме.

— Да охо, аллах ыразы болсун, танышхан да этейик,— дегенни айтды юй бийче. Сора, баш иесини жаратмагъанын эслеп, аш юй таба жёбеледи.

— Бу жигитден башлайыкъ,— деди доктор, къарт Зауурбекни жашы Биязуркъагъа бурула.— Тукъумунгу, атангы, кесинги да айтчы, жазып башлайыкъ.

— Доммайланы Зауурбекни жашы Биязуркъа! — деп къычырды жаш, полковникни аллында пристоп къычыргъанлай.

— Туугъан жылынг? Къайсы айда, къайсы кюнде туугъанынгы да айт.

Биязуркъа абызырады. Бир уллу терслиги болгъанча, амалсыз болду, таматала таба болушлукъ излей къарады.

Ала да сагъышлы болдула. Зауурбек, сатраш ойнагъанда этиучюсюча, къашларын тюйдю сора къатыны таба къарады.

— Да сен айт,— деди ол Зауурбекге.

— Сен тапхан ушайса да муну. Аны къайсы жылда туугъанын сен билмесенг, ким биллиқди?

— Кет-кет сен а, къайдан билейим мен аны...

— Тохта-тохта, э киши, ол Аслан эфенди китабына жазгъан ушай эди да.

— Ха-ха! — дей кюлдю Зауурбек.— Аслан эфендини уа энди тапсанг, къойма. Ол Тюркге къачханлы эки-юч жыл болады. Сени жашынг тюйюлдю шёндю аны къайгъысы. Андан эсе...

— Тохта-тохта,— деди биягъы бийче.— Ол Дауут бийни кичи жашы Нарсанада пристопну ёлтюрген жыл Хауалиатны эгизле тапханы эсингдемиди? Аннака харип да сый элтип баргъан эди да.

— Да ол а эсимдеди, алай андан не хайыр.

— Да тохта,— деп ол бармакъларын ол таш салыучу къатынлача жайды.— Ол Хауалиатны эгизлери тиш чыгъара башлагъанда, аналары жырна этерге деп нартюх тилей келген эди да. Биз да урлукъгъа къалгъан нартюхчюкден къамил аякъ бла бир берип ийген эдик да. Ыхы... терекле капол эте башлагъан кезиуде.

— Апрелде де да къойчу,— дей тирилди Зауурбек.

— Ма ол жылны къышында... тохта, андан бир жыл чакълы да озгъунчу туугъанды жаш. Тюппе-тюз алайды.

— Да ол къайсы ай болады да?

— Эсимдеди, ол жылны къыш айларыны биринде ол Даут бий, танасын тёшдан атханы ючюн сизни Далхатны тюйюп, тамата къарындашы да анга чабып, артда уа къарындашланы экисин да сибирге ийгенлери.

— Да ол эсимдеди, харип. Эки деу жашны аналары ызларындан жиляй къалгъаны.

— Ма, ол жыл къанжалчы къумукълуну къызын Дюгерге къачыргъанлары. Къарындашы да оруслула бла бир аламат сёлешиучю эди.

Биязуркъа, не эсе да бир затны эсине тюшюргенча, жеринден окъуна турду. Доктор а аланы ашыкъдырмайды. Хапарларына сейир этип тынгылайды.

— Ол къумукълуну жашы оруслуланы жангы жылны байрамын этгенлерин айтып келген эди. Мен ол кюн темирчи Ахмадияны гюрбежисинде эдим, ол къумукълу да ары келип эди. Оруслула жангы ёмюрню жангы жылын белгилегенлерин айтхан эди... Экикюнлюк жол...

— Багъалы доктор,— деди ол кезиуге дери тынгылап тургъан Биязуркъа.— Жаз, багъалы доктор. Мен 1900 жылны январь айыны ючюнчю кюнюнде туугъанма.

Доктор Биязуркъаны атын акъ къагъытха жазып, туугъан кюнюн, айын, жылын да салды.

— Энди уа,— деди доктор,— таматаланы туугъан кюнлерин билейик. Зауурбек, бети агъарып, армау болду. Жашыны туугъанын билмеген, ол кесини туугъан кюнюн къалай биллик эди.

— Жаз, доктор,— деди Зауурбек.— Биз, къарт адамла, эски дунияны заманында жашагъанбыз, туугъан кюнюбюзню киши сурамагъанды, бизге киши къайгъырмагъанды. Аны себепли, туугъан жылыма 1917-чини жаз. Дуния жарыгъын бизге ол бергенди. Жашау жылларыбызны санап да ол жылдан башлайбыз.

АКЪЫЛЛЫ БОЛАМА ДЕП...

Ол жолгъа дери врачла бла артал да иш жюрютмегеними айтсам, ётюрюкчю болмам. Кертиси бла да, бу ауруу дегенле бир талай жылны мени эслемей тургъанча не да, бюсюремей, жаным бла ётюп кеткенча алай эди. Былайда мени тюз ангылагъыз. Врачланы мен бек сюйгенме, огъурлу ишлерине хурмет этгенме. Акъ халатлы тенглерим да аз болмагъандыла. Алай биз, больницада угъай, башха жерледе тюбешип тургъанбыз. Былай, къонакъ столда да ахшы ашарыкъ, башха затла да болуучу жерледе. Ушакъларыбызда «больница», «ауруу», «дарман» дегенча сёзле хазна тюбемегендиле.

Болса да жашау дегенинг — жашауду. Жашай баргъаны-

быз къадар, кесибиз тюрленнгенча, ушакъларыбыз да тюрлене баргъанлары, ахырында уа тауусулуп да къалыргъа боллукълары сейир этерча тюйюлдю. Жашау дегенинг — жашауду.

Хапарны былайдан башларгъа да боллукъ эди. Алай анда да бир магъана болгъанын артдаракъда ангыларсыз.

Да ма, айтханымча, тенглерим бла бир тап жерде олтуруп, сабыр ушакъны бардыра тургъан кезиуюбюзде къайсы эсе да бири манга былай айтды:

— Багъырбаш улу, жанынга тиймесин айтханым, алай сен бек къыйын адамса. Кёлюм бла айтама.

— Эшта-эшта, таланнган! Ол дегенинг?!

— Къарап турама да, бир бирде сени кёп болмай бир башха дуниядан келген адамча, аллай къылыкъчыкъларынг боладыла. Жашай билмейсе. Ниетинги акъылынгда иги биширгинчи, былай ачыкъдан айтып къояса. Ассыры жалан жюреклисе. Ачыкъ жюрекли.

— Да аны неси аманды да? Огъесе чам этип айтханлыгъынгмыды?

— Угъай. Сен ичингде болгъанны тюзюнлей айтып къояса да, ол себепден а, кесинги да жюрегинги къыйнайса, бирсилени да кёллерин къалдыраса.

— Оллахий, айтханынгы къалай англыларгъа билмей къалдым. Аны не хатасы барды да — ачыкълыкъны? Адамны игисине «ачыкъ жюрекли» деп айта ушайдыла да.

— Алай а алайды. Болса да... Ма, сёз ючюн сени ол тамата-гъыз бла даулашханынг артал да терс иш эди. Бош тартыша эдинг тамата бла.

— Кёрюгюз муну айтханын! Да акъгъа къара дей тургъан адам бла даулашмай не этгин?

— Хурмет, намыс деген да барды. Таматагъызны жюрек аурууу барды дейдиле, жыл саны бла да сенден эслиди, аны юсюне уа жанына тийгенни унутмаучуду дейдиле. Бош демлешесе аны бла.

— Э, шуёхум,— дедим тенгиме,— хурметден, намысдан биз да хапарсыз тюйюлбюз. Алай, айтханымча сютге бу сют тюйюлдю, бу арба жауду деп турсала ким да къалай тёзалсын! Аны бла уа женгаллыкъ тюйюлсе, шуёх.

— Сен мени терс англыагъанса,— деди тенгим. — Адам дегенинг жарышыулу болургъа, башхача айтханда, сабыр акъыллы болургъа керекди. Ангыладынгмы алайчыгъын?

— Акъыллымы дейсе? — Мен терен сагъышха кетдим.— Акъыллы болургъа сюймеген ким барды? Адам акъыллы бола баргъаны къадар андан да акъыллы болургъа бютюн бек сюеди.

— Саппа-сау бол да къал! Тюз ангылагъанса. Ма кесинги

таматангы кёремисе? Бек таматаны угъай, аны экинчисин. Ма аллай адам болургъа кюрешсенг, аллай адам болалсанг, акъыллы деп санга ол заманда айтырыкъдыла. Киши бла даулашмайды, кишини жанына тиймейди, бир тюрлю хыны сёз бла не таматаны чамландырмайды, не кичиге осал къарамайды. Аны бла бирге кесини саулугъуна да сакъды. Иш да барады, ол да бек таматагъа не айтаса да, не этейим дегенлей, халал хантын ашап, ырахат жашап, ох деп турады...

— Халал хантынмы дейсе?

— Э, шуёхум,— деди акъыллы тенгим.— Алыкъын жукъ да ангылаялмагъанса. Дуниягъа сабий кёзден къарагъанлай тураса. Алай жарамайды. Иги, ырахат да жашаргъа сюе эсенг — таматаларынг айтхандан чыгъа турма. Ала буюргъанны арсарсыз къолгъа алып, тийишлисича тамамлай бил. Этгенде да ма былай къууанып, сюйюп этгенча, ол формада, къарындашчыгъым.

— Сюймесенгдамы? — дедим мен.

— Сюймесенг да! — деди ол.— Низам, намыс болмагъан жерде къолай да болмайды. Ангылаймыса алайчыгъын?

— Ангылай башладым хар нени да... Манга буюрулгъан жумушну жерге жетдирмей, тюздю, терсди демей, аллах сакъласын! Кесими да насыпны тёппесинде болгъаннга санап, ол формада...

Ол ушакъдан сора мен эки кюн бла эки кечени терен сагъышда ётдюрдюм. Бир тюрлю затны юсюнден оюм этмей, жалан да бирсиле айтхандан чыкъмай, мындан ары жашауумну ол формада къураргъа таукел болдум. Бир тюрлю даулаш, бир тюрлю келишмеулюк энди мени жанымдан чыгъарыкъ тюйюлдюле. Ким манга не айтса да, ол манга мухурланнган закон болсун...

Кюнлени биринде таматабыз мени кесине чакъырды.

— Багъырбаш улу, мен сени бла бир затны юсюнден кенгеширге сюеме.

Мен, кёзлерими кенгнге ачып, солууумну тыйып, таматаны аузуна къарагъанлай къалдым.

— Иш былайды,— деди ол,— Диммоланы Айтек бизде ишлегенли иги кесек жыл болады. Биз акъыл этгеннге кёре, ол саугъагъа тийишлиди.

— Айхай да,— дедим, ауазым ичимден кючден чыгъа. Ол Айтекни менден иги киши таный болмаз. Барып тохтагъан ичгичи, жумушуна заманында келип не да ишни ахырына жетдирип бир кюнюн билмейме. Алай ол хурметли таматабызны жууукъларыны жууукъларындан бири болгъанын кёп болмай билгенме.

— Ой, Айтек аллай адамды, аллай... Аны орденнге окъуна...

— Майдалгъа,— деди тамата.

— Хау, майдалгъа, тюппе-тюз айтасыз,— дедим мен да ашыгъышлы.

— Алай эсе, игиди. Сен угъай демей эсенг, алай окъуна болсун,— деди.— Ол ишни биринчиси болсун. Экинчиси — тамбладан кеч къалмай, манга доклад хазырларгъа керекди. Заманым азды да... Кимге буюргъа билмей турама. Сен эталмазмы эдинг ол ишни? Былай тап, тынгылы да доклад. Ариу сёзлени да аямай. Ы-ы?

— Айхай да,— дедим мен, жюрегим къууанчдан тола.— Ол сыйлы ишни манга буюргъаныгъыз ючюн къалай ыспас этерге да билмейме...— Къууанчдан, насыпдан да толгъан эки кёзюм таматаны аузуна аралыпдыла.

— Ышанабыз,— деди тамата.

Мен, юйюме алтын жаугъанча, жюрегим хыны тебе, бойнуму тюзетмегенлей, кабинетден шыбыртсыз чыкъдым.

«Ыхы, хар не да тап бола башлагъанды. Ал бурун къыйыныракъ кёрюнсе да, жангы жашау халгъа юйрене тебиренме. Акъыллы болуп, ырахат жашар ючюн адам этмезлик не барды! Не да болсун, алай мен ол «мени акъылыма кёре уа...» не да «угъай, мен а былай оюм этеме» деген сёзлени унута башладым. Кертиси бла да алып къарагъанда, акъыллы болгъан алай къыйын да тюйюл кёреме. Ишни къолгъа таукел алсанг. Киши бла да даулашма, бютюн да таматаларынг бла, кишини сёзюн бёлме. Акъгъа къарады деген болса уа, сагъыш эт. Ол акъ дегенлери кёзюнге къара дегенча кёрюнюрге да боллукъду.

Жыйылыуда тенглерим бирем-бирем туруп сёлешедиле. Мен а, аланы айтханларына да тынгылай, таматадан кёз алмай турама. Аны сёлешгенлеге не бетден къарагъанын эслерге кюрешеме, бетини тюрлениуюне кёре уа мен нени юсюнден айтыргъа, нени юсюнден а къалыргъа керек болгъанын англылайма. Сёз бермей къойсала андан игиси жокъ. Алай сёлеширге тюшгенде уа, жангыз таматадан башха киши англамазча алай сёлеширикме.

Ыхы, иш бек тапчыкъ барады. Таматам, сёзюме ыразылыгъын билдире, башын къымылдатады. «Бизни оноучубуз айтыучулай» деген сёзлени кёпден-кёп айтама. Аны эсериги келгенин эслегенлей а, сёзюмю арсарсыз тауусама.

Акъыллы болууну чеги жокъду. Таматам: «Кюн бу жол нек эсе да батыш жанындан чыкъгъанды»,— дегенлей, ол затха арсарсыз ийнанырыкъма. Нек дегенде, тамата айта эсе, ол кертиси бла да алай болургъа керекди.

Жашау бара баргъаны къадар, мен да жангы халгъа бекден бек юйрене барама. Мен сюйгенлерим бла, сюймегенлерим бла да бирча саламлашама. Хар адамны айтханына ий-

нанама. Мени сёз хазнамдан «угъай, алай тюйюлдю», «мен а былай сунама» дегенча затла энди артал да кетгендиле. Мен кеси акъылым бла энди юйден да чыгъалмайма. Чыкъ ариу хауагъа деселе — чыгъама. Аны эт, муну эт деселе да, арсарсыз этип къояма. Тюзмюдю, терсмиди — ол а мени ишим тюйюлдю. Буюра эселе, тюздю. Буюргъанла биле болурла...

Айтханымча, жашау-ма былай ырахат барады. Баш ауруу жокъ. Нервала жерлеринде. Жюрек дегенинг да бары-жогъу билинмей ишлейди. Ишлемей эсе да, ким биледи. Бирсиле биле болурла.

Мени юсюмден энди кёбюсюнде тынч адам, огъурлу адам, адежли адам дегенлерин кесим окъуна эшитип турама. Айта эселе, алай болгъанына да бир тюрлю ишегим жокъду. Болмаса, айтхан да этмез эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа, мен санымда-чархымда бир ангылашынмагъан тюрлениулени эслей башладым. Нек эсе да билмейме, башымы энишге бошласам, ол артха, жерине келирге унамай тебирей эди. Аркъа сюегим а ассыры жумушагъандан къайры бюксенг — ары, асламында уа ал жанына бюгюле башлады.

Бир талай заман озду. «Э, шуёхум, бу иш ишден тюйюлдю»,— дегенни айтып, ахлуларым мени докторлагъа элтдиле. Докторла кюзгю бла къарай кетдиле да, сейир-тамашагъа къалып, бир оюмгъа келалмай, кёп даулашдыла. Ахырында уа бир жангы ауруу табылгъанды дегенни айтып, уллу шахардан профессорну чакъырдыла. Айтхылыкъ хаким да аладан кем сейир этмеди. Дагъыда кенгеше кетдиле да, башларын булгъай, мени башха кабинетге элтдиле.

— Сени, ахшы жаш, къалай жан жюрютгенинге бек сейир этерчады,— деди уллу хаким.— Жюрегинг жокъну орнунда, нервала артал да эсленмейдиле, аркъа сюегинг дегенде уа... анга сюек деген сёз келишмейди.

— Хау, алайды,— дедим мен.

— Кесинг а къайдан билесе аны алай болгъанын? — деди хаким.

— Да сиз айта эсегиз, алай болмай къалай боллукъду да?

Профессор кёзлерин сыйпады, башымдан аягъыма жангыдан къарап чыкъды.

— Сени, шуёхум, бу халынг бла адамла санында жюрюгенинг медицинаны, табийгъатны да жорукъларына келишмейди...

— Хау, келишмейди...

— Да алай эсе, сен сау адамланы санында тюйюлсе. Сен бу дуниядан эртте кетгенсе.

— Болур,— дедим. Сора, олтурып тургъан тапчаныма жатып, кёзлерими къысдым... ёлдюм.

Бу иш жаз башыны бек аламат кезиуюнде, балли терекле чагъып, жерни да къалын, жашил кырдык жапхан кезиуде болгъан эди. Жашауну быллай аламат заманда къоюп кетиу хурметсиз иш болгъанын кесим да ангылай болур эдим. Алай, не болса да, мени, тийишлисича хазырлап, минг жылла бла жюрюген адетдеча, «баш тахтагъа» элтип барадыла. Басхычны бир къыйырына ол хурметли таматабыз, бирси къыйырына да аны экинчиси жабышып келедиле. Аланы бетлерине шёндю жалан да бир кёзюм бла окъуна къараргъа бек сюе эдим. Алай не амал, быллай ишде хар ким кесини жумушун тутханлай барыргъа керекди. «Баш тахтагъа» элте эселе, къынгкъ этмей, къуйругъунгу къысханлай тур.

— Нечик огъурлу, нечик адепли адам эди,— дейди тамататам.

— Да-а, къадар дегенинг алайды да...— деп кючсюндю экинчиси.

— Палах къайдан келгенин билмезсе. Бу уа, харип, айтханынгы жерге салмагъан, аллай алтын адам эди.

— Не тюрлю жумушну да айтханынг бла этгени тенг болуучу эди.

— Мунучала бизни махкемебизде энди алай кёп да къалмагъандыла.

«Адам сау заманында эшитирге термилип тургъан сёзлени былай кеч нек айта болурла?» — деп оюмлайма, кёлюм тола. Огъесе махтау адамны бузуп къоймасын дегенликденми эте болурла? Мен кёзлерими къысханлы манга айтылгъан ариу сёзле не иги адамны юсюнден да айтылгъан болмазла. Битеу ёмюрюнде окъуна. Ким биледи, андан да кёп айтыргъа да болур эдиле, алай барыр жерибизге жетип тохтадыкъ. Кёп да заман озгъунчу, жамауат, этер ишин этип, мени мында къоюп, кеси уа ызына, жашауну андан арысын бардырыргъа кетди.

Алай ол дунияда да ишим мен сюйгенча сыйдам башланмады. Бир талай соруудан сора мени ахыр жолуму оноууна киришдиле. Жаханимгеми, жаннетгеми? Мен ангылагъандан, ол къыйын кенгеш эди. Нек дегенде, гюнахларымы, сууапларымы да айыра кетгенде, ала теппе-тенг болуп къалдыла. Алай къол кётюрюу башланнганда, къалай эсе да жаннет онглуракъ болуп, мени ары жаздыла. «Аллахха шукур,— дедим,— иш тап болгъаннга ушайды. Жолоучулукъ тауусулады...» Болса да бир чалбаш мёлек, къолун кётюрюп, алгъа чыкъды.

— Хурметли жюйюсханла, муну аркъа сюеги, жюреги, нервалары да жокъну орнундадыла. Бизге быллай адам керек тюйюлдю,— деди ол.

Битеу жыйылгъанла жаханимге оноу этиучю мёлекге къа-

радыла. Ол, а манга тюрслеп къарай кетди да, терен ахтынып, башын булгъады.

— Айып этмегиз, жюйюсханла, алай бу адам бизге да келишмейди. Аркъа сюеги болмагъанны биз да алаллыкъ тюйюлбюз.

Жангыдан даулаш чыкъды. Бири бирине ата, мени кесине алыргъа киши да унамады. Ол даулаш бусагъатда да тауусулмагъанлай барады. Да сейирмиди! Менлай адам кимге керекди? Ёз ниети, кеси оюму, энчи акъылы болмагъанны базынып кесине чакъырыргъа ким да телими болгъанды?!

Ма ол себепден а анда, башында къалгъан тенглериме, шуёхларыма да тансыкъ бола, кёзлерими ачайыммы, ачмайыммы дегенлей турама. Ма ишле алайдыла.

ХАБИЛ БЛА ДОКТОР

Сумонайланы Хабил орта жашаулу, жарыкъ кёллю, менме деген кишиди. Аны кенг жауурунларына, жюрюшюне, толгъан айча, нюр жайылгъан бетине къарасанг, ичингден: «Ма берекет, ма кефлик, ма керти да тартса темир юзаллыкъ жигит, тюу машалла»,— демей озмайса.

Кертиси бла да Хабил аты бир кесек къолайсызыракъ эшитилгенликге, дунияда болмагъанча, аллай саулукълу, аллай къаты, аллай да чырайы болгъан адамды.

Бизни тау элледе анга ушагъан гёжефле, тулпарла аздыла деп да айталмам. Алай болгъанлыкъгъа, Хабил а Хабилди. Жылы эки жыйырмагъа жуукълашханлыкъгъа, аны бла тартышыргъа хазна киши базынмайды. Тап менме деген базгъынч жашла окъуна. Саулугъуну юсюнден а айтмай окъуна къой. Кеси ёмюрюнде Хабил ауруу дегенни, бирсиле айтып болмаса, артал да билмейди. Не кесекледен, не хар кимде да бола туруучу баш ауруудан, не ич ауруудан аны бир да хапары жокъду. Халкъ къууанчха жыйылгъан жерледе не ашап, не ичип, не тепсеп, бизни Хабилни озгъан бир да чыкъмагъанды. Хабил аллай сейирлик адам болгъанды. Аны къатында саулугъундан тарыкъгъан болса уа, Хабил чам этгенди, кюлгенди, не амал бла да ол адамны кёлюне тиерден къалмагъанды. Врачланы уа Хабил тюкге тенг этмегенди, аланы огъурлу ишлерин капекге санамагъанды.

Бир жол Хабил эл врачны ныгъыш таба келгенин эслеп, узакъдан окъуна къычырды:

— Уо, салам алейкум, докторчукъ! Кел, карип, былай. Ой бир тансыкъ этдирдинг да жамауатны кесинге. Чыгъарчы ол ийненги, ансы бу къарт-къуртчукъла ох-тухдан къыйнадыла,

жашау бермейдиле.— Хабил докторну билегинден тутуп, ёрге ётдюрдю.— Олтур былайчыкъгъа.

— Уой сени, огъесе, Хабил,— деди доктор, башын булгъай, ышара.

— Олгурчу, докторчукъ, былай, тапчыкъ. Аны-муну къой да, бир лекциячыкъ окъу. Айтханларынга бек ийнанмасакъ да, эрикгенибизнидамы кетермезсе. Айтчы, маржа, бир таурух.

— Да айтханыма ийнанырыкъ тюйюл эсенг, сёзюмю да нек къоратыргъа керекме?

— Тохта доктор, аллах ючюн, жанынга тиймесин, айып этме, мен санга бир зат сорайым. Сен анга жууап эталсанг — таза да хакимсе. Чынтты доктор. Профессор.

— Да сор сорлугъунгу. Мен билген зат болса, жууабын жашырмам,

— Да ма сиз, бирер акъ халатчыкъ да кийип, ариу таза кабинетчикде, салкъында олтуруп, неме-е... не дейдиле, аллах ючюн... Ыхы, приём этесиз. Адамны къымыжа этип, ичини ишлеуюне тынгылайсыз, кюзгю бла къарайсыз, белине токла жибересиз. Не этип да азап жекдирирден аямайсыз. Сёз ючюн...

— Не бек создунг, Хабил. Айт соруунгу,— деди доктор.

— Тохта, маржа... Ыхы, ичине тынгылайсыз, тийишли жерлерине жарагъан темир ийне беклейсиз, дары-дарман саласыз, справка бересиз. Аны аша, муну къой, кесинги алай жюрют, былай жюрют, аны этме, муну этме... Сиз, докторчукъла, ол ишлени барын да адамны саулукълу этер ючюн буюрасыз. Алаймыды?

— Ол а алайды, Хабил,— деди доктор.

— Соруум а буду,— деди Хабил, тёгерекде жыйылгъанлагъа да кёз жетдире.— Энди сиз аллай закий адамла эсегиз, сёз ючюн, адамны саулукълу этер амалны угъай, ауруулу этер амалны айталлыкъмысыз?

— Кертисин айтсакъ, Хабил, бизни, докторланы, аллай затха юйретмегендиле. Ол огъурсуз ишге...

— Айта эдим да! Ой алай игилик кирсин юйюгюзге, ол сизни юйретгенлени, сизни да! Да сора ол бош затчыкъны да билмей эсегиз, чачыгъызны да артха тарап, къолугъузгъа къалам алып, алимлебиз, хакимлебиз деп да нек айланасыз да? Бери къара, доктор. Мен, сёз ючюн, барыгъыз да билгенликден, аллахны да ахшылыгъындан, саулугъумдан тарыгъыучуладан, тюйюлме. Алаймыды? Алай болгъанлыкъгъа, мен да, бирсилеча, былай бир тапчыкъ аурургъа сюе эсем а? Не да жашаудан, жанымдан да тойгъан эсем а не амал? Айтчы, не амал?

— Аны амалы уа, Хабил, хазырды,— деди доктор, бир

кесек сагъышланып.— Ма алайда ол къашха къаяны кёремисе? — Эринмей, аны башына чыгъаса. Сора андан баш энишге чонгкъаяса да, ишни битеннге санайса да къояса. Тынч амалды да?

— Угъай, доктор,— деди Хабил, бюсюремей.— Ол амал амал тюйюлдю. Ол телиликди. Андан эсе манга бир тап ауруучукъ мажар. Былай, тёшек болуп, халкъ да тёгерегиме басынып турурча. Не болса да, былай, аз-аздан ауруй барып, ахырында уа сау болуп къалырча,— деди Хабил, жамауатны кюлкюсю бир кесек селейгенден сора.

— Ийнан, быллай ишде мен бир кишиге да болушалмагъанма. Алай бек тилей эсенг а...— Доктор, къашларын тюйюп, къолун мангылайына салып, терен сагъышха кетди.

— Айт, маржа, айт ол ишде ангылаунг бар эсе,— деп шыбырдады Хабил.

— Ишни башы — ашды,— дей башлады доктор.— Этни семизинден кёбюрек аша. Аны да не къадар кечирек, жукъларны аллында. Аракъыдан, амал болгъан къадарда кёбюрек ич. Сора тышында, ариу хауада артал да айланма. Не бош затчыкъгъа да ачыуланып, нерваларынгы дайым да тартдыргъанлай турма къой. Хамамгъа жюрюуню артал да унут. Не этип да семирирге кюреш. Былай, асыры семиргенден, бутларынг чархынгы туталмазча — ол формада. Юйюнгде телевизорунг бар эсе, сары тангдан ашхам къарангысына дери аны аллындан таймай тур. Къара ишге къатышма, санларынгы къолдан келгени къадар аз къымылдат. Ма бу затланы барысын да этип турсанг, тюгел бир жыл да ётгюнчюн, жюрек ауруулу боласа. Андан сора уа къан тамырларынг чириген жиплеча хуерилип, санларынг сууп башлар. Кюнлени биринде уа мыйынгдагъы къан тамырла атылып, къанынг да мыйынга жайылып, санларынг тохтап, андан сора уа...

— Къой-къой, аллах ючюн, доктор, не огъурсуз затланы айтып башлагъанса! Жаным саулай кётюрем этип къойдунг да. Угъай, ол амалны жаратмайма.

— Тюгел ол халгъа жетмей ауушургъа да боллукъса. Тёгерегине жау къозлагъан жюрек кесчиги тохтап къалыргъа да боллукъду. Алай болса уа тюппе-тюзюнлей...

— Тоба-тоба! Не осал затла айга тураса...

— Да аны да жаратмай эсенг, ол мен айтханланы этип тур да, жарагъан инфарктчыкъдан тёнгерерсе. Шёндю ол дунияда бек жайылгъан аруululаданды.

— Не затды ол а,— деп, Хабил сейирге къалды.

— Ол а, шуёхчугъум, жюрекни къан тамырлары бителип къалсала болуучу «зауукълукъду». Тюз да жюрекчигинг тохтагъанлай а «баш тахтагъа» ашырыучу жол къагъытха мухур салынгганын бил да къой.

— Къой, жаным доктор, бу амалны биз жаратмайбыз.— Хабилни ауазы жилямсырагъанча эшитилди.— Жюрегим да нек эсе да хыны тебе башлагъанды. Къой, андан эсе бир башха затчыкъ болсун,— деп, ол къолун жюрек аузына салды.

— Алай эсе — башха затчыкъ. Сёз ючюн, ёпге ауруну сайлай эсегиз, аны да барды аламат амалы.— Доктор, Хабилни бети агъара баргъанын кёрмегенча бардырады.

— Охо, аны айт. Ол мажалыракъ болур. Андан азыракъ ёледиле...

— Да аны иши уа былайды. Къыш чилледе тышында айланнганда, бурнунг бла угъай, аузунг бла солуй тур. Къайда да аузунгу жапхан иш этерсе. Ишни башы олду.

— Угъай, доктор, къарындашым, аузуму ачып айлансам, тели сунмазламы,— деп тирилди Хабил.— Башха амал тап. Бедишлик болмазча.

— Да, тейри, ол айтханынгда да барды. Сора былай эт.— Доктор бир кесек сагъышланды.— Ол суукъларда юйде хаман от эт. Отоуну хамам кибик къыздыр да, жылы кийиннгенлей, юйден чыкъмай бир кюн тур. Иги терлегенингден сора уа, тышына, къыш сууугъуна чыкъ да бир кесек айлан. Бир талай кюнню алай этгенлей тур. Бир бирле суукъда аракъы да ичиучюдюле да андан да аяусуз бас. Сора, ол башда айтханымча, не амал да этип, адамла кёрмеген жерде жалан да аузунг бла солургъа кюреш. Андан сора бир кесекден эки да жанлы пневмониячыкъ сени аудурмаса мен да доктор тюйюлме.

— Нечик дейсе-е?

— Ёпгелеге суукъ тартханына айтадыла. Аты да нечик ариучукъду. Пневмониячыкъ. Кел, бу ауруну сайла.

— Аты уа ариуду, кеси аурууду ансы...

— Да сора не? Докторну чакъырмай тураса да, бир кесекчикден, ахлуларынгы да кёп къыйнамай, мёлеклеге къонакъгъа кетесе. Къайтмаз къонакъ болуп.

— Къой, болмайды иш. Ёпкеледе алайсыз да тынчлыкъ жокъду.— Хабилни женгил-женгил солуй башлагъанын доктор эслемейди.

— Андан сора уа, Хабилчик...

— Тохта, ёпкелерими хыр-хыр эте башлагъанларын эшите турама. Аман пеймоний болгъун деги. Башхасын айт. Бу аман затды. Мен кётюраллыкъ затха ушамайды. Сёз ючюн, мен былай шапталла бишген заманда тёнгерерге сюе эсем а? Былай, кюн да тийип, терекле да шош желчикде шуулдай, бурнума да гюл ийис келе...

— Э, шуёхум, андан да барды амал. Бир угъай, кёп окъуна. Биринчиден, къол-бет жуугъанны къой. Къолла не къадар кир болсала, ол къадар тап боллукъду. Аш адырлы да

жуумагъыз. Битеу да элни чибини юйюгюзге басынырча этигиз. Терезе, эшик да кенгнге ачылгъанлай турсунла. Тахта кёгетлени, жуумай, алайлай аша. Нек дегенде, жукъгъан ич аурууланы микроблары сууну, бютюн да исси сууну сюймейдиле. Тышындан келгенде, аякъ кийимингни теше къыйналма. Отоуда юй тюбю сыйпалмай, жууулмай турсун. Бу мен айтхан затланы, бирин къоймай, тамам этип турсанг, ол микробчукъла ичинге сингип, къарап-къарагъынчы ётген аурууланы эм залиминден юлюшлю боласа. Санларынг къыйыладыла. Дагъыда бир кесекчикден а, врачла болушмасала...

— «...баш тахтагъа»! Не аман адамса сен, доктор. Огъурсуз адам. Ичимде бир затчыкъла къымылдай тургъанларын мен эрттеден сезип башлагъан эдим. Микробчукъла, ёсмей къаллыкъла, кырдыклары ёчюллюкле... Кёлюм бокъланып тебиренди. Сюймейме мен жукъгъан аурууланы. Жийиргенинген этеме. Башхасын давай...

— Башхасынмы дейсе? Охо, сёз ючюн, сапран ауруу алайыкъ...

— Угъай, угъай, аллах сакъласын. Ол жарарыкъ тюйюлдю. Ол аман затды. Кёрмеймисе, аты да нечик эршиди. Сапран! Аллай аты болгъан ауруудан игилик сакълама. Аны къойдукъ... Башым тёгерек айлана башлагъаннга ушайды.

— Да аны да жаратмай эсенг... Э, тели ауруугъа уа къалай къарайса? Не да къоян ауруугъа? Зауукълу затды. Ёлтюрюп да къоймаз, алай эрикдирген да этмез...

— Аллах сакъласын! Къой, маржа, доктор, санларым тюшдюле. Башхасын... Къоян, киштик ауруу эсе да жаратмайма.

— Сёз ючюн,— деди доктор таукел ауаз бла,— ауругъан малны этинден ашасанг, бютюн да иги биширмей...

— Тууар аурууму болады? Угъай, доктор. Мен адам болгъан къадарда ауруум да адам ауруу болургъа керекди.

— О, аллайла уа азмыдыла! Бек залимине юйретейим. Ма былай, ауруп башлагъанынглай, кёз кёре эрип кетерча... Бек эркин жайылгъан затды. Культурна ауруу. Аты да былай...

— Охо, не да болсун. Манга энди хар не да бирди. Айт, юйрет, атангы къонагъыма. Уой, башым нечик тёгерек айланады. Жюрегими тамыры бителе турады. Уорайда-а,— дегенни айтып, Хабил, кёзлерин къысып, башын булгъай, жериндеи турду. Борбайлары уа тутмайдыла.

— Тохта, Хабил! Не болгъанды санга? Бетинг кетип турады. Къайры тентирей бараса? — Доктор къайгъы эте башлады. Оюнну оздурупму ийдик дегенча, башын булгъады.

— Ёпкелериме пеймонийле киргендиле-е. Эшигим жабылгъанды-ы. Энди мени къашха къаягъа элтигиз... Баш энишге

сызылайым...— дегенни мурулдай кетип баргъан Хабилни халы тюз болмагъанын кишиле эследиле.

— Уой, ол чибинчикле да, микробчукъла бла къучакълашып келедиле-е, уо-райда-а. Хабилчигими уа эшиги жабылгъанды, уо-райда...

— Тохта, маржа, Хабил, жаным! Сен неле сандырай бараса? — деп, доктор жашны ызындан болду.

— Уо тели ауруу а сапран къатыш Хабилчикге тийгенди. Бусагъат къашха къаядан мёлеклени къоюнларына секирип тюшебиз...

Акъылдан шашаргъа аздан къалгъан Хабилни больницада иги кесек бакъдыла. Ахырында, къатына келген докторну танып, жарлы Хабил жеринден секирип турду.

— Хабил, шуёхум, къалайса?

— Жокъду хата, ант этдир! Алай сен а, доктор, не обурса, не жинсе. Адам а тюйюлсе. Не къадар азап жекдирдинг сен манга.

— Жигит бол, Хабил, жигит бол. Бауурунгдан жат да, шалбарынгы бошла. Доктор ийнени медсестраны къолундан алып, жумушну кеси тамамлады.

— Уой, анам! Ёлтюрдю, сойду, кесди! Къуйругъума ийнени орнуна къама сукъгъанды бу доктор аман!

— Ма муну уа ичген этерсе. Ол сен жонулгъан стаканла бла шууулдатыучудан ачы тюйюлдю, бош жыйырылма.

— Андан бери Хабил бла доктор, суу къуюп айырмазча, аллай татлы тенгле, антлы шуёхла болуп жашайдыла. Элде уа бюгюн да Хабилден саулукълу, андан жарыкъ кёллю адамны излеп да тапмазса.

ОГЪУРСУЗ ЖОЛОУЧУ

Узакъ-жуукъ жолда барсанг да, баргъан жолунгда жол нёгерден бек керекли зат не болур?

Сени баргъан жолунг узакъ эсе, ташы, тауу, шахары, сууу да тюбемеген бир тюрсгю жол бла бара эсенг, жолоучу къум ёзенде шаудан сууча керек болуп къалады. Аллай жолда сёз нёгери болмай да сени жауунг къалгъа эди. Аллай жолда жол кесе билген (жомакъдагъы жашча узун къылыч бла угъай, сейирлик хапар бла) неден да багъалыды. Аны не айтыр кереклиси барды.

Алай, жол нёгерни дагъыда бир тюрлюсю болады. Аллай жол нёгер душманыма да тюбемесин. Болса да, узун хапарны къысхасы, къулакъ эшитгенни айтмайма, кёз кёргенни айтама.

Бир жол, жай кюнлени бириде, узунбел, тёртчарх айгъы-

рымы да бензинден тойдуруп, суукъ суудан къандырып, терезелерин да жарты ачханлай, жолгъа атландым. Эртген аязчыкъ жыягъымы хычыуун сылай, чархла да салкъын чайыр жолда шууулдай, приёмник да бир ариу макъамны согъа, зауукълукъну къайыкъчыгъындача шош чайкъала, ол ариу макъамны да радио бла бирге мурулдай барама. Жол жанында тизилген жаш терекчикле манга баш ура, бири бирин къууа, артха озадыла. Бирин айт да, бирин къой. Ма жай эрттенликде жолгъа чыкъгъанны зауукълугъу алайды. Аны барыбыз да ахшы билебиз.

Да ма мен ол кюн, ол эрттенликде алай дуниягъа, жашаугъа да къууана бара тургъанлай, машинаны бир жукъа бойлу, орта ёсюмлю текесакъал кишичик тохтатды.

— Олтур, шуёхум,— дедим. (Узакъ жолунгда жолоучу бла шуёхну не башхалыгъы барды?) Къайры баргъанынгы сурамайма, ол мени ишим тюйюлдю, кесинг айтырса керек болса. Олтур!.

Шуёхум, ашыкъмай, жол артмакъчыгъын да алгъа сугъуп, эски къалпакъчыгъын да тобукъларына салып, ырахат болгъанлай, биягъы жолубузгъа тебиредик. Къартчыкъ, узалып, приёмникни музыкасын тохтатды.

— Музыканы сюймеймисиз? — деп сордум.

— Сюе да болурма, алай анга юйде тынгылай турургъа керекди. Жолда жолгъа къарап бармасанг, хата азданды.

Мен жукъ айтмадым. Чыгъарып, сигаретни къабындырдым.

— Тютюнню да къоюгъуз,— деди шуёхум,— рульну эки къол бла тутаргъа керекди. Бир ызгъа эки ишни этерге кюрешген адам бир заманда да бет жарыкълы болмагъанды.

Мен, жукъ айтмай, сигаретни терезе бла атдым.

Жангы танышым, ырахат олтуруп, кесини сыйын ахшы билген адамча, теке сакъалчыгъын алгъа чыгъарып, эки къолу бла къалпагъын, эки тобугъу бла да жол артмакъчыгъын къысып барады. Жолдан кёзюн алмай барады.

— Машина дегенинг иги затды,— деди ол бир он минут озгъандан сора.— Биз жаш заманда бу жол бла жалан да арбала жюрюучю эдиле. Нарсанагъа эки кюннге кючден-бутдан жетиучю эдик. Машина дегенинг а иги затды.

Мен, ыразылыгъымы билдире, башымы булгъадым.

— Тюздю ол айтханыгъыз. Бизни ёмюрде, машинасыз артал да жашаргъа онг жокъду. Бютюн да узакъ жолгъа чыкъгъанда уа... Сау болсунла муну ишлегенле.

— Алай аны бир хатасы да барды,— деди шуёхум,— бир угъай, кёп окъуна. Сёз ючюн, ол бир кюн болгъан ишни алайыкъ.

Мен тынгылайма. Халына кёре, бу, эшта кёпню кёрген ки-

шиди. Бусагъатда бир сейирлик хапар айтады. Жолда хапар айтмай баргъандан не къыймат барды. Хапарланы кёбюсю жолда айтылады. Бек сейирликлери да.

— Бир «Волга», келип, кесин бизни хоншубузну хунасына ургъанды. Хуна да оюлгъанды, машина да бузулгъанды. Шофёрун а, мангылайы тешилип, докторгъа элтип кетген эдиле.

Мен къартчыкъны хапарын бёлмей тынгылайма.

— Андан алгъаракъда уа ма былай, сенича, тап бара тургъанлай, машинаны аллына сехле артындан экижашар чыгъып, машина да аны уруп, ол мурдар болуп къалгъанды. Машинаны уа онг кёзю чыкъгъанды. Экижашарны багъасы уа, кесинг билгенликден, шёндю он тюменден аз тюйюлдю.

— Осал болгъан кёреем,— дедим мен.

— Машинала чыкъгъанлы ненча тауукъ, къаз эзилгенди, ненча ит малтаннганды, ненча хуна оюлгъанды.

— Болады алай да,— дедим мен, ол жолда къырылгъан хатасыз тауукълагъа, терслиги болмагъан итлеге жарсый.— Болады. Да, не этериксе. Машинала да кёп болгъандыла.

— Айхай, аны бла къалгъа эди,— дейди къартчыкъ,— мал дегенинг — ол малды. Алай машиналаны хатасындан ненча адам къыяулу болгъанды.

Мени тамагъым къургъакъсый башлады. Ящикчикден нарзан шешаны чыгъарып, башын ача тебиредим.

— Суумуду? — деди жолоучу.

— Сууду, нарзанды, ичемисе? — дедим мен.

— Угъай, кесинг ич. Алай, бир бирле ма былай, нарзан шешаны ичине аракъы къуюп, жолда уртлай-уртлай барыучудула. Сора, хар къара палах да андан чыгъады. Мен санга айгмайма, алай, жашауда аллай затчыкъла да тюбей туруучудула.

— Бу уа сууду,— дедим.

— Болур. Алай мен жашауда болуучусун айтама.

Жол узуну тизилген жаш терекчикле бизге баш ура озадыла, салкъын аязчыкъ жарты ачылгъан терезе бла кирип, жыягъымы сылай кетеди. Алай, мен а аланы эслемейме. Къартчыкъны хапарлары жарыкъ эрттенлигими ахшаи къарангысына ушата башлагъандыла.

— Мындан алда уа, озгъан ыйыкъны геуюрге кюнюнде, ма быллай бир «Волга» бла жюк ташыучу машина бири бирин къагъып, экиси да жол жанындагъы бичен тишге ланчылып къалгъандыла. Насыпха, ол къысыр къая угъай, бичен тиш эди.

Мен энди къартчыкъны хапарларына не хау, не угъай демей тынгылайма. Ол а огъурсуз таурухларын, кеси кесине айгханча, андан ары бардырады.

— Ол былтыр болгъан ишни бизни эллиле бюгюн да

унутмайдыла. Председателни шофёру, былай жетген жаш, кеф да болуп, ара орам бла бара тургъанлай, тюз аллына баздан къачхан завод бугъа чыгъып, машинаны бир жанына бургъанлай, чархы учхалагъан болур эди, биягъы чартлап, канаугъа кетип, тёрт чархы да ёрге айланып къалгъан эди. Бугъа къуйругъун ойната кетди, жашны уа билеги сынып, больницагъа элтген эдиле. Аягъы да ууалгъан болур эди деймеме, харип.

Аркъам терлей башлагъанды, рульну тутхан билеклерим а бошая тебирегендиле. Ол билеги сынган жаш да, къуйругъун ойната баргъан завод бугъа да кёз аллымда кёрюнедиле. Биягъы сигаретни чыгъардым.

— Тютюн адамны мыйысын уулайды,— деди къартчыкъ,— сора, аны сезими да, эси да бузула башлайды. Алай болгъанда уа адам жолда аллына келген башха машиналаны, хайыуанны болсун, асыры кеч эслейди да сора, сау кёрейим...

Сигаретни, бармагъым бла эки сындырып, тышына атдым.

— Кертиди, машинадан эсе, ат арба не да фаэтон кёп да къоркъуусуздула,— дедим, хапарны башха ызгъа бурургъа кюреше.— Ала машинадан эсе кёп да тынч барадыла, къоркъуусуздула. Кёп ёмюрлени ичинде адам улу аланы бек жаратып тургъанды.

— Алай да болур. Болса да, ол кадетле келген жыл ма бюгюнча эсимдеди, бир жол элибизге пристоп бийчеси бла бирге фаэтоннга минип келе эди. Ала ол тау жолну къыланчына жетгенде, атла неден эсе да юркюп, пристопунг, фаэтонунг да ахырзаман бийикден черек сууна чонгкъайгъан эдиле. Алай, ол эки къараторгъа уа жаныбыз ауругъан эди. Хата азданды. Сёз ючюн, сен ол тау жолла бла бара тургъанынглай, башындан таш келип тийсе, ишинг битди да къалды. Не да къар юзюлюп, басып къойгъаны уа азмы болгъанды...

Кёзлерими туман басханча болгъанма, жюрегим терк-терк ура тебирегенин эшитеме, аркъамы терлегени уа эки жауурун арам бла энишге саркъгъанын сеземе. Узалып галстугуму, кёлегими баш тюймесин да тешдим. Хауа жетишмей башлагъаны себепли, терезени ахырына дери ачдым.

Жолоучум а, аллына къарагъанлай, артал да тюрленмеген ауазы бла огъурсуз тауруxларын андан ары бардырады:

— Машина бла баргъанны ажалы къолундады,— деди ол ахтынып.

Мен къол аязыма къарадым. Терлепди. Руль да къолумдан учхалап башлагъанды.

Къартчыкъ а хапарны амандан аманын къыздырады:

— Бир жол Герпегежге бара эдим да, машинабыз биринчи къыланчдан ётгенлей, къарасакъ, жол жанында бир темир

къалау кёрюнеди. Бир чархы анда, бир чархы мында, терезелери ууалып, сырты, жуху да тыммыл болуп, ма сеникича бир жашил «Волга» жатады. Мотору уа тютюн эте турады. Юйюнде уа, харип, ол жашны сакълап тура болур эдиле.

Кёзюм къарангы эте башлады. Юйде мени да сакълайдыла, жолум а узакъды. Мени ууалгъан санларымы байлай тургъан докторла бла чархлары ёрге айланып тюшген машинамы сураты кёз аллыма келди. Санларым артал да тюшюп, солууум тыйыла башлады.

— Боллукъду! — деп къычырдым. Сора, машинаны онг жанына хыны буруп, тохтатып, ичинден кюе тургъан юйден чыкъгъанча къачып чыкъдым. Чабып барып, башымы жол жанында саркъгъан суугъа сукъдум.

Эс жыйып, машина таба къарагъанымда, жолоучуму эслемедим. Къартчыкъ, жолгъа чыгъып, озгъан машиналагъа къолун кётюре, сюелип тура эди. Башымы жангыдан суугъа сукъдум. Дагъыда жолгъа къарагъанымда, жолоучуму кёрмедим. Башха машина бла кетген болур эди. «Волганы» шинтигинде уа угу-жугу болгъан сомлукъ атылып тура эди.

II

Хапарла

КЪАРТ ЭШЕКНИ КЪАДАРЫ

— Ур! У-ур, ол аман салпыкъулакъны!

— Уругъуз, жашла, къыстагъыз, думп этигиз бу сылыкъ жаныуарны кёз туурадан!

— Къыстагъыз бу бёрю ашарыкъны элден!

Ташла, кирпич сыныкъла къарт эшекни юсюне къуюладыла. Бири сыртына тийди, бир кирпич сыныкъ а, шуулдай келип башына тийди да, кёзюн къарангы этдирди.

Ол а чапханын тохтатмай барады, къайры баргъанын кеси да билмейди. Аны борбайларын къыйгъан, аны алайсыз да ырахын санларын бютюн бек бошайтхан а бу огъурсуз ауазла, бу ачы къычырыкъладыла. Ала, бары бирден жыйылып, аны къулакъларына бир аман къаргъышча эшитиледиле.

Ма энтда да бир таш, узакъдан учуп келип, эшекни башына тийди. Насыпсыз хайыуанны кёз жарыгъы энтда да мутхуз болду, чарс болду. Бу палахладан къайры къачаргъа кюрешгенин, жарлы башын къайры алып баргъанын эшек энди кеси да ангылаялмайды. Жукъ да кёрмеген, зат да сезмеген хайыуанны аякълары кеслери алып барадыла.

Ахырында, бир кесек эс жыйып, башын кётюргенде, ол суу бойнунда къалын басып ёсген чыгъаналы чырпыланы эследи. Эследи да, мыллыгын ары атды.

Былайда солургъа да боллукъду, анга киши чапмайды, адыргы ашын къарт эшек мында табыучуду.

Иеси арбаздан къазыкъ бла тюйюп къыстагъанлы бери ол мында кечинеди, бири бирине ушагъан мутхуз кюнлерин, суукъ кечелерин да мында ётдюреди.

Ал кезиуде къарт эшек, ол огъурсуз сёзлени, аны сыртына, башына жарала салгъан ташны, агъачны да унутуп, иесини арбазына бир эки кере келди. Алай ол чамланнган адам, хар бу насыпсыз хайыуанны кёргеи сайын бютюн бек чамлана,

биягъы ташха-агъачха узала, эшекге аяусуз къутура эди. Энди уа бу кюнден башлап, эшек бу юйню, бу арбазны унутургъа керек болгъанын ангылай тебиреди...

Болса да, кёп жылланы ичинде, тюзюн айтханда уа — туугъан кюнюнден бери жюрюген жолун алышындыргъан, тюрлендирген къарт эшекге алай тынч иш тюйюл эди. Енге амал а жокъ...

Жашауну татлылыгъы амал, мадар да излетеди. Кюнню жазыкъсыныусуз иссилигинден, кечени уа суукъ желлеринден сакъланыргъа амал табаргъа керек эди.

Алай къарт эшекни неден да бек къыйнагъан а бу билмей тургъанлай башланып къалыучу жауунладыла. Ала алайсыз да жарлы болуп тургъан хайыуанны артал да амалсызгъа къалдырыучудула. Жауун сууу терсейтип, ачылгъан жаралары уа хар бири сайын сыртына бирер къама чанчылгъанча, алай ачытадыла. Быллай кезиуледе жарлы эшек, тёзалмай, шош жиляй эди. Болса да, энди ол тёзерге да юйрене башлагъанды. Башха амал болмаса не этериксе.

Суукъ жаун да тохтап, кюн да тийип, жараланы ачыгъанлары да бир кесек сынтыл бола тебиресе уа, къарт эшек озгъан затланы юслеринден терен сагъышха кетип тургъанча, жеринден тепмей, бир ауукъ заман сюелгенлей туруучуду. Ол кезиуде аны жалан да онг кёзю жиляучуду.

Юйсюз, ишсиз да къалгъаны, бютюн да бек а талай жылны аш бла, суу бла да жалчытып тургъан адам кюнлени биринде аны къанлы душманынча къыстап ийгени жарлы хайыуанны ичин отча кюйдюредиле. Бу дуниягъа, бу адамлагъа — огъурлу адамлагъа не болуп къалгъанды? Была былай неликден тюрленип къалдыла? Жыягъын жыягъына къысып, хычыуун сёзле айтыучу базыкъ ауазлы кишиге да не болгъанды? Не бек кюрешсе да, къарт эшек бу затланы ангылаялмай эди.

Гитче заманындан окъуна ишге юйренип келген санлары алыкъын къарыуларын артал да тас этип да къоймагъандыла. Ол алыкъын кёп ишге жараргъа боллукъду. Агъачдан отунла келтираллыкъды, сабийлени сыртына миндирип, арыбери жорта къууандыраллыкъды. Бичен ташыяллыкъды. Не да болсун — анга иш керекди. Ишсиз ол жашау эталмазлыгъын ангылайды. Былай, билмей тургъанлай, ишсиз болуп нек къалгъанын а ангылаялмайды.

Къарт эшекни чочугъан, жагъын этген адети болмагъанды. Ол ёмюрюнде бир инсанны кёлюне тиймегенди, юсюнден атмагъанды.

Сора муну былай, истемей, бырнак этип нек къойдула? Ол да жууапсыз соруу эди.

Къайгъылы кюнле да оза, къыш да жетди. Бирн бириндеи

суукъ кюнле къарт эшекни ахыры бла да аман кюннге жетдирдиле. Болса да, айлана-жюрюй келип, ол, элден бек узакъ болмай, бир эски халжарда тохташды. Ол ачы саламча, ачы суукъ мында да къоймай эди. Алай халжарны къаралгъан ташладан къаланнган бёкем къабыргъалары огъурсуз желледен бир кесек сакълайдыла.

Жашаудан уллу магъана къалмагъаны хакъды. Къарыуа аздан аз бола барады. Къарангы къыш кечеле уа тауусуламы биледиле.

Мутхуз кёкча, ол мудах, къаралгъан саламча, ол ачы жашаудан къалай къутулургъа къыйынлы хайыуан бир да билмейди.

Алай кюнлени биринде кёк боз булутладан тазаланды, кёп болмай, кёз къамата жылтырагъан сыртла эслерча къарала башладыла. Дагъыда бир кесекден къанатлыла, эски уяларын излей, эски халжаргъа да жыйыла тебиредиле. Жангы сюрюлген жерни хычыуун ийиси къарт эшекни ишге кёл этдире тебиреди. Ол, кеси да уллу сагъыш эте турмай, эл таба жол сала башлады.

Ол элге, адамлагъа да нечик тансыкъ болгъанды. Ачы сёзлени, жютю ташланы да унутханды. Аны эсинде кетмезден къалгъан жалан да ол туугъан элини тютюн къатыш татлы ийислеридиле.

Жашау эски ызына къайта башлагъаннга ушайды. Нек дегенде, аны тохтатыргъа кишини да къолундан келмезлик жашилкъаптал жаз башы жарыкъ кюнню ышарыуу бла, тау сууланы къууанчлы макъамлары бла тохтаусуз келеди.

Къарт эшек зыгъырлы жыяу жолчукъ бла энишге тигеледи, таш кёпюр бла ётдю. Жюз кере, минг кере жюрюген жоллары. Сора, элни ичи бла бара кетип, тюкен аллындагъы майданчыкъгъа жетди. Былайда хар заманда да адамла къауум-къауум болуп туруучудула. Бери ныгъышха келгенча келиучюдюле. Бу жол да алай эди. Жарыкъ кёллю жаш къауум, жарыкъ ушакъларын бардыра, харх этип кюледи.

Эшекни кёргенде, кюлгенле, быллай хайыуанны ёмюрлеринде биринчи кёргенча, сейир этип къарашдыла. Бир кеф жаш а арлакъда тургъан жюк мешинагъа чапды. Къарап къарагъынчы ол шошайып тургъан мешина чырх-пырх этди, гюрюлдеди, жеринден алгъа сюрюшдю, сора эшек таба бурула башлады.

Орамны узунуна онгда, солда да хунала, буруула, чалманла, мешинадан къачып а къалай къутулгъун. Огъурсуз гюрюлдеую тохтамай, бу темир жаныуар, жетип, эшекни суукъ темир кёкюреги бла ура да тохтай, жыгъылгъан эшек аягъы юсюне болса уа, жангыдан ура... сора дагъыда жангыдан. Эшек ажалыны суукъ хауасын шарт сезди. Алай аны къууп

келген мешина, билмей, тургъанлай, жуху кимни эсе да темир бурууна тийип тохтады.

Ол кюнден сора къарт эшек эл ичине кирмезге къаст этди. Алай иесини юйю элни къыйырыракъ жеринде эди да, бир жол эшек, ол арбазгъа жуукъалашып, унутула башлагъан ийислени бурну бла тартып жутду. Болса да аны ол зауукълугъун огъурсуз къычырыкъ бёлдю:

— Я аман бёрю ашарыкъ, сен энтда да ёлмейми тураса? — деп сынсыды эшекни иеси, сора, ызына бурулуп, юйюне чапды. Быллай сынсыуладан бир тюрлю ахшылыкъ болмазын сезген эшек алайдан женгил къачды. Къауалын жерлеп чыкъгъан иеси уа аны ызындан къарап къалды. Сора, бир кесек мычып, болгъанны аманын да айта, ызына къайтды.

Магъанасыз, мутхуз кюнле бири бирин ашыра ётедиле. Ала алай мутхуз жалан да къарт эшекге кёрюнедиле. Уллу дунияны уа къууатлы жайны алтын нюрлю кюню жарытады, жашил талада къызыл гюлле чагъадыла, терекледе насыплы чыпчыкъла жырлайдыла.

Эшек, чырпыладан чыгъып, ол кёпюрге бурулгъан жыяу жолчукъгъа жанлады. Кёпюрню бирси жаны курортду. Анда жюз да терезели уллу бийик акъ юйле бардыла, жашил бахчаланы жыяу жолчукъларында уа жарыкъ кёллю, насыплы да адамла айланадыла. Ала кёп кюледиле, кёп жырлайдыла. Ала, айхай да, насыплы адамладыла. Алай болмаса, кюлген, жырлагъан да этмез эдиле.

Кёпюрден ёргерекде, тау сууну ууакъ зыгъырлы жагъасында алайсыз да къаралып тургъан сыртларын кюннге айландырып жатхан сабийле да насыплыдыла.

Бу дунияда жаны болгъанлада насыпсыз жалан да къарт эшекди. Ол, уллу, ауур да башын энишге бошлап, кесини жарыкъ, насыплы кюнлерин эсгереди. Жаз башыны хауасыча татлы, сабий жомакъча узакъ эсгериуле эдиле ала.

Къарт эшек бу темирсырт автомобилле аз болгъан заманны эсгереди. Эшекни намысы, сыйы да болгъан заманлаы. Кёп ёмюрлени тау жоллада адамлагъа айыпсыз къуллукъ этип келген огъурлу хайыуанланы заманларын унутулгъан тюшнюча эсгереди.

Къарт эшек — ол заманлада уллу дуниягъа эки уллу къара кёзю бла къарагъан гылыучукъ, насыпдан, къууанчдан да толу юлюшю болгъан хычыуун хайыуанчыкъ эди. Чабып, ойнай кетип арыгъандан сора, ол, анасыны къарын тюбюне къысылып, къалкъыучу эди. Анга ариу айтмагъан, аны ыйнакъламагъан, аны сыйдам тюклю къатафа къулакъларына сейир этмеген уллуда, гитчеде да жокъ эди.

Юйню иеси отун этерге агъачха барса, тири гылыучукъ, бирде алгъа кетип, бирде уа артда къалып, анасын гынгысыз

этиучю эди. Ананы тынгысызлыгъы уа анга, нек эсе да, хычыуун кёрюне эди.

Заманы жетгенде, ол да ишге къошула башлады, сыртын жюклеге жарашдыра тебиреди. Кертисин айтханда, ол алай уллу зауукълукъ да тюйюл эди. Болса да, кёп заман озгъунчу, ол ишлерге тынгылы юйренди.

Иеси, аны аллына ашны, сууну да сала, эшекни кючлю бойнун къашый, дунияда болмагъанча аллай хычыуун сёзле айтыучу эди. Ол огъурлу сёзлени магъаналарын огъурлу хайыуан, айхай да, бек иги ангылай эди. Аны хайырындан болур эди: не кёл ишлесе да, арымай эди, не къыш суугъу, не жай чилле аны хазна жунчутмай эдиле.

Шёндю уа къарт эшек, онг кёзюню жилягъанын да тыялмай, насыплы адамлагъа узакъдан сукълана къарайды.

Алайына, кёпюр бла ётюп баргъан къауумдан биреу къарт эшекни эследи. Адамла жыяу жолчукъгъа бурулдула, эшекни тёгерегине жыйылдыла. Ол а къачмады. Ол адамлагъа эрттеден тайсыкъ болуп тура эди. Была уа анга болгъанны ариуун айта эдиле. Таш бла, агъач бла да къуумай эдиле.

Эшекни биринчи эслеген къоланкёлек жаш суу бойнунда жатып тургъан жашчыкъладан бирин чакъырды. Эшекге минерге буюрду анга. Жашчыкъ бир кесек арсар болду, сора, ол къоланкёлек сурат алдырыучуну жерлегенин кёргенде уа, ишни ангылап, секирип, эшекге минди.

Олсагъат сурат алдырыучу чарх-чурх этип тебиреди, адамла да эшекге жууугъуракъ къысыла башладыла. Кими къулакъларын сылайды, кими бойнундан къучакълайды. Бу адам дегенинг сейир затды. Бир чамланса, дуниядан жокъ этерге окъуна хазыр болады, бир ачылса уа — ма былай. Сейирди адам дегенинг.

Адамла кюледиле, къууанадыла. Къарт эшек да адамланы къууандыргъанына къууанады. Быллай къууанчны ол эрттеден бери сынамагъан эди.

Бу жарыкъ кёллю адамланы кёбюсю эшекге кеслери да минерге базынып башладыла. Ол а чочумайды, къылыкъ этмейди, сурат алдырыучуну чарх-чурхларындан къоркъмайды, юркмейди.

Ахырында зауукълу къауум кете башлады. Ол къоланкёлек жаш а бу эшекге биринчи миннген жашчыкъгъа бир жылтыраукъ темир сом узатды:

— Бу ариу хайыуаннга бир татлы зат алып къапдырырса.— Алай айтып, къарт эшекни жылы бойнун дагъыда бир кере сылады.

Адамла кетгенде, жашчыкъ жылтыраукъ сомну эшекни жухуну аллында ёрге атып тутду.

— Да хакъынг а аман тюйюлдю, къарт салпыкъулакъ...

Келчи, мен сени бир иги жууундуруп, сылап-сыйпап, къуйругъунгу, жалкъангы да тарап, ариу этейим. Дуния бизге къонакъгъа келип айланнганда, былай эрши болуп турургъа жарамаз.

Къарт эшек, адам сёзюн ангылагъанча, башын кётюрюп, ыразылыгъын билдире, ыспас эте, жашха къарады. Энди аны ол жиляучу кёзю да жилямай эди.

— Сен къайгъы этме, жолдашчыкъ, мен сени алай бек да къыйнамам. Мешинала саулукъда санга энди не эшеклик, не атлыкъ этерге да тюшмез. Алай сен жарарыкъ иш а, мен ангылагъандан, табылыргъа ушайды. Кел, курортчуланы къууандыра турайыкъ. Ол да хайырлы ишди. Ангылаялмаймы тураса, шуёхум? Охо, ангылатырма. Санга жашаудан алай кёп да керек болмаз да. Юсюнг сыйдамлай, къарнынг а тойгъанлай турса, андан уллу насып санга къайда! Алайды да, кел ызымдан.

Жашчыкъ эшекни арбазгъа кийиргенде, анасы къаты урушa башлады. Алай атасы жашчыкъ жанлы болду: «Къой-къой, харип, жашчыкъны ойнама. Эшекге мине билмеген таулу ол таулумуду. Ойнама къой, эрикгенин кетерсин. Ансын школ башланнгынчы кесин къайры этерге билмей айланады».

Алай жашчыкъны ойнар мураты жокъ эди. Ол хар кюн сайын эшекге минип, кеси да ариу кёлегин кийип, бахчада курортчула кёбюрек жыйылгъан жерлеге бара башлады. Аланы кёргенлей, ишсиз-кючсюз курортчула, не къайгъыларын да унутуп, эшекни тёгерегине басына тебирей эдиле. Халларына кёре, солугъанланы кёбюсю бу сейирлик хайыуанны ёмюрлеринде да биринчи кёргенлери эди. Алай сейирге къала эдиле ала, тап башха дунияладан келген жанлагъа окъуна мындан кем сейир этмез эдиле дерча.

Бу ишни-халны эслеген суратчы киши, сагъыш эте кетип, жашчыкъгъа жанлады, эшегини сыртын бир-эки сылады. Сора узункъулакъны иеси бла тауусум этди:

— Сен, ахшы жаш, бу ариу хайыуанны ариу сылап-сыйпап, кюн сайын былайгъа келтириучю бол. Мен а эшекге минип сурат алдырыргъа сюйгенлеге сурат алдырыучуму аямам. Ахча юлюшюнгю уа хар кюн сайын алып турурса. Кишилеча келишдик да?

— Келишдик,— деди жашчыкъ да, бир кесек сагъыш эгенден сора.

Эшекге минип сурат алдырыргъа сюйгенле кертиси бла да кёп эдиле. Суратчы суратланы хазыр этип келтирсе уа, бу уллу адамла, юлюшсюз къалыргъа асыры къоркъгъандан, ол кишини тёгерегине басынып, амалсызгъа къалдырыучу эдиле. Эшекге минип тюшген суратларына уа тюз да сабийлеча къууана эдиле. Бу абадан кишиле бла абадан къатыла,

халларына къарасанг, бери, курортха бакъдырыргъа угъай, эшекге минерге келген сунар эдинг.

Иш суратчы да, жашчыкъ да сюйгенча бара эди. Ол себепден, хар ингир сайын, хуржунуна «шыгъыр-шыгъырланы» салып, жашчыкъ юйюне алай жыйыла эди.

Къыйналгъан къарт эшек эди. Ол жангы жумушуна нек эсе да иги юйреналмай эди. Быллай жумушха жумуш деп да къалай айтхын.

Эрттенден ингирге дери бир жерде сюелип тургъан аны борбайларын арыта эди. Алай анга бир кесек ырахатлыкъ берген а бу адамланы къууанчлары эди. Атха, эшекге да мине билмеген адамла, аны жалкъасындан къаты тутханлай, дунияны къууанчлы гузабагъа алдыра, аякъларын а ёзенгиге салалмай къыйнала эдиле. Къыйнала кетип, ахырында иерге орналсала уа, сабийлеча насыплы болуп къала эдиле.

Адамла сейирдиле.

Бу кезиуледе къарт эшек ол озгъан заманланы: тик жолчукъ бла агъачдан отун келтириучюсюн, ташыуулда уа таудан бичен ташыучусун эсине тюшюрюучю эди. Андан бери талай заман озгъанлыкъгъа, ол биченни тауушлукъ ийиси уа эсинде сакъланнганлай тура эди. Жашау дегенинг жашауду. Анда мудах кюнледен эсе къууанчлы кюнле, айхай да, кёп эдиле...

Кюнлени биринде уа сейирлик зат болду. Курортчуланы уллу къаууму, эшекни тёгерегин алып, ол биягъы суратчы да сурат алыучусун жерлей тургъанлай, алайгъа бир къартайгъан киши жанлады. Эм алгъа ол бу ишлеге къарап, бир ауукъ заман турду. Бир-эки кере башын булгъай, ышарды. Сора, ахырында, бетин да бир огъурсуз этип, эшекге жанлады.

— Бу мени эшегимди! — деди ол таукел ауаз бла.

— Угъай, меникиди! — деди жашчыкъ.

— Сен муну мени арбазымдан сюрюп кетгенсе! Сен, жашчыкъ, уручуса! Мен сени жууапха тартдырлыкъма.

— Ётюрюк айтаса,— деди жашчыкъ.— Мен эшекни сени арбазынгдан сюрюп кетмегенме. Ол сеники да тюйюлдю. Ол энди меникиди. Бир кишиге да берлик тюйюлме. Кеси да бизни арбазда жашайды.

— Кёрчю, жамауат, бу итден туугъанны! Эшегими да урлап, дагъыда даулашыргъа кюрешеди! Ол къартайгъан адам жашчыкъны къулагъына узалды, бирси къолу бла уа жюгенни тартды.

Алайына эшек, бу къарт эшек, кесини уллу ёмюрюнде жангыз бир инсанны кёлюне тиймеген бу огъурлу хайыуан, билеу да бу адам айтхан огъурсуз сёзлени, ол аны таш бла, агъач бла да тюйюп къыстагъан кюнлени барын да бирден

эсгерип, онг жанына сюрюшюп, арт аягъы бла къаты сермеди да, бу огъурсуз адамны тобукъ тюбюне туягъын жетдирди.

Къарт эшекни алгъыннгы иеси, жаралы къабанча ёкюрюп, жыгъылды. Алайда айланнган халкъ аны юсюне жыйылды. Кёнчек бухчагъын ёрге тартып, тобукъ тюбюню къанагъаны эслегенде, ол къартайгъан адам, жеринден секирип туруп, мыллыгын жол жанында кирпич сыныкълагъа атды. Алай адамла аны тыйдыла. Ариу айта, жапсара, къанын сууутуп, юйюне ашырдыла.

Ким биледи, болгъан ишден оюм этип, ол эшегинден тюнгюлген болур эди. Алай, къалай-алай болса да, белгили жерлерине эшек бла жашчыкъ экинчи кюн да келдиле. Сурат алдырыучу киши, аланы кёргенде, уллу къууанды, жашчыкъны, эшекни да къаты къучакълады.

Къарт эшекни жангы ишчи кюню башланды. Жашчыкъ аны жылы бойнун къашыйды, болгъанны ариуун айтады. Къоланкёлек кишиле, къоланжыйрыкъ тиширыула сурат алыучуну къолунда эшекни кёзюне ушагъан мияла «кёзню» аллында эшекге минедиле. Тёгерекни уа кюлкю алыпды. Уллула сабийлеча къууанадыла.

Къарт эшек кесини бек зауукълу заманларын эсгереди. Ызы бла эсге мудах кюнле да келедиле.

Сора, быллай кезиуледе болуучусуча, аны онг кёзю жиляп, мутхуз бола башлайды. Уллу жилямукъ бек алгъа кёкню кюзгюсюча жылтырагъан кёзюн жабады, сора, тюклю жыягъында мылы ызын къоя, энишге саркъады. Ызындан а жангы жилямукъ келеди.

Бир къаугъалы къатын, кюреше кетип, эшекни сыртына кючден-бутдан ёрледи. Сора, эшекни жилягъан кёзюн эслеп, жашчыкъгъа бурулду:

— Эй, жашчыкъ, эшекни жилягъан кёзю сурат алдырыучугъа айланып турады. Бирси жанына бурчу муну, ансы ол мени ауурлугъумдан жилягъан сунарыкъдыла.

Жыйылгъанла кюлдюле.

Жашчыкъ эшекни сурат алыучу таба бурду. Талчыкъгъан аягъы кырдыкда эсленмеген чунгурчукъгъа тюшюп, эшек алгъа сюрюшдю. Аны сыртындагъы семиз къатын а, аякъларын ёзенгилеге салыргъа унутуп, болгъанны къычырыкъгъа алдыра, жыгъылып, къамыжакъча тёрт аягъы ёрге айланып къалды. Жашчыкъ, жюгенни хыны тартып, бирси къолу бла къарт эшекни гемхотуна, керилип, жумдуруху бла къаты урду.

...Кече чууакъды.

Ай жарыгъы арбазны ариу жарытыпды.

Юйледе чыракъла бирем-бирем ёчюлюп бошагъандыла.

Къарт эшек къабакъ эшикге жанлады. Темир эшик тепмезден этилипди. Айлана кетип, юй артына, бахчалагъа ётдю.

Мында да тёгерек бегитилипди. Къарт эшек талгъан бойнун чалманнга ышыды. Чалман бек эски эди. Ол къарт эшекни тыялмады...

Барады къарт эшек, барады. Ахырында ол эрттеден танылгъан тар жолчугъуна чыкъды. Жолчукъ да энди хазна эслеммей, ханс баса башлагъан эди. Адамла агъачха эски заманладача кёп бармайдыла, андан болур.

Къарт эшекни эсине биягъы бек зауукълу кюнлери тюше башладыла. Анасы сау заманда, хыпыяр гылыучукъ болуп, аны ызындан айланыучусу, иеси ариу айтып, бойнун къашып, эм татлы саламчыкъны узатыучусу, ол агъачдан келтириучю отунланы тауушлукъ ийислери, ташыуулну унутулмазлыкъ кюнлери...

Аякълары аны адамладан кери элтип баргъанлыкъгъа, къарт эшек шёндю жалан да иги затланы эсгере эди.

Ахырында, ёр жолчукъ тауусулуп, агъач да башланды. Ай жарыгъы энди жолну аз жарытады. Аны адыргы суукъ жарыгъын да энди тереклени бутакълары хазна жибермейдиле.

Къарт эшек иги кесек жолну тауусду. Алай арыгъанын а нек эсе да сезмейди. Ол энди уллу ашыкъмайды. Тохтагъан да этмейди... Баргъан терклиги бла барады.

Бир кесекден къалын агъачны тереininден бёрюле улугъаны эшитилди. Биринчи тауушла бошалыргъа жангылары башландыла. Жангысы энди жууугъуракъда эшитиледи.

Айны суукъ жарыгъы уа энди тар жолчукъгъа артал да жетмейди. Къарт эшек а терклигин селейтмей барады.

БИРИНЧИ ОЮН

Театргъа бу жолча кёп адам бир заманда да жыйылмагъанды деген ётюрюкчю болмаз эди. Эркин залны жюзле бла чыракъла жарытадыла. Бош жер угъай эсенг, олтургъанладан эсе сюелгенле кёпдюле дерсе.

Сахнада, аллы да гюлле бла жасалып, уллу стол байрамдача къуралыпды. Олтургъанла уа — республиканы эм сыйлы адамлары, театрны эрттегили къуллукъчулары, къонакъла.

Арлакъда уа, кесини энчи жеринде, артист олтурады.

Битеу ёмюрюн сахнада ётдюргенине да къарамай, ол бюгюн бери жыйылгъан халкъны аллында, къайынларына биринчи келген киеуча, уяла, къызара олтурады.

Келгенле уа, чалбаш министрден башлап, узунбоюн студент жашчыкъгъа дери да, анга таза жюрекден сюймеклик бла хурмет эте къарайдыла. Аны бу къууанч кюнюнде сюйген артистлерине жюреклеринде эрттеден бишип тургъан сёзлерин айтадыла.

Ол а, жаз башында чакъгъан алма терекча агъаргъан башын энишге бошлап, анга айтылгъан махтау сёзлеге къыйналып тынгылайды.

Аны сюйген театры, сахнасы. Залда олтургъанланы аламысын артист уста таныйды, кёбюсю уа аны татлы тенглеридиле, шуёхларыдыла. Ала бир бирлерин ахшы ангылайдыла, бирге жарсыргъа, бирге къууаныргъа да эрттеден юйреннгендиле.

Шёндю уа ол тенглерини, шуёхларыны, битеу театргъа келгенлени алларында жууаплы экзамендеча олтурады. Жыйылгъанла уа халкъ артистни кёп жылланы бардыргъан намыслы ишине багъа бичедиле, ыспас этедиле.

Ол а, тамам эки жыйырма жыл мындан алдача, ол биринчи оюндача, башын бийлеп тургъан сагъышха кетипди.

Ол халкъыны аллында игилени, аманланы да рольларын ойнагъанды, жарлыланы, байланы сыфатларын да бергенди. Ол сахнада жюз кере ёлюп, сау болгъанды. Ол къарагъанланы къууандыра, жарсыта да билгенди.

Шёндю уа уллу артист жалан да кесини ролюндады. Ол шёндю бай тюйюлдю, жарлы да тюйюлдю. Ол шёндю жалан да халкъыны жанындан сюйген, аны намысын, сыйын да тау бла тенг этген халкъыны жашыды. Ол а эм сыйлы саугъа эди.

Ол, башын кётюрюп, анга минг кёз бла къарагъан залгъа эс бурду. Ючюнчю тизгинде бир къашхабаш къартны эследи. Эски тенги, антлы да тенги — Сафар. Бир премьераны да оздурмаучу Сафар. Артистни уллу искусствогъа биринчи болуп кёл этдирген татлы тенги. Ол артистге огъурлу ышара къарайды. Биринчи жолча. Кёп жыл мындан алдача...

Ленинчи окъуу городокну жашлары, агитпоход къурап, узакъ тау элге баргъанда, биринчи спектаклни кёргюзтюрге хазырлана эдиле. Ол ишге ыразы болмагъанла да аз тюйюл эдиле. Бютюн да бек а дин ахлуланы санында.

Комиссар жаш Сафар, намыслы къартла бла кенгешип, спектакль деген ишни аланы динлерине, къураннга да чюйре келмегенин ангылатыргъа кюреше эди.

— Магомет,— деди комиссар, къолун жаш курсантны имбашына сала,— бюгюннгю кюн элни историясында къаллыкъ кюнлени бириди... Аны магъанасын толусунлай биз экибиз окъуна ангылаяллыкъ тюйюлбюз.

— Ангылайма, Сафар. Алай мени ролюм андан да къыйынды ансы.

— Билеме, къарындашчыгъым. Душманны ролюн ойнагъан алай тынч, алай намыслы иш да болмаз. Болса да, санга ышанама. Жигит бол, шуёхум, хайда!

Клублукъ этип тургъан межгитге алай кёп адам да сый-

ынмаучу эди. Ол себепден спектаклни ныгъышда къураргъа оноу этдиле.

Магомет, арбазгъа чыгъып, элни юч да жанындан къуршалагъан кюмюшбаш тау таракълагъа къарады. Боз булутла морбет къаялагъа къысылып къалкъыйдыла. Аладан тюбюнде уа тарны тюбюне дери къалын битген назыла, эмилик черекни таш жагъаларына дери жетедиле. Тау суу а, ташны, агъачны ууата, къыйын жолу бла ёзеннге — тюзге ашыгъып барады. Ингирги кюн, къызыл нюрюн тау таракълагъа жая, эл башындан ышара къарайды.

— Къарачы, Сафар, — деди Магомет, — фахмулу сурат-чы — табийгъат уста хазырлагъан декорациясын кеси хазырлап тургъаннга ушайды да.

— Ол а алайды, тейри. Биз, бу ариулукъгъа юйренип къалгъандан тюйюл эсек, билмейме, аны кёбюсюнде эслеялмай окъуна къоябыз,— деди Сафар, сора сагъышланып къошду,— тюзюн айтсакъ а, анга сюйюнюр заман табылмай окъуна къалады.

Комиссар белги бергенлей, жаланаякъ жашчыкъла элни халкъына биринчи спектаклни хапарын къарап-къарагъынчы жайып чыкъдыла.

Къарт эфендичик ол ишни бузардан аямады. Агитка формалы спектакллени юслеринден ол бу жолгъа дери да эшите тургъан эди. Аны себепли, ол «кёзбау кёрмючню диннге, къуранга да чюйре келгенини» юсюнден айта, жамауатны ортасында ёрге-энишге жорта тебиреди. Алай болгъанлыкъгъа, элни асламысы уа, не болса да, ныгъышха жыйыла башлады.

Къартла, сабыр ушакъларын да бардыра, хар бири кеси жерине олтурушдула. Жашчыкъла да, къочхар бёрклерин тюплерине салып, жалан аякъларын салындырып, гыйы ташлада орналдыла. Сансызыракъ этерге кюрешселе да, тамата-ланы акъыллары, эслери да ол кюл бетли жабыудады. Аны артында уа курсант артистле спектакллерине хазырланадыла.

Хар не да хазыр болгъанда, Сафар жамауатны аллына чыгъып сёлешди. Аны сёзюнде эллиле «артист», «театр», «спектакль» деген сёзлени биринчи кере эшите эдиле.

Ахырында жабыу, эки юлеш болуп, эки жанына кетди...

Жамауат биринчи спектаклге шум болуп къарайды. Базыкъ бийни белинде жарагъан кюмюш къамасы, юсюнде мор чепкени, аякъларында уа жим-жим жылтырагъан узун башлы чурукълары. Ол юсю-башы гозурагъан, аякъларында эски чабырлары, юсю уа айтып-айтмазча зыкыл — жалчы жашды. Бий киши жалчы жашха болгъанны аманын айтады, жаныйды, къамагъа узалады. Алай жаш да, халына кёре, андан

бек къоркъгъаннга ушамайды. Кесин алай бек басынчакълатыр умуту жокъду.

Магомет, чепкенини ичинден белине байланнган жастыкъны бир къолу бла сылайды, ауазын да не къадар огъурсуз, кюлкюлю да этерге кюрешеди. Шёндюге дери шум болуп тургъан жамауат къымылдай, къозгъала башлады. Бийни сёгедиле, жаныйдыла, жашны уа махтайдыла, кёл этдирирге кюрешедиле.

Сахнада эки да дунияны келечилери бетден бетге сюелип демлешедиле.

— Сизни властыгъыз бошалгъанды! — деп къычырды жалчы.— Кёпдю къаныбызны ичгенигиз! Жер да, суу да, таш да, агъач да энди бизнидиле! Энди биз халал къыйыныбызны сизге ашатмабыз, къан эмген губула!

— Аперим! — деди ким эсе да «залдан».— Тюз айта турады жаш. Оллахий да биллахий, тюппе-тюз айта турады.

— Ма жигит десенг! Уой сау болгъун, бала! — деген эшитилди бирси жанындан.

— Бас да къой къаманы ол кёпген гыбытха! Неге къарап тураса! — деп къычырды артда олтургъанладан бири.

— Тюз айтады! Несинден къоркъаса сен муну, бу багъырбоюн бугъаны? — деген ауазла да эшитилдиле.

Жаш артистге халкъны чамланнган ауазы махтау сёзлеча эшитиледи, кёл этдиреди, жангы кюч береди. «Сейир-тамаша,— дейди ол ичинден,— была мени къыркъып-жыртып къояргъа да боллукъдула. Мен а ол затха къууаннган окъуна этеме. Алай эсе, огъурсуз бийни сыфатын, эшта да, беральгъан болурбуз!»

Магомет, ол бир жанына кетген жастыкъ быдырын да сол къолу бла тюзете, онг къолу бла биягъы къамагъа узалды:

— Жокъ бол аллымдан, жахил ит! Гунч бол, аман тыкыртабан! Жер да, суу да, агъачдамы дейсе? Угъай, ит юлюшю малгъун, мен сизни къоз къапха терк жыйдырырма.

Магомет ол жарлы жашны юсюне чапханда уа «залда» олтургъанланы кёбюсю, жерлеринден окъуна турушуп, къамаларына жабышдыла.

— Къарачы, жамауат, аны айтханын! Эй жаш, хомух, бас да муну ол уллу быдырын тёкчю!

— Огъесе къоркъуп ишми къалдынг?

— Чартлат аны мухар бёркюн! Кёпдю тёзгенибиз!

Ким эсе да олсагъат кесин сахнагъа тартдыра башлады. Къыйырдан учуп келген чирик алма уа Магометни сыртына тийди. Аны ызындан ташла къуюлдула, биреу а сахнагъа тыягъын окъуна сызды.

Сафар, тёзюмю тауусулуп, секирип турду да, «залгъа» айланып къычырды:

— Уалан, жамауат, не болгъанды сизге! Оюнду бу, оюн! Спектакль! Ойнама къоюгъуз жашланы!

— А-а, энди сен да, комиссар, ол уллубыдыр жанлы болупму къалдынг? — деп айтып къычырды къарамыйыкъладан бири.

Ол кезиуде алгъаракълада олтургъан жашладан ючюсю мыллыкларын сахнагъа атдыла. Алай къартладан бири, жеринден туруп, Сафар жанлы болгъанын эслегенде, къызгъан къанла бир кесек суудула. Жамауат шошайды.

Ол биягъында бири бирин сояргъа чапхан «бий» бла «жалчы», къаты къучакълашып, алгъа чыкъгъанда уа жыйылгъанла артал да агуман болуп къалдыла.

Сафар, биягъы жеринден туруп, къарс уруп башлады. Анга бирсиле да къошулдула, къаяланы зынгырдата саркъгъан черекни гууулдауу тау элни деменгили, тау оюлгъанча, къарсында жутулду. Багъыр тазча жылтырагъан жылы кюн тау таракъланы жылы тёппелерин къызарта озду. Тау аяз да биринчи театрны жол бетли жабыуларын сылап ётдю.

Энди чыгъа башлагъан жулдузла уа шошайгъан элге бийикден къарайдыла, тау черекни жангы кюч ала баргъан макъамына тынгылайдыла.

— Пролетар искусствону биринчи атламларында этген хорламынга нек къууанмайса? — деди Сафар.

— Бек къууанама. Алай уллу искусство бизни эллерибизде ёмюрден ахыргъа орналыр ючюн а кёп ишлерге керекди. Кеч, эртте болса да, тау элге Шекспир, Островский да келирле, драматург жашларыбыз жангы жашаубузну юсюнден жангы пьесала жазарла... Биз а кёп окъургъа керекбиз...

— Багъалы къарындашчыгъым,— деди Сафар.— Аллай ахшы муратла толур заман келгенди. Энди ол заманнга тийишли болалсакъ, ол да борчлу болуп къалмаз.

...Республикалы театрны жюзле бла чыракълары бери келгенлени насыплы бетлерин жарытадыла.

Халкъ артист а аны уллу жюрегинде къайнагъан къууанчны, толгъан муратланы къууанчын кёкюрегине сыйындыралмай, залда олтургъанланы айгылгъан махтауларына тынгылайды.

ГЕРЮГОВНУ КЁПЮРЮ

Станциядан шоссе жолгъа дери алай узакъ да тюйюлдю. Ол себепден, гитче чумаданчыгъын да алып, жер бетли плашын да билегине тагъып, узакъ жолоучу, терк атлай, станцияны майданындан ётдю. Бюсю жанына чыкъгъанда, буун сагъатына къарады. Сагъат жалан да онга ишлей тебире-

генди. Уллу ашыгъыр кереклиси жокъду. Жолоучу атламын селейтди.

Ол шёндю сабийликден окъуна танытгъан жерлерине сейир этип къарайды. Эрттеден къалгъан юйню эслесе, бир кесек мычыйды сора, ышарып, жолуна алай атлайды. Элчикге энди станция дейдиле. Ол иги кесек ёсгенди. Анда-мында тюплюбашлы юйле кёрюнедиле. Да сейирмиди. Он беш-он алты жыл а озгъан болур. Аз заманмыды...

Жолоучу, кенг чайыр жолгъа чыгъып, чумаданчыгъын жерге салды, плащын а аны юсюне атды. Хуржунундан таракъчыкъны чыгъарып, иги да агъаргъан, жукъаргъан чачын тарады. Кёп сакъларгъа тюшмеди. Жай кёгюча кёк «москвишчик» аллында тохтады.

— Олтур, тамата. Мин да, айтхан жеринге элтирбиз. Къайрыды жолубуз?

— Темиркъалагъа,— деди тамата.— Къобан суудан ётгенлей, бир-эки километрдеди.

— Таныйбыз алайны уа. Игиди. Ичи бла ётерикбиз.— Шофёрну жанында олтургъан къыз мешинаны арт эшигин ачды. Жолоучу, ийилип, жумушакъ шинтикге чёкдю, кёзлюклерин алып, къол жаулугъу бла сыйпай тебиреди.

— Айып этме, тамата, командировкаданмы келесе? Огъесе курортну тауусуп келгенлигингмиди?

— Мен а бек узакъдан келеме,— деди жолоучу, жашны ариу ишленнген чачына къарай.— Алма-Атаданма. Юйюрюм да алыкъын андады. Кёчюп келирге умут этебиз. Жаратсакъ...

— Ол аламатды! Темиркъала болмагъанча ариу жерчикди. Шахарчыкъды дерге окъуна боллукъду.

— Мени анам да анда жашайды,— деп, сёзге къыз да къошулду.— Не бек тиледик эсек да, шахаргъа кёчерге уа унамады. Алай, тюзюн айтханда, аны ангыларгъа да боллукъду. Къартайгъан адамланы асламы былай шошуракъ жерни бек сюйюучюдюле.

— Ол а алайды,— деди жолоучу, къызны шинтикни башы бла бери тёгюлген бал бетли чачына къарай.— Къартлыкъ, айхай да, тынчлыкъны излейди. Алай, Темиркъаланы юсюнден айтханда уа... ол мени туугъан жеримди. Туугъан элим.

Къыз, кюнде кюйгенине да къарамай, ариу бетин артха буруп, сейирсиннгенин жашырмай, ышарды.

— Кавказлы болурсуз...

— Хау. Къалай эслеялдыгъыз ансы...

Жаш да, къыз да кюлдюле.

— Айып этмегиз. Надяны быллай соруула соргъан адети да болуучуду,— деди жаш.— Тиширыу дегенинг алайды да...

Жолоучу энди битеу эсин башхагъа бурупду. Кёп жыл

мындан алдача, жолну эки да жанында къыйыры-чеги болмагъан будай сабан сюзюледи. Булутсуз кёк ол эсге келген заманладача тазады, жангыз бир булут эсленмейди. Бише тургъан будайны аяз толкъун этдиреди. Къара чайыр жол а алтын ёзенни юсюнде сахтиян бел бауча кёрюнеди.

Къобан сууну салкъын хауасы, ызы бла уа кесини жомакъдача чыгъып къалгъан кёрюмдюсю къарт жолоучуну алайсыз да тынгысыз жюрегин хыны тепдире башладыла.

— Сау бол, жашым, былайчыкъда тохтат да, мен тюшейим. Сиз а мени сакъламагъыз. Мындан ары жыяулай барлыкъма.

Жаш бла къыз бири бирине къарашдыла. Сора къарт бла жарыкъ саламлашып кетдиле. Жай кюнню исси тыякълары, шош Къобанны ууакъ толкъунларында жууна, жылтырайдыла, булутсуз кёкню бети кёксюл сууда къалтырагъанча кёрюнеди. Алай жолоучуну эси уа бу жер бетли темир кёпюрдеди. Ол аны кюнде къызгъан буруун ышара сылады, бирси жанына ётюп, туурасындан къарап да бир ауукъ заман турду. Дагъыда, артха къайтып, жылы буруугъа тыянып, тюбюнде Къобан сууну алай артал да тауушсуз барыууна къарай, Герюгов терен ахтынды.

...Къыркъ экинчи жылны жайында душманны къара кючю Къобаннга да жетди. Къаты сермешде тозурагъан жыяу аскер полк кёпюр бла ётюп келеди. Жюк мешинала, арбала да жаралыладан толудула. Душманны тохтаталмагъанларыны ачыуу аркъаларында таш жюк болуп тургъанча, къызыл аскерчилени саулары, ауур атлай, кёпюрге жетдиле.

— Герюгов, батальонну командири чакъырады.

Къарамыйыкъ таулу жаш связнойну ызындан жукъ айтмай баргъанлай турду.

— Жолдаш Герюгов,— деди командир, жашны бетине къарамай, — сапёр тенглерингден экеуленни ал да, мени бла кел. Кёпге-азгъа болса да, биз былайда душманны тохтатыргъа керекбиз. Оноу алайды. Къобан сууну бирси жанында бегиниг, душман аскерчилени бир кесек кефлерин жайыкъдырыр ючюн а бек алгъа кёпюрню атдырыргъа керекди. Англылаймыса, Герюгов? — Командир бу сёзлени барысын да кеси кеси бла сёлешгенча айтханлай турду.

— Хау. Кёпюрню атдырабыз...

Кюйген сабанланы урходуклары исси хауагъа тагъылып тургъанчады. Кёк да, жер да энтда да, бир къаты сермешге хазырлана, сагъайып турадыла. Командир динамит пакетлени жыйышдыра тургъан жашлагъа жанлап, азчыкъ ышара айтды:

— Нек мудахса, жолдаш Герюгов?

— Мудах болмай а, жолдаш командир. Бу кёпюрню... мен

бу кёпюрню ишлегенледен бириме. Кёзюм къыймайды муну жокъ этерге. Муну ишлегенибизде, къурулушха битеу да элибизни жашы келген эди. Таматалары уа мен эдим...

— Хайт де, жигит, хайт де. Мындан да къолайлы кёпюрню артда ишлербиз. Бу жол а, жигит... Динамитни тынгылы орнатыгъыз да, багъасын а душмандан къатлап алырбыз. Женгил къармашыгъыз, жашла. Душманны танклары жетерге алай кёп да къалмагъанды.

Жашла ауур пакетлени олсагъатда къазылгъан хужумлагъа орнатдыла. Герюгов пакетледен баргъан жиплеге жангыдан къарады. Къайтып келгенде уа атдырыучу кюбюрчекни темир сабына къол аязын салды.

Суу бойнунда топла бла пулемётла орналыпдыла. Аланы асламысы бу сакъ шошлукъда къалкъып тургъан кёпюрге бурулупдула. Ол а, ахыр ууахтысы жуукъалашып келгенин билмей, Къобан сууну салкъын толкъунларыны башларындан ёхтем къарайды. Субай кёпюрню темир санлары къалтырамайдыла, титиремейдиле.

Герюгов, тамагъы къургъакъсый, бу тохтап къалгъан заманны не бла ашыкъдыргъа билмейди. Бир кезиуде аны къулагъына ол кёпюрню юсю бла биринчи мешина ётгенде согъулгъан марш эшитилди. Кёз аллына ол къууанчха жыйылгъан халкъ, къурулушчулагъа туз-гыржын алып келген сабанчы тиширыуну ышаргъаны келди. Артда уа жангы кёпюрден энишге, суугъа къызла аулакъ гюллени ата эдиле. Ол жылдан бери кёпюр жангы тирликни мирзеую бла ненча минг мешинаны ашыргъан болур эди... Ол кесини къуллугъун айыпсыз тамамлай эди. Жазда, жайда, кюзде, къышда да аны темир сырты тынчлыкъны билмей эди. Аны къурч санлары арымай эдиле. Ол ёмюрлеге ишленнген кёпюр эди...

Герюгов душман оту кюйдюрген ёзенни фашист танкла келлик жанына къарайды. Ингир къарангысы жуукъалашып келеди. Кёкню этегин къызыл ёртен алгъанды. Чыгъа келген жулдузланы мутхуз жилтинлери кючден эсленедиле.

Алайына ким эсе да кенг ёзенни этегинде къара тютюнню эследи. Дагъыда бир кесекден а душман танкланы гюрюлдегенлери да эшитиле башлады. Ма ала энди шарт кёрюнедиле. Биринчиси, алгъамы озуп кетдим дегенча, бир кесек мычыды, арсар болгъанча кёрюндю. Сора, темир тауушу кёк кюкюрегенча эшитиле, терклигине къошуп, кёпюр таба бурула тебиреди.

Герюгов душман танкланы биринчи кёргени тюйюл эди. Бетден бетге тюбеше тургъан эдиле. Алай шёндю аны кёзю, эси да ахыр ууахтысы жуукъалашып келген кёпюрдеди. Танкла да жуукъалашып келедиле.

Таулу жаш бу ёлюм себип келген танкладан кёзюн алмай

къарайды. «Тюгел эки минут окъуна озгъунчу колоннаны башчысы кёпюрге жетерикди. Ол кёпюрню ортасына жетгенлей а...» Жашны къолу атдырыучу кюбюрчекни сабын къаты тутханлай турады. Бу биринчи этген иши тюйюлдю. Буг, Днепр, башха уллу, ууакъ да сууланы кёпюрлери эсине тюшдюле. Кёпюрлени бирде душман атдыра эди. Бирде уа... Герюгов. Ёз къыралыны жеринде мамырлы адамла мамырлыкъ ючюн ишленнген кёпюрлени атдыра, таулу жаш бирси аскерчилеге сукъланыучу эди. Да сейирмиди. Ала душманны марап ата эдиле. Ол а... Болса да аллай оюмла ал кезиуде келиучю эдиле. Энди уа ол борчун бек ахшы ангылай эди. Аскер усталыгъыны магъанасын ахшы биле эди. Аны кёз аллында тохтаусуз келе тургъан душманны, кёпге, азгъа болса да, жолу кесиле эди. Бу жол да. Темир эмегенлени уллу-гитче тауушлары да энди шарт эшитиледиле. Ма ол гюрюлдеген, келип, кёпюрге жетди. Алай, тауушу уа бек женгил тюрленди. Герюгов, кеси къолу бла ишлеген кёпюрню ёлгенин кёрмез ючюн, башын бир жанына бурду. Юйреннген къоллары уа атдырыучуну сабын къаты къысып, басдыла. Къая оюлгъаннга ушагъан тауушу, адырги шошлукъну чачып, кёкню, жерни да титиретди. Сууну бу жанында кезиулерин сакълап тургъан топла душманнга ёлюм отну къуя башладыла... Герюгов атдырылгъан кёпюр таба къарагъанында, ол бёкем кёпюрню, ортасы суугъа жетип, къулакълары уа муру-чуру болуп тургъанларын эследи. Душман танкланы экиси от юлюшю болдула. Кёпюрге жетмей тохтагъан ючюнчю танк да, топ огъу тийип, жанады. Къаты сермеш а энди башланады...

...Къыркъ ючюнчю жылны жаз башы эди. Къаты чамланнган халкъ, битеу кючюн жумдурукъгъа жыйып, кюйсюз душманны сыйлы жерибизден сюрюп барады. Ёхтем Кавказ тауларыны этеклеринде, жигит Сталинградда ууатылгъан фашистле, ахыр ууахтылары жуукъалашып келгенин ангылай, жаралы жаныуарлача къыжырыкълайдыла.

Батальонну жангы командири Герюговну къауумуна жангы буйрукъ берди, аны терк гамамларгъа буюрду:

— Авиация бла артиллерия ишлерин бошагъанлай, кёпюрню къолгъа алыргъа керекди. Хазырмыса?

— Хазырма! — деди Герюгов. Сора Къобан сууну бойнуна кёзюлдюреуюк бла къарады.— Мени ол кёпюрде кёп къыйынным барды. Мен аны гунч болурун сюймейме...

Жарым кюн да озгъунчу, бек къолай эталмасала да, томуроула, ташла да келтирип, жаралы кёпюрню бир кесек жамадыла. Бизни аскерлерибиз Къобанны бирси жанына ётгенден сора, пелиуан ёшюнюнде аскер саугъалары жылтырагъан сапёр жаш ызына дагъыда бир къарады. «Сау къал, шуёхум. Сен къайгъы этме. Биз артха къайтханыбызлай, сени битеу

да Кавказда бек ариу кёпюр буду деп айтдырырча ишлербиз. Ёмюрлеге деп ишлербиз. Энди уа сау къал, кете барайыкъ, жолубуз узакъды.»

* * *

Чачы иги да агъаргъан жолоучу, Къобан сууну бойнунда олтуруп, субай кёпюрге къарайды. Булутсуз жай кёгюню сыфаты кёксюл сууну бетинде кёрюнеди. Узунбел автобусла ичлеринден жырла эшитиле озадыла, женгил мешинала ариу зынгырдагъан кёпюр бла ётедиле. Жолоучуну эсгериулерича. Шош баргъан Къобан сууча.

КЪОБУЗЧУ МАРЗИЯТ

Ол сейирлик къобузну ёмюрде да унутулмазлыкъ, тауушлукъ макъамы ма бюгюн да эсимден кетмей турады. Мен аны кёп жыл мындан алда эшитген эдим. Алай аны бирде тауну, тюзню да жарытхан жаз кюнюча къууанчлы, бирде уа кюз кечесича мудах ауазы бюгюн да бек алгъа къайдан эсе да узакъдан эшитилип башлайды. Тынгылай кетсенг а, жуукъдан жуукъ келе тебирегенча кёрюнеди.

Ма ол бирде кесине жангы жолчукъ сала, жангы кюч ала, саркъгъан тау суучукъгъа ушайды, бирде уа узакъдан келген къонгуроу тауушха ушап да эшитиледи. Бирде ахтынады, кючсюнеди, бирде уа, кёкюрекге сыйынмай, тышына тёгюлюрге хазыр къууаншча жайылады. Алай, ахырында уа, нек эсе да мудах тауушла бла бошалады. Болса да, ол сейирлик макъам эсимден артал да кетип а къалмайды.

Къобузчуну кюмюш бетли тюекледе тепсеген инчге, узун акъ бармакълары, аны толгъан айча, тёгерекге нюр жайгъан бети, къууанчдан толгъан сабыр дугъум кёзлери бу тауушлукъ тартыу бла бирге кёз аллыма келип къалыучудула. Аны бла бирге уа талай жыл мындан алда болгъан иш да...

Аны аты Марзият дегенден эсе къобузчу Марзият деп кёбюрек айтылыучусу да эсимдеди. Манга алаймы кёрюне болур эди, билмейме, болса да, аны атын айтханланы бетлери ол кезиуде къууанчлы ышаргъанча, ауазлары да алай, алгъыш этгенча эшитиле эди.

Биз билгенликден, къобузчу Марзиятны чакъырмай, бир той этилип кёрмей турдукъ. Биз, уакъ жашчыкъла да, насыбыбыз тутуп, тойдан къысталмай къалсакъ, къобузчу къызгъа жууугъуракъ олтурургъа кюрешиучю эдик. Андан сора уа жангы тангны биринчи белгисине дери биз ол сейирлик макъамланы жесирлери болгъанлай къала эдик.

Тойда элни омакъ кийинип жыйылгъан жаш тёлюсю, арыгъан-талгъан дегенни билмей, тепсей эди. Бизни къууанчыбыз а — къобузчу Марзият эди, сабий жюреклерибизни толусунлай бийлеп къойгъан таулу тартыула эдиле.

Аны ариу бармакълары къобуз тюекледен чыгъаргъан сейирлик макъам а, къууанч баргъан юйге сыйынмай, жай кечелени тюзюне толкъун-толкъун болуп жайыла эди.

Бир жол биз Марзиятны тири къолларындан, аны акъ мангылайындан кёзюн алмай тургъан бир узун бойлу, къарамыйыкъ жашны эледик. Аны къууанчха бирсиле бла бирге хазна къатышмагъаны, тепсеген этсе да, эки кёзю уа аны жанында къанкъазча сюзюлюп келген къызда угъай, бизни къобузчу Марзиятыбызда болгъаны сабий жюреклерибизге англашынмагъан къайгъыны суукълугъун кийирди.

Ол жашха чексиз сукъланмакълыкъ бла бирге кёрюп болмаулукъну оту да ичибизде тиргизиле тебиреди. Алай не амал! Аныча уллу болсакъ къызны кишиге да ычхындырмазгъа биз да кюрешир эдик. Болса да... Марзият а, солугъан кезиуюнде къатына жуукълашсакъ, таралмагъан чачларыбызны сылап, сабийле бла сёлешгенча, бош лакъырда этип къоя эди.

Той бошалды. Марзият да жеринден ашыкъмай турду, къобузну шинтикге салды, юйюне атланып башлады. Тенг къызлары, омакъ сёзлени къызгъанмагъан къонакъбайлары да олсагъат аны тёгерегине басындыла. Ол мудах жаш а, арсарсыз барып, аны къобузун къолуна тынч алды. Марзият аны эслегенде, бир кесек арсар болгъанча да кёрюндю, алай къобузну уа жашда къойду.

Ол кечеден сора къобузчу Марзиятны ол аз сёзлю, аз ышарыучу ушагъылы жигит бла кёпден кёп кёре башладыкъ. Жаш Огъары элде жашагъанлыкъгъа, хар бизде той болгъаны сайын не да хар жангы кино келгени сайын, узакъды, жуукъду деп къарамай, бизни элге жюрюп турду. Мураты уа, аны биз — сабийле окъуна ангылагъан эдик, бир эди. Жалан да Марзиятны кёрюр ючюн, жалан да аны бла тюбешир ючюн... Аны тенг къызлары бла бирге юйюне ашырыр ючюн ол жер этегине окъуна барып къайтыргъа хазыр эди. Биз а анга жюрегибизни терининден сукълана эдик.

Биз, сабийле, анга энди алай бек да чамланмай эдик. Жашны кёргенлей, Марзиятыбызны бети, жаз кюнюча жарып, ол жаш жюрегине сыйынмагъан къууанчын кишиден да жашырмагъаны ючюн. Ол къууанч а къалай эсе да бизге да ётюп къала эди.

Заман да бара, биз да, сюйсек-сюймесек да, эслемей, ол жашха Марзиятны кёзюнден къарай башладыкъ. Жаш да аны эслеген болур эди. Бир жол бизни, тенгим бла мени, ча-

къырып, къызгъа жазгъан къагъытын къобузчу къызны къолуна тутдурурубузну тиледи. Быллай затны адам адамгъа бек ышанса буюрады дегенни биз энди ангылай эдик. Жумушну тамам этип къайтханыбызда уа, экибизге да киногъа билетле алып берди, кесине тенг жашлаблача сёлешип, бизни бир заманда да болмагъанча ыразы этди. Алай бла биз бютюн татлы шуёхла болуп къалдыкъ.

Бир бирледе тёртюбюз да ол суу бойнундагъы жассы ташха барып, кёп олтуруп кетиучю эдик. Жаш да, нек эсе да бизни бла Марзиятдан эсе кёп сёлешиучю эди. Аны эслеп, тенгим айтханнга кёре, сюйгенлени жашырын сёзлери да болур дегенлик бла, экибиз да бир жаныракъ кетип, бир кесек ойнап, алай къайтыучу эдик.

Къобузчу Марзиятыбызгъа Огъары элли жашны кёзю къарагъанын эллиле эртте эслегендиле. Къызны насыплы болурун сюйгенле жарыкъ тойну болурун сакълайдыла. Алай жаш бла къызгъа зар кёзден къарагъанла да бардыла. Эл дегенинг элди. Игиси кёп, аманы да бар...

Тюгел жарым жыл да озгъунчун, бизни жангы шуёхубуз, Огъары элли жаш, бизге аздан аз келе башлады. Ол затны биз биринчи эслегенибиз сейир тюйюл эди. Ишни болушун, мычымай, Марзиятны кесине сордукъ. Ол не заманда да бизге жарыкъ ышарыучу къыз, бу сорууну эшитгенлей, мудахланып, терен кючсюнюп, арсарыракъ да бола, айтды:

— Да, ким биледи, иши кёп болупму къалгъан болур... заман тапмай... шёндю аллай заманды да...

— Алгъын терк-терк келиучю эди да? — деп да сордум.

Ол жууап бермеди. Жалан да, аз ышара, экибизни да башларыбызны сылап къойду. Сора сёзню башха жанына бургъа амал излей башлады:

— Окъуу къалайды, жашла? Аны эрттеден сорургъа деп тура эдим.

— Ол сени сюймейди да, энди андан келмей тохтагъанды,— деди тенгим, жингиригин жашыртын чимдигениме да къарамай.

— Ким биледи, алай болургъа да болур,— деди Марзият бир башха ауаз бла.

Аны мудах бети, сагъышлы кёзлери энди ишни не сёзден да шарт ангылата эдиле.

Тенгим да, мен да Марзиятны юйюне ашырып къайтдыкъ. Аны жюрек къайгъысы бизни сабий жюреклерибизни да бийлепди. Жол узуну бир бирибиз бла сёлешмей барабыз. Бу ишде, нек эсе да, терслик бизде да болгъанча, этер амал табалмай къыйналабыз. Болушургъа къолунгдан келмесе, хар заманда да алай кёрюне болур.

Хычыуун жайны ызындан кюз да жетди. Кюнле къысхара,

чапыракъла саргъала, узакъ тауланы башлары да агъара тебиренгендиле. Энди бизни кечебиз-кюнюбюз да дерсленде кетгенча, Марзиятха да алгъынча кюн сайын тюбеп туралмайбыз. Ол а кёз кёре тюрленнгенди. Аны алгъыннгы бетинде энди ышарыу бек аз кёрюнеди. Тюбешсек да, ол, бизни бла ашыгъышлы саламлашып, терк озуп кетеди.

Бир жол, байрам аллы кюнлени биринде бизни классны окъуучуларын Огъары элни школчулары, эрттеден жюрюген адетдеча, къонакъгъа чакъырдыла. Эрттенден ингирге дери биз жарыкъ къонакъбайларыбыз бла бирге той-оюн этип, жырлап, назмула айтып турдукъ. Ингир бола уа, тенглерибиз бла жарыкъ саламлашып, юйлерибизге атлана башладыкъ.

Алайына, мен школну арбазында ол бизге келиучю жашны эледим. Ол бир ариу устаз къыз бла нени юсюнден эсе да къыстау ушакъ эте тура эди. Тенгим да, мен да алагъа арсарсыз жуукъалашдыкъ. Жаш бизни кёргенде, къууаннганча да этди. Не десенг да эски танышла тюйюлбюзмю. Саулукъ-саламатлыкъны, къалай окъугъаныбызны да сорду. Биз а Марзиятны да сорур деп, сакълап турдукъ. Алай ол аны соргъан угъай эсенг, сагъыннган окъуна этмеди. Аны бла сюелген къыз а анга бла бизге, сейир эте, кезиу-кезиу къарайды. Ол, айхай да, ариу эди. Алай бизни Марзиятыбызгъа жетерге уа къайда!

— Марзиятны уа нек сормайса? — дедим мен да, жаш бла къызгъа кезиу-кезиу къарай.

Жаш абызырады, жерге къарады. Алай жууапны уа аны орнуна тенгим айтып къойду:

— Ол аны сюймейди да андан сормайды.

— Сен аман адамса. Къадар заманны ичинде аны алдап айланнганса,— дегенни айтдым мен да.— Сен ётюрюкчюсе! — Ол уахтыда мен ол аллымда сагъышлы къарамын жерге буруп тургъан жашны юсюне къапланча секирирге хазыр болур эдим. Алай аны бек алгъа не этип да ачыуландырыргъа керек эди.

— Сабыр болугъуз, жашла,— деди ол ахырында.— Жашауда алыкъын сиз ангыламагъан кёп зат барды. Сиз манга хыны сёлешгенден не хайыр. Кертиди, мен аны бек сюе эдим. Алай... аны сизге къалай айтып ангылатайым...

Ол кезиуде бизни хыны сёзлерибизге сейир этип тынгылагъан къыз: «Дерсим барды»,— деп, школгъа кетди.

— Ашыкъмагъыз, жигитле,— деди жаш тунукъ ауаз бла.— Мен сизни ангылайма. Сиз да мени ангыларгъа кюрешигиз. Марзият ариу къызды, акъыллы, ахшы къызды. Ким биледи, мен жангылгъан да болурма. Алай жюрекни хор бла сюйдюралмазса...— Жаш хуржунундан папирос чыгъарып къабындырды да, жерге къарады. Биз да, не айтыргъа бил-

мей, бир бирибизге къарашып бир ауукъ заманны турдукъ. Биз бу жолгъа дери сынамагъан сагъышла, сабий акъылыбызгъа сыйынмай, башларыбызны къайната эдиле.

— Алайды, къарындашчыкъларым,— деп, жаш жол кёллю болду. Къолун узатды. Тенгим бла мен, арсар болуп, бир бирибизге къарашдыкъ.

Алай, битеу анга айтырыкъ сёзлерибизни да унутуп, саламына салам къайтарып, бизни эрттеден сакълагъан тенглерибизге кетдик.

Жауунлу къачны кеч жетген къышны суху желлери алышындырдыла, ызы бла уа биз, сабийле, эрттеден тансыкъ болуп сакълагъан къарны къалын тёшеги, бир къара тамгъа къоймай, жерни битеуюнлей жапды. Жерни тюрсюню тюрленнгенча, жашау да алай тюрленнгеннге ушайды. Алай, эслеп къарагъанда уа, хазна уллу тюрлениу жокъ эди. Биз, школдан келгенлей, бош заманыбызны орамда, хайнух бура не да тёшден чанала бла учуша ашырабыз. Окъуу бла оюн. Ёнге къайгъыбыз жокъ.

Къобузчу Марзиятыбызгъа да алай кёп тюбемейбиз. Ол а, озгъан заманындача, тюбесе, бизни бла жарыкъ саламлашып, башыбызны сылап кетеди. Аны терен ахтынганын эслеген да алай къыйын тюйюл эди. Ол Огъары элли жаш бла тюбешгенибизден бери биз керти да кёп затны ангылай башлагъанбыз.

Марзият аны сюйгенлей тургъанын кёпле биле болурла. Къобузчу къызны ахшы тенглери аны жапсарыргъа кюрешедиле. Сюймегенлери уа, изар кёзден къарагъанла, ызындан кёл кенгдире, кюле озадыла.

Кюнлени биринде Огъары элден къыз къауум келип, къобузчу къызны юйюне къонакъ болдула. Марзиятыбызны тойгъа чакъырдыла. «Сенича къобузчуну беш да тау элде айлансакъ да табаллыкъ тюйюлбюз,— дедиле ала.— Къыйналсанг да, келиринги тилейбиз».

Марзият, бир-бир къобузчулача багъалы этдире турмай, ыразылыгъын арсарсыз айтды. Къонакъла, къууанып, къызгъа да айтмагъан ариу сёзлери къалмай, ыспас этдиле. Огъары элге жангы тойгъа Марзият бла бирге биз да бардыкъ.

— Бу неге ушагъан ишди? — деп шыбырдадым Марзиятны къулагъына.— Была сени бери нек чакъыргъандыла? Бедиш этергеми чакъыргъандыла? Кел, бусагъат кетип къалайыкъ. Башха къобузчуну излесинле. Кёрюме бир тапсала.

Бу Марзиятны сюйген жашыны юйю эди. Тенгим бла мен, Марзиятны биргесине келген эки къыз да болмагъанча абызырадыкъ.

— Къайгъы жокъду, жашчыкъ, къайгъы жокъду,— деди Марзият.— Къонакъ къойдан жууаш. Бу тойду. Къоркъма,

жашчыкъ, мен сизни айыплы этмем.— Марзиятны бетинде быллай къууанчда болуучусундан башха хал эслемедим. Ол кертиси бла да, аны бла саламлашханлагъа жарыкъ ышара, уллу отоугъа ётдю. Биз да, къобузну кётюрюп, аны ызындан бардыкъ.

Адам улу жаратылгъанлы бери сюйген жашыны тоюна къобузчу болуп келген къыз бу жолгъа дери болгъан да болмаз эди. Бу ишни Марзият аллындан сезалмаймы къойду? Аны чакъыргъанла уа халны ангылай болурму эдиле? Аны алайсыз да кюе тургъан жюрек жарасына туз къуйгъанла кимле болур эдиле? Огъесе ол Марзиятны чакъыргъан къызла керти да ишни болушун билмей, къобузчуну алаймы чакъыргъан болур эдиле?

Къалай-алай болса да, той башланды. Биз Марзиятны туурасындан къарап олтурабыз.

Ма, ол ариу бармакълары бла кюмюш тюеклеге къатылды да, эркин, жарыкъ отоуда омакъ кийиннген жаш тёлю тепсерге чыкъды. Къобузну жарыкъ макъамы, къобузчу къызны уа нюр жайгъан бети, къууанчха да къууанч къоша, тойгъа жан саладыла.

Биз, хар замандача, Марзиятдан къарамыбызны алмай олтурабыз. Ол а, бу той аны кесини бек уллу къууанчы болгъанча, алай къууанчлы кёрюнеди.

Болса да, эслеп къарагъан аны кёзлеринде ёмюрде да жайылмаз мудахлыкъны да эслерге боллукъ эди. Марзият, бир жол кеси айтханча, бусагъатда не аны аллында сюзюлюп ётген къызланы, не къара къушлача баргъан жигитлени эслемей эди. Ол кесини антлы тенги, аны бла мудах, жарыкъ кюнледе да ушакъ жёнгер бола билген, аны кимден да иги ангылагъан къобузу бла сёлеше эди.

«Бу къууанчлы бетлени жарытхан жарыкъ мени кече къарангысы кибик къара къайгъымы чачалмаз. Насыплы тойда мени сюймеклик оту кюйдюрген жюрегими жапсарыр кюч жокъду. Сен а, къобузум, нек мудахса? Сени хар заманда да жарыкъ эшитилиучю макъамынг бу жол нек тюрленеди? Огъесе сен да ёмюрлюк ачыуумамы жарсыйса? Угъай, сюйген тенгчигим, сен да мени ючюн къайгъы этме. Бу той да бошалыр, мен а тамагъымда таш тугулча бителип тургъан кёз жашларымы кишиге кёргюзтмей, тауушсуз жиляй тёгерме. Шёндю уа, не къарыууму, не кючюмю да аямай, состар ташча тёзерме, кюе тургъан жюрегими жарсыуун киши да эслемез».

Марзиятны къобузуну къууанчлы макъамы, жаш жюреклени бийлеп, арыгъан-талгъан дегенни билмей жырлайды. Къызны акъ бармакълары, кённю кёргеклени окъуна сейиртамашагъа къалдырадыла. Марзиятдан уста къобузчугъа кёз

ачмагъанларына ала кёк бла, жер бла да къаргъаныргъа хазырдыла. Алай бюгюн а къобузчу къыз бир да болмагъанча аламат согъады. Жаш санла солургъа тохтасала да, къобуз солуу дегенни билмейди. Къобузчу къыз Марзият а танг атхынчынга дери согъаргъа хазырды.

Кече белине жетгенде, ким эсе да тойгъа жангы келинни да чакъырайыкъ деп къычырды. Даулаш чыкъды. Алай ахырында бирси отоудан къыз тенглери бла бирге келинни да тойгъа чыгъардыла. Ол, къара чач эшгенлери жаулугъуну чачакъларыны тюбюнден къарай, ариу санлары ариу къымылдай, къобузчуну аллы бла озгъанда, Марзият, билеклерине жангы кюч киргенча, къобузун бютюн эркин согъа башлады.

«Мудах болма, къобузум, аны чачы мени эшмелеримден узун тюлюлдю, аны мангылайы, чырайы да мени хазна оза болмазла. Алай келин а олду. Биз да аны къууанчын этебиз. Биз аны насыбына къууанабыз. Мудах болма, къобузум, биз жангы келинни тоюн этебиз». — Марзият, башын ёхтем кётюрюп, ышарды.

Андан бери мен Марзиятны къобузуну айтхылыкъ макъамын бир да эшитмедим. Тюгел жыл да озгъунчу, ол хоншу элден келген бир жигит бла кетген эди. Марзиятны къачырыргъа келгенлеринде, тенгим бла мен бек мудах болгъан эдик. Алай бизни жашауубузда, бизни сабий жюреклерибизде ёмюрге къалгъан къобузчу къыз Марзиятны насыплы болурун биз нечик сюе эдик!

Ол жылдан бери иги кесек заман озгъанды. Элибизден андан бери башха къобузчу къызла чыгъа келгендиле.

Алай Марзият а... Аны атын бюгюнде да элли къартла уллу хурмет бла айтыучудула. Ала аны эсгергенде, ким биледи, ол сейирлик тартыула аланы эслерине да тюше болурла.

Къобузчу Марзиятны тартылары.

ВЕНАДА БОЛГЪАН КОНЦЕРТ

Бизни «Амур» деген кемебиз, башында къызыл байрагъы, аллында уа Австрияны байрагъы шууулдай, Дунайны ауур толкъунларын жыра, уллу шахаргъа жууукълаша барады. Къалын бахчалагъа тумаланнган эски Венаны сыфатына ингирги кюнню сёдегей тийген тыякъларыны нюрю жайылыпды.

Кемедегиле битеу барысы да баш палубагъа чыкъгъандыла. Жолоучула, алгъа къарай, сабыр ушакъларын бардырадыла. Жанымда сюелген жангы танышым кавказлыды. Чал ургъан чачы иги да жукъаргъанды, бетинде, мангылай-

ында кетмезден орналгъан ызлыкъла бу адам юч жыйырманы уа «тёбелегенин» айтадыла. Алай теренден къарагъан кёзлерини жилтинлери аны эслерча жашыракъ этедиле. Атым а Хажимуратды деди танышханыбызда. Жолоучу тамата аз сёзлю болса да, бу жол а хапарны кимге айтайым деп, кеси излегенча кёрюне эди.

— Жашау сейирди... Мынча жыл ётгенден сора Вена бла жангыдан тюбеширме деп эсимде да жокъ эди. Мен жолоучулукъну сюйгенледен тюйюлме. Алай бу жол а къалай эсе да базынып къалдым.

— Мен ангылагъандан, бу шахар сени эски танышынгды.

— Хау, урушну ахырзаман жылларында бу жерледе да болгъан эдик. Кёп зат тюрленнгеннге ушайды. Бу суу окъуна былай шош тюйюл эди.

Сегиз да къыралны жерлери бла ётюп, Къара тенгизге баргъан суу, кючюн ангылагъанча, сабырды, ашыкъмайды. Жагъаларында ёсген тереклени суратлары аны салкъын толкъунларында чайкъаладыла. Мен а бери экинчи кере келген жангы танышымы хапарына тынгылайма. Ингир аяз жолоучуланы чачларын сылайды, омакъ кемебиз а тенгизча эркин сууну жырып, ёрге барады.

....Эм огъурсуз уруш кесини ахыр чегине жуукълаша бара эди. Кюйсюз фашистлени ахыр умутлары деменгили дертни жанган отунда кюе эдиле. Халкъланы душманы — жыртхыч жаныуар, эшиги жабылгъанын ангылай башласа да, ахыр кючюн жыйышдырып, мыллыгын къанлы сермешге ата эди.

Алай энди эркинликни тау кибик толкъуну — Совет Аскер Европаны ортасында орналгъан Вена шахаргъа да жетди.

«Суугъа кетген таш къармар» дегенлей, фашистле не да этип, бу ариу шахарны къолдан ычхындырмазгъа кюреше, болгъан сауут-сабаны жыйып, бизни аскерлени тыяргъа умут этедиле.

Ол кезиуледе бизни аскерлеге бир жангы оноу келди. Анда айтылгъанына кёре, ариу шахарны историялы памятниклерин сакълар ючюн ауур топланы къолдан келгени къадар аз хайырланыргъа буюрула эди. Не этип да, шахарны фашистледен тазалай туруп, адам улуну закийлери ишлеген айтхылыкъ памятниклени уруш отундан къорууларгъа керек эди. Оноуну магъанасы алай эди.

Фашистлени къайгъылары уа ол тюйюл эди. Кёп шахарны, элни да жер бла тенг этип келген малгъунла Венанымы аярыкъ эдиле?!

...Кёп жюз жыл мындан алда ишленнген килисаны минарасында фашист пулемётчу орналыпды. Башындан энишге ёлюм отун аяусуз къуяды. Майдан бла ётерге къоймайды.

— Эй, не болса болсун,— деди артиллерист жашладан

бири, топну жерлей.— Уруп, чокайын агъызайым да, артда башхасын ишлерле. Ансы жашланы чёплеп тауусурукъду бу малгъун.

— Тохта, ашыкъма,— деди командир.— Бир башха амал излейик.

— Пулемётну тунчукъдурургъа эркин этигиз! — деди къара шинли жаш, автоматыны быргъысын сылай.

— А, музыкант, къалай бла тунчукъдурургъа умут этесе? Жууукъ жанларгъа къоймагъанын кёрюп тура ушайса да.

— Бу майданчыкъ алай уллу тюйюлдю, чабып ары ёталырма, андан къалгъаны уа...

— Ай, жигит а жигит эдинг. Алай окъдан терк болалырмыса ансы?

— Эркин этигиз! — деди Хажимурат.— Ишни тамам этерге сёз береме!

— Сакъ бол, шуёхум...— деди командир.— Биз а аны илишаннга алгъанлай турурбуз.

Жаш, автоматын да хазырлап, къыйыргъа чыкъды, жашлагъа къол булгъады. Хажимурат, асланча секирип, майдандан ёте тебирегенлей, башындагъы пулемётха жангыдан жан кирди. Тюбюндегиле да аны таба ата башладыла. Жарым минутдан аз заман жашха, тенглерине да сагъатча кёрюндю. Болса да, Хажимурат, тюзюнлей чапмай, ары-бери да бурула, душман окъларыда жан жанында къара ташлагъа тийип чюуюлдей, майданны бирси жанына ётюп, килисаны ёмюрле къаралтхан суукъ къабыргъасына къысылды.

Темир накъышлы уллу эшик кючден ачылды. Жаш килисаны ичине шыбыртсыз кирди. Салкъынды, терезелени кёп тюрсюнлю миялаларындан ургъан жарыкъ деменгили къабырча килисаны ичин аз жарытады. Къызыл мермерден ишленнген кафедра, къара шинтикле, уруш къазауатына тынгылай, сагъайып тургъанчадыла. Тышында тауушла уа бери тунукъ эшитиледиле.

Хажимурат, излей, къарай кетип, атлауучланы тапды. Шош атлай, ёрге чыгъып башлады. Жол а тардан тар бола барады.

Жаш, солуу ала, гитче терезечикден тышына къарады. Венаны бири бирине ушамагъан юй башлары жер юсюне тергеусюз, эсепсиз тёгюлюп къалгъанча кёрюнедиле. Андамында уруш тютюню, бийикге чыгъып, булутсуз кёкде эрийди. Хажимуратны эсине Къара тенгиз къаласы — Севастополь тюшдю. Жашла Малахов дуппурну алгъанда, кёз аллары на акъ ташдан ишленнген ариу Севастополну орнуна ууалгъан, кюйген шахарны кёрюмдюсю чыкъгъан эди...

Онгнган пилоткасында къызыл жулдуз жылтырагъан совет аскерчи уа энди туугъан жеринден узакъда, Европаны орта-

сында, адам улуну азатлар ючюн къаплы сермеш бардырады.

Таш атлауучла алгъындан эсе бийигирек кёрюнедиле. Жаш солуй-солуй барады. Ахырында, атлауучла тауусулуп, Хажимурат гитче эшикчикге жетди. Аны аллында бир кесек эс жыяйым дегенлей а, ол душман пулемётну тауушу тюз да алайчыкъда, эшикни бирси жанында эшитилди.

Жаш, артха эки-юч атлам этип, битеу болгъан кючюн жыйып, эшикни имбашы бла урду. Алай оздургъан болур эди, ууалгъан къангала бла бирге кеси да, учуп барып, душманны юсюне тюшдю. Автоматы да къолундан чартлады. Къарап-къарагъынчы, душман аскерчини бармакълары Хажимуратны бойнуна илиндиле. Кавказлы, ол туугъан элинде тутушуучусуча, эки къолу бла фашистни белинден сермеп, башы бла артха атды, ызы бла юсюне секирди. Алай душманны чуругъу къарнына тийип, кеси да артха чартлады. Аралырында юч-тёрт атлам къалгъанда, немисли аскерчи бичагъын чыгъарды, кёзлери да ол бичакъны аузуча огъурсуз жылтырадыла. Хажимурат амал излейди, кёзюн а секирирге хазырлана тургъан жаныуардан алмайды. Душман аскерчи, жыядан ычхыннган окъча, алгъа секирди. Алай эки кёз арасына тийген жерленмеген гранат фашистни къанын суутду.

...Вена ючюн баргъан сермешле аз-аздан бошала, ахырында бир сейирлик шошлукъ ариу шахарны билмей тургъанлай бийлеп къойгъанча болду. Кёп да заман озгъунчу уа Хажимуратны командир чакъырды.

— Мен санга бир жууаплы жумушну буюргъа умут этеме.

— Къаллай жумушну да толтургъа хазырма! — деди жаш.

— Былайчыкъда уа бек ишеклиме хазырлыгъынга,— деди командир, кюлмюш эте.— Нек дегенде, ол аскер жумушдан да къыйыныракъ болургъа боллукъду. Къысхасы — концертге хазырланыргъа керексе. Урушха дери музыкант болуп тургъан ушайса да.

— Хау, арт жылда биринчи скрипканы манга буюргъан эдиле...

— Алай эсе, бусагъатчыкъдан дивизияны штабына бараса. Бетибизни жоймазса деп умут этеме.

— Кюреширме. Алай... былай, арсарсыз... Венада музыка бла кимни сейир этдираллыкъбыз ансы...

— Ангылайма... Моцарт, Шуберт, Штраус... Алай хайт де. Топла сёлешгенде, дейдиле, музала тынгылап турадыла. Энди уа музаны кезиую жетгенди. Битеу да дунияда.

...Концерт башланыргъа бир-эки сагъат къалып, Хажимурат Штраусну памятнигине барды. Айтхылыкъ композитор, скрипкасыны къылларына женгил жыяны салып, ол жомакъ-

дан чыкъгъан макъамларын эшитдирирге хазырланыпды. Угъай, согъа окъуна турады. Аны тауушлукъ вальсыны макъамын совет солдат былайчыкъда шарт эшитип тура эди.

Хажимурат Венаны ёрге жанына Каленберг таугъа сагъышлы къарады. Энди кёгере баргъан агъачха женгил булутчукъла къонупдула. Кёк а тазады.

Къызыл жулдузлу аскерчилени къолларында сауут-саба угъай, музыка инструментлени кёрген веначыла, сейир эте, концерт боллукъ жерге келе башлагъандыла. Ёшюнлеринде орденлери бла майдаллары жылтырагъан, бетлерин а уруш желлери къаралтхан совет солдатла бла, офицерле бла веначыла жарыкъ саламлашадыла. Ахырында, полковник чынлары болгъан бир чалбаш дирижёр тыякъчыгъын таукел кётюрдю. Хажимурат а скрипкасыны къылларына женгил къатылды.

Жомакъдан келген макъам, тереклени чапыракъларындан ётюп, эрттен чыгъын жылтыратхан кюн тыякъларыча, тёгюле, жайыла башлады. Ма ол, Дунай сууну толкъунларына эжиу этгенча, ашыкъмай барады. Тёрт да ахырзаман жылны ичинде къолларындан сауутну ычхындырмай келген аскерчиле Европаны ортасында бу айтхылыкъ концертни бардырадыла. Солдат жюрекле бусагъатда музыкагъа берилипдиле, ёлмезлик музыканы жесирлеридиле.

Венада Штраусну макъамлары энтда да жюрекледе къууанчны, насыпны да келечилери болуп эшитиледиле. Жер башында топла атылмайдыла, энди шахарла, элле кюймейдиле. Тынчлыкъ бла ырахатлыкъ, биринчи кюнню жарыгъыча, кюнчыгъышдан келгендиле.

Концерт бошалгъандан сора Хажимуратха бир къарт адам жанлады. Саламлашды. Аны узун, арыкъ бетинде кёз жашла жылтырайдыла. Алай кеси уа ышарыргъа кюрешеди, ауазы къалтырай сёлешеди:

— Сау бол, солдат. Сен бизни унутулгъан къууанчыбызны къайтардынг, шахарыбызны азатладынг. Алай жюреклеринбизни уа бийлединг. Мени узун ёмюрюмде кёп тюрлю кюнлерим болгъандыла. Алай бу кюнню уа ахыр ууахтыма дери унутмам. Сау бол, жашым. — Къарт адам, онг къолундагъы эски къалпагъын бирси къолуна салып, солдатны имбашына къакъды, жарыкъ ышарды...

— ...Энди уа, Вена бла танышырдан алгъа Луна-паркга барайыкъ,— деди тилманчыбыз, барыбыз бла да къызыу саламлашхандан сора.

Жаш тёлю тепсеген жерни тюрлю-тюрлю чыракъла жарытадыла. Арлакъда алаша шинтикчикледе къарт къатын бла къарт киши сабыр ушакъларын бардырадыла. Тёгерекни шёндюгю джаз музыканы тауушлары бийлепдиле. Алайына,

къайдан эсе да узакъдан, эрттенликни биринчи жарыгъыча, хычыуун макъамла келе башладыла...

Жомакъдан келген вальсны тауушу, аны ёхтем макъамы, кечеги паркны битеу башха тауушларын тунчукъдура, эркин жайыла барады. Энди не транзисторланы, не магнитофончукъланы гузабалары эшитилмейди. Битеу да дуния, Штраусну вальсына намыс эте, анга жол бере, сагъайып тохтагъанчады.

Хажимурат, аллына эрттеден сакълап тургъан татлы тенги келгенча, жеринден турду. Урушдан сора, уллу урушдан сора туугъан жашла бла къызла уа жангы макъамны толкъунларында тепсей башлагъан эдиле.

Экинчи кюн бизни бу ариу шахарны эм ариу жерлеринде айландырып турдула. Бек алгъа уа Венаны ортасында омакъ фонтанланы къатында сюелген памятникге бардыкъ. Бийик мермер колоннаны башында совет аскерчини ташдан ишленген сураты сюеледи. Бир къолунда — аскер байрагъы, бирси къолу уа ёз къыралыны гербине тыяныпды. Памятникни тёгерегинде къызыл гюлле чагъадыла...

ПОВЕСТЛЕ

ОДИССЕЙНИ КЪАЙТЫРЫН САКЪЛАЙ

I

Мени библиотекамда бу китап энчи жерни алады. Аны моргъулдум сахтияндан этилген тышы эслерча тозурагъанды, бир заманда ариу жылтыраучу алтын харфлары да онгнгандыла, бутхуз болгъандыла. Баш мюйюшлерини бир кесек кюйген ызлары да кёрюнедиле. Бу китабым къолайлы стауатны къыйырында онгу тауусулуп, ахыр ууахтысына жууукълашхан малгъа ушайды. Не да жилянсырт чариш атланы къатында сюелген, ёмюрю арбагъа жегилип кетген алашагъа.

Болса да, бу тенглешдириуле эски болсала да, эм сыйлы китабыма алай бек да келише болмазла.

Китапла, мен акъыл этгенден, адамлагъа бегирек ушай болурла. Жашау къадарлары бла, сыфатлары бла, акъыл хазналары бла да.

Китапла да адамлачадыла.

Алай бир бирлерини къадарлары аланы жалан да кесларине ушатадыла. Сыйлы китапла, акъыллы тенгле, огъурлу ушакъ жёнгерле. Жашау желлери аланы жазыкъсыныусуз кюйдюргенликге, ала багъаларын, къыйматларын да тас этмей къаладыла. Сора... ала кёзбау эте, жойкъуллана билмейдиле. Акъгъа — акъ, къарагъа — къара деген адетлериди. Ахшы китапла не заманда да антлы тенглей къаладыла. Ахыр сагъатынга дери...

Библиотекамда да бек багъалы китабым буду. Шуёхларым-тенглерим кечерле, болса да мен аны тышына алай бек сюйюп бермеучюме.

Хар китап тапкалагъа жанлагъаным сайын, аны къолума алып, саргъалгъан чапыракъларын аудура, бу китапны къадарын жангыдан эсгериучюме. Жашаууму эм къыйматлы кезиуюнча.

Китапла да адамлачадыла.

Китапланы да ёз къадарлары барды. Бир бирлерини уа башхалагъа артал да ушатмагъан сейирлик къадарлары окъуна...

Атабыз урушха кетгенде, юйде биз къалдыкъ. Биз дегеним а — анабыз, мен, гитче къарындашчыгъым. Сора атабызны библиотекасы. Элде бизден уллу библиотекасы болгъан жокъ эди. Аны иеси уа — урушха дери школда устаз болуп ишлеучю эди. Ахыр сыфаты да эсимде аны китаплары бла бирге къалгъан эди. Урушха кете туруп, ол ала бла, китапла бла, адамла блача саламлашып айырылгъан эди. Хар бирин къолу бла сылап, жашчыкъларыны башларын сылагъанча.

Суратчы болуп сурат этсем да, мен аны битеу да къабыргъаны алгъан библиотекасыны аллында этер эдим.

Алай ол урушха кетди. Бизни юйюбюз да ол кетгенлей бек тюрленди. Юйню таматасыны ауазы эшитилмей тебиресе, юй, бир къайгъылы шошлукъ кирип, кертиси бла да нечик тюрленеди.

Мен гитчечик эдим. Алыкъын окъуй да билмей эдим. Къарындашчыгъым Алимчик а — менден да гитче. Болса да бизни экибизни да окъуялгъан этмегенликге, китапланы бузмай, бюкмей, бетлерине уа тамгъа салмай, суратларына къарай турургъа юйретген эдиле. Иесиз къалгъан библиотекагъа анабыз бизни иймей да бир ауукъ заман турду. Ахырында уа букъулу орамлада чариш этип айланнгандан эсе, юслери башлары да тазалай, китапла бла жубана турсунла деген акъылгъа келишди. Биз а, гитче къарындашчыгъым бла мен, кечебиз-кюнюбюзню да атаны библиотекасында ашыра, заманны къалай ётгенин да эслемей эдик. Ана уа, ашаргъа бла жукъларгъа чакъыргъан болмаса, бизге башха чырмаулукъ этмей эди.

Дуния бла бир китап. Биз аланы санап да чыгъалмаз эдик. Санай окъуна билсек да.

Майрусхан деген къоншу къатын бир жол, тапкалагъа къарап, тилин «чок» этдирип, башын булгъады: «Халкъ юй къабыргъаларын жарагъан кюйюзле бла жасагъанда, сизде уа бу китапла... Аз ырысхы кетмегенди былагъа»,— деди бир жол. Алай аны сёзлери не ананы, не мени кёлюбюзге тиймедиле. Майрусхан, окъуй-жаза билмеген къатын, кеси да ол сёзлени бош алай, сёз арада айтып къойгъан болур эди.

Бизни дуниябыз а — биз алыкъын окъуялмагъан китапладыла. Бирлери бишген кирпичлеча базыкъла, бирлери уа анабыз этиучю хумжу хычинлеча жукъала. Бирлери сейирлик суратлары бла, кёбюсю уа — суратсызла, ууакъ харфла бла жазылгъан, ауур, къужур да китапла.

Къарындашчыгъым, суратладан эриксе, китапланы къаты тышлыларындан юйле, кёпюрле ишлеп башлайды.

Мен а эрикмейме. Бир-бир китапланы магъаналарын суратларындан ангылай башлагъанма. Анабызны да болушлугъу бла. Алай аны бизден сора да азмы эди къайгъысы. Бир жол а, муну окъуп берчи деп къысханымда, башымы силап, мудах айтып къойду:

— Ашыкъма, балам. Бир кесек тёз. Сизде насып бар болса, уруш да бошалыр, атагъыз да сау-саламат къайтыр. Школгъа барырсыз, анда юйретирле окъургъа, жазаргъа да.

— Билеме — дедим,— сен бирсилеча письмола алмайса да, андан мудахса. Атаны письмола жаза турургъа заманы жокъ эсе уа?

Ана, аз ышарып, башымы дагъыда сылады. Сора, къайгъыларын чачаргъа кюрешгенча, башын силкиндирип, ал ботасыны жыйырылгъанларын да тюзетип, аш юйге кетди.

Уруш а, таматала айтханнга кёре, бошалгъан угъай эсенг, бизни жерлеге да жуукълашып келеди. Хапарланы кюнден кюнге осалдан осалы. Душман ол шахарны алгъанды, бу шахарны алгъанды. Аскерлерибиз артха кетедиле. Уллу къара радиону табагъындан аллай хапарла эшитиле эдиле.

Къарындашчыгъым бла мен а ол къайгъыладан узакъ эдик. Биз кесибизни энчи, сейирлик да дуниябызда жашай эдик. Жюзле бла китапланы суратларында. Алада уа адамла, жаныуарла, кемеле, таула... Бир сейирлик кийимлери болгъан аскерчиле. Ачы сермешле баргъан тенгизлени суратлары.

II

Нартюхюбюз дуугъа жыйылгъанды, ийнекге жетер чакълы биченчигибиз, гебен этилип, арбазда сюеледи. Алмаларыбызны эм игилерин атабыз келсе ашаргъа деп, сайлап, айырып, ящиклеге салгъанбыз. Кюнле уа энди алгъынча жарыкъ, жылы да тюйюлдюле. Жауун бир башланса, энди орамны, бахчаланы да балчыкъ этип, кёл болгъунчу тохтай билмейди. Эрттенликде уа суукъ желле къолунгу-бетинги къабышдырып башлайдыла.

Быллай хурметсиз кюнлени бириндe къарт Майрусхан, бети да къайгъылы болуп, юйге кирди. Биз а, сюймесек да, анабыз бла аны къайгъылы ушакъларыны шагъатлары болуп къалдыкъ. Биз десем да — мен. Къарындашчыгъым а, Майрусхан келтирген бал къалашчыкъны да кемире, бурун да тарта, анасы бла къоншу къагынны бетлерине кезиу-кезиу къарай эди.

— Зарият, жарлы,— деди Майрусхан,— бу китапланы би-

рин къалдырмай жокъ этерге керексе.— Ол энди тюплю-башлы тапкалагъа алагъа жаны ауругъанча жарсыулу къарады.

— Ол дегенинг, аурунг,— деди анабыз,— иеси билмей, мен быланы къалай жокъ эталырма. Бу жарлы сабийле да... китапла бла булжуп тургъанда.

— Бир да, эки да деме, харип. Ол атлары айтылмай къаллыкъ терстамгъала, дейдиле, юйюнде быллай китаплары болгъанланы къара чёпге салып, тутуп, арсарсыз юйюрючюйюрю бла жокъ этип къоядыла дейдиле. Нальчикден келгенле айтып эшитгенме. Бюгюн-тамбла ала бери да жетерикдиле, аман бла кетерикле. Алайды да, сабийлени, кесинги да хатадан сакълайыкъ. Китапла уа, жарлы... Кюйдюрюрге керекди, бирин къалдырмай. Мюлк-ырысхы табылыр, жан а татлыды.

— Ол мени къолумдан келлик иш тюйюлдю,— деди анабыз, жилямсырап.— Иелери келсе не айтырма? Андан-мындан жыйып, хар бирине сабийча къууанып, мындан уллу байлыкъ дунияда да жокъду деучю эди.

Анабыз жилямукъларын сюрте, китапланы кеслеринден оноу излегенча, тапкалагъа жанлады, терен ахтынып, аланы къол аязы бла сылады.

— Ангылайма, харипчик, сени къайгъынгы, ангылайма,— деди Майрусхан да мудах ауаз бла.— Аллах онг берип, дуния игиге айланса, китап да, не да табылыр. Быланы уа сабийлеге, кесинге да заранлары жетмезча этерге керекди. Уллу хатадан аллах сакъласын ансы бу башист дегенлеринден не уллугъа, не гитчеге хурмет, не жазыкъсыныу жокъду дейдиле. Китапланы кёрселе уа, баш иенг большевик, апчер да болгъанын сора турмай билип къоярыкъдыла.

— Былай бир затха чулгъап, жыйып букъдурсакъ а къалай болур? — деп, анабыз амалсыз къарамын къарт къатын таба бурду.

— Угъай, жарлы. Атлары айтылмазлыкъланы, итле башларын кемире айланныкъланы юйретилген итлери барды дейдиле. Хар излеген затларын жыйысы бла табып къоядыла. Къой, харип, къой, арсар болма. Уллу палахдан аллах сакъласын... Мен айтханча эт, жарлы.

Китапланы арт бахчагъа ташыдыкъ. Алимчик бла мен бу жумушну да тамамладыкъ. Арыгъан окъуна этдик. Ахырында уа анабыз бу китап къалаугъа, бир бек сыйлы адамны ёлюгюнеча къарай, жангыдан жиляп башлады. Дунияда болмагъанча бир огъурсуз иш этиллигин мен окъуна сабий акъылым бла сезе башлагъан эдим. Алай Майрусхан айтхан къоркъууну да ангылай эдим. Уллу къууанып айланнган жалан да къарындашчыгъым эди. Ол уллу тёбени башына ёрлеп, андан энишге сылжырады. Теличик, дедим, кет бери, буса-

гъат жандыргъан этерикбиз. Ол, мени айтханымы этип, арлакъда къара тюккючге олтурду.

Биринчи китапла къабыннганлай, анабыз жангыдан сынсып башлады. Мен да мудахма. Къарындашчыгъым а, былай отну биринчи кёргенден болур эди, къабыннган китаплагъа сейирсине, кёзчюклери жылтырай къарай эди.

Алай китапла ёлюрге сюймей эдиле.

Ёмюрлери былай бошаллыгъын ала билмей эдиле. Мен а алыкъын аладан жангыз бирин окъуна окъуп чыкъмагъан эдим.

Китапла жилямай эдиле, сынсымай эдиле, кишиден болушлукъ тилемей эдиле, жазыкъсыныу излемей эдиле.

Ала ёлюрге, дуниядан урходук болуп кетерге сюймегенлерине мен ийнанып эдим. Бир бирлери, ол къаты тышлыла, мюйюшлери жанып, къаралып, ёчюлюп къалгъанлары да бола эди. Жукъаракъларын а от хорлай тебиреген эди.

Анабыз, бу затха тёзалмай, къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерин да сюрте, юйге тентирей кетди. Биз а къалдыкъ.

Китапла азап чегип ёле эдиле. Жилямай, сынсымай, жазыкъсыныу излемей. Бу огъурсуз ишге ала кеслери да сейир эте болур эдиле.

Алайына, юй табадан бир огъурсуз ауаз эшитилди. Къарындашчыгъым бла мен элгенип бурулдукъ. Анабыз угъай, бир башха тиширыу, этеклери жел эте, чабып келе эди.

— Сиз акъылданмы шашхансыз, сиз не эте тургъаныгъызны билемисиз! Ким айтханды сизге китапланы кюйдюрюгюз деп? Анагъыз да къайдады?

— Мен... мен билмейме,— дедим ол къызны хахайы асыры абызыратхандан.

Алай ол къыз, кёп сёлеше турмай, алайда атылып тургъан машок бла уруп китап тёбени бийлей башлагъан отну ёчюре тебиреди. Сора ызына бурулду:

— Болушугъуз! Неге сирелип турасыз, гяуурла! — деп, къыз, бизге терс къарай, отну жокъ эте бара эди.

Биз, эс жыйып, къызгъа болуша башладыкъ. Алай кюйген китапланы урходуклары уа хауагъа кётюрюлюп учадыла.

Не болса да, китапланы асламысы отдан сакъланды. Хауада учуп айланнган урходукла да бир кесекден чёге тебиредиле.

Ол бизге къутургъан къыз, энди бир уллу мураты толгъанча, биринчи ышарды. Сора, ийилип, жыгъылып тургъан къагъанакъ сабийнича, тёбеден бир китапны алды. Ёмюрюнден бери излеп айланнган бир багъалы затныча. Китапны чапыракъларын тынч аудура, сабий жангы иллеугъа къууанганча къууана, ол энди бизни да эслемей эди.

Ахырында ол, китапны бетлерин жабып, бизге къарап

ышарды. Сиз а былайгъа къайдан чыкъдыгъыз дегенча, сейир этип къарады. Сора, ауазы артал да жумушап, экибизни да алайда эки жанына олтуртду. Къызгъа, ким биледи, бир жыйырма жыл чакълы бола болур эди. Ол, ауур къара эшмелерин артха атып, акъ мангылайына, нюрлю бетине жабышхан урходукланы да сыйпап, китапны тобукъларына салды.

— Сиз... сиз, жашчыкъла, билемисиз бу не зат болгъанын? Алай, сиз аны къайдан билаллыкъсыз. Билсегиз, кюйдюрюп да кюрешмез эдигиз. — Ол, узайгъан эсгериулерин къайтарыргъа кюрешгенча, узакъгъа, кёзкёрмезге къарады. — Муну кюйдюрсегиз, ёмюрде киши кечмезча аллай осал иш этер эдигиз, — деди къыз, кеси кесине айтханча. — Быллай китапны кюйдюрген бла адам ёлтюргенни не башхалыгъы барды.

Биз шум болуп тынгылай эдик. Алыкъын жукъ да ангыламай эдик. Ол не китап болгъанын, айхай да, биле эдим. Аны тышы, аты, суратлары, тап къагъыты окъуна бирсиледен башхаракъ эди. Ол айтхылыкъ жолоучуланы юслеринден китап болгъанын да биле эдим. Къайыкълары, жаныуарлары, тенгизи бла да бу китап, айхай да, кёп сейирлик затланы юслеринден хапарлай болур эди. Алай бу жарыкъ кёллю, тири къыз аны бизге десем да, манга иги айтып ангылатды.

— Атланадыла жигит аргонавтла узакъ жолгъа. Аланы уа тенгиз боранлары, душман чабыуулла, кёп тюрлю башха къыйынлыкъла сакълайдыла. Болса да, аргонавтланы тыяр кюч, жолларын кесер кюч жокъду. Таурухлада айтылгъан сейирлик жер — Колхидагъады аланы къыйын, къоркъуулу да жоллары. Туугъан журту Одиссейни да ашырды. Бу жолоучулукъда ол не затла сынарыгъын, ол не затлагъа тюберигин билмейди. Жигитни жанында уллу бичагъы, кёкюрегинде уа — тынгысыз жюреги. Узакъ жолоучулукъгъа, кёп жигитликлеге да чакъыргъан жюреги.

Атланадыла аргонавтла узакъ жолоучулукъгъа. Ала алтын жибекни тапхынчы ызларына къайтмазгъа ант этедиле. Тенгиз желлери аланы ачыкъ мангылайларын, деу кёкюреклерин сылайдыла. Туугъан журтлары Итаканы кёкню бийигинден жылы кюнню тыякълары жарытадыла...

Биз кюйдюрюрге умут этген китапладан къалгъан жилтинле эртте ёчюлгендиле, чууакъ кёкде уа биринчи жулдузла жылтырай тебирегендиле. Устаз къыз, энди къарангы болгъаны себепли, таурухну, бу сейирлик китапны андан арысын кёлюнден айта тебиреди. Тынгылайдыла анга жуукъ кёкню жулдузлары, узакъ тау таракъланы къарелдилери да тынгылайдыла. Къарындашчыгъым эсней башлагъанлыкъгъа, мен а сейирлик таурухну жесири болгъанлай турама.

— Кетгендиле аргонавтла узакъ жолгъа.

Атала да фронтха кетгендиле. Алай ала, алтын жибекни

излеген аргонавтлача угъай, къанлы душманны аллын тыяргъа, фашистлени хорларгъа кетгендиле.

Туугъан журтлары, ахлулары, сабийлери уа аланы сакълайдыла. Одиссей жигит, кёп къыйынлыкъладан, кёп сынауладан ётюп, юйюне къайтыр. Атабыз да, хорлау бла къайтып, барыбызны да къууандырыр. Бизни окъургъа, жазаргъа да юйретир. Алай болмай амал жокъду. Аны анабыз да айтханды, устаз къыз да.

Китапланы юсюнден анабыз бла ол къыз кёп даулашмадыла. Алайсыз да арсар болуп тургъан анабызны ол къыз терк женгди.

— Неге ушагъан хапарды ол,— деди устаз къыз.— Кертиди, фашистледен игилик киши да сакъламайды. Алларына тюшгенни от юлюшю этип келгенлерин билебиз. Алай, кечэртте болса да, абынырла башкесле. Китапланы уа кюйдюрген угъай, иги тап жыйып букъдурургъа керекди. Ала бизге алыкъын кёп кере жарарла. Иелери да сау-саламат къайтыр. Келигиз, заманны оздура турмайыкъ да, ишни къолгъа алайыкъ.

Китапланы машоклагъа жыйып, тёгереклерин къургъакъ салам бла чулгъап, уругъа басдырдыкъ.

Гомерни «Одиссейин» а мен ала бла басдырмадым. Аны башха жерге букъдурурдан алгъа жангыдан суратларына къарап чыгъаргъа мурат этдим.

Мен окъургъа юйренирме. Андан сора уа бу сейирлик китапны башдан аякъ кесим окъуп чыгъарма. Бирсилеге да окъурма. Кичи къарындашчыгъым Алимге да. Атам фронтдан къайтса, аз сейир этмез. Устаз къыз да юйретирге айтханды.

Алай бу кече ол бек ашыгъа эди. Къайры ашыкъгъанын а артда билген эдим. Анабызны хапарындан.

Устаз къыз, партизанлагъа къошулуп, таугъа кетген эди... Кете туруп а эсимдеди айтханы: «Бу китапны тас этмей тур. Биз а кесибизни кёп сакълатмабыз. Биз къайтырбыз. Ол жигит Одиссейча. Хайт де, жашчыкъ. Бу юйде шёндю бек тамата киши сенсе... Хайдагъыз, сау къалыгъыз».

Къыз, башымы сылап, анабыз бла да къучакълашып, ызына къарамай, ашыгъып кетди.

Андан сора биз анга тюбемедик.

III

Жер бузлай тебирегенди, тереклени чапыракълары эртте акъгъандыла. Кёкню уа боз булутла жабыпдыла. Эл суу къуйгъанча болгъанды. Орамда хазна адам да кёрюнмейди.

Ингир ала уа элибизге душман аскер кирди...

Энди фашист солдатла, излеучю итлери бла сынчылай кетип, китапларыбызны табадыла деген къоркъуу ичибизден кетмегенлей турады. Болса да, немислиле, жютюкъулакъ итлери болгъанлыкъгъа, китап излеген къайгъыдан кери эдиле. Душман аскерчиле сыйлы жерибизде айланнганлары, сабий болсакъ да, жюреклерибизде къара тырмыла болуп ызланнганды.

Бу огъурсуз къара кече элибизде эки айдан асламгъа созулду. Ол таматалагъа угъай, бизге, сабий жашлагъа да бек узун кёрюннген эди. Болса да суукъ ингирлени биринде душман, чач-тюк болуп, элибизден къачды. Бизни аскерчиле уа аланы къуууп кетдиле.

Жангы жашау эски ызына тюше, жангыдан зынгырдай тебиреди. Къышны аяусуз къайнатхан заманы болгъанлыкъгъа, мудах бетле жарыдыла, уллула, гитчеле да ышардыла. Жангы жылны биринчи атламлары бла жюреклеге таукеллик, хошлукъ, жарыкъ муратлагъа ийнанмакълыкъ да туудула. Алаймы кёрюне болур эди — кюн да энди игирек тийгенча болду. Къарындашчыгъым бла мени уа анабыз, уллу атабыз урушха атланырдан алгъа ишлеп кетген чаначыгъын да берип, тышына ийди. Анабызны чемоданларыны биринде букъдурулуп тургъан мюйюз хайнугуму да чыгъардыкъ, жары къамичим а биргемеди.

Кюнлени биринде бизге бир къалын конвертде письмо да, сурат да келдиле. Бизни Одиссейибизни мен арсарсыз танып къоялмадым. Ол, жагъаларында да бир тёртгюл белгилери бла аскер кийимлерин кийип, бизге да аз ышара турады. Аны чачы артха таралыпды, алай ана айтханнга кёре, ол азыпды. Да сейирмиди. Уруш дегенинг тынч зат болмагъанын мен окъуна ангылайма.

Быллай письмола башхалагъа да келе башлагъандыла. Майрусхан да жашындан къагъыт алгъанды. Болса да, эллилени бирсилерине письмола да, бушуу къагъытла да келедиле. Къара тырмылары бла.

Алай дагъыда бир-эки айдан а биз солуугъа жети-сегиз кюннге келген жигитлени да кёре башладыкъ.

Мен багъалы Одиссейим — атамы сакълай эдим. Партизанла бла кетген устаз къызны да. Ол къайтханлай, мени окъургъа юйретирге айтхан эди. Да сора сёзюне табылмай нек къалды? Огъесе... Анабызгъа сордум. Алай ол кезиуде, атаны суратын аллына салып, письмо жаза тургъан анабызны бети олсагъат чуугакъ кёкню туман басханча болду. Ол жууапны арсарсыз айтып къоймады. Мангылайымы сылап, терен ахтынды. Сора бек мудах ауаз бла айтды:

— Ол сёзюне табылмаучу къызладан тюйюл эди. Ол турушунлай алтын жан эди. Алай сен аны сакълама. Ол сени

жазаргъа юйретирикледен кетгенди. Ол жигитча ёлгенди.— Ана женгинден къол жаулугъун чыгъарды.

Жашырмай айтсам, ол хапарны эшитгенде, мени да жиляргым келди. Ол къызны сыфаты, аны ариу ышаргъаны, Одиссейни таурухун айтханда кёзлерини жылтырагъаны да жюрегиме тюйрелип къалдыла.

Мен, жукъ айталмай, отоудан чыкъдым. Тюзюнлей барып, чардакъда букъдуруп тургъан китабымы — «Одиссейни» чыгъардым. Суратларына къарай олтургъанымда, ол къызны ышаргъаны жангыдан кёз аллыма келди. Мен энди аны жукълагъанда тюшюмде кёре башладым.

Биринчи письмосундан бери атам кесинден жукъ да билдирмейди.

Жашау а барады. Аны къууанчлы макъамлары энди кёпден кёп боладыла. Жаз башы да келмей къалмазын узакъдан билдире тебиregенди.

Китапланы урудан чыгъарып, тапкаларына эртте тизгенбиз. Алай «Одиссейни» мен энчи тутама. Анабыз энди къарындашчыгъымы бла мени арбаздан ары иймей тебиregенди. Ол да неден дегенде, кёп болмай, мындан алда битеу да элни бушуугъа къалдыргъан иш болгъанды.

Элни сабийлери, менден уллуракъ жашла отун этерге агъачха бирге баргъан эдиле.

Алай ингир ала жашчыкъла юйлерине сал болуп келдиле. Экиси юйге жетгинчи окъуна ёлген эдиле. Къалгъанлары уа — ауур жаралыла болуп. Айтыулагъа кёре, жашла немисле салып кетген минадан жоюлгъан эдиле. Къатынла, жиляп бошагъандан сора, душманнга налат берип, ачы-ачы къаргъышла этип башладыла.

Алай къаргъышдан не хайыр...

IV

Юзбек элге кёчгенибизде, мени байлыгъым жангыз бир китап — Гомерни «Одиссейи» эди. Уллу жолоучулукъда мен аны, желден-суукъдан да сакълай, биргеме жюрютгенлей турдум. Ол къыйын заманда андан башха къайгъыла да азмы эдиле. Анам да китапны кётюрюп айланнганыма уллу ыразы болмай, тырман эте турду. Ахырында уа, Майрусхан бла ушагъында охо, хар адам да бир затха табынып жашайды да, аман къауумгъа къошулуп айланнгандан эсе, китабын къучакъласын да турсун деп къойду.

Бурунгулу грекли жигит, чексиз тенгизлени толкъунлары бла, боранлары бла кюреше, къыйын жолун тауусa барады. Мен да аны жокълай, анга жолоучу болур ючюн орус тил деген, къыйыры-чети болмагъан тенгизни жагъасына жетип,

анга гаукел кирдим. Гитчечик болсам да, мени сейирлик дуниягъа батмаз кемем — орус тил чыгъарлыгъына ийнана башлагъан эдим.

Ол кемени капитаны уа урушдан мындан алда къайтхан оруслу жаш болду.

— Къарачы,— деди ол,— орус тил дегенинг нечик ариу тилди:

Ночевала тучка золотая
На груди утёса-великана.
Утром в путь она умчалась рано,
По лазури весело играя.

Сёзлени барысын ангыламасам да назмуну уа кёлден билдим.

— Лермонтов жазгъанды,— деди «капитаным», назмуну базыкъ ауазы бла айта.— Поэтни андан сора да кёп ахшы назмусу барды. Окъуп башласанг, айырылмазча аллайлары. Не кёп жыл озса да, не кёп китап окъусам да, артда ол поэт мени поэзия файгъамбарым боллугъун мен алыкъын билмей эдим. Ол уллу къаяны кёкюрегинде жукълагъан булутчукъ да жюрегиме ёмюрге тюйрелип къаллыгъын.

Ночевала тучка золотая
На груди утёса-великана.

Багъалы тенглерим, поэтле, не да болсун, бу тизгинлени башха тилге кёчюрмей къоюгъуз дер эдим мен. Турушунлай къалсынла. Бу ариу чакъгъан гюлню не ариу къошун, не багъалы ваза сакълай эсе да — ёсген жеринде къоюгъуз. Къатылгъанлай, аны жаухар минчакълары къайтмаздан кетерикдиле. Ёссюн ол ёз тахтасында, кюннге, жазгъа да къууана, анга къарагъанланы да къууандыра.

Мени «капитаным» кертиси бла да тенгизчи жаш эди. Капитан болмаса да, отну, окъну да кёрген аллай матрос. Аскер кийимлерин ол граждан кийимлеге алышындыргъанды. Алай кёлегини ичинден кийген тельняшкасы уа, мен ангылагъандан, аны бек сюйген заты болгъаннга ушайды. Не къызыуда да, жууаргъа болмаса, аны хазна тешмеучюдю.

Барак формалы, алай поездха ушаш узун юйде жыйырмагъа жууукъ фатар барды. Хар бири — бирер отоу бла сайнасы. Тенгизчи уа къабыргъа хоншубузду. Бу жарыкъ кёллю оруслу жаш бла мен бек терк танышдым. Танышхан да алай — бир жол жаш къайры эсе да атланды да, жайны иссилигине да къарамай, асырап тургъан къара ысхарла кёлегин, аскер бушлатын кийди. Ёшюнюнде уа орденлери бла майдаллары. Жангыз андан сора тенгизчиси болмагъан узун

юйню арбазында ол, айхай да, эсленмей къалмаз. Алай тенгизчини бир бутуну тобугъундан энишгеси жокъду. Тыягъыуа — къол бла ишленнген бир гулоч тыякъ. Жаш, бир жарыкъ макъамчыкъны да мурулдай, бушлатыча къара кёнчегини бутлугъун бюклеп, къыйырын тийреуюч бла тутдурду. Аны халына, тирилигине къарагъан бу жаш анасындан да жангыз буту бла туугъан сунар эди.

Аузуму да, кёзлерими да кенгнге керип къарагъанымы эслеп, тенгизчи, кёз да къысып, мени къатына чакъырады.

— Келчи былай, къарындашчыгъым. Былай олтурчу. Манга жанынг ауруп къарагъанынгы эслеп турама.

— Угъай. Мен...

— Ангылайма, ангылайма. Алай бюгюн мен шахаргъа атланып турама да, андан жарагъан агъач бут алып келликме. Алабыз, киебиз, сора тепсерге юйренип башлайбыз. Ангылаймыса алайчыгъын, къарындашчыгъым?

— Ангылайма...— дедим мен, бу жашха жаным ауругъанын жащыралмай.

— Анга бир ишегинг болмасын,— деди тенгизчи, жангыз чуругъуну бауун жангыдан тизе.— Тюзюн айтсакъ, бир жаны бла керти бутдан агъач бут къолайлыракъ окъунады. Биринчиси,— ол не сууукъда бузламайды, не иссиде кюйдюрмейди. Экинчиси,— аны бла, керек болгъанда, къозла сындырыргъа да боллукъду.— Тенгизчи, кесини чамын кеси да жаратып, ариу тишлерин ачып кюлдю.— Дагъыда бир зат — суугъа тюшсенг, керти бут энишге тартырыкъды, агъач бут а — ёрге. Былайда да бизге табыракъ болады. Алайды да, къарындашчыгъым, алыкъын бизни кемебиз батмагъанды. Грот-мачта сынганлыкъгъа, руль сауду, винтле да алыкъын зиянсыз буруладыла, палубагъа жылы кюнню тыякълары тийгенлей турадыла. Ахыр жагъагъа дери иги кесек жол барды. Жашау тенгизи уа, аны боранлары, штиллери да бола тургъанлыкъгъа — иги затды. Алайды да, къарындашчыгъым?

— Бу къадар орденни уа къайда бергендиле? — дедим, жашны кёзлеринде мудахлыкъны чарсын эслей.

— О, аны хапарын мен шахардан къайтсам айтырма. Мен Къара тенгизде, Новороссийск деген бир шахарны тийресинде бек къаты ишчиклеге къатышханма. Анга дери уа Севастополну къоруулай сермешген эдик... Барысын да былай тап, толу хапарларма. Шёндю уа барайым. Ингирде тюбеширбиз.

Бу ёсюмлю, тири санлы жаш, къолайсыз тыягъына тыяна, хар атламы сайын а майдаллары да зынгырдай, къумлу жолчукъ бла темир жол станция таба кетди.

Тенгизле къарындашы, аскер кеме, грот-мачтасы сынганына да къарамай, аллын толкъунлагъа буруп, Одиссейни кемесича бара эди.

V

Бу исси жерни хауасы жарамагъандан болур, анабыз ауруй-ауруй туруучуду. Аны юсюне уа къарындашчыгъымы хали да, ётгенле тийип, осалгъа кетгенди. Аш-суу бла да иш доюн тюйюлдю. Тюзюн айтханда уа, къарныбыз тойгъунчу ашаргъа тюшмейди. Адыргы ётмек паёкну да жартысын сютге алышыучубуз. Ётмексиз жашау къыйынды. Алай сютсюз да уллу зауукълу болмазса деучюдю анабыз. Ол кесини юлюшюню да иги кесегин жашыртын бизге бериучюсюн артда эслеген эдим.

Саусузланы экисине асыры жаным ауругъандан, къапхан ётмек кесегими бурхулары, бир къургъакъла болуп, тамагъымдан ётерге унамагъанча болуучу эдим.

Бир жол юйюбюзге бир къартайгъан юзбекли къатын келди. Башында уа, быстыр тогъайгъа салынып, бир уллу кастрюлю. Къаралдым бетли, огъурлу кёзлю ол юзбекли къатын, кастрюлюн башындан акъырынчыкъ алып, аллыбызгъа салды да, сазбет къарындашчыгъыма мудах, сагъышлы да къарап, ахтынды. Сора анабызгъа бурулду.

— Жашчыкъны хали къууанырча тюйюлдю. Иги къараргъа керекди. Мен сизге бир кюн къалып бир кюн айран келтире турурма. Хакъын а артда, онгугъуз болса берирсиз. Жашны уа сау этерге керекди. Иги жашау башланыргъа кёп къалмагъанды. Уруш бошала турады. Бюгюн жашымдан къагъыт алгъанма да, ол жазгъанды.

— Сау-саламат къайтсын къолунга,— деди анабыз, къарыусуз ышара.

— Сау бол, сизни да болсун аллай къууанчыгъыз. Жаш келгенлей а, тоюн, къурманлыгъын да бирге этерикме. Жарагъан къызны да сайлагъанма. Мен къарт болгъанлыкъгъа, бек уллу къууанчларым алдадыла. Сиз а жашсыз. Жашауугъуз энди башлана барады. Хайт дегиз, балаларым.— Юзбекли къатын, Алимни башын сылады. Сора, туруп, ызына къарамай кетди.

Тенгизчи хоншубуз, айтханыча, ингир ала агъач бутун да кийип келди. Аны кёлю энди бютюн да жарыкъды. Энди тенгизчи кенгбухчакъ кёнчегини бутлугъун ёрге къайырып кюрешмейди. Акъыртын атлагъанда уа ахсагъаны да аз эсленди. Жалгъан бут бир кесек къыжылдайды. Алай жаш аны ючюн уллу жарсыгъанча кёрюнмейди.

Тенгизчи бла мен кюнден кюннге татлы шуёхла бола барабыз. Орусча жаркъмалагъаныма ол кюлмейди, эриклемейди. Арбазда аллай жашла да бар эдиле. Тенгизчи уа, сёзюмю сабыр халда тюзетип, былай айтыргъа керекди деп юйретеди.

— Къыйын тилди,— дедим мен.— Ёмюрде да юйренлыкъ болмам.

— Тилни тынчы болмайды, къарындашчыгъым. Юйренгенэт. Артда сокъуранмазса. Ана тилингни да унутма, алай орусчагъа юйренсенг а, бу сени шёндю бош кёлчюкге ушагъан дуниячыгъынг чексиз тенгизча уллу болур. Школгъа да быйыл барлыкъ ушайса да.

— Хау, хазырланыргъа кюреше турама.

— Сора игиди. Бирге барырбыз.

— Сен школну бошамагъанмыса да? — деп сейир этдим кесини жылларындан эсе иги да тамата кёрюннген жашха.

— Уруш аллы жылда школубузда устаз болуп башлагъанымлай... Историядан дерслериме сабийле сюйюп тынгылаучу эдиле. Энди къалай болурбуз ансы.

Тюшден ингирге тенгизчи хоншубуз, бир эски китапланы ачып, къыстау жазыула этип туруучуду. Ишден арыса уа, эски къобузун да алып, тышына, арбазгъа чыгъып, кеси ишлеген узун шинтикни къыйырына олтуруучуду. Къобузну макъамын эшитгенлей а, арбазыбызны уллусу, гитчеси да тенгизчини тёгерегине басыныучудула. Ол а быллай кезиуледе, бир къобуздан сора кишини да эслемегенча болуп, тенгизчилени юслеринден жырларын айтыучуду. Жашны базыкъ ауазы уллу эшитилмесе да, ариуду, макъамы тазады.

Тенгизчи жаш Севастополну юсюнден, къаты сермешлени, башына окъ тийип ёле тургъан жаш тенгизчини юсюнден жырлайды. Анда-мында сюелген тиширыуладан бири кёзлерин сыйпайды, кими бурнун тартады. Биз, жашчыкъла уа, ол къаты сермешле кёз алларыбызгъа келип, шум болуп тынгылайбыз. Къобузчу бирде кёзлерин къысаракъ этеди, бирде уа аны мудах къарамы узакъгъа, кёзкёрмезге кетеди.

Алай болгъанлыкъгъа тенгизчи жаш быллай «концертлерин» хар заманда да «Яблочко» деген тепсеу тартыу бла бошаучуду.

Кюнлени биринде тенгизчи жаш тельняшкасын жууа тургъанлай отооуна кирип бардым.

— Сени юйдегинг, эгечинг жокъмуду? — деп сордум.

Жаш башын булгъады. Жукъ айтмады.

— Жокъ эсе, бер да, кийимлеринги бизни анабыз жууып, итиу да салып къайтарыр. Энди кеси да сау болгъанды.

— Охо, къарындашчыгъым, бошай турама. Сора мен быллай ишчиклеге бир да болмагъанча устама. Биз — тенгизчиледе хар нени да кесинг эте билмесенг, жарамайды. Ма мен, сёз ючюн, макороннан сегиз тюрлю аш эте билеме. Картоф арыгыу бла уа кишиге да оздурмаучу эдим. Хобуста туурау бла да.

— Жууукъларынг а къайдадыла? — дедим мен, биягъы

сорууму унутмай. Аны бла мен тенгизчи жашны жарасына туз салгъанымы къайдан биллик эдим...

— Ала уа, къарындашчыгъым,— дей, жаш тельняшкасын сыгъып, темир ундурукъну къулагъына такъды.— Былай къояйыкъ, отоуну да салкъыныракъ этер... Ала уа — юйдегим, жашчыгъым да — Севастополда къалгъандыла.

— Охо, сен къайгъы этме, — дерге кюрешдим. — Уруш бошалгъанлай, табылырла.

— Угъай, шуёхчугъум. Аланы энди мен табалмайма.— Тенгизчи, ауур къолларын энишге бошлап, андан арысын кеси бла сёлешгенча айтды,— ала юйлери бла бирге кюйгендиле. Мен а ол ачы бушуудан къачып айланама... Севастополну мен бек сюйюучю эдим. Сюйгенлей да турама. Алай ары энди хазна къайталгъа эдим. Хар тереги, ташы, орамы жюрегими жарасына от салгъанлай турлукъдула. Къыяулу да болуп бери келгендикге, ол къара бушууну эсгериулеринден а къачалмагъанма. Ызымдан келип турадыла. Таймай ызымдан. Бютюн да бек а тюшюмде бек къыйнаучудула. Хар зат жангыдан башланнганча болуучума... Алайды ишле, къарындашчыгъым. Мен кесими таныгъанлы, ёмюрюмде жалан да бир жилягъанма. Аланы ёлгенлерин билгенимде. Ийнанмазгъа да кюреше эдим. Алай таныгъан адамларым, хоншуларыбыз кёзлери бла кёргенлерин айтхан эдиле. Ма алайдыла ишчикле,— деп, тенгизчи мени башымы сылай, къарыусуз ышарды. Жаш, ауур сагъышларыны юсю бла атлап, аланы чачар мурат этгенча, биягъы къобузун алды. Алай, бармакъларын акъ тюеклеге салып, къобузну къаты тартды да, жыйып, артха, жерине салып къойду.

VI

Узун юйню арбазында ууакъ сабийледен сора адам кёрюнмейди. Уллула ишдедиле. Сабийле уа кими чыбыкъ атын жоргъалата, кими эски аякъ машинадан къалгъан чархны сюрюп айланадыла. Кюнню къызыулугъуна уллу эс бурмай, исси-къумда жалан аякълай жортадыла. Ахырында уа, орамны бирси жаны бла баргъан илипинчикге басынып, бири бирине суу чачдырып ойнай кечинедиле. Юйюнден чыкъмай тургъан жалгъан да тенгизчиди. Ол жуукъалашып келген окъуу жылгъа къыстау хазырланады.

Мен, юй тюбюн сыйпап, арбазда ойнай тургъан къарындашчыгъымы юйге чакъырдым. Оюннга асыры берилген жаш бу жол, ашны-сууну да унутуп, тенглери бла уруш оюннга кетип эди. Суубурун «солдатла» чыбыкъ автоматларын терекле артындан къаратып чыкъырдата ойнай эдиле. Жаш, оюн-

дан сюймей чыгъып, илипинде къолун-бетин да жууып, салкъын отоуубузгъа келди. Акъкъалай кружкаларыбызгъа юзбекли къатынны айранын къалгъанын къуйдукъ. Ётмек юлюшлерибизни уа тёзалмай алгъаракъ ашап къойгъан эдик.

— Кел, энди окъугъан этейик,— дедим акъ мыйыкъларын сюрте тургъан жашха.— Ана келирге кёп къалмагъанды. Энди ол келгинчи, тышына барлыкъ тюйюлбюз. Чабып айлансакъ, бютюн бек ач боллукъбуз.

Антлы тенгибиз «Одиссейни» ачып башладыкъ. Уллу жазыуларын, хоншубуз юйретгенча, бармагъымы салып, энчи харфлары бла окъургъа кюрешеме. Къарындашчыгъым да, жукъ ангыламагъанлыкъгъа, хар мен айтханны къайтарып айтып келеди.

Экибиз да алай «окъуй» тургъанлай, эшик къагъылды. Ачдыкъ. Алай босагъа аллында сюелген анабыз угъай — тенгизчи хоншубуз эди. Къолунда да бир чулгъамы. Тамата шуёхум, этиучюсюча, кёз къысып, башымы сылады. Сора, ол чулгъамны ачып, бир уллу ётмекни столгъа салды. Ётмек да аллай ётмек — чиммакъ-акъ!

— Биз тенгизчиледе аллай закон барды — ненг бар эсе да, хоншунгу да унутма — юлюш чыгъар.

Къарындашчыгъым, китапны да бир жанына тюртюп, ол уллу ётмекге аралып къалды. Быллай уллу, бир жери да кесилмеген, аны юсюне уа чиммакъ-акъ ётмекни ол биринчи кёре болур. Ол билген, ол кёрген паёк бла берилген ётмек туурамладыла.

— Биз садакъа алмайбыз,— дедим, ауз сууларымы кючден тыя.

— Бу садакъа тюйюлдю,— деди тенгизчи кёлюне тийгенча ауаз бла.

— Бу тенг тенгни, хоншу хоншуну сыйлауду. Кесип, ашагъан этигиз. Мен а кете барайым.

— Угъай,— дедим мен.— Бизге биреуню ётмеги керек тюйюлдю. Биз быллай саугъаны алмайбыз.— Тюзюн айтханда, бу ётмекни сейирлик татлы ийиси бизни башларыбызны хайран этген эди. Бу къыйын заманда мен битеу дунияда акъ ётмекден сюйгени чакълы бир ашагъанла бардыла деселе, алай терк ийнаналмаз эдим.

— Жашла, кёлюме тиймегиз,— деди тенгизчи, къашларын да тюйюп,— манга уллу пенсия берирге дегендиле. Ахчам — салам. Азыкъ а — сыйынып-сыйынмай. Ашаялмагъанымы жыйыпмы турургъа керекме? Хайдагъыз, къайдады бичагъыгъыз?

— Алай эсе... алай эсе,— дедим мен,— шёндю бизни ахчабыз жокъду. Аны очюн муну ал,— деп, жангыз китабыбыз «Одиссейни» узатдым.

Жаш, башын булгъай, китапны къолуна алып, ичин ачып къарады.

— Угъай, жашла, бу асыры багъалы затды. Сиз муну алыкъын окъугъан окъуна этмегенсиз. Алай жарамайды...

— Алмай эсенг — биз да алмайбыз,— деп, мен, ол багъалы саугъагъа энтда да бир къарап, къарындашчыгъымы столдан артха тартдым.

— Охо, келишдик, ёхтем кишичикле,— дегенни айтып, жаш китапны алды.— Мен энди кете барайым, сиз а ашагъан этигиз. Анагъызны да унутмагъыз. Алай бир кесек кёлюме тийгенсиз. Мен тенглериме, хоншуларымача, сиз а... Да охо, сау къылыгъыз.

— Сау бол,— дедим мен, ауазымы къатыракъ этип.

— Сау бол,— деди Алимчик да.

— Халал болсун, жашла. Бу китапны уа... мен да алыкъын окъумагъанма. Сейирлик зат болгъанын эшите тургъанма. Алай окъугъан а этмегенме.

Моргъулдум сахтиян тышында алтын харфлары бла, сейиртамаша суратлары бла бизни мынча заманны булжутуп, жапсарып тургъан байлыгъыбыз, ырысхыбыз — «Одиссей» къолубуздан кетгени мени, айхай да, бек къууандырмагъан эди. Алай бу ётмекни ийиси башымдагъы адыргы акъылымы да эритип, тауусуп къойгъаннга ушай эди.

Тенгизчи жаш бизни, десем да — мени ийменнгеними эслеп, ызына бурулуп, ашыгъышлы кетди.

Тюз да ол юйден чыкъгъанлай а, къарындашчыгъым ётмекге, киштик жёрмеге атылгъанча, мыллыгын атды. Мен а бу сейирлик саугъаны, аны къолундан алып, инчге баучукъ бла юч юлюшге бёлдюм. Сора, сагъыш этип, эки юлюш этдим. Жартысын къарындашчыгъым бла тенг бёлюп алдыкъ, бирси жартысын а анагъа къойдукъ. Уллула, ишлегенле кёбюрек ашаргъа керек болгъанын, ол заманда гитче болсакъ да, шарт ангылай эдик. Анабызны юлюшюн быстыргъа чулгъап, печ башына салдыкъ.

Къарындашчыгъым а, ётмек юлюшюн эки къолу бла тутуп, чам-чум эте башлады.

Бу кезиуде Алим дунияда кишиге да сукъланмай эди. Алай насыплы эди. Татыулумуду дегенимде да, жууапны орнуна башын къымылдатып къойду. Мен да алайда насыпны юсюнден биринчи сагъыш этген эдим. Кертиси бла да кесинги насыплыгъа санар ючюн нечик аз керекди. Болса да толу насып болур ючюн анабыз аурумай турурун, Одиссей атабыз да келирин сюе эдик. Насыпха дагъыда бир къауум зат керек эди. Ол да неди дегенде — эки жангы чурукъ, бир акъ кёлек, сора китаплары бла бир жаппа-жангы портфель. Дагъыда — тюрсюнлю карандашла бла бир альбом, бир аякъ

машина... э-э, узакъгъа кетдик ушайбыз да. Ол насып деген-нге уа кёп зат сыйына кёреме. Андан ары санауну къойдум.

Анабыз ишден къайтып, биз да анга саугъабызны бергени-бизде, ол къоркъгъан окъуна этди. Аны алырдан алгъа ана экибизни да бетлерибизге кезиу-кезиу тюрслеп къарады. Бол-са да кичисини зауукълу ышарыуу, къууанчлы бетчиги аны къоркъууун селейтдиле. Алай ишни болушун билгинчи, ол ётмек юлюшюне къатылгъан окъуна этмеди.

Не этерик эдик, былай да былай деп, хапарны жик-жиги бла айтып бердим. Къарындашчыгъым а хау, керти айтады деп тургъандан сора сёз къошмады.

Сыйлы китабыбыз къолубуздан кетгени ананы да мудах этген эди. Ол, ётмекден бир гитче бурхучукъну алып, аузуна салды, сора, туруп, терезеге жанлады. Аны арыкъ, къансыз жыякъларында кёз жашлары жылтырай эдиле. Мен а, аны не бла жапсарыргъа билмей, жалан да къолун сылап, тынгыла-гъанлай турдум.

VII

Школлада окъуу башланыргъа бир ыйыкъ чакълы къал-гъанда, тенгизчи хоншубуз битеу юйюбюзде жашагъан школчу сабийлени, энди барлыкъланы да жыйып, саугъала этди. Хар бирибизге бирер тефтер бла бирер къалам берди. Тефтерлени тенгизчи бир саргъылдым къагъытдан, бетлерин да кеси ызлап этген эди. Къаламла уа — къаты къамиш сапчыкълагъа къаты байланнган перочукъла эдиле.

Арыгъан-талгъан дегенни билмеген тенгизчибиз ол кюн окъуна хар сабийни анасы бла тюбешип, школгъа хазырла-ныуну юсюнден ушакъла бардырды.

Энди къалгъан кюнле бла кечеле манга бек узун кёрюне-диле. Алай хар озгъан кюн бла кече ол кёп сакъланнган ке-зиуню жуукълашдыра барадыла. Биринчиге барлыкъла энди орамда гюргюлюш этип айланыуну къойгъандыла. Аналагъа уа жангы къайгъыла чыкъгъандыла.

Эки жаппа-жангы чурукъ бла бир къысха женгил чиммакъ кёлекни анабыз къайдан эсе да терендан чыгъарып кийдирген-де, чачымы да ариу тарагъанда, мен кюзгюде кесим кесими таныялмай турдум. Къарындашчыгъым а, тёгерегиме айлана, кийимлериме, чурукъларыма да къолу бла тиеди. Мен бир кесек ёсюп, юсюмдегиле гитчерек болгъанлай, ала анга ёте-риклерин биледи. Сол себепден болур, хар кийимиме кесини затларынача къайгъыруучуду, кёлегиме кир къонса, не да женгин жыртсам, тоймесин юзсем, бек къайгъы этиучюдю. Жашны манга сукъланнган адети жокъду.

Мен уллу бола баргъаным сайын ол да кесини ёсе баргъанын биле эди.

Болса да, кюнлени биринде ол манга сукъланырча зат да болду. Тенгизчи хоншубуз манга Лермонтовну «Бородиносун» айтханда, ол назмуну битеуюнлей кёлден билирге къаст этдим. Бир эки-юч кере тамата шуёхум «Бородинону» манга къайтарып-къайтарып айтды. Кёлюмден билдиргинчи кюрешди. Назмуну бир-бир сёзлерини магъаналарын ангыламай эдим. Алай иш андамы эди.

Ахырында, назмуну аллындан ахырына дери, тирелмей, абынмай, кёлюмден айтханымда, устазым, жарыкъ ышарып, бармагъы бла башымы къакъды: «Бу тап ишленнген затчыкъгъа ушайды», — деди.

Анабыз бла Алимни да аны бла сейирге къалдыргъанма. Тёртжыллыкъ жашчыкъ да манга аны ючюн сукъланнганды.

Биринчи сентябрь жетгенде, бизни узун вагоннга ушагъан юйюбюз, битеу эл да Андижан базарына ушап къалдыла. Арбазла, жолла школгъа атланнган сабийледен бла аланы ашыргъан тиширыуладан толдула.

Биз бери келгенли, чемоданны терениндан чыкъмай тургъан гюлмендисин да къысып, анабыз мени школгъа элтип барады. Жаныбызда уа къарындашчыгъым жёбелей келеди. Халына кёре школгъа мен баргъан угъай, ол баргъан сунар эдинг. Китап-къалам жюгюмю да ол элте эди.

Темир жол станция бла элчикни чеклери — уллу сууду. Аны юсю бла кёнделен тартылгъан кёпюрден ётгенлей, станция, школубузну чиммакъ акъ юйю, арлакъда уа гитче шахарчыкъ кёрюнедиле. Бирле анга шахар дейдиле, бирле уа бош посёлкачыкъ деп къоядыла.

Школда да жашла окъуйдула. Къызчыкъланы школу уа башха жердеди. Ол жыллада нек эсе да аллай адетле бар эдиле. Жашла бла къызла энчи окъуй эдиле.

Къууанчлы жыйылыудан сора къонгуроу зынгырдады, биз да бояу ийислери алыкъын кетмей тургъан парталагъа олтурдукъ. Мени хоншум а бир омакъ кийиннген, къызыл ингиликли, тёгерекбет, бурмачач жашчыкъ. Ал кезиуде, менден мажалыракъ кийиннгени ючюнмю болур, анга уллу бюсюремедим. Болса да, артдаракъда жашчыкъ жарашыулулугъу, халаллыгъы бла да бирсиледен айырмаракъ болгъанын эслеген эдим.

— Кел, танышайыкъ,— деди бурмачач, жангы бишген локъумчукъча жумушакъ къолун узата.— Мени атым Валерады.

Танышдыкъ, кишилеча къаты къол тутушдукъ.

Биринчи переменада окъуна ол жылтыраукъ, асыры жангыдан къыж-къыж эте тургъан портфелинден желим къа-

гъытха чулгъаннган конфетлени чыгъарды да, мени сыйлады. Мен арсар бола алдым. Кертисин айтханда, мен конфет ашамагъанлы иги кесек заман бола эди. Валера берген а бош ол «миняла хоразладан» угъай — ариу ийисли мор шоколад эди.

Кюнле да бара, биз да бош тыякъчыкъладан башласакъ да, аз-аздан жаза, тергей да тебиредик. «Орус тил» деген кемем да тенгиз тюзюнде гитче, уллу толкъунланы да хорлай, мен сюйгенча терк бармаса да, алгъа таукел бара эди. Тенгизчи хоншубуз а, бирси класслада окъутханлыкъгъа, мени бла орус тилден ушакъла бардырыргъа заман табыучуду. Энди мен «действительно», «замечательно» деген сёзледе абынмайма, жашланы кюлдюрмейме.

Болса да, бир жол мен жашланы бир башха зат бла кюлдюрдюм. Алай ол кюлкюню арты манга осал бла бошалыргъа аздан къалды. Иш а былай болгъан эди.

Бизни артыбызда олтургъан жашчыкъ, мени переменада тохтатып, сен не эте билесе деп сорду.

— Къалай не эте?

— Ма, сёз ючюн, былай эте билемисе? — деп, кёз къабакъларын чюйре айландырды.

— Мен а,— дедим,— къулакъларымы къымылдата билеме.

— Ётюрюк айтаса! Къымылдатчы!

Ол осал ишге къайдан юйреннгеними кесим да билмей эдим. Алай, сабийлени кюлдюралгъаным хычыуун кёрюнюп, арбаздагъы тенглерими алларында къулакъланы аяусуз къымылдатыучу эдим. Бир жол анабыз ол ишчигим ючюн къаты жетдирген эди.

Жашчыкъ, асыры кюлгенден кёз жашлары жылтырай, классха кирди да, мени «фахмуму» юсюнден бирсилеге да билдирди. Энтда да къымылдатчы дерге къалдыла. Мен угъай демедим. Жашла кюледиле, къууанадыла. Мени уа нем къорайды. Кюлсюнле, къууансынла.

Алайына устаз къатын кирди. Олтурушдукъ жерлерибизге. Орус тилден дерс эди. Устаз соруну менден башлады. Билгенимча жууап берирге кюрешдим. Бир къыйын соруугъа жетгенде уа, асыры терен сагъышха кетгенден, къулакъларымы къымылдатып ийдим. Классха кюлкю къабынды. Кимден да бек а ол кёз къабакъларын чюйре айландыра билген жаш кюледи. Кюлмеген жалан да Валера эди.

Устаз ачыуланды, алай жукъ билалмады.

— Не болгъанды? — деп, ол бегирек кюлген жашха жанлады.— Къысталлыгъынгмы келеди?

— Къулакъларын къымылдатады да, аны ючюн...— деди ол, кюлкюсю жилямсырагъын ауазгъа кёчюп.

Устаз манга жууукъ жанлады да, кёзлюклерини башы бла

мени къулакъларыма кезиу-кезиу къарады. Андан болур эди, бу палах къулакъланы отча къызгъанларын сеземе.

— Мюйюшге бар,— деди устаз къатын, шош айтса да, къаты ауаз бла. Бардым, сюелдим. Алай дерсден хайыр болмазлыгъы белгили эди. Битеу класс менден кёзлерин айырмай къарай эдиле. Алайына къулакъларым кеслери алларына къымылдапмы къалдыла, огъесе сабийлеге алаймы кёрюндю, жангы кюлкю къабынды. Устазыбыз, башха амал тапмай, мени классдан къыстады, тамбла ананг бла бирге келирсе деп къойду.

Шош коридор бла барама, ачыу а ичими кюйдюреди. Не амал этсин адам.

Школдан чыкъгъанлай, юйге бармай, базар таба буруллум. Тюненеден да къалгъан ууакъларымы сомума къошсам бир жарагъан самса алыргъа боллукъма. Не жюзюм.

VIII

Ыйых кюн болмагъанлыкъгъа, базар ишин бардырады. Дуния — кёгет, жемиш. Узун столлада алма, кертме, сары айвала, кёксюл-къаралдым жюзюмле, зугул хууанла, къашхасырт харбызла. Айланама, жюрюйме. Бир юзбекли къарт киши, къынгыр жюлгючюн да чыгъарып, аллыма жанлады.

— Кел, балам, башынгы жюлюйюм.

— Нек? — дедим, артха атлап.

— Къалай нек, бала? Бу къызыуда чачынгы, бу къара чачынгы жюлютмей айланыргъа жараймыды?

Мен артда билген эдим, къарт юзбекли кишиле жашчыкъланы башларын хакъсыз жюлюучю эдиле. Сууап болады деп.

Не болса да бу акъсылмыйыкъ парикмахерден къачдым. Ол а ызымдан, башын булгъай, сейир эте къарай къалды.

Базардан кетеригим келмей, сатып алгъан жюзюмлерими да ашай, къолан-молан сатырланы аллары бла айланама. Жууугъуракъ жанласам, сатыучула къашларын тюйюп къарайдыла.

Бир ариу жюзюм къалауну артында бети да паранжа бла жабылып тургъан бир тиширыу сюеледи. Бети артал да кёрюнмейди. Мен а ол къап-къара паранжаны бирси жанындан мен да алай кёрюнмеген сунуп, бек жангылдым. Мен аны кёрмегенликге, ол, аны артда билген эдим, мени да, кимни да бек шарт кёре эди. Ол себепден, мени къолум жюзюмге узалгъанлай, паранжаны жанындан чартлап чыкъгъан акъ къол, базман табакъны алып, тёппеме къыздырды. Ачып ачытханы болмады, алай багъыр табакъны тауушу уа гау-гуу этип, толкъун-толкъун болуп, базар майданына жайылды. Жюзюмлени иеси дагъыда къошаргъа боллугъун сезип, къача тебиредим.

Алай мен базарны къабакъ эшигине жете-жетмей, бир къаты къол билегимден къысхач бла тутханча тутду. Болса да ол киши, ышара, ариу шош ауаз бла, мени билегими бошларакъ этип айтды:

— Сен менден къоркъма, жашчыкъ.

— Мен... мен кишиден да къоркъмайма,— дедим, билегими бошайтып къачаргъа хазырлана.

— Тохта. Келчи, алайчыкъгъа барайыкъ да, мен сени бир сейирлик амалгъа юйретейим.

Бу сазбет, уллу ёсюмлю кишини юсюнде къолан кёлеги, кёксюлдюм гетен кёнчеги, аякъларында уа женгил чарыкълары. Кеси да, мени бла да сёлеше тургъанлай, тёгерегине сакъ къарай эди. Уллу къарагъачны тюбюндеги шинтикчикге олтуруп, мени да жанында олтуртду, гитче чемоданчыгъын да эки аягъыны ортасына салды.

— Жашчыкъ, сен уручулукъ ишни къой. Ол аман ишди...

— Мен уручу тюйюлме. Мен бош, алай...

— Охо, алай окъуна болсун. Мен ангылагъандан, сен эсли жашса. Атанг-ананг бармыды?

Ишни болушунлай айтдым.

— Ма кёремисе. Сен юйюрде эм тамата кишисе. Алайды да, ананга болуша турургъа керексе. Мен санга байтамал иш табайым. Ыразы эсенг. Ма бу чемоданчыкъны кёремисе? Мында хазыр папиросла бардыла. Онушар-онушар къысылып. Барысын да сатсанг, багъасыны тёртден бири — сениди. Хар кюнден юч-тёрт тюмен ишлеяллыкъса.

— Сен а къайдан алгъанса быланы? — дедим, папирос къысымчыкълагъа, аланы иелерине да кезиу-кезиу къарай.

— Мен... мен тютюн фабрикде ишлейме. Бизге быланы саугъа халда бередиле. Ичигиз деп. Мен а ичмейме.

— Да кесинг нек сатмайса да?

— Уалан, не къужур затса сен,— деди киши, ауазын кётюрюп.— Манга, уллу кишиге, быллай иш жарашмайды, ушамайды. Сен а жашчыкъса. Аны ючюн санга киши жукъ айтырыкъ тюйюлдю.

Мен сагъышха къалдым. Кертиси бла да, дедим, быланы — бу папирос къысымланы да сатып, алгъан ахчама да жюзюмле алып, юйге элтсем не хатасы барды.

Онушар-онушар къысымны къагъытха чёргеп, базар эте тебиредим. Ол киши уа былайда терек тюбюнде олтургъанлай къалды. Ишим мен умут этгенден эсе иги да терк бара эди. Суу сатхан, газетле сатхан жашчыкъла базар тюбюнде аз тюйюл эдиле. Ала, чайниклери бла кружкаларын зынгырдата, газетлерин ётген-сётгенлени алларында шыхар-шухур этдире, терлегенлери бара къычыра эдиле, товарларын махтай эдиле.

Мени товарым да иги сатыла эди. Бирле артыкъ апасыла

да бере эдиле, бирле башымы сылап да кете эдиле. Бир къартайгъан киши уа къашларын да тюйюп къарады.

— Кесинг а тартамыса? — деди.

— Угъай, мен быллай затла бла кюрешмейме.

— Аперим. Школда уа окъуймуса?

— Хау,— дедим, алай классдан къысталгъаным бла тамбла ары анамы да алып барлыгъым эсиме тюшгенде, тамагъым къургъакъсыды.

Папиросланы иеси ишиме ыразы болду. Ахчаны узатханымда, санап, юлюшюмю берди. Жангыдан базарны теренине ташайдым.

Алайына, туурамдан къарап, жукъ айтмай, алай къашларын тюйюп, башын да булгъай тургъан бир кишини кёрдюм. Тенгизчи хоншубузну аллына къууанып бардым. Алай ол манга къууанып тюбемеди.

— Дерследе нек тюйюлсе? — деди ол ачыуланнган ауаз бла.

— Къыстап ийгендиле.

— Не зат ючюн?

— Къулакъларымы къымылдатханым ючюн.

— Ол дегенинг? — деди тенгизчи, кюллюгюн тыя.— Сен, айып этме айтханыма, эшекми болгъанса?

Ишни болушун айтып ангылатдым. Сатыу ишими юсюнден да толу хапар бердим.

— Санга бу жумушну буюргъан киши бла мени да танышдырчы.

— Бу жаш санга жалчы тюйюлдю, муну уа кесинг сат,— деп папиросларымы къалгъанларын тенгизчи шуёхум терек тюбюнде олтуруп тургъан кишини юсюне атды.

— Сен кимсе, атасымыса муну? — деп жеринден туруп, ол киши тамата шуёхума чамлана башлады.

— Ол сени ишинг тюйюлдю, аман саудюгерчи. Кёремисе аны...

— Сен неле дейсе? — дегенни айтып, папиросланы иеси тенгизчини жагъасына узалды, кёзлери да бир огъурсуз жылтырай, жыякъ сюеклери да къымылдай.

— Къой, шуёх, бу сабийни къатында тартышмайыкъ. Айыпды. Ариулукъ бла тилейме...

— Мен сени бирси бутунгу да къыркъырма, аллай-быллай,— деп, аман сёзлени да айтып, тютюнчю киши тенгизчини билмей тургъанлай аягъы бла тобугъуна урду. Тамата шуёхум, артха сюрюше, ачыгъандан тюп эрнин къапды. Алай аны ауур жумдургъу быгъынына тийгенде, тютюнлени иеси ых дегенден сора жукъ айталмай, бюгюлюп, чулгъанып, мени аллыма тюшдю.

Тенгим аны ёрге кётюрюп, шинтикчикге олтуртду, къара-

гъачха тыяндырды. Оздурупмуд да ийдим деп, бетине да къарады.

— Былай тура тур да, тирилсенг юйюнге барырса. Алай тенгизчиле бла уа жагъалаша турма. Эки бутлу болсала да. Охому, шуёхум?

Огъурсуз киши, бир кесек жайыгъып, ох-тух эте къалды. Биз юйюбюз таба кетдик.

— Сен айып этме, жаш болсанг да,— деди ол, бир кесек баргъандан сора.— Мен тюйюшню сюймейме. Былайда уа тёзалмай къалдым. Сени хатангдан.

Мен а тынгылауну басханлай келеме. Таматаны аллында терслигими ангылай эдим. Алай не этгин.

— Анангы жюрегин къыйнама. Устаз бла мен сёлеширме. Бу къулакъланы къымылдатыуну къоймасанг а, экисин да кесип алып, итлеге атарыкъма. Алайчыгъын унутма, къарындашчыгъым. Сёз беремисе?

— Береме,— деп таукел айтдым.— Мени ючюн тюйюшюрге тюшгенинг ючюн сен да кечгинлик бер.

— Мен да береме,— деди шуёхум къанжал тауушлу ауазы бла.

Тамата мени «саудюгерчилигими» юсюнден анама билдирмезге айтхан эди да, мен энди бир кесек ырахат болгъан эдим.

Экинчи кюн, устазыбызгъа бирсиледен алгъаракъ тюбеп, башымы да ийип саламлашдым. Ол да, жарыкъ ышарып, салам берди.

— Бар классха. Тюненеги дерсни жангыдан сорлукъма. Хазырланып тур.

IX

Кюнлени биринде Валера мени юйюне чакъырды. Жашилге боялгъан къабакъ эшикни жанында гитче эшикчик бла киргенибизлей, бурнума бир ариу ийисле урдула. Эки жаны акъ ташла бла сырылгъан жыяу жолчукъну жанында бир сейирлик гюлле чагъадыла.

— Бу розаланы анабыз ёсдюргенди. Быллай гюллеге башха жерде тюберик тюйюлсе.

— Гюлле бек ариудула, алай анагъызны андан сора иши жокъмуду да? — дедим мен.

— Ишлеген атабыз этеди. Ол уллу къуллукъчуду. Инженерди. Бу уа бизни юйюбюздю.

Къабыргъалары кумаллак бла, жюзюм терекле бла тышланнган бу къолайлы юй, уллу терезелеринде ингирги кюнню тыякъларыойнай, м ында жашагъанла уллу къыйналмайдыла дегенча, ёхтем сюелє эди.

Алай мени бек сукъландыргъан башха зат болду. Ол уллу отоуну терезесини аллында сары лимонлары салынып тургъан терек, не да ариу накъышлы шинтикле бла жылтыраукъ стол тюйюл эди. Уллу къабыргъаны тюбюнден башына дери тизилген тапкалада — дуния бла бир китап. Бу библиотека атабызныкъын окъуна оза болур эди. Дунияда барымы-жогъуму да унутуп, бу айтхылыкъ байлыкъгъа тамашагъа къалып къарайма. Алайына, кёзюм къарангы этип, тамагъым къургъакъсып, шинтикге чёкдюм. Билмей тургъанлай, кёз аллыма ол юй артында кюе тургъан китапла келип къалдыла. Ол бизни библиотекабызны отдан къутхаргъан устаз къыз да. Келирге айтып, келмей къалгъан къыз. Китапланы иеси — бизни Одиссейибиз — фронтха кетген атабыз да...

Эсгериуле башымы буз жаугъанча тюе эдиле.

Бу тенг жашчыгъым да энди манга башхача кёрюне эди. Ол манга не ариу айтса да, Валера асыры бай да, насыплы да жаш эди, мен а...

— Жашчыкъны нек сыйламайса? — деди анасы Валерагъа. Бу толу санлы тиширыу, окъа ганибалары жылтырагъан халатыны тюймесин эте, бирси отоудан чыкъды. Ол, алтын тишлери жылтырай, мени имбашыма къатылды.— Олтур, жашчыкъ. Мен а бусагъат сизге чай келтирейим.

— Сау бол, мен ач тюйюлме,— дедим. Алай Валера, мени стол артына тийишдирип, кеси да бирси жанында олтурду. Биз бирер бал къалачны алгъанлай а юйге Валераны атасы да кирди. Ол экибиз бла да жарыкъ саламлашды, сора, пиджагын тешип, чачын тарай башлады. Бу уллу ёсюмлю киши бир кесек арыгъаннга ушай эди. Алай, къолларын жууып келип, стол артына олтургъанда, манга да, эски танышынача, кёз къысып, жарыкъ ышарды.

— Къалайсыз, жаш къауум, окъуу иги барамыды?

— Хау барады,— дегенден сора сёз айтмадым.

Ол да, столда жау орундан бичакъ бла жау алып, ётмекге сюртдю да манга узатды. Валерагъа да алай этди. Чай келгенде уа, бизге да эс бурмай, чайын ичип башлады.

Бу къолайлы юйде болмагъан зат жокъ эди. Къабыргъада ариу накъышлы кюйюзле, алаша столчукъда бир уллу радиоприёмник, шкафларында алтын суратлы аш адырла. Бу къадар сейирлик зат мени башымдан энишге басханча, ырбыннга тыйгъанча кёрюне эди. Аллыбыздагъы бал къалачланы барысын да кесим окъуна ашап чыгъаллыкъ эдим. Алай Валера алыкъын бирин да тауусалмай тура эди, мен да анга къарагъанлай.

— Библиотекагъызда Гомерни «Одиссейи» уа бармыды? — деп сордум тенгиме, бу къадар байлыкъны бир жетишимсиз жерин табар мурат бла.

— Гомер? «Одиссей»?— деп, Валераны атасы башын кётюрдю, чай къашыгъын а кружкачыкъны къатына салды.— Жокъду бизде ол китап. Кесинг а кёргенмисе ол китапны?

— Хау,— дедим.— Мор сахтиян тышы бла, алтын харфлары бла, кёп суратлары бла да.

— Сизде уа бармыды? — Бу киши манга алай сейир этип соргъанына кёре китапладан ангылауу болгъаннга ушай эди. Да болмай а! Быллай библиотекасы болгъан адам. Алай аны сорууу мени артал абызыратды. Мен аллай сорууну сакъламай эдим.

— Барды. Бар эди...— дедим, ётюрюк айтыргъа да аздан къоюп.

— Къайры этгенсиз да? — деп, киши имбашыма къатылды.

— Ётмекге алышханбыз. Бир ётмекге.

Валера да, атасы да мудах болдула. Жукъ айтмадыла.

— Атанг а къайдады? — деди Валераны туурабыздан къарап тургъан анасы.

— Атабыз урушдады. Алай ол келликди. Бир кесекден. Уруш бошалгъанлай. Анам а мамукъ сабанлада ишлейди. Къарындашчыгъым Алим а — юйде.

Валераны атасы, башын булгъап, терен ахтынды.

— Сен а фронтха бармагъанмыса? — деп ийдим юйню иесине.

— Мен сюйюп барлыкъ эдим...— деди тамата, бир кесек сагъыш да этип.— Алай иймегендиле.

— Бизни бир иги хоншубуз барды да, ол тенгизде сермешгенди. Бир буту жокъду, алай ёшюню уа орденледен толуду.

— Орденлери бизни атабызны да барды,— деп къошулду ушакъгъа тынгылаукъ Валера.

— Урушха бармай къалай алгъанса да? — дедим, Валераны сёзлерине иги да ийнанмай.

— Билемисе, жашчыкъ, фронтдан сора да бардыла къаты ишчикле болгъан жерле. Биз аны юсюнден артда, бир талай заман ётгенден сора сёлеширбиз,— деп, Валераны атасы пиджагын кие башлады.

Ол кезиуде анасы жашчыкъны бирси отоугъа чакъырды. Киши да кетип, кесим къалгъанда, биягъы библиотекагъа жанладым.

Бирси отоудан а даулаш эшитилди:

— Ол иги жашды! — деди Валера.

— Аны ким биледи. Мен санга айтханма да дунияны юйюме жыйгъанны къой.

— Биз бир партада олтурабыз!

— Къалай болса да, мен аны нек эсе да жарагъалмадым. Айтханымы эшитдингми?

Быллай ушакъны эшитгенде, къаным башыма чабып, не этерге билмей, амалсыз болдум. Алай, барып, шинтикге олтурдум. Анабыз бир булка алып ашарса деп берген сомлукъларымы хуржунумдан чыгъардым да, чай ичген кружкамы жанына салып, юйден арсарсыз чыкъдым. Жашил къабакъ эшикге жетгенлей, Валераны ауазын эшитдим.

— Тохта! Тохта! Къайры сызылып бараса! — Жаш, ызымдан жетип, женгимден тутду.

— Мен энди сизге келлик тюйюлме. Сиз... сиз буржуйласыз.— Ушакъларын эшитгеними Валера, эшта, сезген болур эди. Башын энишге бошлап, шош айтды:

— Анабыз бир кесек былай... тыш адамлагъа гур-мур болуучуду. Сени аны ючюн кёлюнге тиймесин. Ма, ахчаларынгы да хуржунунга сал.

— Ананг алай болсун, атанг а, санлары да саулай, фронтда нек тюйюлдю?

Валера сагъышха къалды. Сора, мени жолдан бир жанына тартып, бетиме тюрслеп къарады.

— Мен санга ийнанама, сен да манга ийнан. Эшитгенинги кишиге айтмазгъа сёз беремисе?

Мен ауара болдум.

— Ийнана эсенг алай нек сораса? — дедим ахырында.— Манга он жыл бола турады. Анча жылны ичинде мен бир кишини тасхасын айтмагъанма.

— Алай эсе — тынгыла. Атам буржуй тюйюлдю. Фронтха уа аны кертиси бла да иймей къойгъандыла.

— Нек иймегендиле?

— Ол заводда ишлейди. Атсыз заводда. Уллу инженер болуп. Андан сора уа жугъун да билмейме. Юйге бир бирледе бек арып келиучюдю. Бир бирледе уа: «Урушну бек къаты жерине да барыр эдим бу ишден эсе»,— деп да айтыучуду.

— Сен кертими айтаса? — дедим.

Валера, алайына, хуржундан бир гитче жюлгюшчюкню чыгъарып, къол тышына чанчды. Къолу къанап башлады.

— Энди ийнандынгмы? — деди.

— Ийнандым...

— Ма алайды. Сен а «буржуйласыз, буржуйласыз»... Биз тенгле болургъа керекбиз. Тенгсиз, ахшы тенгсиз жашау жокъду. Аны атабыз айтханды. Ол аман адам тюйюлдю. Сени манга сукъланнганынгы билеме. Сени атанг да сау-саламат къайтырын бек сюеме. Тенгимсе да аны ючюн. Ангыладынгмы?

— Ангыладым. Охо, мен кете барайым ансы, къарангы бола башлагъанды. Анабыз къайгъы эте болур.

— Сау къал! Тамбла тюбеширбиз.

— Сау къал.

Болгъан ишлени юсюнден мен да анабызгъа, не тенгизчи шуёхума айтмагъан эдим. Хар чынтты жашны бир тасхасы болургъа керекди. Аны бирсилеге айтырыгъынг не бек келсе да айтмай тёзалсанг а — ол да кишиликди. Аны акъыллы Валера айтханды. Бизни шуёхлугъубуз бузулмагъанды. Юйюне бармазгъа къаст этдим, алай школда уа бек татлы тенгле болгъанлай къалдыкъ.

X

Тенгизчи хоншубуз бла терк-терк тюбеше туруучубуз. Ол сабийлени бек сюеди. Юйюне чакъырып, тешикли къалачла бла, чай бла да сыйлаучуду. Уруш хапарланы бек сейирликлерин да ол айтыучуду. Дагъыда сейирлиги уа — ол аскерчи тенглерини жигитликлеринден не кёп да айтыр, кесини ишин а къалай эсе да жашырып, не да «биз алай этдик, алай болдукъ...»

Мен а бир жол соруп къойдум.

— Биринчи орденинги хапарын айтчы. Аны не зат ючюн бергендиле?

— Болгъан эдиле бир ишле.— Тенгизчи, кёзлерин да къысаракъ этип, эсгериулерин анда излегенча, терезеге къарады. Биз а сакълайбыз.— Бийлегенди душман бир жерчикни, къоймайды алгъа атларгъа. Тобу-огъу да кёп, ол жерни уа кечекюн да илишаннга алгъанлай турады. Аны хатасындан биз да, ызыбыздан келген аскерчиле да алгъа атлаялмайбыз. Душман къаты къоруулагъан жерни алмай жарамазлыгъын билебиз, алгъа барыргъа уа къоймайды. Ызыбыздан келлик аскерчиле бизни къауум — десантчы къауум болгъанын биледиле, бизни жол ачарыбызны сакълайдыла. Юч-тёрт да ёшюн уруш — къыймат жокъ. Душманны топлары бла пулемётлары къаты от ачадыла. Амал табаргъа уа керекди.

Ахырында, насыбыбызгъа, бир къалын туман келеди. Кёкню, жерни да басды. Эй-хей жашла, дейди ол заманда командирибиз. Энди не ёлюу, не къалыу. Туман бизге болушлукъгъа келгенди. Къайыкъларыбыз бла ол душман алып тургъан жарым айрыкамчыкъгъа ётюп, бир зат этмей амал жокъду.

Шош барабыз. Не жер, не кёк кёрюнмейди. Иги кесек баргъандан сора командирибиз сагъатына къарап айтды: беш минутдан тенгиз жагъагъа жетерге керекбиз. Ол да аны айтханы, аллыбызда кёк бла жер, тенгиз да ала бла бирге къалтырап башлагъаны. Аланы бизни артиллеристлерибизни топ окъларыды тепдире эдиле. Бизге жумушубузну толтурургъа тынчыракъ болур ючюн деп, душманны юсюне къаты от ачылды. Бир кесекден а биз да, къайыкъладан секиришип, суу жагъасына тюшдюк. Танг аласына туман да седирей те-

биреген эди. Тенгиз десантны кёргенде душман бютюн да къаты къазауатха къалды. Ол да биле болур эди бизни артха кетер умутубуз болмагъанын. Ёшюн уруш тёрт да сагъатны барады. Фашист траншейлеге къутулгъаныбызда уа кёбюсюнде бичакъла бла автомат къалакъла къолда ойнадыла. Ол къыйын сермешде кёп ахшы тенгибиз жоюлгъан эди. Биз хорлап, ызыбыздан келген аскерчиледен уллу махтау алгъан эдик, алай мындан бир сагъат алгъа ауазларын, кюлгенлерин эшите тургъан тенглерингден айырылгъан ёмюрлюк бушуу болуп къалады.— Таматабыз, къашларын тюйюп турду да, бир кесекден а, ышарып: — Алайды, къарындашларым. Болса да уруш энди кёп бармай бошаллыкъды. Андан сора уа аллай жашау, аллай зауукълу, татлы да жашау башланыр. Сиз да уллула боласыз, дунияда уа — тынчлыкъ, ырахатлыкъ...

Биз айтхылыкъ тенгизчини хапарларына танг атхынчыннга дери окъуна тынгыларгъа хазыр эдик. Алай ол, хуржун сагъатына къарап, жеринден турду, ызы бла биз да турушуп, юйлерибизге кетдик. Тышында уа бийикде кёкню биринчи жулдузлары жана, узун акътереклени чапыракълары да шууулдай, битеу да дунияда бир тюрлю уруш, бир тюрлю къазауат болмагъанча, аллай шош ингир эди.

Къыш башланнган кюнлени биринде анабыз бир да болмагъанча къууанып келди. Къолунда уа, башха тюйюмчеклери бла бирге — тёгерек чулгъам.

— Бу затланы ары салчыгъыз, балачыкъла. Муну уа тапчыкъ чулгъап букъдурабыз.— Къагъыт аны сыйлы грамотасы эди. Мамукъ сабанда махтаулу ишлегени ючюн.— Мындан а жарагъан хычинле этебиз.— Чулгъамладан бири сары жау эди, хуржунда уа — чиммакъ-акъ къалачлыкъ ун.

Ол ингирде биз исси хычинледен сюйгенибиз чакълы ашадыкъ. Къарындашчыгъым а бирин, къагъытха чулгъап, жастыгъыны тюбюне салыргъа окъуна умут этди. Алай мен аны сыйырып, дагъыда бирин да къошуп тенгизчи хоншубузгъа элтдим.

Тамата хоншулукъну уллу ыспас этип алды, бек махтап ашады. Отоуундан чыгъа туруп а столуна кёз жетдирдим. Къарасам — мени, мени десем да бизни ол ётмекге алышып берген «Одиссейибиз». Аны эслегеними тенгизчи да кёрдю, алай жукъ айтмады. Жалан да бир хыйлалы ышарып къойду. Мен энди окъуй да биле эдим. Болса да китапны тилемедим, ызыма бурулуп, арсарсыз чыгъып кетдим.

* * *

Окъуу осал бармайды. Анабыз хар кюн сайын дефтерлериме къараучуду. Иги белгини кёрсе уа, бек жарыкъ болуп, башымы сылаучуду. Алимчик а суратла этиучю альбомума бек сюйюп къарайды. Анда уа — башларында да «бескозыркалары» бла базыкъбоюн тенгизчиле. Сора тенгиз урушла. Ма жулдузлу кемечикни тобуну быргъысындан от чыгъады. Къара жорлу кеме уа, эки сынып, болгъанны тютюннге алдырып, суу тюбюне кете башлагъанды.

Жаз башы дуниягъа жашил тюрсюнюн алдырып келгенди. Мароко терекле бла къарагъачла школгъа баргъан жолубузну жасайдыла. Ары жетгенлей а, арбазыбыздача битген акъ терекле, школну юйюнден да бийикле болуп, жашил чокуйлары аз къымылдай, сатыр болуп сюеледиле. Къанатлыла да аланы къалын бутакъларында уяларын салгъандыла.

Салкъын кюнле терк окъуна къызыугъа айлана тебиредиле. Энди школгъа жалан аякълай окъуна барыргъа боллукъду. Чарыкъларыбызны биргебизге элтебиз. Школну арбазына жетгенлей а, аякъларыбызны алайчыкъда баргъан илипинчикде жууып, чарыкъланы да кийип, класслагъа алай киребиз. Юйге къайтханда уа, биягъы жалан аякъ болуп, хычыуун жылы къумну малтай, алай келиучюбюз.

Быллай кюнлени биринде уруш хорлау бла бошалгъаны-ны къушкъанат хапары битеу да элчикге бирден жайылды. Юйюнде олтургъан адам жокъду. Халкъ арбазлагъа, орамлагъа тёгюлгенди. Адамла бири бирин къучакълайдыла, тепсейдиле, жырлайдыла. Кимле кюледиле, кимле жиляйдыла. Адамла асыры къууаннгандан да жилягъа боллукъларын биринчи кёргенимди. Радиолары болгъанла радиоларын ачыкъ терезе ауузлагъа чыгъарып, къууанчлы хапаргъа жангыдан-жангыдан тынгылайдыла, репродукторланы къара табакъларындан эшитилген тартыула къууанчха да къууанч къоша зынгырдайдыла.

Бизни арбазда жашагъанла бютюн да бек тенгизчибизни тёгерегине басынадыла. Ол да, кюнню иссилигине да къарамай, къара ысхарла бушлатын кийип, битеу орденлерин-майдалларын тагъып зынгырдата, хар аны къучакълагъанны биринчи кёргенча, кенг къучагъына сюйюп къысады.

— Чыгъар, тенгизчи, къобузунгу! Теркирек чыгъар!— деди бир омакъ кийиннген къызылбет къатын, кёзлерин къол жаулукъчукъ бла сыйпай.— Мен тепсемегенли тамам тёрт жыл болады.

Халкъ тепсейди, жырлайды. Анабыз а энди мудахды. Мудахла андан сора да бар эдиле. Болса да дуния къууанчы жерни, кёкню да алгъаннга ушайды. Бир-бир къарт къатын-

ла уа уллула бла бирге къууанч этген сабийлеге къатхан къалачла, ууакъ ахчала юлешедиле.

Тенгизчи жаш, тепсегенле арып башлагъанларын эслеп, бир жырны согъуп жырлады. Ызы бла — башына окъ тийип ёлген тенгизчи жашны, Севастополну юслеринден жырланы айтды. Ахырында уа — биягъы «яблочко».

* * *

Окъуу жыл да ахырына жуукъалашды. Сабийле, аналары да, онгларына кёре ариу кийинишип, школну залына жыйыла тебиредиле. Алай, халкъ сыйыналмазын кёрюп, директор жыйылыуну арбазда бардырды. Тамата классда окъугъан жашла, къарап-къарагъынчы, узун шинтиклени тышына чыгъардыла, спорт майданчыкъда тиздиле, уллу стол юсюне да къызыл жабыу жайылады. Стол артына директор бла бирге тенгизчи шуёхум, бирси устазладан да экеу олтурдула.

Къысха докладны ызындан окъуу жылны иги белгиле бла бошагъанлагъа грамотала, ала бла бирге уа тюрлю-тюрлю саугъала да бере башладыла. Тизмени окъугъан директорду, саугъаланы берген ӡ историядан окъутхан устазды.

Китапла, тюрсюнлю карандашла грамотала бла бирге бериледиле.

Мени кезиуюм жетгенде, тенгизчи тамата грамота бла бирге тюрсюнлю карандашланы бир къолу бла, газет бла тышланнган бир китапны уа бирси къолу бла узатды.

— Муну уа — кесими атымдан,— деп, китапны алай берди.— Окъуп чыкъсанг, артда кенгеширбиз. Насыбынг тутсун, къарындашчыгъым.

Грамота бла карандашланы анама узатып, китапны ачама... Башымы кётюрюп, устазгъа къарадым. Ол а, узакъдан жарыкъ ышарып, кёз къысды, къоллары бла уа «хар не да тапды» дегенча, белги берди.

Моргъулдум сахтиян бла тышланнган, алтын харфлы сыйлы китабым къолума къайтханы мени бир кесек абызыратхан окъуна этди. Алай уллу къууанч тамагъымда тугул болуп тохтагъанды. Грамотаны, бирси саугъаланы да унутханма. Жаннган отдан сакъланнган, ётмекге алышыннган «Одиссейим» кесиме къайтханды.

Мени къууанныганымы кёрюп, менден да бек анам къууанныганчады.

— Энди, жашчыкъ, китабынгы иги сакъла, ариу жюрют, бир затха да алышма. Охому?

— Кесим окъурукъма,— дедим.— Бизни кёп китабыбыз боллукъду. Уллу библиотекабыз. Атабыз келсе сейир этерча.

Темир жол станциячыкъгъа хар кюн сайын жашил поезд-

ла келедиле. Хар кюн сайын ол вагонладан фронтчула тюшедиле, ахлулары-жуукълары уа аланы тёгерегине басынадыла. Элде къурманлыкъ этилмей, бир уллу къууанч болмай, хазна кюн ёте болмаз дерчады. Ингир сайын тенгизчи шуёхубуз, къарагъач терекни тюбюндеги шинтикчикге олтуруп, Севастополну юсюнден, башындан жаралы болгъан тенгизчини юсюнден жырлайды, ахырында уа «яблочкону» согъады.

Биз, сабий къауум а, уллу сууну кёпюрюнден станция таба къарайбыз. Жигит Одиссей не кёп къыйынлыкълагъа тюбеген эсе да, къоркъуулу жолоучулугъундан сау-саламат къайтханды. Бизни Одиссейибиз да кюнлени биринде ол жашил поезддан тюшер. Биз алай болурун бек сюебиз. Бек сюйген затынг а болмай къалмаучуду.

XI

Орамны бирси жанындагъы жыяу жолчукъгъа ётгенинглей, бир башха дуниягъа ётгенча болуп къаласа. Бери жаны — бизни узун юйюбюз бла анга ушагъан, заманны желлери талагъан къолайсыз баракла болгъанлыкъгъа, бирси жаны омакъ жашил эшикли, бийик хуналы къолайлы мекямланы жериди. Хунала башлары уа шинжили темир чыбыкъла бла сырылыпдыла. Орамны битеу да узунуна аллай юйле бла жашил арбазла, терек бахчала тизилипдиле. Хар эшик сайын а, кими къанжалда, кими уа бош жашил къангаланы юслеринде акъ бояу бла ариу жазылгъан сёзле: «Сакъ бол, арбазда огъурсуз ит барды!»

Тюзюн айтханда, ол сёзле къуру сакълыкъгъа чакъырмайдыла, ётген-сётгенни къоркъутургъа жазылгъандыла ансы. Аны билмеген ким барды. «Бери кирме, байлыгъыбызны кёрме, ырысхыбызгъа къатылма!..»

Кертиси бла да аллай арбазлада бир да болмагъанча огъурсуз итле бардыла. Аякъ тауушланы эшитгенлей окъуна ол жютюкъулакъла алай ачы юре башлайдыла, алайдан жанынгы къолунга алып, теркирек къачарыгъынг келеди.

Ма аллай арбазланы биринде тёгерегин алма, кертме, шаптал терекле къуршалагъан, тёрт да уллу терезеси болгъан къошунбаш юйде бир семиз киши, андан да семиз а аны къатыны жашайдыла. Аланы уа Айтек деп бир сумонай жашлары барды. Аны хар заманда да жау сюртюлген хычиннге ушагъан бетинде огъурсуз кёзчюклери жылтырагъанлай туруучудула. Аузу уа хауаны къызыулугъундан жунчугъан итни аузуча, ачылгъанлай турады. Аллай затды ол Айтек деген лери.

Биз ойнаучу жерлеге къолуна да жау сюртюлген акъ ётмек туурамы алып келиучюдю. Аны ашаргъа башха жер

тапмагъанча. Къызылууурт Айтек бизни бла артал да ойнамаучуду. Бош, туурабыздан къарап тургъан болмаса, андан не сёз эшитмезсе, не аны бир затха сейир этип кёрмезсе. Ол бизден эслерча таматады. Анга бир он тёрт-он беш жыл бола болур. Огъесе семизденми кёрюне болур алай. Биз Айтекге тиймейбиз. Къоркъгъандан угъай. Ол, айтханымча, не сёлешмейди, не ойнамайды. Семиз да, уллу да болгъанлыкъгъа, бир къолайсыз затды.

Тенгизчи хоншубуз, къобузун чыгъарып, шинтикчикге олтургъанлай, ол Айтек деген да, музыканы эшитип, бизни таба келиучюдю. Сора, бир жаныракъда, терекге тыянып, къобузгъа алай тынгылаучуду. Иги-аман адам эсе да Айтек музыканы сюйгеннге ушайды. Адам музыканы сюе эсе уа, эшта, алай бек аман адам да болмаз. Ол себепден, биз аны арбазыбыздан къыстамай турдукъ. Тынгыласын. Биз аны кишиге да къызгъанмайбыз.

Алай ол тынгылаукъ Айтекни адамлыгъына багъа бичгенде, биз къаты жангылгъан эдик.

Бир жол Валера бла мен тамбла бир сейирлик киногъа барыргъа келишдик. Клуб, станцияны арбазындан ётгенлей, бир жашил бахча барды да, аны къыйырындады. Уллула ары кюн батхандан сора, сабийле уа кюндюз барыучудула.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, нек эсе да, станциягъа орамны бирси жаны бла тебиредим. Барама. Айтекланы юйге жетгенлей а, тюз да аланы хуналарыны жашил эшиклерини башындан эки къызылууурт алма салынып турадыла. Инчге бутакъчыкъ да алай бюгюлюпдю, бусагъат сынып къалады дерсе. Сынса уа бу сейирлик, ариу да алмала къумгъа тюшерикдиле. Башында башха алмала да кёпдюле. Алай бу экиси уа — узалсам жетерча алай салынып турадыла. Кеслери да, манга къарап, мени къозута ышаргъанча кёрюнедиле.

Энди, дедим кесим кесиме, мен быланы экисин да юзюп, бирин ашап, бирин да Валерагъа ашатханлыкъгъа не боллукъду? Ол Айтекланы бир тюк тенглиге жарлы этерик тюйюлдю. Ол угъай эсенг — эслемей окъуна къоярыкъдыла. Быллай ариу алмала, юзюлюп, къумгъа тюшселе уа, кишиге да жарамай къаллыкъдыла.

Къалай-алай болса да мен, андан ары кёп сагъыш эте турмай, узалып, бир алманы къолгъа этдим. Алай экинчисине да узалгъанымда уа, бир къаты къол билегимден къысхач бла тутханча, ачытып тутду. Бирси къол а бойнума къаты жетдирди. Ызыма айланып къарасам — ол Айтек дегенни бир эрши кюле тургъан, жау сюртюлгенча жылтыраукъ бети.

— Сора алмачыкъ ашарыгъынг келгенди, малгъун уручу.

Алаймыды, харипчик? — дей, ол жаш бойнума дагъыда бир къакъды.

Жашил эшикчик къыжылдады да Айтекни харбыз башлы атасы да чыкъды. Аны бети уа бек огъурсуз эди. Ол, айтханымы адам эшитмесин дегенча, тёгерекге-башха сакъ къарап, хар сёзюн ангылата, тынч айтды:

— Былайда къаугъа этмегиз, жашла. Ичине, арбазгъа киригиз да, анда сёлешигиз. Чынтты кишилеча.

Мен унамаздан, ала да къоймаздан, жашы бир билегимден, атасы да бирси билегимден къаты къысханлай, арбазгъа хор бла элтдиле. Анда уа бир огъурсуз жютюкъулакъ ит асыры ачы юргенден, атылып къалыргъа жетгенди, темир жибин да жыяча тартдырып кюрешеди. Ма бусагъат ол, жибин да юзюп, юсюме секирип, ашап бошайды дерсе. Асыры чамлангандан, бу огъурсуз жаныуарны кёз акълары баллилеча къызаргъандыла.

— Итни орункга жый,— деди Айтекни атасы шош ауаз бла. Билегими уа къаты къысханлай турады.

Жаш, атасыны буйругъун толтура, итни сюрюп орнуна сукъду. Аллына уа бир жассы къанганы салып, ызына къайтды.

— Сени, жашчыкъ, милициягъа элтип берирге керекди. Ызы бла уа сюд этерле да тюрмеге иерле. Алмаларымы урларгъа умут этгенинг ючюн. Ангыладынгмы алайчыгъын? Ма иш ол халдады...— деди семиз киши, жазыкъсыннган ауаз бла.

— Ангыладым,— дедим, ичими къоркъуу ала. Кертиси бла да тюрмеге тюшерге боллугъум анамы бла жиляй тургъан Алимчикни сыфатларын кёз аллыма келтирди. Алай атам келсе мени андан къутхарлыгъына ийнаныуум а бир кесек кёл этдирди. Къалай болса да ишим а адам сукъланырча тюйюл эди. Тутулгъан уручугъа ким сукъланырыкъды. Была айтханнга кёре уа, мен, айхай да, уручу эдим.

— Сора тюрмеге барыргъа сюймеймисе? — деди Айтек да. Аны гитче кёзчюклерини акълары да, ол итлерини кёзлерича къызарып, огъурсуз къарай эдиле. Бу ишге ол къууаннган окъуна этгенча да кёрюне эди. Алай жарыкъ эди аны жылтыраукъ бети.

— Сюймейме,— дедим. Болса да ауазым былайда, бу мен сюймеген адамланы алларында асыры къарыусуз эшитилгенин сезип, къатыракъ айтдым,— сюймейме!

— Жаш тюз айтады,— деди семиз киши, сагъышлы ауаз бла. Сора, башын кётюрюп, ауур къолун имбашыма салды.— Иш былайды, ахшы жаш, алмала ашаргъа сюйгенинг игиди. Алма дегенинг татлы, хычыуун да затды. Алай киши алмасына узалгъанынг а айыплы, осал иш болгъанды. Сора мен бы-

лайда сагъыш этгенме да, сени сюдге бердирмезге боллукъду деген акъылгъа келишгенме. Жашай бер. Болса да, алмала да ашай жашаргъа сюе эсенг а, ишлеп, жумуш этип аша. Къол къыйынынг бла келген алмала татлыракъ болуучудула. Ма алайда — ящикле. Ол уллу терекни тюбюнде. Алмаланы терекден тырнатмай, ариу, тапчыкъ жыяса да ол ящиклеге саласа. Ишни да эте, ашаялгъанынг чакълы да ашайса, ишинги бошасанг а, кесинг сайлап, кёлегинг бла бир алманы юйюнге да элтесе. Артда ашаргъа. Ыразымыса? — деди семиз киши, бел бауну башы бла салыннган терлеген тюклю къарнын сылай.

— Ыразыма! — дедим мен, къууаннганымы да жашыралмай. Тюрмеге тюшгенден эсе, сайлап, сюйгенинг тенгли бир алма ашагъан, айхай да, игиди. Мен аны арсарсыз ангыладым. Ма огъурлу адамла, халал адамла десенг!

— Алай эсе, жигит, заманны оздура турма да, ишни башла,— деди семиз киши, нек эсе да, жашына да кёз къыса.

— Къачаргъа умут а этме,— деди Айтек.— Итни эшикге жетер чакълыгъа бошларыкъма да, къачып башлагъанынглай, тюз да сен алманы ашагъанча, ол да сени алай ашап бошарыкъды. Ангыладынгмы? — Игирек «ангылатыр» ючюн, Айтек ийисли жумдурухун бурнума жетдире ойнатды.

— Ангыладым,— деп артха атладым.

Атасы бла жашы кетдиле. Кете туруп, уллубыдыр киши, ызына айланып, манга огъурсуз къарамын бурду. Бармагъы бла жаныды:

— Ящикле толгъунчу кетерик тюйюлсе. Кетерге умут этсенг а...

Киши андан ары жукъ айтмады. Мен ишни бек жаратып турама, была былай къайгъылы нек болгъандыла ансы. Ариу ийисли уллу жохар алмаланы юзюп, ящиклеге жыйгъан ол алай къыйын иш да тюйюл ушайды да. Кёз аллыма, жухун да алма суула жибитип, уллу къызыл алманы ашай тургъан Алимчик келди. Жаны-тини — алмады. Ана да къууаныр. Кеси къыйыным бла, ишлеп алгъанымы билсе, ыразы да болур, махтагъан да этер.

Алай, бир тёрт-беш алманы да ашагъанлай, эки ящикни да толтургъандан сора бу иш мени асыры бек къууандырмагъаннга ушап башлады. Болса да манга буюрулгъан жумушну жууаплылыгъын а ангылагъанлай турама. Этмей жаубыдырладан къутулалмазымы уа биле эдим. Ичим алмаладан толгъанлыкъгъа ачма. Дагъыда, эринип чайнай, бир алма ашадым. Болушмады. Къарын толгъандан не хайыр. Акъылымы башха затлагъа бургъа кюрешеме. Биягъы Алимчикни, Валераны да эсиме тюшюреме. Бир кесек болушду. Солумай ишлейме. Алайсыз бошаялмазлыгъымы ангылай тебирегенме.

Асыры арыгъандан билеклерим зызылдайдыла. Аркъам да. Бутларым а бир ауурла болгъанча кёрюнедиле.

Сау да кюнню ичинде ишни барыууна къараргъа Айтек бла семизка атасы экишер кере келип кетдиле. Жукъ айтмай. Не аман, не иги демей. Жукъ айтмагъанлары да ачыу тиеди.

— Мен ач болгъанма,— дедим ахырында, Айтек келгенде.

— Алмала аша,— деди ол, ящиклени кёргюзте. Сора, нек эсе да, аузун да кенгине керип, кюлдю. Кюлгенде уа ол алайсыз да къысыкъ кёзчюклери жабылып къалыргъа жетдиле.

— Неге кюлесе? — дедим, ачыуум тамагъыма тыгъылып.

— Сени телилигинге кюлеме. Хе-хе-х-е! «Ач болгъанма!» Биргенге ётмекчик ала келсенг эди уа, харипчик! Гы-гы-гы! — деп, Айтек биягъы тот тишлерин ачды.

Мен, ызыма бурулуп, бу гъыбыж-гъыбыж басхышчыкъны жангыдан терекге тыяндырып, ишиме узала башладым. Арыгъаным кетмейди. Аны юсюне уа къарным да ауруп тебиреннге ушайды. Алай не амал. Алмасын, несин да къоюп къачарыгъым да бир келди...

Кюн да батып, жулдузла да чыгъа башларгъа, мен ишими кючден-бутдан тамамладым. Сора, кёлегими тешип, женглерин тюйдюм да, андан хуржун ишледим. Аны алмаладан толтурдум. Буюрулгъан ишими бошагъаным бла юйге барлыгъымы сезмеклик арыгъанымы да бир кесек сел этдиле. Кёлюм кётюрюлюп, бир жыр макъамчыкъны окъуна мурулдай башладым. Энди мен барыргъа Алимчик жукълап болса, алмаларын жастыкъчыгъыны тюбюне саллыкъма. Эрттенликде уянып, аланы кёрсе аз къууанмаз, аз сейир-тамаша этмез...

Ахырында бахчаны иелери да келдиле. Айтекни атасы, ишиме багъа биче, къарай, жашына бурулду. Биягъыча, кёз къысып, хыйлалы ышарды.

— Жарайды. Итни орунгa бекле,— деди терек бахчаны иеси.— Сен а, жигит, юйюнге кетерге эркинсе. Былай къутулгъанынга уа аллахынга шукур этгенлей тур. Артмагъынгы уа былай берчи,— деп, алмаларымы къолумдам сермеп алып, алайда тёкдю, кёлегими уа хуна башы бла орамгъа сызды.

— Нек этесе алай! Кесинг берирге айтхан эдинг да! — дедим жилямсырагъан ауаз бла.— Тауусум этген эдик да!

— Къуру мындан теркирек, ансы итни бошласам кёрюрсе айтханымы-къайтханымы да! Жокъ бол бусагъат дейме да!

— Хакъымы бер! — деп, мен да къаты къычырдым.

— Не хакъ керекди санга? — деп, Айтек биягъы семиз да ийисли да жумдуруху бурнума тиреди.— Ашагъанынг — хакъынгды! Бусагъат къуру мындан!

— Сиз аман адамласыз! Сиз жаныуарласыз! Итле...

— А-а, аман гудучу, дагъыда сенми айтаса алай,— деп,

Айтекни атасы, къутуруп, юсюме чапды да, башымы къанга эшикчик таба буруп, артыма табаны бла жетдирди. Мен орамгъа топча чартладым. Бетими кёз жашла жибитип, бу къарангы кечеге ушаш ачыуум тамагъымда таш тугул болуп, ызыма къарадым. Гам этилген эшикни бирси жанында уа жютюкъулакъ ит, тамагъы хырха болуп, юреди, буулады. Кёлегими излей кетип, кючден-буттан тапдым да, тентирей-тентирей, кетип тебиредим. Арыгъанымы юсюне жюрекден кетмез ачыу ичими кюйдюре, юйюме ол халда жетдим. Тюзюнлей барып, ундурукъгъа аудум. Асыры жилярыгъым келгенден, солууум тамагъымдан кючден чыгъады. Ана, халымы кёрюп, болмагъанча къоркъду. Кёп соруу берди. Алай, хапарымы эшитгенде, ариу айтып, жапсарыргъа кюрешди. Сора бир кружка сют бла ётмек туурамны келтирип, ызына ох-тух эте кетди. Аны бек жарсыгъанын мудах кёзлеринден окъуна ангылай эдим.

Экинчи кюнню эрттенлигинде бизге Валера келди. Алыкъын жеримден турмай, кийинмей тургъанымы кёрюп, ол мени ауруп тургъан сунду.

— Угъай, мен аурумайма,— дедим.

— Ангыладым,— деди Валера, ахтынып.— Сен сёзюне табылыучуладан тюйюлсе. Кёлюме тийгенсе.— Аны айтып, Валера жеринден турду да, кете башлады.

— Сен да тийдинг кёлюме,— дедим татлы тенгими ызындан.

— Не бла? — деди Валера, кёзлерин жандырып, сейир эте.

— Айтыргъа къоймайса да аны бла.

Жаш, ызына къайтып, манга соруулу къарады.

— Айт, тынгылайма.

— Сора, алай эсе, былай келчи. Сен а, Алимчик, тышына чыкъчы. Энди, Валера, бери къара,— деп, семиз кишини табаны жетген жерими ачдым.

— Телими болгъанса? — деди Валера ёпкелеген ауаз бла.

— Угъай, тели уа болмагъанма. Айтекни атасыны табаны жетген жерими эледингми?

— Жукъ да ангыламайма... Тохта-тохта, да къуймучунг къара кесеу болуп турады да.

— Мен шинтикге окъуна олтуралмайма, сен а — «сёзюне табылмагъан, сёзюне табылмагъан». Ангыладынгмы?

— Иги ангыламагъанма. Айтчы хапарын.

Болгъан ишни Валерагъа башдан-аякъ айтдым.

— Мен а санга бара тура эдим...

— Охо,— деди Валера, къаты сагъышха кетип.— Ол буржуйланы, ол кулакланы терсликлерине жетдирирге керекди.

— Кулакла дегенинг?

— Ала уа буржуйладан да аманладандыла. Мен аланы къабакъ эшиклерине тонгуз суратны ишлеп тагъарма. Тюбюнде уа: «Бу юйде кулакла бла буржуйла жашайдыла»,— деп.

— Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю.

— Не-ек? Къоркъгъанмы этесе?

— Алада аллай огъурсуз ит барды, аллай огъурсуз... Бошласала, экибизни да ашап къоярыкъды.

— Мен да айтама — тауусуп къояр. Бизни Рексни алып келсем, итлерин-кеслерин да къуш тауукъ баланы жулкъгъанча этер,— деди Валера, тишлерин къысханлай.

— Андан эсе ол Айтек дегенни жарагъаныча тюейик.

— Тюялырбызмы да? Кеси да бизден уллуду. Ол залим къолларын кёргенмисе? Угъай, мен айтханча этейик.

— Экеулен болсакъ тюербиз. Къоллары уа семизден кёрюнедиле ансы алай уллу да тюйюлдюле.

— Охо сора, тюейик,— деди Валера.

Болса да экинчи кюн бизни муратыбызны тюрлендирген иш болду. Эрттенликде, келишгенибизча, кёпюрде тюбешдик.

— Салам! Къалайды къуймучунг? — деди Валера.— Къаралгъаны кетгенмиди?

— Азыракъ болгъанды.

Аны эшитгенде Валера, дуния жыйылып, аны дыгъыл этгенча, кюлюп башлады. Мен а нек кюлгенин ангыламайма. Ачыу окъуна тийди.

— Неге кюлесе?.

— Да кюлмей не этейим. Сен артынгы къалай кёралгъанса да?

— Къалай «къалай»? Кюзгю бла къарап кёргенме.

Аны эшитгенде Валера бютюн да бек кюлдю.

Мен, кёпюрню къулакъларына тыяна, энишге, сууну сары толкъунларына къарайма. Валера, бир кесек кёлюме тийгенин сезип, къатыма жанлады.

— Охо, къой, манга къайырылма. Сюе эсенг кечгинлик тилейим.

— Угъай, керек тюйюлдю... тохта-тохта,— дедим мен, сууну бирси жанындан кёпюр таба кеде тургъан эшек арбаны эслеп. Арбаны десем да — арбачыны. Мени уллубыдыр «буржуюм», ящиклери бла мен жыйгъан алмаланы да жюклеп, къыйынлы эшекчиги да кючден-бутдан атлай, бизни таба келе эдиле.— Олду! Ма ол уллубыдыр!

— Ким «олду»? А-а-а... энди мен айтханнга тынгыла,— деди Валера, кёзлери хыйлалы жылтырай, мени билегимден да къаты тутханлай. Халына кёре ол шёндю не уллу жигитликден да артха турмазгъа ушай эди. Жаш тёгерекге-башха къарай, бир затла шыбырдай башлады.

— Неди умутунг? — дедим.

— Бусагъат. Сен ары бар да ол уллу терекни артына букъ. Мен а... Бар-бар теркирек. Болгъан ишлени андан къарап кёрюрсе.

Мен бир кесек къоркъгъан окъуна этдим, алай Валера бла даулашалмадым. Мен аны хар айтханын этерге эртте юйренгенме.

Эшек арба кёпюрден ётдю, алай, ёр башланнганы себепли, барыуун бир кесек селейтди. Аны кёрюп, мени «семизкам», арбасындан тюшюп, эшекни ауузлугъуна жабышды.

Валера уа, жюлгюшчюгюн да чыгъарып, суу бойнуна чапды, андан а эки да чыгъананы алып чыкъды. Кёзню къагъып ачхынчы ол эшек арбаны жетди. Сора, арбаны иеси анга артын бургъанлай, чыгъаналаны эшекни къуйругъуну тюбюне сукъду. Болгъан ишни арсарсыз ангылап къоялмагъан эшек ызына сейир этип къарагъаннга да ушады. Ызы бла уа алай чочуду, алай секирип башлады. Арбадагъы ящикле къымылдадыла. Ахырында шайтанлы бола тебиреген эшекни арбасындан эки да ящик тюп-баш болуп тюшдюле. Алмала уа, тёшчюкге тёгюлюп, суу таба тёнгерей башладыла. Къайдан эсе да бир жаланаякъ жашчыкъла чыкъдыла да алмалагъа мыллыкларын атдыла.

— Алмаларым, мени алмачыкъларым! — дей сынсыды огъурсуз «буржуюм».— О, аллах, манга былай нек чамландынг!..

Жюгю женгилленнген эшек, эс жыйып, терклигине къошду, къалгъан ящиклени да гюрюлдетип быргъады. Алмаланы асламы суугъа кетди, жашчыкъла жыйгъандан да къол жууаргъа боллукъ эди.

Насыбы къуругъан «буржуюм», мыллыгын арбагъа атып, бауурундан тюшюп, тюз да итча сынсыды. Тёгерек имбашлары къалтырай тебиредиле. Ол жилягъаннга ушай эди. Аны имбашларыча къалтырай тургъан ызлыкълы моргъулдум бойнун кёргенимде бу кишиге бир кесек жаным да ауруду. Алай аны ол жол манга къарагъан огъурсуз къарамы, табаныны «татыуу» да эсиме тюшгенде уа жан ауруум бир кесек селейди, аз болду. Алай дерт жетдириуде иги да оздургъаныбыз а хакъ эди.

— Къалайды, жаратдынгмы ишими? — деди Валера, солуу ала.

— Хатасы жокъ эди. Алай... ол насыпсыз кишиге уа бир кесек жаным да ауруду.

— Сейир затса сен! Бек сейир зат,— дей, Валера манга къаты чамланды.— Ол сени артынга къыздыргъанда бир да жаны аурумагъан ушай эди да! Бойнунга да жетдирсеми иги боллукъ эди?

Мен жукъ айтмадым. Не ары-бери десенг да, Валера уа уллу жигитлик этген эди. Мени хатамдан. Ол себепден, шёндю аны бла даулашхандан къыймат болмазын мен ангылагъан эдим.

Экибиз да «Урушдан сора алты сагъатда» деген киногъа кетдик.

XII

Жай кюнлени биринде болгъан иш бизни барыбызны да мудах этди. Ингирде болуучу «концертлерибизден» бири башланыргъа бизни багъалы устазыбыз, сыйлы хоншубуз тенгизчи жаш Севастополгъа, юйюне къайтыргъа умут этгенин айтды.

— Алайдыла ишле, къарындашчыкъларым,— деди тенгизчи, тенгизча терен сагъышларына кетип.— Бушуу эсгериулеримден къачаргъа, бугъаргъа кюрешип турдум. Бек узакъ жолоучу болдум, тауладан, тюзледен ётюп келдим, алай кёкюрегими отча кюйдюрген эсгериулеримден къайгъыны чачалмадым. Ахырында жанымдан сюйген шахарыма, жай кёгюча кёк тенгизиме къайтмай жашау эталлыкъ тюйюлме. Сизни барыгъыз бла да, сени бла да, къарындашчыгъым, мен къайгъыларымы унута, жашаугъа да къууана турдум. Алай, къадарны буйругъу болур, кетерге керекме, туугъан жериме къайтыргъа керекме. Тенгизчи да къанатлычады. Не узакъгъа кетсе да, не ариу, къолайлы да жерлени кёрсе да жюрек а къонуш жерине тартдырады. Болса да алай къуру тенгизчиле тюйюлдюле.

Не этип кюрешдик эсек да аны тыялмадыкъ. Таматала да къолдан келгенни аямадыла. Былай да былай, къатын да алырбыз, юй да бердирирбиз; сабийчикле да тууарла. Ох деп жашап турурса. Алай сюйген тенгизчибиз, бош ышарып, башын булгъап къоя эди. Ол, эшта, оноуун къаты оюмлагъаннга ушай эди.

Битеу да узун юйюбюзню адамлары, школубузну устазлары, окъуучула барысы да тенгизчи шуёхубузну темир жол станциягъа дери айтырдыкъ. Мен да, таймай, багъалы тенгими жанында баргъанлай турдум, жашил вагонну эшигине дери. Уллула анга кёп ариу сёз айтадыла, жол азыкъла узатадыла. Не бла да кёл этдирирге кюрешедиле. Аланы халаллыкъларындан болур, поезд тебирегенлей, тенгизчини, отданокъдан да къоркъмагъан жигит тенгизчини, кёлю толуп, кёзлери жилямукъдан толгъаннга ушадыла. Огъесе ол мени кесими кёзлеримми болур эдиле? Иги ангылаялмадым. Мен ангылагъан бир эди. Бу халал жюрекли, огъурлу адам бла бирге жашауумдан бир бек магъаналы, ансыз жашауумуу мут-

хуз этерик къууанч да кетгенча кёрюндю. Мен алыкъын сюйген тенглеримден айырылыргъа юйренмеген эдим. Бу айырылыу да манга былай ачы андан кёрюне болур эди.

— Сау къал, къарындашчыгъым! Мен санга письмо жазарма. Керти айтама. Уллуракъ болсанг а Севастополда тюбеширге да болурбуз. Тюбешмей а! Ол аллай шахарды... Сау къал, къарындашчыгъым! Одиссейни къайтырына ийнаныуунгу уа юзмей тур. Охому? —-Тенгизчи, башымы сылап, менден алай айырылды.

Поезд да, аны бугъасыны башындан чыкъгъан къалын къара тютюню да, гитчеден гитче бола кетип, кёзкёрмезде къара тамгъачыкъ болуп къалдыла. Бир кесекден а ол да жокъ болду. Мен а, кёзлериме ау жайылгъанча, къысха солуй, сюелгенлей къалдым. «Мен санга письмо жазарма. Ол сен юйретген орус тилде. Бир жангыз халат иймей...» — дей къалдым.

Субай акътереклени, чырпабаш къарагъачланы ауаналарында ингир алада энди сюйген тенгибиз — къобузчуну кёрмейбиз, къобузуну тауушун эшитмейбиз. Агъач шинтикчик да энди ёксюз къалгъанчады. Ингир ала бери жыйылыучу къызла бла жашла да энди келмейдиле. Анда-мында ит юрген тауушла, не да юйлерине заманында жыйылмагъан сабийлени аналарыны тырман этген ауазлары... Санлы бирде уа сёз болгъан хоншу къатынланы от чакъдыргъан сёзлери.

Жашау, битеу къарагъанда, игиге айлана башлагъаны эсленеди. Игирек кийинебиз, ашыбыз-суубуз да къолайлыракъды. Болса да...

Ма аллай ингирлени биринде, мен тенглерим бла арбазда чюйке ойнай тургъанлай, орамны бирси жанындан къобуз тауush эшитилди. Биз, шум болуп, ол тауush таба къарадыкъ. Сейир-тамашагъа къалдыкъ. «Буржуйла» юйюню къабакъ эшигини аллында ол эшикча жашил тюрсюннге боялгъан агъач шинтикчикге олтуруп, Айтек деген сумонай бир деменгили аккордеонну тарта-соза кюреше эди.

Барыбыз да къобуз тауушла таба бардыкъ. Алимчик да ызыбыздан жёбелей келди. Ол энди менден бир атламгъа таймайды. Къайры барсам ары созулуп келеди. Мени биреу бла жагъалашып кёрсе, Алимчик да «душманыма» арсарсыз мыллыгын атыучуду. Игиге-аманнга да менден юйрене келеди. Тамата къарындашына таркъаймаз сюймеклиги уа аны уллу тана кёзлеринде жазылып турады.

Алайда да, «къобузчу» Айтекни тёгерегине басындыкъ. Бир жаны тыммылыракъ болгъан харбызгъа ушагъан башын да трофей аккордеоннга салып, гитче кёзчюклерин да жабаракъ этип, ол битеуюнлей «музыкасына» кетипди. Бизни къыстамагъаны да андан болур. Огъесе бош, кёрмегенча,

истемегенча этгенлигими болур. Алимчик а, тюз да «къобузчуну» аллында жерге чёгюп, Айтекни семиз бармакъларыны къымылдагъанларына тюрслеп къарайды.

«Къобузчуну» бети, терлей башлагъан мангылайы да аны жууаплы ишге толусунлай берилип тургъанын кёргюзтедиле. Алай кёп тюрсюнлю, жим-жим жылтырагъан аккордеондан алыкъа бу мени болсун дерча макъам чыкъмайды. Айтек къысха топал бармакълары бла сыйдам тюеклени къаты басады, биринден бирине ётеди. Бек кючлю тауушла тёгюледиле. Алай алада бир къыймат эсленмейди. Бу тауушла, тюзюн айтханда, къаядан-таудан таш юзюлген тауушха бегирек ушайдыла. Не да жюз да поезд бугъа бирден ёкюргеннге. Макъам а — жокъ.

Биз барыбыз да шум болуп тынгылайбыз. Бу деменгили тауушланы бу къалын басыныуларындан бир адыргы, бир бош гитче макъамчыкъ окъуна чыгъарын солууларыбызны эшитдирмей сакълайбыз. Болса да — не амал! Макъамны кеси угъай, ауанасы окъуна эсленмейди. Алай кеси болмагъан жерде макъамны ауанасы къайдан чыкъсын.

Бизде ол Айтекде болгъан тёзюм болмаса да сакълайбыз. Ол кеси аман адам болгъанлыкъгъа шёндю аны мураты толурун сюймеген бизни арабызда артал да жокъ эди.

Халгъа кёре, Айтек да, арсарсыз жетишимли болмагъанлыкъгъа къолларын бошлап къоюучуладан тюйюлдю. Хунаны аумазлыгъын ангылай тургъанлай да, аны мюйюзлери бла тюйюп, от чакъдыргъан хайыуанбаш текеге ушайды. «Къобузчуну» къажымагъан бармакълары, хазна зат излемей, тюеклени юслери бла ёрге чыгъадыла, энишге тигелейдиле. Бирде уа ортада мычыйдыла. Къобузну кюбюрю да бирде къулач тенгли тартылады, бирде уа, жыйылып, гуппуш болуп къалады. Артал да макъам излеу къайгъысы болмагъан Айтекни деменгили кючю тейри къылышча жылтырагъан аккордеонну гюрюлдетип жайыу бла жыйыугъа кетипди. Жашны бу «хунерине» не менме деген темирчи да ыразылыгъын айтмай къоймаз эди.

Айтекни мангылайы эслерча терлегенди. Макъам тукъуму уа узакъдан окъуна эсленмейди.

— Былагъа басып да бир кёрчю,— дедим мен, къобузну бирси жанындагъы тюекчиклени да кёргюзте. Алай аны бла жалан да «къобузчуну» ачыуландырып къойдум. Нек дегенде, ол тюекледен да бир ону-он бири дегенчасы жашны базыкъ бармакъларыны тюбюнде тумаланып, базыкъ тауушланы дырылдата эдиле. Мен а аны арсарсыз эслеп къоялмагъан эдим.

— Къуру былайдан! — деп, Айтек къобузну кюбюрюне

бирси жыягъын салды. Алай андан да не хайыр. Макъам жокъду, тасды.

Биз бу къатыш-къалжа тауушладан эриге башлагъанбыз. Музыкадан юлюш алыр умутубуз а алыкъын юзюлмегенди. Эслеп тынгылагъанда бир зат а бар кёрюндю. Сёз ючюн, аккордеонну тауушлары бирде жанлары бла жюк машина ётген къазланы чамланнган жабуларына ушап эшитиле эди. Бирде уа атланнган поездни бугъасыны къууанчлы макъамына да ушай эди. Болса да бу затлагъа музыкады деген а бек къыйын эди.

Бу «концертге» къараргъа, жашил эшикчикни ачып, бир эки кере да Айтекни атасы — манга табан жетдирген семизка чыкъды. Насыбы тутмагъан жашха огъурсуз къарамын буруп, ызына кетип турду. Ол Айтекни музыка «жетишимлерине» артал да ыразы болмагъаны аны бирге жете тургъан къашларындан окъуна билине эди. Ыразы да къалай болгъун. Жарагъан экижашарны багъасы берилген трофей аккордеон кёкден тюшмегени хакъ эди.

Айтекни атасы бу тийрени къызлары аны не сыфат бла, не акъыл бла насыбы тутмагъан жашыны тёгерегине чибинле балгъа басыннганча басынырла деген умутлу болуп турду. Аны юсюне уа шёндю, бу тойла, къууанчла кёп болгъан заманда, жарагъан къобузчу аперимлик бла бирге юйге иги ахча да келтирлигин Айтекни хар неден да хайыр чыгъара билген атасы, айхай да, иги ангылагъанды.

Музыка уа жокъ эди. Бу ахырзаман «концертден» жаныуар башы жалкъыгъан ит да, хунаны бирси жанында болгъанлыкъгъа, тынгысыз сынсый тебиреди. «Къобузчуну» анасы да, чыгъып, онгмагъан «музыкант» жашын азыкъ ашаргъа чакъырды.

Ит окъуна кётюралмагъан тауушланы дауурундан биз да эригип, башларыбыз хайран болуп, жерлерибизден туруша тебиредик. Мындан эсе ол кёгетле, жюзюм бишген заманда болуучу базарны тауушу окъуна къолайлыракъ болур эди. Аллай базарны туурасындан къарап тынгыласанг, мингле бла ауазла, макъамла да къулагъынга толкъун-толкъун болуп эшитилир эдиле. Айтек къыйынлыда уа ол да жокъ. Бизни жаныбыз энди Айтекге угъай, ол ариу да, омакъ да аккордеоннга ауруй башлады.

Биз, дуудан келген кишилеча, башларыбызны энишге бошлап келебиз. Ким да арсарсыз къобузчу болуп къалалмазын, айхай да, ангылайбыз. Ол затха иги, тынгылы юйренирге керек болгъанын да. Макъам энчи тауушчукъладан къуралгъанын, аланы уа излеп, табып жалгъашдырыргъа керек болгъанын да билебиз... Жарлы Айтек а, биз ангылагъандан, макъам кеси аллына жаратылып, чыгъып башларыкъ суна

эди. Ол кюреш а ёмюрлюк кюреш боллугъуна биз, гитчечикле окъуна ийнана тебиредик.

Биз, баштёбен болуп, тынгылагъанлай барабыз. Хар ким ёз сагъышларындады. Кёз аллыбызгъа уа шуёхубуз, тенгизчини огъурлу кёзлерини ышаргъанлары, аны кёпню кёрген, жамалгъан, жалгъаннган, мюйюшлери ашалгъан эски къобузу келеди. Биз ол жашил къабакъ эшикден иги да узайгъандан сора, шошлукъну бурнун сюртюрге энди юйреннген Алимчик бузду:

— Айтек къобуз согъа билмейди! — деди акъылман сабий.

Аны бла киши да даулашмады.

Алай бизни юйню, битеу да ол тийрени жамауатын къаллай сынаула сакълагъанларын алыкъын киши да билмей эди. Хунерсиз Айтек ол орамны халкъын артал да тели этерге аздан къоярыгъын бюгюн ким билаллыкъ эди.

Иш а неден башланды дегенде, къолайсыз «къобузчу» музыка «дерслерин», ингир аладан тебиреп, кече ортасына дери бардырып турду. Арымагъан-талмагъан, эрикмеген, эринмеген Айтек, тюк тенгли бир макъам чыгъаралмагъанлыкъгъа, тёзюмлю, кючлю да аккордеонну тауушларын адам улуну башына буз жаудургъанча жаудуруп турду. Бизни арбазны адамларыны жукъулары, тынчлыкълары да ол къобузну къажымагъан къалын тауушларында эрий тебиредиле. Айтек, кюреше кетсе, бир къотур макъамчыкъдамы чыгъармаз дегенле да аздан аз бола башладыла. Ахырында уа, дедиле бир бирле, кеч-эртте болса да, жаш ишни ангылар, бизни къаныбыздан да тоюп, бир башха жумушха алданыр, башха усталыкъгъа юйренир, темирчи не да чурукъчу болур. Азмыды дунияда къолдан келлик иш, хайырлы жумуш. Алай ол умут болмады. Айтекни атасы ахчасын бош алай, суугъа атып къоюучуладан тюйюл эди. Бу сейирлик къобуз багъасына кёре согъулгъан да этерге керек эди.

Болса да къобузда болгъан тёзюм ол Айтекни тёзюмюнден кёп тюйюл эсе, кем тюйюл эди.

Артал да онглары, тёзюмлери да таркъайгъан адамла, бирлешип, келишип, Айтеклагъа келечи къауумну жибердиле. Былай да былай, дегенни айтдыла намыслы келечиле, Айтек жигит башха затха юйренсин, болмаздан къалгъанда уа музыка дерслерин тышында угъай, ёз юйюнде бардыра турсун.

Айтек бла атасы, жашны анасы да алагъа къошулуп, келечилени бу сёзлерин, аланы ыспассыз, сыйсыз этер умут бла айтылгъан сунуп, болгъанны аманын да айтып, къутуруп къыстадыла. Дагъыда келген болсала уа, бу огъурсуз итни юслерине бошларыкъларын билдирдиле.

Башха амалдан тюнгюлюп, жамауат участковый инспекторгъа тарыгъыу къагъыт жарашдырып барды. Алай жанла-

рындан тойгъан адамланы ол да бет жарыкълы этмеди. Уллу искусствогъа табыннган инсанны жууапха тартхан закон жокъду дегенни айтып, тилекчилени ол халда ашырды. Алай ала жангыдан къайтып, къаты бола тебиредиле. «Ол искусствогъа табынып кюрешгенли тамам ай болады, эслерча атлам а жокъду. Биз а былайдан кёчюп кетер чекге жетгенбиз», — дедиле тилекчиле. Алай милиционер, башын булгъай, ышарды: «Ол насыпсыз а къыйналмагъанмы сунасыз. Э, шуёхларым, искусство дегенинг башы кёрюнмеген бийик тауду. Мен, эсимдеди, къыл къобуз согъаргъа тамам жыл юйренип тургъан эдим... Болса да ол Айтек дегеннге мен айтырма: болмай эсе да, бир кюн къалып, бир кюн юйрене тур дерме».

Аны бла андан ары даулаша турмай, келечиле экили болуп кетдиле. «Ол кеси бу тийреде жашагъан болса башхача сёлешир эди»,— дегенле да болдула. Биз ангылагъандан а, милиционер жаш, наганын чыгъарып, Айтекни юсюне жандырса да уллу законсузлукъ болмаз эди.

Дагъыда бир ай озгъандан сора Айтекни атасы къайдан эсе да, музыкадан устаз, бир къобузчуну табып келтирди. Устаз эм алгъа аккордеонну къолгъа алды да согъуп кёрдю. Анга чурум тапмады. Айтекни музыка хунерине къарагъанда уа, къопмаздан ауругъан саусузгъа къарагъан докторча, башын булгъады.

— Жашдан бир зат чыгъарыкъмыды? — деди Айтекни атасы, жойкъуллана, ийиле.— Ахча бла да сизни ыразы этербиз, малны-ырысхыны да аяп къоймазбыз. Юйретигиз, маржа, ансы жаш эл бедишлиги болуп къалады. Айтама да — менден а къалмаз.

— Жашыгъыз, ким биледи, осал жаш да болмаз,— деди музыкадан устаз,— алай, ачыкъ айтханыма айып этмегиз, аны музыка хунери ол арбазда сюелген узункъулакъ хайыуандан онглу тюйюлдю. Ол онглуракъ эсе да алайды. Айып этмегиз...

— Да сора... бу аккордеоннга уа не этейик да? — деди насыбы къуругъан Айтекни андан да насыпсыз атасы.— Дуния бла бир ахча тёгюп алгъанбыз.

— Аны амалы уа къыйын тюйюлдю. Сатыгъыз да, бу иги жашха аякъ машина алыгъыз. Салкъын ингирледе орам бла ёрге-энишге жортуп айланыр. Алай анга да юйренирге керекди...

XIII

Айтекни «музыкасындан» азатланнган жамауат, асыры къууаннгандан той этерге хазыр эди. Болса да — жангы палахла. Айтеклары, аккордеонну сатып, багъасына уа базардан

бир уллу акъ къазла алып келдиле. Къазла да аллай къазламы! Ол арбаздагъы итлеринден да огъурсузла.

Манга къоркъакъса деп алыкъын киши айып этмегенди. Алай ол къазла табун болуп юсюме чапсала, аркъам, тамагъым да суукъсурай башлай эдиле. Мен ангылагъандан, ол узунбоюн, къызылжух жаныуарла бирсиледен эсе манга бек къутуруп чаба эдиле. Аланы огъурсуз кёзчюклери былай отча жанып башласала, ол тамакъларындан чыкъгъан тауушла да алагъа къошулуп, онгуму алып къоя эдиле.

Биринчи тюбешиу а былай болду. Мен школгъа бара тургъанлай, ол акъ жинледен бири ызымдан сызылды. Мен къанатлыдан къачаргъа уялдым да «кыш-ш!» деп, къазны къоркъутургъа умут этдим. Алай, къалгъанлары да къошулуп, ызымдан болдула да къазладан бири, ол таматалары болур эди, «ыш-ш-ш» дей келип, ол Айтекни атасыны табаны жетген жеримден ачытып къапды.

Ол ууахтыдан башлап, мен школгъа барыучу жолуму тюрлендирдим. Тёгерек айланып, арбазла бла бара башладым. Бу, айхай да, айыплы иш эди. Ол себепден, амал излей тебиредим.

Ахырында халны Валерагъа айтдым. Ол бу жол манга кюлмей тынгылады. Артда уа бир сейирлик амалгъа юйретди. Жыл санларыбыз тенг болгъанлыкъгъа, бу Валера деген менден эсе кёп да биле эди, кёпню да кёрген жаш эди.

— Къаздан къачхан кишиме деген адамгъа бек айыплы затды. Аны кёрген не айтыр. Алай эсе уа,— деди Валера, ол кесин алгъа атып, башын сени таба созуп башлагъанлай, къолунгу алгъа узатаса. Ол, аузун ачып, къолунгдан сермерге тебирегенлей а, бойнундан тутуп, хыны тартып бошлайса да ишни аны бла битгеннге санайса.

— Мен аллай фокусла эте тургъунчу ол мени ашап бошаса уа? — дедим, Валераны амалына уллу ийнаналмай.

— Угъай. Биринчиден, сени чайнарча тишлери жокъду. Экинчиден а, ол сени чайнамай жуталлыкъ тюйюлдю. Кёрмеймисе аны бойнун. Сени буунунгдан базыкъ тюйюлдю. Алайды да — къоркъма. Къоркъсанг — эшигинг жабылды. Биринчисин бир аудурсанг а — къалгъанлары санга тиерик тюйюлдюле. Сени кёргенлей, будуман этип къачханлай айланырыкъдыла.

Валераны хапарына тынгыласанг ёмюрю къазла бла сермешледе озгъан сунарса. Алай ариу, алай да тап келишдирип айтады.

Къалай-алай болса да жашны таукеллиги мени да кёл этдирди. Ол хайырсыз къазлагъа, ол къуш жыртырыкълагъа алай къаным къайнай эди, бусагъат окъуна, дерслени да

къоюп, Айтекланы огъурсуз къанатлыларыны тюклерин бардырлыгъым келди.

— Тамбла,— дедим Валерагъа,— сен айтханча этерме да, не жигит болуп келирме, не да, келмей къалсам, къазлагъа азыкъ болгъанымы билирсе,— дедим. Ёмюрюмде биринчи чам этерге кюрешгеним ол болур эди.

— Сюе эсенг мен да барайым да ол хурметсиз жаныуарланы жокъ этип къайтайыкъ.

— Угъай,— дедим.— Бу жол кесим бир кёрейим.

...Жылы эрттенликди. Акътереклени ауаналары, жолгъа кёнделен тюшюп, аны бир деменгили басхычха ушатадыла. Булутсуз кёкде къанатлыла бир бирин къууп ойнайдыла. Хауа да бир татлы ийисленден толупду. Быллай ариу дуниядан къазла азыгъы болуп кетиу адам айып этерча, магъанасыз иш болур эди. Ма ол себепден, мен хорларгъа керекме. Артха къайтыу жокъду. Мен энди бир затдан да къоркъмайма. Къазлагъа болушлукъгъа итлерин ийселе да къачарыкъ тюйюлме. Мен кишилигими эм алгъа кесиме танытыргъа керекме. Не болса болсун. Артха къайтыу а жокъду. Артал да.

Акъбоюн душманларымы узакъдан окъуна эследим. Ала табун болуп, жашил талачыкъда отлай тура эдиле. Жигитлик ишими аллындан ахырына дери жангыдан акъылымда ызладым.

Тюзюн айтсакъ, былай, жашырмай айтсакъ, къазлагъа жууукълаша баргъаным къадар мени кёкюрегиме сыйынмай боркъулдап тургъан «жигитлигим» бир кесек селее башлагъанча да кёрюндю. Болса да мени энди ол сезим да тыялыкъ тюйюл эди. Шёндю мени жолуму кесер кюч, эшта, битеу дунияда да болмаз эди.

Мени эслеп, «акъла» да аллыма, жантая-жантая, чыкъдыла. Къызыл аякъларына ауша, бир огъурсуз шууулдай-сызгъыра, ала, ашыкъмай, кеси кючлерине чексиз ышанган душманларымча, алай таукел келе эдиле. Таматалары уа — алларында. Аны халында, битеу сыфатында, ол гитче къызыл кёзчюклеринде уа — бютюн да, къаллай ёхтемлик, къаллай менсиниу бар эди! Сыфатына къарасанг, ол мени бош чимдип къояргъа угъай, гитче макъачыкъныча жутуп къояргъа хазырланнган сунар эдинг.

Алай, артда болгъан ишле кёргюзтеннге кёре, телибаш къазланы ёхтем башчылары къаты жангылгъан эди.

Ол, этиучюсюча, башын да бир жанлыракъ буруп, чабыуулну алай башлады. Аны огъурсуз кёзчюклери бла уллу жилянча жууулдагъан тауушу манга бир тюрлю ахшылыкъ хазырламагъанларын шарт биле, чабыуулну мен да башладым. Портфелими да бир жанына сызып, сермеш кёллю болдум. Махтанчакъ жаныуар аллыма жетгенлей а, бойнундан тут-

дум да, тюппе-тюз Валера юйретгенча, хыны тартып бошладым. Къазла башчысыны тамагъындан бир хырхы тауушчыкъды, кеси да, тентирей барып, санлары къыйылып къыртишге тёнгереди.

Мен сермешни бошалгъаннга санап, алайдан, ызыма къарамай, ашыгъышлы кетдим. Ахырында, таматаны къаууму ызымдан боллукъ сунуп, тохтадым, артха къарадым. Алай бу сейирлик ишни кёрген къазла, бедишлик болгъан башчыларыны тёгерегине жыйылып, боюнларын бюгюп, къарай эдиле. Аны хорлар кюч къайдан чыкъды дегенча, башларын къайгъылы къымылдата, алларында тёнгереп тургъан «бийлерине» жарсыгъаннга ушай эдиле.

Мен кетдим, алай хорлам къууанчы мени алай бек да къууандырмады. Мен, айхай да, кёлсюзлюкню, къоркъакълыкъны тузагъын юзген эдим. Болса да ёхтем къанатлыны жойгъаным жюрегими жарсыта тебиреди. Аны ол ариу, ёхтем да бойну созулуп, къыртишге сойланнганы кёз аллымдан кетмегенлей турду.

Алай, насыбына, къаз жоюлуп къалмагъан эди. Мен анга экинчи кюнню эрттенлигинде тюбедим. Хау, ол биягъы аллыма чыкъды. Мен а аны арсарсыз танытым. Ол да мени танытгъаннга ушай эди. Башын бюгерек этип, ол къызыл кёзю бла манга къарады. Аны акъылында шёндю не болгъанын ким билсин. Алай чапхан а этмеди. Бирсиле да къозгъалмадыла. Мен а, алагъа салам берип, ызыма айланмай, ашыкъмай, дерслериме кетдим.

Мени хапарым Валераны алай къууандыргъан эди, алай, туурадан къарагъан ол жигитликни мен угъай, Валера этген сунар эди. Тюзюн айтханда, ол жигитликде аны да бар эди юлюшю. Нек десенг, ол эрликге мени тюзетген ол эди.

— Айтхан эдим да мен санга! Сен а ийнанмай эдинг. Мен не айтханымы хар заманда да билеме. Ма, былай, боюнчугъундан тутуп, дыркъ этдиргенинглей, иш битди да къалды. Ангылаймыса? Сен мен айтхандан чыкъмай турсанг — жангылмай турлукъса. Эшитдингми?

— Эшитдим, эшитдим,— дедим, тенгими бу къадар юйретгени ачыу тие башлагъанын жашыралмай.— Ангылайма, алай энди сен ол айтханынгча кесинг да бир этип кёрсенг эди. Былай, «дыркъ» этдирип.

— Сен мени къоркъакъгъамы санайса? — деди Валера ёпкелеген ауаз бла. Сора, менден жууап эшитгинчи окъуна, кеси айтды бир жаныгъан ауаз бла.— Къоркъакъ болмагъанымы кесинг кёрюрсе.

— Билеме-билеме. Жилянны чулгъап, къойнунга сугъуп келтирликсе,— дедим, Валераны «жигитликлеринден» бирин эсиме тюшюре.

— Угъай, алай ким да эталлыкъды. Ол алай уллу жигитлик тюйюлдю.

Сора тилинг бла бурун къыйырынгы жалаяллыкъса...

— Ол а телилени «жигитлигиди». Сен тёзюп тур. Дерследен сора кёргюзтюрме.

— Охо,— дедим. Алай Валера мени энди къаллай жигитлик бла сейирсиндирирге боллугъун а къайдан билгин. Аны хатасындан, орус тилден устазыбызны соруууна да жууап эталмай къалдым. Соруууну кесин эшитмей, жууабын къалай эталлыкъса?

Дерсден сора Валера бла мен школдан бирге чыкъдыкъ. Ол, юйюне кетмей, мени бла атланды.

— Юйюнге бармаймыса?

— Сени бир кесек ашырайым,— деди Валера, хыйлалы ышара.

Бирге барабыз. Ол а, къалай эсе да бир тюрлю кирпилдей, мени имбашы бла ура да къача, безирей келеди.

Ахырында, кёпюрге жетгенибизлей ол, тохтап, кёпюр къулагъындан суугъа къарады. Сора, манга бурулуп, къаты ауаз бла айтды:

— Портфелими алчы. Ыхы. Энди уа кийимлерими да былай тутуп турчу. Сора мени былайчыкъда сакъла. Жерингден тепмей. Ангыладынгмы?

Алай иш энди мени ангылагъанымда-къалгъанымда тюйюл эди.

Валера, кёпюрню къулагъына минип, анда тёбенде булгъана-чулгъана баргъан суугъа секирди. Мен аузуму ачып жапхынчы сюйген тенгим ол боза бетли сууну сабыр баргъан толкъунуна ташайды. Мени санларымы уа къалтыраууқъ алды. Беш-алтымыды да метр бийикликден секирген Валера кесин суугъа атхан сундум. Алай мен гузаба-къаугъа эте башлагъынчы, арлакъда, тюбюнде, тенгими суудан чыгъып келе тургъанын эслеп, къууаннгандан ёрге-ёрге секирдим. Валера сууну сары топуракълы жагъасында бир чырпыланы артына бугъуп, кёнчекчигин сыгъып, тик тёшден чыгъа башлады.

Мен жашны аллына чапдым. Валера, жукъ айтмай, къалтырагъан да эте, кийимлерин кие тебиреди.

— Сен а жарлы къазны жыкъгъанма деп махтанаса,— деди Валера ахырында, манга кёз къыса, ышара.

Мен тенгими жигитлигине сейир этгенлей тура эдим да, аны айтханы артал да кёлюме тиймеди. Юйге келгенимде да ол Валераны кёпюрден суугъа секиргени кёз аллымдан кетмегенлей турду. Мен а, тюзюн айтханда, аллай жигитликге хазна базыналмаз эдим. Кёпюрден секирген угъай эсенг, мен алыкъын жюзе да билмей эдим.

Валера мени сейирге къалдыргъандан бошамайды. Мен да, анга сукълана, тенгими бир зат бла озаргъа амал излей тебиредим. Болса да ол алай тынч иш тюйюл эди.

Алай бир жол Валерагъа Крыловну тамсиллеринден бирин айтханымда, ол аллындан ахырына дери аузун ачханлай турду.

«Одиссей» бла бирге мени «библиотекамда» Пушкинни «Салтан патчахны юсюнден жомагъы» да бар эди. Юйде анабызгъа бла Алимге ол назмула бла жазылгъан жомакъны кёп кере окъуп турдум. Къайтар да окъу, къайтар да окъу. Ахырында уа ол уллу жомакъны кёлюмден билип къойдум. Аны аллындан ахырына дери Валерагъа айтып чыкъгъанымда уа, мени сюйген тенгим бир ауукъ заманнга, кёзлерин къакъмай, жукъ айталмай турду. Къалайды деп мен да сормадым, ол да жукъ айтмады. Сукъланнганын а алайсыз да кёрюп тура эдим. Бу «жигитлик» кёпюрден секиргеннге жетмесе да, бир затха уа жарагъаны хакъ эди.

Борчлу болуп къалмаз ючюн, ахырында Валера да мени ырбыннга тыйды.

— Шахмат ойнай билемисе? — деди ол.

— Угъай. Шашка ойнайыкъ. Бизде бардыла. Кёп болмай анабыз Алим бла манга саугъагъа алгъанды.

— Шашка сабий оюнду. Андан эсе бизге кел да, сени шахмат ойнаргъа юйретирме.

— Мен сизге барлыкъ тюйюлме.

— Не-ек?

— Бош, барыргъа сюймейме.

— Ангыладым,— деди Валера, башын энишге бошлап.— Сен ол анабыз айтханны унуталмай тураса. Алай жарамайды. Андан бери сау жыл ётгенди. Сен а... дерт тутханлай тураса.

Былайда мен арсарлы болдум. Дерт тутхан игимиди, аманмыды? Ол соруугъа жууап табаргъа керекди. Юйде анабызгъа соргъанымда ол да былай экили айтып къойду. «Дертни да дерт биледи,— деди.— Санга, терслигинг болмай тургъанлай, уллу артыкълыкъ этселе, не да аман сёз бла жюрегинги къыйнасала — ол бирди. Алай бир бош, магъанасыз затчыкъгъа дерт тутханны уа игиге санамайма».

Алай айтханлыкъгъа, жюрегингден, эсингден кетерге унамай тургъан затны, чыгъарып, тышына къалай аталгъын. Бош керексиз затныча...

Ол тенгизчи хоншубуз болса ангылатыр эди, былай да былай деп. Ол кёпню кёрген мени не соруума да тийишли жууап бермей къоймаучу эди. Алай, не медет.

Тенгизчи шуёхубузну отоууна энди эки тиширыу кёчгендиле. Бир къарт къатын бла аны къызы. Ол къатын бетини

саргъыллыгъына кёре, кёксюл ауруулу адамды. Аны мутхуз кёзлерин бир да ышарып кёрмезсе.

Къызы уа, не айтдыраса, жарыкъ кёллю, ким бла да ариу сёлеше билген, бютюн да сабийле бла, аллай адыллы, хурметли да къызды. Къалын чач эшмелери, уллу жарыкъ кёзлери. Къарап турсанг, мындан насыплы адам битеу дунияда да жокъ сунарса. Бу кесича ариу аты болгъан Жаннет деген къыз колхоз сабанлада ишлейди. Андан болур, билеклери бла бети моргъулдумдула.

Аны къарт анасы, тангны бурну бла къызын ишге ашыргъандан сора, ол тенгизчини шинтикчигине чёгюп, урчугъун да бура, кеси кеси бла ушакъ этип туруучуду. Алим бла мен аны таш салгъанына къараргъа келиучюбюз. Къарт къатын, элекни тюбюн башына айландырып, бир затла да шыбырдай къудору ташларын ары-бери ата, къатышдыра, жангыдан тизе, аллахха тилегин айтады.

Жаннет бла мени шуёхла этген а не зат болгъанды дегенде — ол да менича кесини аскерден келлик Одиссейин сакълайды. Жангыз къарындашы — Мухажирни. Урущ бошалгъанлы не къадар заман озду. Келлик солдатла уа алыкъын келип бошамагъандыла. Алай эсе уа, энтда да сакъларгъа керекди. Алай бизден эсе Жаннет кёп да насыплыды. Насыплы болмай а! Ол къарындашындан письмола алып турады. Бир-эки кере уа посылкала окъуна келгендиле. Алай аланы барысындан да багъалы саугъа уа Мухажирни кёп болмай ийген суратыды. Жаш узакъда къуллукъ этеди. Берлинни кесинде. Бу ариу офицерни чынларында тёртюшер жулдузчукъ барды. Капитанны ёшюню уа орденле бла майдалладан толуду. Бир жор сыфатлы майдалы да барды. Ол, дегенди Жаннет, тыш къыраллы орденди. Былай къарагъанда, энди Мухажирни ёшюнюнде жангы орден тагъарча жер жокъ сунар эдинг. Аны аскер жигитликлеринден Жаннет бизге хапар айталмады. «Келсе кесине сорурсуз»,— деп къойду. Алай кесибиз да ангыладыкъ — уруш ишлени юсюнден къыз бизге не айталлыкъ эди. Къыз дегенинг — къызды.

XIV

Мухажирни келгени битеу да юйюбюзню адамларына уллу къууанч болду. Аскер саугъаларына хурмет этиу бла къалмай, аны халкъ жарыкъ кёллюлюгю ючюн, ариулугъу ючюн да сюйген эди. Сабийле уа — бютюн да. Мухажир ол кетген тенгизчи шуёхубузгъа ушамагъанлыкъгъа, бизге, бютюн да жашчыкълагъа, бек керекли адам эди.

Анасыны арыкъ бетинде биринчи ышарыуну жарыгъын да

ол кюн кёрдюк. Жаннетни уа, айтмай окъуна къой — къанатла битгенча, аякъ тюбюнде чёп сынмай айлана эди.

Ол да, анасы да махтаулу аскерчини, гвардияны капитаны Мухажирни намысына жарагъан къурманлыкъ этдиле. Хоншулагъа — хоншулукъла, сабийлеге уа бал къалачла бла хораз сыфатлы конфетле юлешдиле.

Биз аны бла иги да танышхынчы, эрттенликде, Мухажирни къол-бет жууа тургъанын кёрюп, аны таба бардым. Жаннет къумгъандан суу къуя, Мухажир а, ийилип, кёкюрегин, имбашларын жибите, ол халда... Тюрслеп къарагъанда кёргеним а мени эм алгъа сейир этдирди, артда уа аскерчиге жаным асыры ауругъандан, жюрегим такъыр болду. Жигит капитанны этинде бир сау жери жокъ эди. Жара тапла, кюйген ызла. Кёзюм кёргеннге ийнаналмай, быллай бир жарасы болгъан адам къалай сау къалгъанды, къалай жан жюрютеди дегенлей турдум. Бу жаш темирден ишленмеген эсе быллай бир жарасы бла...

Мухажир этин ышыгъан этмей эди. Суу бла жибитип, ызы бла уа жан жаулукъ бла къургъакъсытып кюреше эди. Ачыгъандан ишми эте болур эди. Мени сейирге къалып, мудах да болгъанымы эслеп, Мухажир, кёз да къысып, аз ышарды:

— Къалайды, жигит, уруш этими ариу омакълагъанмыды? — деди капитан.

Мен жукъ айталмадым. Айтып да не айталлыкъ эдим. Болса да мен ангылагъанда бир зат бар эди. Бу жигит адам хар орденине, хар майдалына ёз къаны бла тёлеп тургъанын ангыладым. Биз артда билгеннге кёре, Мухажир эм къаты сермешледе болгъанды. Тау элчикде туугъан жашны жолу, аны къазауат жолу, Одесса бла, Будапешт бла ётюп, Берлиннге дери жетгенди. Жашны аскер жигитликлерини юсюнден биз аны кесинден эшитирге сюйюп тургъанлай, Мухажир ауруп къалды. Аны больницагъа элтдиле.

Жаш тенглерим бла мен ол больницагъа жюрюп турдукъ. Ахырында уа бизни ары къоймай башладыла.

Айтханларына кёре, Мухажирни эм уллу врачла багъып турдула. Алай, жаралары бирден ашланып, терсейип, жашха амал табалмадыла. Минг да ёлюмден къутулгъан, ажал бла бетден бетге минг кере тюбешген асыл жаш, аскерчи жигитлерин отдан-окъдан да къоркъмай алгъа элтген, хорлаугъа кёллендирген таулу жигит Мухажир больницаны ундуругъунда ёчюлюп къалды.

— Къаллай терслик, къаллай ачыулу иш...— деп, кёпню кёрген профессор, кёзлюклерин, кёзлерин да сыйпай, бетинден ышаргъаны кетмей тургъан Мухажирибизни суугъан мангылайын сылай айтхан эди дейдиле.

Мухажирни эгечи Жаннет, бирси тиширыула да, жашны

ахыр жолуна хазырлай, тауушсуз сынсый эдиле. Жилямагъан а жалан да ёлген жашны анасы эди. Анга кёпле сейир этдиле. Ёлген жашына жилямагъан ананы ким кёргенди? Жашауда алай боламыды? Кимле ол къыйынлы къатын акъылындан шашханды дей эдиле. Кимле уа ол харипни жиляр кючю-къарыуу да къалмагъанды деп къойдула. Алай къайгъы сёзге келгенлеге уа ол, ахтынып, айтып къоя эди: «Сюйген бала́м, жангыз жашым къазауатдан къолума къайтды, къолумдан да кетди. Къадарны жазыуу алай болур эди... Балаларын кёрмей къалгъанладыла жарлыла ансы...»

Бизни уллу арбазыбызда къууанчла бушууладан эсе кёпдюле. Бизни арбазыбызда, бирси арбазлада да. Кюлкю, оюн, тойла да кёп. Саула жашау къууанчын этедиле. Тойгъунчу ашай, жамаусуз кёлекле кие башлагъан сабийлени оюнлары-жабулары уа къууанчха да къууанч къошадыла.

Бизни юйюрню эм уллу къууанчы да ол кюнлени биринде болду. Минг да исси кюнден сора салкъын жауун жаугъанча, минг да булутлу кюнден сора таза кёкден ёчюлмез кюн тийгенча.

— Балачыкъларым, сиз кесигизни ариу жюрютюп турсагъыз,— деди анабыз,— эгечиме къонакъгъа элтирикме. Поездха миндирип. Мороженала да ашатырыкъма, татлы суула да ичирликме. Станцияда къарындашчыкъларыгъызгъа бла эгешчиклеригизге саугъачыкъла да алабыз. Бир-эки кюнден а артха къайтып келебиз. Ангыладыгъызмы?

Биз бу затха бек къууандыкъ. Жаным-тиним — жолоучулукъ. Алимчик а бютюн да бек къууанды.

Болса да бизни жолоучулугъубуздан да къууанчлы иш болду.

Биз тюш азыгъыбызны бошай тургъанлай, хар нени да бизден эсе алгъа эшитиучю Алимчик, тышында бир тауушланы эшитип, сагъайды. Сора, акъ айран «мыйыкъларын» да сыйпай, эшик таба чапды. Алимни къонакъладан сюйгени жокъду. Хар келген анга бир хораз конфет не да бир бал къалач алмай келмеучюдю. Алай бу жолгъу саугъа уа... Анабыз, Алимни ызындан атлап, аны столгъа «жыяргъа» башлагъанлай, эшик ачылды. Босагъадан а, къолунда да бир чемоданы бла, офицер киши кирди.

— Къонакъ аламысыз! — деди ол, жарыкъ ышара.— Да ма, биз да келдик.

Биз барыбыз да жерлерибизден тебалмай къалдыкъ.

Сыйлы къонакъ атабыз эди.

Биз жюз жыл, минг жыл сакълагъан атабыз. Бизни Одиссейибиз.

Ана аны аллына тентирей атлады. Таныялмагъанча, бетине арсарлы къарады. Сора, бойнуна тагъылып, къаты

къучакълады. Къалтырагъан имбашларына кёре, ол жиляй тура эди. Къууанч бек уллу болса, кюлген бла къууаннган азлыкъ эте болур. Жилягъан да андан эте болурла. Бу къууанч эди.

Артда ата мени къучакълады, ёсгениме, уллу болгъаныма сейир этди.

— Жетген кишичик,— деди манга.— Не кёпден бери кёрмей тургъанма сизни.— «Жетген киши» дегенин ол оздургъан эте болур эди ансы... Болса да бу сёзлени кёпден бери сакълагъан атанг айтса, кимге да аман кёрюнмез.

Алим бла уа кюлкюлю иш болду. Ол, билмей тургъанлай, уялыргъа къалды. Ол угъай эсенг, кеси танымагъан кишини къучакълагъанына уллу ыразы болмагъанча окъуна кёрюндю.

Ата уа анга сейир-тамаша эте къарайды: Халгъа кёре, бу аланы биринчи тюбешиуде болуучусуча танышханлары эди. Ата фронтха кетгенден сора атлап башлагъан Алим бир кесекден «танышына» юйюрсюндю. Атаны къолундан юфгюрюп согъуучу къобуз алгъанда уа, экиси да татлы тенгле бола башладыла.

Ана уа, аланы экисини да тууралырындан къарап, кёз жашларын сыйпай, ышарады.

Бу уахтычыкъда мен бютюн бек ангыладым: атангы урушдан сау-саламат къайтханы къаллай уллу насыпды, къаллай уллу къууанчды. Аталарын сакълай, алай аланы ёмюрде да кёрмей къаллыкъла уа нечик насыпсыздыла, нечик жарлыладыла.

Фронтдан къара тырмылы къагъытла алгъан тенглерим бла ёмюрде да тюйюшмезге, ол угъай эсенг, керек болгъанда, алагъа болушуп окъуна турургъа кесим кесиме сёз бердим.

Школда къууанчымы юсюнден, офицер атамы келгенини юсюнден хапарны битеу тенглериме айтдым. Хапарыма шагъатха уа ата тамата жашына келтирген къызыл жулдузлу ысхарла пилотканы тутдум. Андан да уллу саугъам а — офицер сумка эди. Аны къаплауучуну тюбюнде къаламлагъа, резинкагъа дегенча бир гитче, сейирлик да хуржунчукълары. Тюп мюйюшюнде уа окъ тешген тешикчиги барды. Ол гитчечик эди. Бармагъым да кючден кирирча. Биз аны жамамай къойдукъ.

Школну тауусхунчуннга дери бу сейирлик сумка мени таймаз жолоучум боллугъун, артда уа кёп жылланы юйюбюзде сакъланнганлай гурлугъун мен алыкъын билмей эдим. Алай иш андамы эди.

Анабызны биз къонакъгъа барлыкъ эгечи, сабийлерин да жыйып, бизге кеси келип къалды.

Юйюбюзде уллу къууанч барады. Жуукъларыбыз-ахлуларыбыз да келгендиле. Экинчи кюн а Валера бла атасы да

келдиле. Валераны бла мени аталарыбыз, иги да танышхынчы, уллу шуёх ушакъгъа кетдиле. Мен а сейир окъуна этеме. Была, бири фронтда, бири уа тылда болгъанла, былай кёп нени юсюнден сёлеше болурла. Эски танышлача. Мен аны билирге бек сюе эдим. Алай таматаланы ушакъларына къалай къошулгъун.

Кёбюсюнде сорууланы Валераны атасы берип, жууабын а бизни атабыз айтады. Не зат эсе да фашистле уллу къоранч тюшюрюп тургъаныны юсюнден жарты-къурту эшитеме. Ахырында анабыз Валераны, мени да сайнагъа чакъырды да къуймакъ бла сыйлай башлады.

Жашырын ушакъны магъанасын а артда, иги кесек кеч ангылагъан эдим. Ол ушакъ пулемёт-миномёт батальонну командири бла миномётла чыгъаргъан заводну баш инженерини ушагъы болгъанын билген эдим. Ма санга ишле дедим кеси кесиме, Валераны атасыны ёшюнюнде бизни атабызны ёшюнюндегине ушагъан орденни кёргенимде. Уялгъан да этдим. Мынча жылны ичинде жашырын аскер иш бла кюрешип тургъан кишиге мен чынтты жигитгеча къарай эдим. Андан арысында Валера бла бютюн да къаты шуёхла болдукъ.

Биз юйюбюзден энди тёртеулен болуп, бирден чыгъабыз. Хар бирибизни энчи ишибиз. Ана — колхозгъа, ата — заводха, мен — школума, Алимчик а — детсадына ашыгъып барабыз. Ингирде бирге жыйылгъанда уа — ненча сейирлик хапар, кюлкю, оюн. Ахырында уа ата къарт Гомерни «Одиссейин» барыбызгъа да эшитдирип окъуйду.

XV

Хар жангы кюн жангы къууанч келтире, жашауубуз да игиден иги бола, кюнле, айла озадыла.

Эм сейирлик ишледен бири уа жангы окъуу жыл башланнганда болду. Окъууну башланнганын айтмайма. Школубузгъа аны кеси тенгли бир юйню ишлеп къошханларын да айтмайма. Ол затла, айхай да, сейирлик ишле эдиле.

Андан да сейирлик а неди дегенде, бизни школубуз жашла школу болуп туруучу эди да, энди къатыш школ болду. Башхача айтханда, школубузну хар классына къызчыкъла келдиле. Биринчи класслан башлап, уллу класслагъа дери да. Гитчечикле, башларында, эшмечиклеринде да тюрлю-тюрлю лентала къысылып, таматаракълары — пионер галстуклары бла, бек уллулары уа — ёшюнлеринде комсомол значоклары жылтырай.

Къызла келгенли школубуз бютюн ариу, бютюн омакъ

болду. Дауурy да уллуракъ болду. Алай анга ким къарай эди. Дауурсуз школ ол школмуду.

Ал кезиуде къызла, бизден уялгъандан болур эдиле, иймене-иймене айлана эдиле. Жангы къонакълача. Алай артдан артха уа къонакълагъа биз ушай тебиредик.

Алай бизни мудах этген зат да болду. Къызла жашладан эсе аз эдиле да, класслада устазла къызчыкъланы жашла бла олтурта башлагъанда, жашланы кёбюсю къызсыз къалдыла. Мен да аллай жарлыланы санына тюшдюм. Аны ючюн устазыбызгъа башха бетден къарай тебиредим. Да бирсиле уа менденми амандыла деген акъыл а манга артдаракъда келген эди. Устазгъа да бош кёлкъалды болгъанымы ангыладым.

Классыбыздагъы къызланы эм ариуу — танакёз Галиячыкъ — тюз да аллымда олтурду. Бек ачыу тийгени уа неди дегенде, аны бу сепкилбет, къызылчач Виктор бла олтуртдула. Аны уллу къулакълы кастрюлге ушагъан башын мен эслемей турургъа окъуна болур эдим. Алай, биринчи дерсден башлап, къуру да бир зат чайнап тургъанына тёзалмай тебиредим. Аллында биреу тохтамай чам-чум этип турса кимге да ол алай ариу кёрюнмез. Аны, ол Виктор дегенни уа аузу бош болуп бир да кёрмез эдинг.

Бек сейири уа — бу аламат къызчыкъ аны жанында олтургъанына Виктор деген артал да къууанмады. Бош, эслемеген кибик этип къойду. Бардыла аллай адамла: насып башындан къуюлуп тургъанлыкъгъа жукъ да эслемей къоядыла. Не къууана, не сейир эте билмейдиле.

Эм алгъа Галиячыкъ бу жашха тюрслеп къарады. Сора, нек эсе да, кюлмюш этип, ариу къолчукъларын да партагъа салып, аллына къарап тохтады.

Танакёз Галиячыкъны мен биринчи кёргенимлей окъуна сюйюп къойдум. Алыкъын мен аны ауазын да эшитмеген эдим, акъылындан хапарым да жокъ эди. Махтанчакъмыды, бош теликачыкъмыды — аны да къайдан билгин.

Биринчи дерс бошалгъанлай окъуна сюймеклигими юсюнден бек ышанчлы тенгим Валерагъа айтдым. Аны бла алгъындан окъуна келишимибиз бар эди: бир бирден бир затны да жашырмазгъа, хар нени да ачыкъ айтып турургъа. Чынтты шуёхлача.

Валера арсар болду, олсагъат жууап берип къоялмады. Сора, чурукъ бурунларына къарай кетип, терен ахтынды.

— Нек ахтынаса?

— Бош алай, — деди Валера.

— Ыхы, — дедим, — менден жашыргъан затынг барды да андан ахтынаса. Аны айтып, ызыма кете башладым.

— Тохта,— деди Валера ызымдан.— Былай келчи. Аны, ол Галиячыкъны, мен да сюйюп турама.

Аны эшитгенде мен абызырадым, айтыр сёзюмю айталмай къалдым. Ма санга ишле. Энди уа не этсин адам. Валераны жанына тиерге мен, айхай да, сюймейме. Болса да бир амал табаргъа керек болгъанын а ангыладым. Кесим кесиме «экисинден къайсын бек сюесе?» деген сорууну бердим да, жууап кеси аллына табылып къалды. «Къызла энтда да табылырла, Валерача ышаннгылы шуёх а — къайда».

— Алай эсе, ол сени болсун. Аны сен сюй, мен а башхасын сюерме. Охому?

— Угъай. Алай жарамайды. Андан эсе мен башхасын излерме. Къызла азмыдыла. Сен а Галияны сюйгенлей тур.

— Алай эсе, экибиз да аны сюймей къояйыкъ. Бир бирибизни кёлюбюзге тиймез ючюн. Охому?

— Алай да жарамайды,— деди Валера.

— Нек жарамайды?

— Сюймекликни не башхагъа берирге жарамайды, бек татлы тенгинг окъуна болса да, не къоюп къояргъа жарамайды.

— Къайдан билесе?

— Атам айтханды.

— Ол а къайдан биледи?

— Мени атам билмеген зат жокъду.

Мен аны бла даулашмадым.

Алайына, коридорну къыйырында бизни Галиябыз кёрюндю. Ол биз «юлешалмай» тургъан Галиячыкъ. Бизни къатыбыз бла ётюп бара, кюллюгюн тыяргъа этгенча, тюп эринчигин къабып, «жоргъалап» кетди. Ол кезиуде аны ызындан къарап къалгъан Валера бла мени ауузларыбызгъа бирер чыпчыкъ къыйналмай кирип кетерге боллукъ эди.

Къонгуроу да зынгырдады.

Сюймеклик отун бютюн да бек жандыргъан а Галиячыкъны барыбыздан да иги окъугъаны болду. Мен эслегенден, аны башха жашла да сюе башлагъандыла.

Устазны сорууна бир бирле, къолларын кётюрген бла къалмай, жерлеринден да туруп, созулуп кюрешселе, Галиячыкъ а, жингиригин партадан айырмай, къолун алай кётюре эди. Аны махтанчакъ болмагъанын андан билдим.

Дагъыда бир сейир зат. Бек къылыкъсыз, къаугъачы, хыпыяр жашла окъуна Галиячыкъ болгъан жерде къалай эсе да жууашыракъ, тынчыракъ, низамлыракъ кёрюне тебиредиле. Огъесе мангамы алай кёрюне болур эди...

Бир кесекден дагъыда бир затны ангылай тебиредим. Къыз бла шуёхлукъ жюрютюр ючюн жалан да мен аны сюйгеним азлыкъ этеди. Кесими анга къалай бла сюйдюрюрге уа

билмейме. Былай да былай деп кесине ангылатыргъа уа нек эсе да базыналмайма. Мен тургъанлай, жашладан бири аны кёлюне тиерча бир сёз айтса — манга андан башха зат керек тюйюл эди. Алайда «жигитлигими» бек терк кёргюзтюр эдим. Алай не этгин, Галия бла сёз болгъан да жокъ, тюйюшген да жокъ.

Болса да мен башха амал тапдым. Галиягъа дерследен ангыламагъан соруулларымы бере башладым. Ол а манга бек сюйюп болушуп турду. Тюзюн айтханда, ол бош соруулагъа жууапны кесим да андан кем билмей эдим. Алай, кесчигин менден акъыллыгъа санап, гитче устазчыкъгъа ушата, мени юйретирге кюрешген Галиячыкъгъа тынгылагъан, айхай да, манга хычыуун кёрюне эди.

Бир ай да озгъунчу уа ол мен излеген «къаугъачыкъ» да болду. Тюз да тышындан коридоргъа кирген жерде Галия бла аны хоншусу кастрюлбаш Викторну тартыша тургъанларын кёрдюм. Жаш къызны женгине, ол да аны жагъасына илинип тура эдиле. Сора Виктор, узалып, къызны башындан ол акъ дарий лентасын тартып алды. Галияны къаты чамланнганын эслеп, «жигитлигими» кёргюзтюрге, ол сепкилбет Викторну къуш тауукъну жулкъгъанча этер умут бла алгъа мыллыгымы атдым.

Алай битеу ишни Галия кеси бузуп къойду. Ол, ауур портфельчигин кётюрюп, жашны бойнуна къыздырды. Виктор, тентирей барып, гюл тахтагъа жыгъылды.

Хау, былайда иш мен сюйгенча болмады. Энди барып, алайсыз да агуман болуп тургъан Викторну тюйгенден магъана къалмагъан эди. Аны юсюне уа, ызына къарамай, арсарсыз классха чабып кетген Галия да «жигитлигими» кёрмей къаллыкъ эди.

Андан да жарсыулу иш а артдаракъда болду. Дерс да башланып, устазыбыз да журналын ачханда, Галиячыкъ, Викторну къолун сылай: «Кел, жарашайыкъ»,— деди. Ол жукъ айтмады. Жалан да сейир этип, кёзлерин Галиягъа жандырып къарады. Былайда къызгъыл желкесине жетдирлигим келди. Алай экди анда не терслик бар эди ансы. Галияны муну бла алай терк нек жарашханын да ангылаялмадым. Бу тиширыула сейирдиле. Бирде бойнунга портфель бла жетдиредиле, бирде уа къолунгу сылайдыла. Билмезсе быланы...

Не болса да Галия бла шуёхлугъубуз бузулмай барады. Бир жол мен аны конфетле бла да сыйладым. Бек сюйюп алды, ыспас да этди. Мени кёлюм а кёк бла тенг болду.

Алай сюймеклик алыкъын кёп сынаула хазырлагъанын да эслей башлагъанма. Галиячыкъ, мен ангылагъандан, бирси жашлагъа да мангача ариу ышарады. Алай этме дерге уа базыналмайма. Ол уллу тана кёзлерин манга бургъанлай,

айтырыгъым, тилими тюбюнде бугъуп, аузумдан чыкъмай къалады.

Кесим да эслемей, бу Галиячыкъны къалаууру бола тебиредим. Аны кёрген жашланы бир къаууму ызымдан кюлген да эте эдиле. Алай мен аны ючюн жашлагъа чамланмадым. Сукъланнгандан кюлген сунуп къойдум.

Бир жол а быллай иш болду.

Дерсле да бошалып, юйге барабыз. Галия бла тенг къызчыгъы да бизни орам бла ётюучюдюле. Хоншуладыла.

— Сен портфеллерибизни элте барчы,— деди Галия,— биз а, бир кесекчик ойнап, сени жетербиз.

Экиси да эки акътерекге тагъылгъан къыллыучагъа чабып кетдиле. Мен а, сумкамы юсюне аланы портфеллерин да кётюрюп барама. Узая баргъаным къадар къызчыкъланы чююлдеген тауушлары манга ачыу тие тебирегенди. Сора, бу ахырзаман къызыуда жюгюм да ауурдан ауур кёрюне башлагъанды.

Мангылайымы женгим бла сыйпай барама.

Алайына, мени ол Виктор деген бла аны кесича бир кастрюлбаш жетдиле. Ишни, халны сордула. Портфелле ол къызчыкъланыкъыла болгъанларын билгенде уа хархэтип кюлдюле. Сора Виктор манга жуукълашып айтды:

— Къызлагъа шапалыкъ этип айланнгандан эсе, бизни бла жууунургъа келсенг а, телика. Айып тюйюлмюдю къызланы жюк ташыучулары болуп айланнган.

Былайда, жашла экеу болгъанларына да къарамай, сермешни башларгъа боллукъ эди. Алай тюз да бу кезиучюкде къызланы кюлгенлери жангыдан эшитилди.

— Къарачы аланы,— деп, Виктор, къолун булгъап, тенги бла кетди.

Мен экили болдум. Сора, ызыма таукел бурулуп, букъулу жолну букъусун кётюре, терлеген мангылайымы да сыйпай, къызла ойнай тургъан жерге чапдым да, портфеллерин аллары на атдым. Ала бла бирге, жангылып, кесими сумкамы да быргъадым.

Къызчыкъла, ойнагъанларын, кюлгенлерин да къоюп, портфеллерине узалдыла, манга сагъышлы къарадыла.

— Мен сизни шапагъыз тюйюлме портфеллеригизни кётюрюп айланыргъа,— дедим къызлагъа ачыуланып. Ийилип, сумкамы да алдым.

Болса да былайда да Галия мени хорлады. Ол, портфелинден къол жаулугъун чыгъарып, аллыма жанлады.

— Сумкангы кир этгенсе, берчи, сыйпайым. Портфеллеригиз ючюн а кечгинлик бер.— Ол биягъы тана кёзлерин сюзюлте, манга къарады.

Мен не этерге, не айтыргъа да билмей, ызыма бурулуп

кетдим. Барама, жол а тауусулмайды. Жол жанында ёсген бийик акътереклени эслемей, жол узуну созулуп баргъан арыкъны кёрмей, аны сууну шууулдагъанын эшитмей барама. Къулакъларыма шёндю да эшитилип тургъан а Галиячыкъны ауазыды, аны сёзлеридиле. Кёз аллымда да аны билмей тургъанлай мудах болуп къалгъан бетчиги.

* * *

Кюз артындан сора къыш башланады. Ызы бла уа — жашилкъанат жаз башы! Мен жылны бу кезиуюн бютюн да бек сюеме. Алай жаз башын сюймеген ким барды. Биягъы акътерекле ууакъ сыйдам чапыракъчыкъладан толдула. Алада орналгъан къанатлыланы чуюлдеулери да уллудан уллу эшитиле тебирегенди.

Хар эрттен сайын мени жангы кюнню тыякълары уятадыла. Ала эм алгъа, терезе бла кирип, Алим бла мени ундургъубузну къулагъына къонадыла. Ызы бла уа бизге бурулуп жылтырай кетедиле да, алай уятадыла.

Мен, жеримден туруп, терезеге жанлайма.

Салам, эрттенлик!

Салам санга, жангы кюн! Эрттен ахшы болсун, адамла! Мен сизге танысыкъ болуп турама. Мен сизни барыгъыз бла да саламлашыргъа сюеме. Орамда, школда, хар къайда да.

КЪЫЗ КЪАЧЫРЫУ

Состар элни башы бла учуп ётюучю жашилкъанат аэропланлагъа эллиле эртте юйреннгендиле. Аланы тауушлары эшитилгенлей, юйден чабып чыгъыучула хазна жокъдула. Бир сабийледен сора. Жашчыкъла уа, не айтырса, Нальчикдеги аэроклубдан келиучю бу сейирлик къанатлыланы тауушларын эшитгенлей, бири къалмай, орамгъа тёгюлюп, ол аэропланла кёз туурадан ташайгъынчы кёкге аралгъанлай туруучудула. Къушкъанат жигитлеге сукълана, жашчыкъла ол сейирлик аэропланланы термилген къарамлары бла кёк этегине дери ашырып, терен ахтына къайтыучудула.

Ныгъышда да жашил къанатлы лячинлени юслеринден хапарла эртте тауусулгъандыла.

Алай, жай кюнлени биринде болгъан иш а уллу элге топ атылгъанча жайылды. Бир талай кюнню жамауатны аузундан кетмей турду. Ботюн да тиширыуланы. Ала уа, болгъаннга да аллай бир къоша, хапарны иги да семиртип айтып турдула.

Да ма, иссн жай кюнню ортасында Нальчик табадан трак-

тор тауушуна ушагъан бир тауушэшитилди. Тёгерек — жапжашил дуппурла, сыртла, къалын агъачлы тау этекле. Кёкде да бир жангыз булут жокъ.

Жанбермезланы Ийналукъ узун календорну къыйырында, салкъында олтуруп, жашындан туугъанчыкъгъа бешик ишлей турады. Кёкню этегинден эшитилген тауушха ол да эс бурмады. Ары таба башын кётюрюп да къарамады.

Аш отоуда жумушларын эте айланнган бийчеси, эки келини да тышына чыкъмадыла. Ийналукъну жашлары уа къошда эдиле.

Жашилкъанат аэропланны тауушуан эшитгенлей, хар жумушун къоюп, календоргъа чабып чыкъгъан жалан да Марзият болду.

Ийналукъну жангыз къызы Марзиятха биринчи къар жауар кезиуге тамам он сегиз жыл боллукъду. Анасы айтханнга кёре. Эфендини китабында жазылгъаннга кёре уа — он тогъуз окъуна. Аны юсюнден мындан алда бир гитче даулашчыкъ да болгъан эди. «Алайды»,— деп эфенди, «Жангылгъан иш а болурмуса?» — деген а — анасы. Ахырында, «Охо, сен жазгъанча болсун»,— дегенни айтды анасы. «Угъай, алай эсе уа, анасы айтханча болсун»,— деп тохтады эфенди. Он сегизде тохташдыла. Ийналукъ ол даулашха къатышмады. Тапхан анасы эсе, ким биледи, ол айтхан тюз болургъа да болур. Эфендини къайгъысы азмыды, жангылыргъа да болур эди.

Да ма алай, онсегизжыллыкъ тогъайкъаш суусурат къызчыкъ, календоргъа чыгъып, аэропланны тауушу эшитилген жанына къарады.

Жашилкъанат къуш а, эл башына жетгенлей, Жанбермезланы юйлери таба бурулуп, эне тебиреди. Иги да энип, жангыдан ёрге чыкъды. Сора, ызына бурулуп, тик энишге келип, юйню ожагъына тиерге да аздан къалып, Жанбермезланы арбазгъа бир чулгъамны атды да ызына бурулуп кетди.

Юйюр таматасы, ишин къоюп, бичагъын къынына сукъду. Ашыкъмай, арбазгъа тигеледи. Бу затны эслеген хоншу къатынла да жетдиле. Юйдегиле да чыкъдыла.

Ёгюз башы тенгли бу гетен чулгъам кёксюл шынтагы бла къысылып эди. Жыйылгъанлада бу чулгъамгъа жууугъуракъ жанларгъа базынган болмады. Тиширыула, кёзлерин жандырып, кеси араларында бир затла шыбырдай башладыла. Сора Ийналукъгъа къарадыла.

Отузунчу жыллада жамауатны сейир этдирген затла бола туруучу эдиле. Анда сёлешген кино кёргюзтюп башладыла, мында «фордзоннга» да ушамагъан бир къужур трактор келтирдиле, тиширыуладан бири пальто кийип чыкъды, башхасы чарыкъларын баулу чурукълагъа алышындырды, быстыр башла митинглада алгъа чыгъып сёлешгенлерини юслерин-

ден хапарла да келдиле... Сейир затла кёп эдиле. Алай бу аэропланны былай, алашадан учуп келип, биреуню арбазына чулгъам атып кетгени уа жангы иш эди. Ол чулгъамда не зат болгъанын а бир аллахдан сора ким билаллыкъды? Андан къоркъа болур эдиле тиширыула да.

Ийналукъ а, бу быстырбашла аны арсарлыгъын башхача ангыларгъа боллукъларын сезип, алгъа таукел атлады. Сора, масхаралы ышара, ол чулгъамны аягъы бла тюртюп, бирси жанына аудурду, женгил аугъанына кёре, аны ичинде темир зат болмагъанын да ангылады. Ызы бла, артха айланып, уллу келиннге къарады.

— Былай келчи Бу затны ач да, кёкде айланнган мёлекле бизге аэроплан бла не зат ийгенлерин кёрейик.

Уллу келин чулгъамгъа жанлардан алгъа бирси тиширыула таба аладан болушлукъ излегенча къарады. Сора, ты-ыншчыкъ узалып, кёксюл шынтагыны тюйюлгенин къоллары къалтырай, теше башлады. Аны жигитлиги бла кёлленип, бирси къатынла да жууугъуракъ келдиле.

Гетен хуржундан тёртгюл къагъыт кюбюрчек чыкъгъанда, уллу келин энди, жигитирек болуп, аны арсарсыз ачды. Ичинде уа — дагъыда тёрт къагъыт чулгъам.

Шошайып тургъан къатынла ол чулгъамладан чыкъгъан саугъаланы кёргенлеринде, сейир-тамашагъа къалдыла. Эки бийиктабан чурукъну, жыйрыкълыкъ дарий къумачны, ичинде да дух сапыны бла бир жан жаулукъну, сора гитче чулгъамчыкъда уа ючмюйюш дух шешачыкъны кёрген тиширыула, ауузларын ачханлай, жукъ айталмай турдула. Уллу келин чурукъланы бирини ичинден тёрт бюкленнген къагъытны чыгъаргъанда уа бютюн сейирге къалып сагъайдыла.

Уллу келин, къагъытны ачып, окъуй тебиреди: «Жанбермезланы Ийналукъну къызы Марзиятха. Бу затчыкъкланы ачыкъ жюрекден саугъа этип ийгеним ючюн айып этме...» Окъуй билгенине махтана, уллу келин къагъытны хар ким да эшитсин дегенча, дагъыда эки кере къайтарып окъуду.

— Сейир-тамаша!..— деген эшитилди солуун тыйып тургъан гитче келинни тамакъчыгъындан.

— Таза да жомакъдача...— деди хоншу къызладан бири.

Гитче келин, арсарсыз узалып, дух шешачыкъны къолгъа этди. Саугъаладан юлюшлю болса да бу шешачыкъдан уллусу жетмезин ол терк ангылады. Духну башын ачып ийисгеди да, тана кёзлерин кёкге аралтып, къууанчлы сынсыды.

— О мени аллахым, быллай чурукъланы уа мен жукълап тюшюмде да кёрмеген эдим,— деди уллу келин, чарыкъларын ашыгъышлы теше.— Бир кийип кёрейим...

Жан жаулукъну, дарий къумачны, ариу ийисли къызыл сапынны да бийче кьолтукъгъа урду, келинлерини ишлерине

ыразы болмагъанын да лячин къарамы бла билдирди. Жукъа айтмады.

Марзиятчыкъ жокъ эди. Ол къагъытда жазылгъанны эшитгенлей окъуна, асыры уялгъандан, бетчигин да эки къол аязы бла жабып, юйге къачып кетген эди. Кетгенин, кесин да киши эслемеди. Олму эди шёндю къайгъы.

Ийналукъ да, мыйыкъ тюпден бир затла мурулдай, башын булгъай, календоргъа чыкъды. Бёлюннген ишине узала тебиреди. Алай, иш а бармайды. Баргъан да къалай этсин, акъылынгы дуния бла бир билмей тургъанлай чыгъып къалгъан соруула бийлеселе?..

«Энди бу итден жаратылгъан, уят-намыс дегенни билмеген тели жаш кимладан болур, экен? Саугъаны ким ийгенин къыз кеси, айхай да, билирге болур. Алай... билмезге да боллукъду. «Жюзю тилер, бири алыр»,— дейдиле. Да сора саугъа, бирси арбазгъа тюшмей, мени арбазыма нек тюшдю да? Болмай эсе да бу эшек мыйысын ашагъан саугъасын адамла кёрмезча этип ийсе эди уа. Энди, ингир да болгъунчу, хапар битеу да элге жайылыр. Къатынла ауузларын тыямы билликдиле. Аланы ауузларын ким тыялгъанды... Ким болур бу итден кючюк болуп туугъан? Тейри, келинле уа биле болурла. Ала билмегенни сен тапхы эдинг. Мени ёлюр кюнюмден сора ала билмеген жокъду. Аны окъуна биле болурла, айталмагъанлыкъгъа... Да охо, къызны анасы аланы, ырбыннга тыйып, къаты соруп бир башласын да, ол жашны толу хапарын къарап-къарагъынчы къатдырып берирле. Бютюн да саугъа юлюшлю болсала уа...»

— Э-эй, чегемли, былай бир келчи! — деди Ийналукъ, тиширыу къауумгъа бурулуп.

Марзиятны анасы, этеклери жел эте, арсарсыз жетди. Отузунчу жыллада гиртчи тиширыула да аз болмагъандыла. Баш иелерини алларына терк табылыучула.

— Иш былайды,— дегенни айта башлады Ийналукъ, башын кётюрмей, къарамын да жона тургъан къангасындан алмай.

Бийче уа сакълайды сагъайып. Чыдамлы тишырыула да отузунчу жыллада аз болмагъандыла.

— Иш былайды,— деди Ийналукъ, тобукъларындан бурма жонгурчхачыкъланы къагъа.— Сен, ишни узакъ болжалгъа салмай, ол абрекден туугъан абрекни, мени чал башымы хатерин этмей, бу осал ишни этген жашны атын да, тукъумун да билип, манга айтырса. Келинлеринги бирем-бирем чакъырып, соруну къысхадан салырса. Билмей амаллары жокъду. Бютюн да гитче келин. Къызынг бла ол, къарап турама да, эрттеден татахдыла. Бир жашырын затлары болур ансы, ушакъ эте тургъанларынлай юслерине чыгъып къалсам, гып

деп, тохтап къалыучудула. Аланы жашырынлары бла ишим жокъду. Алай...— Ийналукъ башын кётюрдю, сол мыйыгъын къымылдатды. Чамлана тебиресе этиучюдю алай.— Ол сылхыр жаш ким болгъанын, кимни жашы болгъанын билдирсин. Саугъаланы берсенг, келинлеринг бек терк тилленирле. Мен айтырыгъымы айтдым.

— Айып этме, алай саугъаланы кимге ийген эселе да ол алсын,— деди бийче, бетинде таукеллик сураты эслене. Баш иелерини айтханларына сыйынмазгъа умут этген тиширыула уа отузунчу жыллада бек аз тюбеучю эдиле. Тюбеселе да.— Тюзлюк болурун сюе эсенг,— деди бийче,— саугъаланы, бирин къоймай, къызгъа берейик. Ол къагъытда жазылгъаныча. Жашны юсюнден айтханда уа... мен аны аласыз да таныйма. Атасын, кесин да. Сен да таныйса. Чаммайланы Ысхакъны жашы Ысмайылды.

Былайда Ийналукъну онг мыйыгъы да къымылдай тебиреди, сол къашы уа ёрге кетди. Аузундан а сёз чыкъмады.

— Да ма, эсингде эсе, жашчыкъла атадан да ёксюз болуп къалгъанда, таматалары ол Ысмайылчыкъ, Нальчикге къачмагъанмы эди? Андан а жашны ёксюзле юйюне алгъан эдиле да. Сора анда, школну да тауусуп, ол Ысмайыл дегенчик бу айруфлан курслагъа кирген эди. Жаш андан бери ол тёбен элде жашагъан къарындашчыгъына, ахлуларына да хар ай сайын келип кетиучюдю. Ол Марзиятны Жубуланы тойларында таныгъанды. Гитче келин айтханнга кёре... бирге тепсеген да этгендиле. Тохта, бу къашларынгы, мыйыгъынгы къымылдатханынгы къой да, бери тынгыла. Жаш адамла тойда тепсеген да этерле, лакъырда да этерле. Аны не шериат, не сабет блас терсге санамайдыла. Ол себепден, сени башынгы бош затла бла аурутмайым дегенликден...

— Болду. Мен жукъ ангылай эсем, хар нени да кесигиз къурап айланасыз.— Ийналукъ, ачыуу башына чабып, бичагъын къынындан чыгъарды да артха жырх этдирип урду. Таматаны акъыллы мангылайында артыкъ ызлыкъла чыкъдыла. Энди бурун сюеги да къымылдай тебиреди. Ол, жеринден туруп, ары-бери атлады. Бийче уа этиллик оноуну сакълайды.

— Энди уа, къарт къуртха, айтханыма иги тынгыла. Ысхакъ дуниядан кетген эсе, жаннет ахлусу болсун, анга дауум жокъду. Алай, мен айтайым, сен а эшитип къой. Мен жаным къыйырчыгъы, жаухар минчакъчыгъым, жангыз къызым Марзиятчыкъны юйю-кюйю, малы-ырысхысы болмагъан басакга деп ёсдюрмегенме. Берсем да тийишли, къолайлы адамгъа берликме. Мен айтырымы айтдым.

Ийналукъ, сыртын да иги тюзетмей, оруслу киномеханик айтыучу сёзледен да эм залимлерин къайтарып-къайтарып

айта, арт бахчагъа кетди. Ол алай эм чамланнган кезиулеринде этиучюдю. Барса уа терекле бла ушакъ этип башлаучуду. Алагъа адамланы огъурсузлукъларындан тарыгъа, аман адамдан эсе терек кёп да иги, халал да болгъанын къайтарып айта, кесек суугъунчу ол формада айланыучуду.

...Башда айтылгъан ишлени къайгъысы иги да селейгинчи Жанбермезланы Ийналукъну арбазына келечиле кирдиле. Адетде болгъаныча, ариу саламлашдыла, олтурушуп, малны, тирликни юсюнден сёлешдиле, саулукъ-турмушдан хапар сордула, къартланы эсгердиле, къонакъланы сыйлагъан тиширыулагъа да ыспас этдиле. Ахырында уа ишни юсюнден да айтышдыла. Айтышдыла дегенде да, келечиле ариу Марзиятны къушкъанат Ысмайылгъа тилей келгенлерин ачыкъдан тутуп билдирдиле. Шёндюгю заманлада жаш бла къыз бири бирин жарата эселе, алагъа онг берип, эс тапдырып, юйюр къураргъа болушханны уллу партийна магъанасы болгъанын да сёз арада сездирдиле.

Келечиле сёзлерин айта баргъан къадарда таматаны биягъы мыйыгъы бекден бек къымылдай тебирегенин бийче алгъаракъ эследи. Гоппан ызына къайтхандан сора тамата, ары-бери дей турмай, къара атказны басды, сёзню андан ары бардыргъандан магъана къалмагъанын ангылатды. Келе туругъуз деди ол келечилеге, хан къонакъ этерме, сыйланырсыз, ол затны юсюнден а сагъынмагъыз. Совнаркомну оноуу болса да, дегенни айтды Ийналукъ, бу затда башха оюм чыгъарыкъ тюйюлдю. Да не этерик эдиле, харип, къонакъла — къойдан жууашла. Къонакъбайлагъа ыспас этип, адежли, акъыллы да келечиле, мудахлыкъларын сездирмезге кюреше, кетдиле.

Дагъыда бир талай кюн озду. Ызы бла уа — жангы ишле. Кюнлени бирини эрттенинде биягъы аэропланны тауушу эшитилди. Уча келип, жашилкъанат къуш Жанбермезланы Ийналукъну юйюню башында артал да къылыкъсыз затла эте тебиреди. Энишге эне да ёрге чыгъа, жангыдан къайта да, ожакъгъа жете-жетмей оза, къужур тогъайла бура, дунияны уа дауургъа алдыра, ол аэроплан юйдегилени бир да болмагъанча къоркъутду. Жангыдан чамланнган Ийналукъ, ол киномеханик айтыучуладан да къошуп, тюбюнден башына къаты-къаты сёлешди, жумдурухун ойната, аэропланчыны къоркъутургъа кюрешди. Аны кёрдюмю-къалдымы къушкъанат жаш, алай, дагъыда бир тогъай буруп, саугъала да атмай, ызына учуп кетди.

Жанбермезлары къызларын Чаммайланы жашха берирге унамай къойгъанлары элге, Тёбен элге да терк жайылды. Бир-бир чамчыла уа Жанбермезлагъа Къызбермезлары деп, бедиш эте да башладыла.

Дагъыда бир ыйыкъ озгъанлай болгъан иш а элни-жамауатны окъуна къайгъы этдирди.

Ингир ала, кишиле ныгъышха жыйылгъанда, биягъы аэроплан, учуп келип, аман ишлерин элни бу сыйлы жерини башында эте тебиреди. Аэроплан энишгеден тутуп озгъанда, ызындан бир къап-къара тютюн чыкъды. Ызы бла тау оюлгъанча дауур-дуууp кишилени къоркъутхан окъуна этди. Ким эсе да «тоба-астофируллах» дегенни окъуна айтды.

Къушкъанат ызына учуп кетгенден сора ныгъышны шошлукъ бийлеп да бир кесек турду.

Ахырында, Ийналукъну антлы тенглеринден бири — Теболаны Нюзюр, жукъа сакъалчыгъын да сылай, кишилени аузуна къаратды:

— Ийналукъ, жаным-кёзюм, тынгыла бери. Бу акъыллы башынгы кёп сагъышла бла къыйнама. Бер да къой бу суусурат къызчыгъынгы бу аэропланчы жигитге. Атасы да, жаннет ахлусу болсун, харип, ахырзаман къаты киши болуучу эди, аты айтылгъан абрек. Бир тутхан ызындан къайта билмеген. Къажымагъан, бюгюлмеген киши. Алма уа, кесинг билгенликден, терегинден кери кетмеучюдю. Ол жаш ол къызчыкъны кеси учуруп кетгинчи, бу сыйынг бла бер да къой. Хапаргъа кёре, сабийле бири бирин сюйюп турадыла. Артда жараша айланнгандан эсе, бер да барма къой. Сен не заманда да, не ишде да акъыллы оюмгъа келиучю эдинг. Бу жол да алай эт да къой.

— Тюппе тюз айта турады Нюзюр, сау болсун. Чаммайлары бир тутханларындан къайтып билмейме. Кёбюсюнде уа ишлери оюмларын озуп тургъандыла,— дегенни айтды Нёгерланы Бийберт, кёпню кёрген, кёпню да билген, сабыр акъыллы, терен оюмлу киши.— Бу къушкъанат жигит аэропланындан къара тютюн жибергени бла къалмай, жанngан фензин къуйса уа... ма анда боллукъдула ишчикле, къарындашым. Барыбызны да кюйдюрюп, урходук этип къойсамы игиди? Сагъыш эт, оюм эт, Ийналукъ. Иги бла аманны ангыламагъан киши тюйюлсе.

— Бек тюз айта турады Бийберт. Тюппе-тюз,— деп, Газзаланы Далхат кишилени эслерин кесине бурду. Далхат жаш заманында австрий фронтда жаралы болгъан, тюрмелени да сынагъан, ызы бла уа Россейни къыдырып къайтхан киши, терен акъыллы болгъанына бир инсанны ишеги жокъду. Орусча сёлеше билгенин да анга къошсанг а, Далхатны сыйы жамауатда былай бийик нек болгъанын ангылагъан къыйын тюйюлдю. Ол себепден, аны кесинден таматаракъла окъуна, акъыл сёз сакълай, Далхатны аузуна къарашдыла.

— Бу абрекден туугъан, абрек къаны болгъан жаш, тютюн бла, жанngан фензин бла да къалмай, элибизге-журту-

бузгъа фомбала къуюп кетсе — къыяма дегенинг ол болгъанын бил да къой. Алай болгъан къадарда уа, Ийналукъ, кесинг сагъыш эт, санга жангыз къызынгмы багъалыды, элжамауатмы багъалыды? Биз, айхай да, Нальчикге барып, жашны тутдурургъа да болурбуз, алай аны тенглери, учуп келип, башыбызгъа палах жаудуруп кетселе не этербиз ансы. Аллах сакъласын элни-журтну аллай ишден! Оюм эт, къарындашым.

Ийналукъ, баштёбен болуп тургъан Ийналукъ жукъ айтмады. Битеу да элни къадары кертиси бла да аны имбашына ауур жюк болуп тургъанча, терен сагъышдады. Багъыр бетли желкесинден тылпыу чыкъгъанча окъуна кёрюнеди.

— Жаш биз барыбыз да таныгъан Ысхакъдан туугъан эсе, жолундан артха къайтырыкъ тюйюлдю,— дей башлады биягъы Бийберт.— Сюймеклик дегенинг да оюнчакъ тюйюлдю. Аны кючю уллуду. Адамны акъылын бир бийлесе, башын хайран этип къойгъан затды. «Тахир-Зухра» эсингдемиди? Сора дагъыда айтырыгъым. Сен, Ийналукъ, жашха басак дегенликге, ким биледи, дуния кезиудю, бир уллу къуллукъчу, не да айтхылыкъ командир болуп кетсе уа сокъуранмазмыса? Бизни селсоветибизни кёремисе? Локъманланы жашны. Ол да басак эди. Атадан-анадан да ёксюз. Энди уа битеу да Состарны аузуна къараталмайды деп ким айталлыкъды, Ийналукъ? Бер къызынгы ол жашха. Жангылмазса.

Ахырында Ийналукъ, теке къалкъыудан аязгъанча, башын кётюрдю. Кишилени сагъышлы бетлерине къарап, тамагъын тазалады, бу жол, нек эсе да, къымылдамай тургъан мыйыгъын сылады.

— Ймаыгъыз-динигиз хакъына, эм алгъа манга бир затны ангылатыгъыз. Бюгюн былайда, бу намыслы жерде ол суубурун къызчыкъны къадарындан башха хапар табылмаймы къалды? Огъесе былайда бу бёрк кийгенлени барысын да ол акъылдан шашхан жаш келечиле этипми ийгенди? Огъесе, мени фензинле бла, фомбала бламы къоркъутургъады умутугъуз? Мен сизге айтырыкъ а буду. Ол итден жаратылгъан, энтда келип, аэропланыны къара тютюню бла хауабызны бокълап бир башласы да, ол биздеги эки тели жашны Нальчикге ийип, ол абрекден туугъаннга не эте эсегиз да этигиз деп къоярыкъма. Не да, кесим барып, таматаларына тюбеп...— Ийналукъ мор къатапа гелефейини хуржунундан къызыл ганибалы къол жаулугъун чыгъарып, терлеген мангылайын сыйпады.— Анда мыйыкъ бар эсе, башына уа бёрк кие эсе, энди бери бир келсин, мен анга этерикни да бир кёрсюн. Сиз а, башха айтыр зат къалмагъан эсе, ол Газзаланы къошха от тюшгенини юсюнден, не да Бадоланы тас болгъан ийнеклерини, не да Хажиахматланы тёшден кетген эшеклери-

ни юслеринден айтыгъыз. Болмай къалгъанда уа ол басмачланы юслеринден кинону сюзейик.

Тюз да ол кезиуде уа Ийналукъну къолайлы юйюню салкъын отоуларыны биринде Марзият бла гитче келинни быллай ушакълары бара эди:

— Ах мен жарлы да, мен харип. Не этейим, айт, келин. Жана тургъан жюрегими отун сел эт.

— Тохта, къызчыкъ, эртте-кечден бошланма. Бир амал табарбыз... Айып этмесенг а бир затчыкъ келип турады эсиме.

Марзият кёз жашлары жибитген жыякъчыкъларын сыйпады, гитче келинни аузуна сагъайып къарады.

— Мени атам да,— дей башлады келин, бир эртте болгъан затланы эсгергенча.— Атам, къарындашларым да мени сизге хазырлап турмай эдиле. Артдаракъ билгениме кёре, башха муратлары бар эди. Алай сени къарындашчыгъынг, айып этме, ётгюр жаш болуп чыкъды да... кёресе. Бизникиле тамам жыл чакълы жарашыргъа унамай тургъанлары эсингдемиди? Да не этерик эдиле, заман да бара, ала да жумушай кетдиле да, энди уа, кёресе, бек татлы жууукъла болуп жашайдыла.

— Бу хапарынгы не ючюн айтханынгы ангылаялмай турама,— деди Марзият.

— О, къызчыкъ, сен ангыламай тургъан затла алыкъын кёпдюле. Мен санга айтайым, насыбынгы учурмазгъа сюе эсенг — къачырыу керекди. Сиз бир биригизни сюесиз. Ишни башы уа олду. Санга дери да азла къачмагъандыла. Башха амал къалмаса, андан иги амал болмаучуду. Къарындашларым ёлмесинле, керти айтама, кёлюм бла айтама. Ишни уа бир инсан билмезча къурарбыз. Бир аллахдан сора. Ол а сюйгенлеге жазыкъсыныр, болушур, эс тапдырыр. Ы-ы, къызчыкъ? Къара муну, нек къалтырайса, безгекден ауругъанча? Хар не да тап боллукъду...

— Тохта, келин. Сен неле айта тураса?..

— Да ангыламадынгмы да? Бир бирни сюесиз да? Бир юйюр болургъа муратыгъыз барды да? Алай эсе, къызчыкъ, узун сёзню — къысхасы...

— Мен... мен алай этсем, атам, къарындашларым да ёлтюрюп къоймазламы? Ах, мени кюнюм, келин, сен неле айта тураса.

— Алгъа, айхай да, отдан кёлек киерле, жанырла, къаты чамланырла, болуучусуча. Башхача айтханда, ол ишинги уллу махтамазла. Ала-ай, сюйгенчигинги къойнуна бир тюшсенг, ол сени кишиге да бермез, не хатадан да къоруулар суусурат къатынчыгъын.

— Къой-къой-къой, келин, башымы отха сугъа тураса... мен харипни акъылдан шашдыра тураса.

— Уо, сен а, керти да не хомухчукъладан эдинг. Андан эсе тюбер жеригизни, къачан тюберигизни да айт да... айт десем да, жазгъан эт да, ты-ыншчыкъ хазырлана тебирейик. Айта турама санга, къызчыкъ, башха амал къалмагъанды. Керти айтама, къарындашларым ёлмесинле.

— Угъай, келин, угъай. Не болса болсун...

— «Не болсамы»? Да болуп а не боллукъду. Кесинг сюймегеннге, жукълап тюшюнгде да кёрмегеннге орайда этдирип кетселе, турурса алай. Хар шёндю мен айтхан эсинге тюшгени сайын тыхсый, эринлеринги чайнай. Тоба-тоба, мен неле айта турама.

Аны бла къалмай, гитче келин башы хайран болуп тургъан къызгъа сюйгенине барса къаллай зауукълукъгъа жетеригин сыфатлай башлады. Кеси сынамындан билгенин.

Марзият а, бир аман затланы эшитгенча, кёзлерин къоркъуу алып, келинни сёзлерин да бёлалмай, тынгылайды.

— ...Нек дегенде, этилмей къалмазлыкъ ишни заманында, тийишлисича этип къойгъандан игиси болмайды. «Иги ишни болжалгъа салма...» Сора тынгыла бери. Ма сюйген Ысмайылчыгъынг узун башлы чурукъларын жылтыратып, апичер картузунда да къызыл жулдузу жана, Нальчик орамы бла барады. Шахарчы къызла уа, ол уялмагъан кёзчюклерин анга аралтып, сюйгенчигинги унгкулар умут бла ызындан боладыла. Къызла да аллай къызла: ауузлары, тырнакълары да боялып, кёзлеринде жалгъан кирпиклери, жыякъларында фудралары, башларында къанатлы боккачыкълары, кеслери да былай, тюлкючюклеча къаймише, ышара-ышара... Ысмайычлыкъ а, ах мени кюнюм, Марзиятны бермей эселе уа, дегенни айтып, аланы бирини къолтугъуна кирип кетсе, эшигибиз анда жабыллыкъды, отубуз да анда кёмюллюкдю, къызчыкъ.

Бу затланы эшитгенде, бетчигин къол аязчыкълары бла жабып тургъан Марзият, къолларын кетерди, кёзлеринде уа таукеллик сураты эсленди. Келинчик айтхан затла, бири къалмай, аны кёз аллына келип тохтадыла. «Угъай, мен харип, алай болуп а къалмасын. Алай болса, алайсыз да кюе тургъан жюрегим арсарсыз чачылып къаллыкъды. Алай болгъандан эсе уа...»

— Тохта, келин. Жарлы башымы къатышдырып бошадынг. Не этерге да билмейме.

— Къачыу. Сен этерик олду,— деп къойду келин, Марзиятны арсарлыгъын эслей.— Эсингдемиди, ол Деваланы Аубекирни къызын къалай къачыргъанлары. Тёрт да атлы арбазындан секиртип кетген эдиле. Къызчыкъ, четенчигин да алып, аланы сакълап тургъанын киши да эслемеген эди. Духбаринаны уа, ол Заммаланы теликачыкъны, пулемёту да

болгъан тачанка бла алып кетген эдиле. Пулемётну артда къошуп да айтхан болур эдиле. Алай жашла уа барысы да апичарла эдиле деп эшитген эдим. Ол гинжи кёзлю суубурунчукъ Букъминатны уа «Эмадин» бла шыбырдатхан эдиле. Айып этме ансы, анга уа кесим да сукъланнган эдим. Битеу да къызла сукъланнган эдиле. Былай, аллахны арагъа салып айтханда уа, «Эмадин» бла къачырырча аны неси бар эди? Ма адамны насыбы тутса алай болады...

— Ах мен не этейим, не этейим,— дей, Марзият, жеринден туруп, жаулукъчугъуну чачакъларын чайнай, отоуда ары-бери жюрюй башлады. Сора, ызына бурулуп, келинчикни бетине таукел къарады.— О аллах, сен манга кюч-къарыу бер, быллай ишге кёлленирча. Не этейим, не этейим, къайры кетейим?..

— Ма башлагъанса биягъы сен. Не этеринги айтдым. Къайры кетеринги уа кесинг да билесе. Айтдырмай къоймай эсенг, сенден эсе мени ишим къыйынды. Сен сюйгенчигинги къойнунда тургъан кезиучюкде, манга мында, сезселе, къаты соруу этерге боллукъдула. Ахыратдача. Да охо, тёзербиз анга да... Сен а олтур да къагъытчыкъ жаз. Мен базар кюн Нальчикге баргъанда аны поштха ётдюрюрме. Сен а ма былай, кишиучукъча, кишиге зат сездирмей турурса. Биргенге аллыкъ затларынгы да бирге тийишдиримсе. Къалгъанын а къушкъанат сюйгенинг алыр. Кёкден саугъала атып айланнган жашны ахчачыгъы да болур.

Бу затланы айтып, гитче келин отоуда, сабий къызчыкъча, бурулуп башлады.

— Къагъытда уа менден да салам айт. Бу къыйын ишде сени кёл этдирген келинчик иги, тап саугъагъа тийишли болгъанын да сездир. Охо, аны къагъытха жазма. Ауздан айтырса. Бек аздан къалгъанда: эки бийиктабан чурукъ, жарагъан дух шешачыкъ. Анга эки сыргъа бла инжи минчакъла къошама десе да даулашма. Буунлугъум а барды. Ол тамата къарындашынг Нарсанадан келтирген, алтын суу ичирилген кюмюш буунлукъ... Ол курсант жаш сени къучакълагъанда уа... ах, мен аузум къурурукъ, неле жаншай турама, къайын къызымдан да уялмай. Сени ючюн къууаннгандан жаншай турама бу тели-мелилени, айып этме, къызчыкъ.

...Заман а барады. Бир айдан иги да атлагъанды. Сабанлада, жайлыкъда да иш азмыды. Кёкден тамычы таммай тургъанлы да иги кесек заман болады. Чаллыкълада, бахчалада да иш кёпдю. Нартюх да заманындан алгъа саргъала тебиregеннге ушайды. Болса да тирлик аман боллукъ болмаз дейдиле.

Да ма, андан болур, аэропланчы жигитни ишчиклерини юслеринден хапарла да унутула тебиредиле.

Ийналукъ да, акъылын башха къайгъыла хорлап, ол жашны энди алай кёп да эсгермей эди. Ол келечи болуп келген кишилеге тюбесе, энди жарыгъыракъ саламлашып оза эди. Ушакъ зат болса уа, не ала, не Ийналукъ абрек жашны юсюнден бир сёз да къошмай эдиле. Да, деди бир жол тамата ичинден, энди жаш да тюнгюлген болур. Шахарда барышнала азмыдыла. Жаш адамгъа уа не — бюгюн бирин сюер, тамбла — башхасын. Шахарда алайды да.

Болса да, бир бирледе уа ол жашны юсюнден оюмла Ийналукъну акъылына чакъырылмагъан къонакълача келип да тохтай эдиле. «Ысмайыл дегенлери, бу тиширыуланы айтханларына кёре, алай аман жаш да болмаз. Аллайла, кёресе, кёбюсюнде адам болуп кетедиле. Юйю, арбазы болмагъанлыкъгъа, шёндю заманлада бёрк кийген муратына жетеди. Блас да алагъа ёксюзле деп аман кёзден къарамайды. Эс тапдырады, окъуу-билим береди, казнадан ашатады, кийиндиреди. Атасы абрекде айланнганлыкъгъа, жашы уа — курслада окъуйду. Аэропланчы курслада. Да аны, кертисин айтханда, не хатасы барды да?..»

Алай Ийналукъ бу оюмланы терлеген бойнуна къоннган чибинленича къыстаргъа кюреше эди. Ала да жангыдан зызылдап къайта эдиле. Жашларыны айтханлары да эсине тюшдюле. Бир кесек къайгъы да этдирдиле. Ишни эшитгенде, ала бек къаты чамланнган эдиле.

— Ол аэропланчыгъа мен бир тюбейим да,— деди ол жол тамата жаш,— мен аны аэропланнга угъай эсенг, ёгюз арбагъа да миналмазча этерме. Хар Жанбермезланы тукъумну эсине тюшюргени сайын чукук тарып турурча этерме ол басакны.

Кичи жаш да курсантха уллу ахшылыкъ этер умутда тюйюл эди. Элде айтылгъан мараучу, жыгъышда сырты жерге тиймеучю жаш киеулюгюн сюйгеннге ушамай эди.

— Ол энтда бир келсин да,— дегенни айтды кичи жаш,— ийисли тютюнюн энтда бир бошласын да, мен ушкогуму айыуланы абындырыучу окъларымдан бири бла жерлеп, аны тюбюнден алай жандырырма, аэропланы, кеси да жамауатны аллына бурху-бурху болуп тюшер.

Тиширыуланы айтханда уа, ала курсант жашны не акъ бла, не къара бла сагъынмай турдула. Марзият а, бир жукъ да болмагъанча, анга жетген жумушланы тынгылы эте, заманын алай оздура айланады.

Бу халла Ийналукъну акъылында бир ангылашынмагъан сезимлени туудура башладыла. Бир бирде, сыртына къолу жетмеген жери кичигенча, ол амалсыз болуп турду. Башхача айтханда, ол къылыкъсыз чибинле аны бойнуна къонаргъа кюрешгенча, аллай сезимле.

Кюнлени биринде жашла, биягъыча, къошларына кетдиле. Тиширыула арт бахчалада картоф къаза айланадыла. Ийналукъ да ал арбазда салгъан жангы дуун тамам этер мурат бла иш кёллю болду. Нартюх жетип келеди. Кюн да энди алгъынча къыздырмайды. Келечини кёзбау ышарыууна ушайды. Болса да кёк тазады. Къарт Ийналукъну ниетича тазады. Таматаны къаты къоллары уа чертлеуюк чыбыкъланы аяусуз бюгедиле. Болса да, дуу тамата сюйгенча терк ёсмейди. Нартюх а жетип келеди.

Таматаны башына сагъышла басына тебиредиле. «Быллай ариу кюн учуп озуучу эдиле. Кёк тазады, аэроплан тауш а жокъ. Курсланы башха шахаргъа кёчюрюп кетмеген эселе, билмейме. Сейирди, сейирди... Атлары-чуулары чыкъмай къалды да. Огъесе курсланы жабып окъунамы къойдула. Тюу! От тёбеси болугъуз, аз эди къайгъым, сиз да къошулмасагъыз. Не ишим барды мени аланы кетгенлери-къалгъанлары бла да! Нартюх жетип келгенде, дуу а битмей тургъанда. Халжарны башы да аз баш ауруумуду. Жауунла жетселе... Бичен да, кюн кюйдюргенден тюйюл эсе, урходук кибик. Отун жетерикди, алай мал ашны къайгъысы тауусулгъаннга ушамайды. Сен а — аэроплан курсла...»

Марзият бла гитче келин, къолларында да челеклери зынгырдай, календорда кёрюндюле.

— Кюндюзгю кюнде былай омакъчыкъла болуп, къайры атланнгансыз, жанымы къыйырчыкълары? — деди Ийналукъ, ишинден бёлюнмей, башын да кётюрмей. «Акъыллы балала, адыллы балала. Нечик татлы тенгчикле болуп къалгъандыла. Жан бла тёммек кибик. Келинчигим, жан устуккучугъум, гиртчи, намыслы да жанчыкъ...»

— Шауданнга барабыз, аття. Тюкеннге да къайтырыкъбыз,— деди «намыслы жанчыкъ.» Сора Марзиятны ызындан жёбелей кетди.

«Сейирдиле бу тиширыула. Уллусу, гитчеси да. Шауданнга, тюкеннге да жарагъанча сымарланып бармай жарамайды. Да аланы да ангыларгъа боллукъду. Тюкенде тенгчиклерини алларында жангы жыйрыкълары бла, кюпеслери бла да бир махтанмасала ашагъанлары татымайды. Аны юсюне уа ол Муталиф деген киши да, Марзиятны тилерге алыкъын базынмай тургъанлыкъгъа, кёзю уа къарай болур дейме. Жанбермезлагъа киеу болур умутчугъу баргъа ушайды. Умуту бар, базыннган а этмейди. Эки да кере, «портвейн» алгъанымда, багъасын алыргъа унамай къойгъанды. Кёремисе ол мынафыкъны неден башлагъанын. Эм алгъа жумушатып, ызындан а... Алай айтханлыгъыма аман адам кёрюнмейди. Аман тукъумдан да тюйюлдю. Къанжалбаш юйю, кенг арбазы. Кёрюмдюсю да — не айтдыраса. Намысы уа элде не мен-

ме деген къуллукчуладан кем жюрюмейди. Хар аны бла сёлешген сёзлерине бал жагъып сёлешедиле. Кёлюне жетер ючюн. Да сейирмиди. Жылы жетгенликге, менме деген киеу болаллыкъды. Къатынчыгъы ёлгенли экинчи жыл барады, жаннетли болсун, ушагъылы затчыкъ эди, намыслы да. Муталиф а акъыллы, оюмлу, тергеулю кишиди. Жарарыкъды, бек жаш кёрюнмесе да... Мен а юйдегини туугъанын билмеген кишимеми да? Ол туугъанда мен, мыйыкъ энди чыгъара башлагъанлыкъгъа, жетген жаш эдим. Алайды да, бу Муталиф деген адамла жиберсе...»

Алай Ийналукъну къарамы, нек эсе да, биягъы кёкню Нальчик таба жанына бурулду. Болса да тамата, ызына хыны бурулуп, къол аязларына да тюккюрюп, жангы чыбыкъгъа узалды. «Кимни — арты, кимни — аллы»,— дейдиле. Къадар не жазыу этгенин билмезсе. Дуния сейирди. Ол аман басак, тракторчу угъай, шофур угъай, аэропланчы болур деген а кимни акъылына келлик эди. Хунерсиз жаш болмаз. Болур бир закийлиги. Аэропланны да алай бош айланнган, ётген-сётгеннге ышанып да къоймаз эдиле. Курсладан сора уа, дейдиле, хар бирине апичар чын берилликди. Жалналары да ол Герпегежге жол ишлей тургъанланы таматасы инженерден кем болмайды дейдиле. Жашагъан фатарлары тюплю-башлы юйдеди. Отоуларын а, хапаргъа кёре, фатеген чыракъла угъай, алектричествола жарытадыла. Къалмукъ улу уа, дейдиле, ол жашла бла тюбешсе, не уллу къуллукъчусундан да кем сыйламай саламлашады. Къолларын тутуп. Курсланы тауусханлагъа уа, дейдиле, шагъат къагъытланы Ворошилов кеси береди. Хар бирин къаты къучакълап... Ма санга абрекден туугъан басак. Быллай заманлада жашайбыз...»

Бу оюмладан башын азатларгъа башха амал тапмай, Ийналукъ, айран ичер умут бла жеринден турду, юйге кирди.

Тюз да ызына чыкъгъанлай а ол унутула башлагъан аэроплан тауушну эшитди. Кёк этегине асыры тюрслеп къарагъандан Ийналукъну онг кёзю чанчхан окъуна этди. Жюреги терк-терк тепди. Узакъда кёрюнген къара тамгъачыкъ, жууукълаша келип, жашил тюрсюн алды, ызы бла уа аэроплан сыфатха ётдю. Болса да жашилкъанат лячин, Жанбермезлары таба бурулмай, тюзюнлей, суу бойну башы бла учуп, чумлу тала жанына ташайды.

«Бу башхаларындан болур. Бизники уа, харип, артал да тюнгюлюп къалгъанды. Энди ол бери хазна келсин. Ачылмагъан эшикни къуру да тюйюпмю турлукъса. Тахир-Зухурала энди жокъдула. Фархад-Ширинле, Сахубжамал-Бузжигитле да — къайда? Сюймеклик ючюн, къан-жан аямай, жаннган отдан къалмай, муратларына талпыннган жигитле энди къайда? Жокъдула энди аллайла. Бош хапар айта турадыла бар-

ды дегенле да. Эндигиле эринчекледиле, къоркъакъладыла. Алмачыкъ кеси аллына учуп келип, ауузларына тюшсе сюедиле. Киши бахчасына таукел ётюп, терекден ёз къоллары бла юзюп ашаргъа уа къоркъгъан этедиле. Былай бла, Жанбермез улучукъ, сен дуунгу алай терк битдиралмайса...»

Тамата базыгъыракъ чыбыкъладан бирин сермеп алды, ачыуун андан алыргъа кюрешгенча, аны ары-бери бюгюп башлады. Чертлеуюк чыбыкъ къыйын бла бюгюледи. Чыкъыр-мыкъыр этсе да сынмайды. Да бу санга чум чыбыкъмы болгъанды. Дууну игисин Состарда чертлеуюк чыбыкъдан эшедиле.

Адам бир зат ишлеген кезиуде, деучюдю Ийналукъ, ол ишге къол кючю бла бирге акъылы бла да берилирге керекди, башха сагъышлагъа бёлюнмей. Бешик ишлей тура эсенг, кёз аллынга уа анда уюп тургъан къызылуурт сабийчик кёрюнсюн. Дуу ишлей эсенг, кёз аллынга аны башына дери толтуруп тургъан нартюх кочанла келсинле.

«Иш бармайды. Къолум этген — бир, башда сагъыш — башха. Дууну уа битдирген бла къалмай, бир кесек къургъакъсытыргъа да керекди. Нартюхню къуйгъунчу.» Ол абрекден туугъанны уа курсладан къыстагъан болурла. Состар элни башында этип айланнган хыличиклери ючюн. Аэроплан деген санга атангдан къалгъан арбамы болгъанды. Казна зат. Къырал мюлк. Аны энчи, сюймеклик ишчиклеринге хайырланыргъа уа къоймазла. Билселе да къаты жууапха тартырла. Тюрмеге атмасала да... Кертисин айтханда уа аны ючюн асыры уллу жууапха тартхан тюзмюдю? Бютюн да тюрмеге атхан? Курсант хыли этди эсе — уруш, сыртындан букъусун чыгъар, болмай къалгъанда. Юйретир ючюн, иги ызгъа салыр ючюн. Адам жаш заманында аз тюрлю хыпыйсыпый этмейди. Бютюн да ичин сюймеклик ёртен алса... Аны ючюн жашны кёлюн сындыргъан тюзмюдю? Тюйюлдю... Бюгюн манга не болгъанды?! Курсугъуз-мурсугъуз бла да мени не ишим къалгъанды! Жашым тюйюл, эгечден туугъан тюйюл. Аны къайгъысын энди манга ким буюрду? Охо, жаным ауруду эсе ауруду. Бир ёксюз сабийгеча. Да сора не?..»

Ийналукъ теркирек къымылдап башлады. Чертлеуюк чыбыкъла къолунда чыкъыр-мыкъыр эте, тийишли жерлерине эшилип барадыла. Тамата, асыры женгил узалгъандан бармагъын да чимдитди. Алай кино кёргюзтюучюню сёзлеринден къауумун айтханлай, бармагъыны ачыгъаны селейгенча кёрюндю.

Биягъы аэропланны тауушу эшитилди. Ол тюз да келген ызы бла артха да алай кетди. Алай тамата башын буруп да къарамады, ишикден бёлюнмеди. Дуу а кёз кёре ёсе барады. Э, шуёхларым, Жанбермезланы Ийналукъ дуу ишлей бил-

мейди дегенни... Битеу да Состарда тапмазса быллай дуу. Бери мирзеу къуйсанг да жангыз бир бюртюгю тышына тюшмез. Ол угъай эсенг эленнген ун окъуна къуй. Башы тап жабылсын ансы. Бек аздан къалгъанда эки арба нартюх сыйынныкъды. Экими? Юч окъуна.

Ишлей кетип арыгъан Ийналукъ, тамагъы къургъакъсыгъанын сезип, аны айран бла жибитир умутха киришди. Чегемличикни айраны бла. Жарагъан айран, дейдиле билгенле, ангылагъанла, адамны ичине сериуюн бергени бла къалмай, акъылын да жангыртады, кёкюрегине уа эсенлик береди. Айран, биз сенсиз болмайыкъ. Ол сени биринчи болуп хазырлагъан таулучукъгъа уа минг да махтау-ыспас!

Да ма, Ийналукъ, иги да жангырып, календорундан таш атлауучлагъа атлагъанлай, орамда гитче келин кёрюндю. Кёрюндю дегенде да, чабып келип, арбазгъа кирди. Чачы тозурап, бети кетип, кёзлери чартларгъа жетип, гитче келин, тобукъларын тюе, жиляй башлады.

— Уой, мен жарлы да, мен харип! Уой, кéсигиз мени, союгъуз! Хар терслик кесимден чыкъгъанды! Къызчыкъны сакълаялмадым, къоруулаялмадым. Ол Ысмайыл деген, юйюне от тюшген, журтун суу басхан, къызчыкъны аэропланы бла алып кетгенди-и! Уой, мен энди не этейим, не къаядан кетейим!

Къарап-къарагъынчы, картоф къазгъан тиширыула, хоншу къатынла-къызла да, бар ишлерин да къоюп, бу сыйытха басындыла, гитче келинни тёгерегине жыйылдыла. Ол а, юсюнбашын, бёрю талагъанча этип, хахайны бардырады:

— Тюз да биз шауданнга тигелегенлей, ах мени кюнюм,— деди келинчик, кёз жашлары жибитген жыякъларын сыйпай,— чырпыладан сюлесинча секирип чыгъып, ол сюлесин жыртырыкъ, юсюбюзге алай чабармы, къызчыкъны буунундан да алай тугармы!.. Мен да, гырныу киштикча, алгъа мыллыгымы атып, къызчыкъны къутхарама дегенлей, ол Ысмайыл деген, аты ушхууурдан сора айтыла турлукъ, мени да юсюме алынып, бууаргъа аздан къойду да! Эс жыйып, ызларындан чапханымда уа, къызчыкъны аэропланына атып, манга уа жумдурухун кёргюзтюп кетгенди-и, бийикден кетерик! Уой, мен энди не этейим, къайры кетейим-м!..

Тынгылагъанла тынгылайдыла. Сейир-тамаша этген кёп, келинчикни таурухуна ийнаннган а — аз. Болса да Марзиятны анасы, аны ызындан а уллу келин да, гитче келинни оушауна къошулуп, жиляй башладыла.

Ийналукъ а баштёбен болуп календорда ары-бери айланады.

Алайына, Ийналукъ арбазгъа кирип келген Нюзюрню, Бийбертни, Далхатны, дагъыда бир-эки кишини эследи. Ала, къа-

тынланы оу-шауларын кёргенде, болгъан ишни арсарсыз англылап къоялмай, ахшы тенглерини юйюне бушуу хапар келген сунуп, узакъдан окъуна Ийналукъгъа соруулу къарадыла.

Ийналукъ, бичагъын чыгъарып, артха къынына къыжт этдирип сукъду. Ызы бла башын кётюрдю. Ашыкъмай атлай, тиширыу къауумгъа жанлады да, бир къужур ышарып, къолун гитче келинни къалтырай тургъан имбашчыгъына салды. Сора, тёгерегине къарап, башын булгъады.

— Охо, келин, болду. Аллах, жамауат да шагъатдыла — жумушунгу бек тамамлы этгенсе. Къыйын жумушунгу шарайыпсыз тындыргъанса. Энди уа андан ары оздурма. Тохта.— Алай айтып, тамата, келинчигини, аркъачыгъына да къагъа, ёшюнюне къысды, тозурагъан чачын сылады.— Тюзюн айтханда, ол кёп болмай келип кетген артистлени, иш этсенг, бирине да оздурлукъ тюйюлсе. Ол угъай эсенг, кёзбау кинода окъуна жарарыкъ эдинг, оллахий керти айтханыма! Энди уа тохта. Бу быстырбашланы да тохтат.— Алай ала, Ийналукъну сёзлерине тынгылай, кеслери да шошайгъан эдиле.

Ийналукъ армау болуп тургъан кишиле таба бурулду, сиз а къайдан чыкъдыгъыз дегенча къарады. Сора, сол къашын къымылдатып, алларына атлады.

— Сиз а, текесакъал шуёхларым, неге баштёбен болуп турасыз, боза салатха ычхыннган ууаныклача? Неге мугурайгъансыз, дуагъа келип, эфендини аузуна къарап тургъанча? Келигиз юйге, келген эсегиз. Ишни болушун билирге сюе эсегиз а айтайым. Къызны аэроплан бла къачырып кетгендиле. Арба бла угъай, «Эмадин» бла да угъай — жарагъан аэроплан бла. Ангыладыгъызмы? Нальчик базарда къумукълу къанжалчыланы ишлегенлерине къарагъанча, неге ауузларыгъызны ачып турасыз? Ангыламаймысыз? Сиз къызларыгъызны, минг жыл мындан алдача, чархларына да жау сюртюлмеген арбала бла ашыргъансыз, бизникине уа аэроплан ийгендиле. Ы-ы? Энди барыгъыз да ангылап къоюгъуз, кёлюме жетмегенигиз болса, къушкъанат киеуюме айтып, юйлеригизге жанган фензин къуйдурлукъма. Бек кёлюме тийсегиз а, ожакъларыгъызгъа бирер жарагъан фомба жибертирикме! Тюз да ожакъларыгъызгъа. Тютюнлери чыкъмазча. Маладес, басак, маладес, сынок, твашмат! Бардыла бизде жигит жашла, бардыла ёгюр абрекле. Мен этерик да ол эди, андан болсам. Оллахый-билляхый, керти айтама!

Бу затланы эшитген таматала, аз-аз эс жыя, бир къужур ышара, мантылайларын ачдыла, бири бирине къарашып, башларын булгъадыла. Боллукъ тойну къобуз тауушу къулакъларына чалына тебиреди, исси къурманлыкъны ийиси да бурунларын дыгъыл этдире башлады.

Артал да абызырап къалгъанла тиширыула эдиле. Ишни бу формагъа кетеригин ала алгъындан къалай билаллыкъ эдиле? Ол себепден, бусагъатда ала макъа жутхан баппушлагъа ушап тура эдиле.

Болса да, биринчи болуп, гитче келин ышарды. Аны ызындан бирсиле да, кюн тийгенча болуп, женглеринден къол жаулукъларын чыгъара тебиредиле.

Жанбермезланы Ийналукъ а къазан тауушча эшитилген ауазы бла айтды:

— Алайды да, таматала, келигиз юйге. Эм алгъа бир къапмиш этейик. Сиз а, жаулукъбашла, биригиз тюкеннге къууулугъуз, чагъыр келтиригиз! Къалгъаныгъыз а — аш отоугъа! Неге къарап турасыз, Нарсана майданында дагъыстанлы каспоркаланы ойнагъанларына къарагъанлай!

ЧУМ ТЕРЕКЛЕ

I

Башха кезиуледе жагъын этерге, къылыгъын кёргюзтюрге да бек сюйюучю Акъ суучукъ чумла бишген кюнледе алай шошаяды, алай буюгъады, туурасындан къарагъанла сейирге къалыучудула. Былай эте, суубуз таркъайып да бир къалмагъы эди дегенле да болуучудула.

Ма шёндю да ол, исси кюн тыякъладан бугъунургъа кюрешгенча, уллу ташланы араларында ары-бери бурула, тауушу да ол тирмен таба баргъан илипинни тауушундан уллу болмай, жолун шош къората барады. Аны шёндюгю тюрсюнюн кёрген а анга Кёккёз суучукъ деп къояр. Алай жан жанларын габу басхан ташланы ауаналарында уа ол башха тюрсюн алады. Эслеп къарагъан а алайчыкълада тамгъалы чабакъ жыйынчыкъны да кёрюрге боллукъду. Ала бери ол кёл ишлеп, чайкъала тургъан сабийледенми къачхан болурла...

Чабакъчы жашчыкъла уа, анда-мында, тал тереклени тюплеринде олтуруп, шошайып турадыла. Кюн алгъаракъладача исси болмаса да, хауа уюп тургъаннга ушайды. Тереклени чапыракъларыхазна къымылдамайдыла, бу кезиуледе суу бойну бла озуучу сериюн аязчыкъ а, болгъан кючюн тауусуп, жеркде ажашып къалгъанчады. Сууну чегет жанында чум терекле ёседиле. Элден узая баргъан къадар, ала къалындан къалын бола, тик жаргъа ётюп кетедиле. Андан арысы уа — къушхамиш, чертлеуюк, агъач кертме...

Бир кесекден сууну бети тюрленир, ёргеде жауып башлаучу жаунла анга кюч-къарыу къошарла. Шёндю сыртларын кюнню жылы тыякълары жылытып тургъан ташланы кёбюсю

суу тюбюне тумаланыр. Бусагъатда чум жыяргъа ётюп кетиучю жаш къауумчукъла кёпюрле излеп баш... Къыш да жетип, Акъ сууну бетин кёксюл буз жапханда уа элли жашчыкъла, келип, мюйюз, агъач хайнухларын зуулдата тебирерле.

Артда уа боз бетли сууну кючюнден, ташла ташлагъа тийип, хауада таш кюйген ийис айланнган кюнле да жетерле. Къайда кёпюрле бузулурла, кимни эсе да танасын къутургъан суу алып кетер...

Шёндю уа чумла бишген кезиудю.

Ысхакъ бла аны таматасы — онбешжыллыкъ Азрет да чум жыяргъа атланнгандыла. Бу ишге ортанчысы — Идрис да жарарыкъ эди. Алай ата жалан да таматасын элтди. Уугъа да аны элтип башлагъанды. Азрет, жылы жетип келген жаш, бир атасындан сора кишиден къоркъмайды. Тенглери бла атыш-тутушха таукел киришиучюдю. Хомпар таш атып да хазна бирине оздурмаучуду. Жыгъышха жетгенде, андан онглу жалан да Зекерияны жашы Жандар болуучуду. Ол да сейирмиди — Жандар андан саны бла, жылы бла да эслерча онглуду.

Идрис — Ысхакъны ортанчысы — тюйюш-уруш оюнладан кериди. Жаны-тини юй жумушха жарагъан. Халал жан, тогъузжыллыкъ Идрис, атасы-анасы айтханны жерге сала билмеген жашды. Таматасын да алай сюеди, бир бирледе Азрет анга къол жетдирсе да, келип ата-анагъа тарыкъгъан адети жокъду.

Зарият — жашланы аналары — энди табарыгъы къызчыкъ боллугъуна ийнанып эди. Аллай къууум Ысхакъда да бар эди. Ол угъай эсенг, экиси да анга, ол энди тууарыкъ къызчыкъгъа ат окъуна хазырлагъан эдиле.

Болса да Зариятны халы юйюр таматаны къайгъы этдире башлады. Кёз кёре эрип баргъан тиширыуну кёз тюплери къаралып, болгъан нюрю кетип, мангылайын суукъ тер басып тургъанын кёргени сайын Ысхакъ, этер амалы болмай, амалсызгъа къалып турду.

Ахырында, кезиу жетип, Зарият жаш тапды. Алай ол зат Ысхакъны къууандырыр орнуна къайгъыгъа къалдырды.

Сабийни киндигин кесген Афууажан окъуна къайгъылы эди. Уллу санлы сабий анасын кёп къыйнады. Аны бла да къалмай, кёпню билген Афууажан бу жол ананы къанын тыялмай кёп кюрешди. Битеу ол билген амалла болушмай тохтагъанда уа, чыгъып, халны Ысхакъгъа айтды.

Алайсыз да къарыусуз тиширыуну адыргы къарыуу да таркъая башлагъанда, Ысхакъ хоншу элден Малышко деген фельдшерни келтирирге таукел болду. Тиширыуну эр кишиге, бютюн да ол жаш адамгъа кёргюзтюуню юйге жыйылгъан

къатынла дурус кёрмедиле. Башха амал болмагъанын англылап, аллахны буйругъун сакъларгъа дедиле. Алай ол энди киши айтханнга да тынгыламады.

Башында да акъ картузу, къолунда уа дарман-дары кюбюрчеги болгъан кёккёз жаш отоугъа кирди. Афууажан да аны ызындан ташайды.

Афууажан билимли хакимни жумушларына арсарсыз табыла башлады. Малышко кюбюрчегинден чыгъартъан аппакъ мамукъ бла байлаула, башха дары-дарманла, тюрлю-тюрлю керекле бу жашны намысын аны аллында тау бла тенг этдиле. «Ах, маладес, ах, маладес! Ах, къор болайым жанынга»,— дегенлей турду Афууажан. Ысхакъ а бирси отоуда, тюп эрнин къабып, ары-бери атлай айланады. Бирде терезе аллында, бирде ич отоуну эшигини къатында тохтайды. Бирде уа ол ундурукъдагъы къагъанакъгъа, ол къатынла тёгерегине басынып тургъан «жаныуарчыкъгъа» кёз жетдирип озады.

Идрис бла Азрет жангы туугъан къарындашчыкъларын кёрюр мурат бла отоугъа бир эки кере кирдиле. Алай ачыуу кёкюрегин толтуруп тургъан аталары аланы, хыны тюртюп, тышына къыстады.

Юйюр таматаны къайгъылы жюреги кёкюрегине сыйынмагъанча кёрюнеди. Сюйген Зарияты дуниядан кетсе, ол къалай жарлы, къалай насыпсыз боллугъу кёз аллына келеди. Ол бушуулу сезимлени кери ташларгъа кюрешеди. Эсине бу жаш хакимни бир тауушлукъ ишин тюшюреди. Зауурбекни, ол айтхылыкъ Зауурбекни, ёлюмден, бир аллахдан сора, деучю эдиле, Малышко къутхаргъанды. Жаралы айыу талап, жыягъын жыртып, санларын ууатханда, Зауурбекни жулдузу ёчюлдю деген эдиле. Алай бу хаким жаш аны ол дуниядан къайтаргъанча этген эди. Зауурбек бюгюн да сау-саламатды. Уугъа бармайды, алай юйюрюн а кечиндиреди. Бу жашны ахшылыгъындан чалгъы чалады, сабан сюреди, малына къарайды.

Ахырында отоуну эшиги ачылды да Афууажан чыкъды. Адамланы сагъайып къарагъанлары хычыуун кёрюнюп, ол ишни-халны арсарсыз айтып башламады. Алай кесини кёрюмдюсюнден, нюр чапхан бетинден билине эди — иш аман тюйюлдю.

— Аллах жазыкъсынды, Зарият эс жыя башлагъанды. Бу бла мен да къолдан келгенни аямадыкъ,— деди Афууажан, ызындан чыкъгъан Малышкону жингиригинден тутуп.— Алтын къолларынга къор болайым, жашым. Маладес. Сен а, Ысхакъ, жарагъан къурманлыкъ этерсе. Бу хунерли жашны да сыйларса, мен къор боллукъ жанына.

Малышко, олтуруп, юч-тёрт къагъыт журуннга дарманла жазды да аланы Ысхакъгъа узатды.

— Быланы да элтип, Нальчикни аптюегинде дарманла алырсыз. Быланы уа бюгюнден башлап берирсиз,— дегенни айтып, Малышко кюбюрчегинден хазыр дарманланы чыгъарды.— Иш табына айланыргъа керекди.

Зарият кертиси бла да, кёз кёре, тириле башлады. Аны азгъан бетинде жашау къууаты жангыдан орнала тебиреген эди.

Эки да жашы бла аталары уа, уллу-гитче жумуш болсун, Зариятны кёлюн алыр ючюн, анга эс тапдырыр ючюн, хар нени да кеслери тамамлагъанлай турдула.

Тоя билмеген Ибрахимчик, ёшюнледе болгъан азыгъын тауусханлай, къазауат этип башлай эди. Ол себепден, хоншу къатын Майрусхан да, кюн сайын келип, анга ёшюн салын турду. Тёрт да ай озгъандан сора уа, жашха ашатып башладыла.

Анасы, кеси бек къыйналса да, кичи жашчыгъыны халына къууана эди.

Ишден талгъан Ысхакъ, юйдегиле тынчайгъандан сора, от жагъада олтуруп, озгъан жылларын эсгере, энди боллукъ жашауну да сагъышларына кетип, бир ауукъ заман туруучуду.

Озгъан жылла элхууургъа ушап ётдюле. Уллу ишле, къан къазауатла, бири бирин алышындыра, таулада эки да дунияны арасында баргъан демлеш ишчи халкъны хорламы бла бошалды. Революцияны оту ёмюрлени саркъыуунда унугъуп келген къара халкъгъа, чум сууу кибик къызгъыл тангланы атдырып, жалчылыкъда эзилип келген таулуланы ахыр сермешлеге тизди.

Бай болмасала да ёз къыйынлары бла кечиннген таулула азмы эдиле. Ысхакъ да аладан бири эди. Къол кючю болгъан жашны арбазында бир ийнеги, къойчукълары да бар эди. Юйюрлю болуп, башын тута башлагъанда уа жашау битеу къыралдача, тау тарларында да тамыры бла тюрлене тебиреди. Башланнган къазауатны къыйматын Ысхакъ арсарсыз англап къоялмады. Эки да дунияны арасында башланнган демлешни ол халкъгъа келген уллу къыйынлыкъгъа санап, бир талай заман турду. Бий дегенинг бийди, жалчы дегенинг жалчыды. Экисине да саналмай тургъан а Ысхакъды деген оюм таулу жашны къанында-жанында бишип бошагъан акъыл эди.

Чалыр жерим бар, аз болса да, бахчачыгъым бар. Юйдегим да, бек ариу кийинмесе да, бирсилеге сукъланнганы жокъду. Энди бу сабийле да аякъланса уа, жашау бютюн тынчыракъ болур. Манга не керекди? Аллахны ахшылыгъындан, чалгъы туталмагъан, сабан сюралмагъан киши мен тюйюл. Къош да, дейдиле, бара-бара тюзеледи.

Ысхакъны жашау жоругъу, жашау ангыламакълыгъы ан-

дан теренине кетмей эди. Баймы, жарлымы болсун, изеуге чакъырсала, биринчи болуп барыучу Ысхакъ эди. Адамланы сюйген, алагъа билеклик этип келген, ариу тилли, намыслы таулу жаш, ныгъышда да уллугъа хурмет эте, гитчени да сыйлай билген Ысхакъ, тойда, къууанчда да атын иги бла айтдырып келе эди.

Алай болгъанлыкъгъа, бир жол бийни адамлары жашны арбазында ариу ишленнген гебенни кёрюп, дау айтдыла.

— Сен, Ысхакъ, не бизге биченингден юлюш чыгъарырса, не да чаллыкъ жеринги сыйырырбыз. Ол бийибизни жерлеринденди.

— Сыйырыгъыз алай эсе,— деп къойду ёмюрюнде биринчи чамланнган Ысхакъ.

Алай Ысхакъ чалыучу тик тёшде бийни мыртазакълары бет жарыкълы болмадыла. Беллерин да байлап, Ысхакъча чалабыз дегенде, бири, жантауу юзюлюп, тёшден кетди. Адыргы чалгъанларын а, суху жел жетип, суу бойнуна элтди да, титип бошады. Киши юлюшюне сугъанакълыкъ этгенле эл кюлкюсю болдула. Сора, буюрулмагъан хантха узалгъанлары ючюн аллах чамланнганына ийнанып, Ысхакъгъа дау этиуню къойдула.

Къазауат толкъуну кенгден тутуп жайылгъанда, таулу жашха, Дадашланы Ысхакъгъа да энди барыр жолун сайларгъа тюшдю. Жашау арагъа «не ары, не бери» дегенни салды. Ысхакъ а халны кесича оюмларгъа кюрешди. Бу демлешни да бир ахыры болур деди, дуния да шошайыр. Мен кишиге да тиймейме, бирине да къошулмайма. Чалгъым — къолумда, жерим — арбазымда. Сабийле да, аллахны ахшылыгъындан, сау сюекли ёседиле. Аланы ач этмез чакълы гыржын а не заманда да мажаралырма. Кеслерин да юйретирме, ишге тизерме. Андан сора манга жашаудан не керекди? Солдат тюйюлме, абрек тюйюлме, жалчы тутмайма, да сора кимни да мени бла не иши барды?

Алай жангылгъан эди Ысхакъ. Къаты жангылгъан эди.

Къазауат толкъуну отлу къулачына Дадашланы Ысхакъны да жыйды.

Кюнлени биринде элге, ёлет киргенча, акъ аскерчиле кирип, тонаялгъанларын тонап, ахшы жашланы юйлерин а кюйдюрюп кетдиле. Кёп да заман озгъунчу Ысхакъ иги таныгъан, Ысхакъ ариу кёрюучю тёрт да жашны, большевиклеге къошулгъансыз дегенни айтып, жар эринде илишан этдиле.

Тюзлюк ючюн деп, къолгъа сауут алып чыкъгъан жигитлени юйюрлерин-юйлерин, ахлуларын-жуукъларын да аямагъан къара кюч, айтып-айтмазча, бийик жасакъ жыя эди.

Къышны суукъ эрттенликлерини биринде медирсе аллында асылгъан кишилени кёргенде, Ысхакъ ёлген атасыны туу-

гъан къарындашы Даулетни да таныды. Бу насыпсызланы асыраргъа умут этгенде уа, Ысхакъны сыртында душман къамичиси ойнады.

Сайлау артал да тауусулгъанын ангылагъан жаш, юйюрюн да бирси элде жуукъларына аманат этип, агъачха кетген жашлагъа къошулургъа таукел болду. Артдаракъда уа Ысхакъ Асанланы айтхылыкъ жашлары Хажимуратдан окъуна аз махтау алмагъан эди...

Ахырында Дадашланы Ысхакъны эм насыплы кюню да жетди. Сау-саламат юйюрюн табып, ол жангы жашауну ызына жарашып, жокъдан бар болгъан элинде эм намыслыланы санына къошулду. Ушкокну чюйге тагъар заман а алыкъын жетмеген эди. Ууатылгъан, алай а бюгюлюп бошамагъан бандитлеге къажау кюрешген жыйыннга тамата болуп да Ысхакъ бир ауукъ заман турду.

Алай жашау анга жангы сынам хазырлагъанын Ысхакъ артдаракъда ангылады. Ачлыкъ, къачхынчылыкъ, ауруу да бирге къошулуп, ариу Зариятны тюгендирген эдиле. Ючюнчю сабийинден къыйналгъан тиширыу, къаны жукъарып, ёпкелерине да ауруу орналып, бир да болалмай эди. Нальчикни хакимлери берген дарманла да аурууну бир ауукъгъа сел этселе да, Зариятны халы жангыдан осалгъа кете башлай эди.

— Чумла ашарыкъ эдим,— деди Зарият кюнлени биринде.— Бишген да болурла. Афууажан да ала къаннга себеп боладыла, сууларында дарманла бардыла деген эди...

— Охо, жаным. Азрет бла мен барайыкъ да, четен бла бир чум жыйып келейик. Былайда Афууажан жангыла болмаз. Сен хайт деп тур. Биз а кюн батхынчы жыйылырбыз.

— Келигиз, балачыкъларым, былай,— деп, Зарият Азретни, Идрисни, къатында ойнай тургъан Ибрахимчикни да башларын сылады.— Иги жашчыкъласыз барыгъыз да. Сиз бар къадарда мени не ауруу-талау да бюгалмазла. Сизсиз болмайым, къарылгъашчыкъларым.

Азрет атасыны жанында олтурду, Идрис анасына къысылды. Ибрахимчик а топал бармакъчыкъларын узатып, тамата къарындашына тартынды. Насыплы ана быллай кезиуледе, не аурууун да унутуп, арыкъ жыякъларына нюр жайылып, баш иесине — андан кем къуанмагъан Ысхакъгъа — ышара къараучу эди.

— Охо, кеч къалмагъыз, барыгъыз,— деди Зарият жашланы аталарына.— Мен а сиз къайтыргъа тюй хантус этип турурма. Ибрахим да бир бек сюеди аллай хантусну.

— Кетдик,— деди Ысхакъ, тамата жашыны къаты имбашына къагъа.— Эришип жыярыкъбыз. Ишде да хомпар атыудача жетишимли болсанг кёрюрбюз.

Инчге чыбыкъладан этилген четенни да алып, Азрет алгъа

чыкъды. Аны кёлю шёндю кёк бла тенгди. Атасы аны биргесине элтгени жетип келген жашха уллу къууанчды. Арт заманлада Ысхакъ таматасы бла кенгешген окъуна этип башлагъанды. Кеси тенгли киши блача. Атасына ёмюрде да сёз бла айтылмазлыкъ сюймеклиги уа жашны кёкюрегине кючден сыйыннганчады.

Кюн ортадан эслерча озгъанды. Жылны эм хычыуун заманыды. Суукъ да тюйюлдю, жай кюнледеча исси да тюйюлдю. Сууну бирси жанында ёсген тереклени кёп тюрсюнлю сыфатлары да кёлюнге хошлукъ бергенчады. Суукъ къыш да жетер, жашилкъанат жаз башы да кесин кёп сакълатмаз. Алай бу жюз да тюрсюнлю кюзге жетген заман а болмаз.

— Энди былайтын ётейик,— деди Ысхакъ, кёнчек бухчакъларын къайыра.

Азрет да, четенни башына кийип, чарыкъларын тешди, бухчакъларын тобукъ башларына дери къайырды.

— Ызымдан кел. Ма былай, сёдегей алып. Ташла учхалауукъдула, сакъ бол, жигит,— деди Ысхакъ.

Азрет, сууну бирси жанына ётгенлей, четенин да жерге салып, чарыкъларын кийди. Атасыны ызындан бара, ётюп, тик жолчукъгъа чыкъды. Атасы эски чурукъларыны бауларын бирге къысып, имбашына атып, жалан аякълай барады.

— Жарагъан кёпюр ишлерге керекди,— деди ол, кеси кесине айтханча. — Сабийле, уллула да исси суулагъа, кертме тереклеге, жайлыкъгъа да къысха жол бла жюрюрча. Къулакъларын бийикден салып, суу алып кетмезча, аллай кючлю кёпюр ишлербиз.

Ысхакъ, гуппуруракъ болуп, ауур атламларын санап баргъанча барады. Артындан къарагъан аны деу имбашларында, кенг сыртында бир ауур жюк бар сунар эди.

Ахырында атасы, жашы да чумланы эм къалын басып ёсген жерлерине жетдиле. Ата, ызына къарап, жашына кёз къысды:

— Хы, маржа, жигит. Былайда, хомух болмасанг, къарапкъарагъынчы четенинг толлукъду. Алай этейик. Аны алайчыкъгъа сал да, чумну къалпакъларыбызгъа жыяйыкъ.

Инчге бутакъчыкълада чапырагъындан эсе зугул чумчукълары кёпдю. Кеслери да алай бишгендиле — бармагъынг къатылгъанлай, ууучунга тюшюп келедиле.

Къып-къызыл бишген чумла.

Ысхакъ, ууучу бла бир жыйып, ашап кёрдю. Азрет да, эрнин-бурнун да къызыл этип, сейирлик чумладан сюйюп ашады.

— Бу неге ушагъанын билемисе? — деди Азрет, чумладан бирин эки бармагъы бла тутуп кёргюзте.

— Зугул балличикге, созулгъан балличикге,— деди ата.

— Угъай. Наган окъгъа,— деди жаш.

— Тоба-тоба, бу татлы затчыкъны аллай огъурсуз затха къалай ушатдынг?

— Ысламланы Аубекирни къазакъ офицер ёлтюргенде, аны жарасындан быллай окъну чыгъаргъанларын кёрген эдим.

Ысхакъ ахтынды. Жукъ а айтмады. Ызына бурулуп, чум терекни бутагъын ууучуна жыйды.

— Чум сууу, дейдиле, адамгъа къарыу, кюч къошады,— деди Ысхакъ ахырында.— Татлы болгъаны бла къалмай, къанына да себеп болады. Тутчу бери четенинги, мени къалпагъым толгъанды. Э-э, сен а белине да жетдиралмай тураса да, жигит!

Атасы жашын озгъанына сабийча къууанды.

— Да мен аузума бла къалпагъыма кезиу-кезиу атама. Сен а ашамайса,— деди Азрет да, кюле.

— Ой, анагъыз нечик къууанырыкъды! Энди келсек, Идрисни да ала келирбиз. Охому? — деди ата.

— Охо, алай ол мен жыялгъанны да жыяллыкъ тюйюлдю. Жаны-тини ашагъанды.

— Хоншу жашчыкъланы да чакъырырбыз. Ашасынла ала да. Ансы бери, агъачны теренине кирирге къоркъуп, ала тёбенде жубана айланыучудула. Энди неден да нек къоркъадыла. Агъачы, ташы да энди бизникиди. Киши сыйырлыкъ тюйюлдю. Э, Азрет аллай жашау башланады... Школ да ачыллыкъды элибизде. Барыбыз да, уллу-гитче деп къарамай, тюрлю-тюрлю илмулагъа юйренирикбиз. Сёз ючюн, кюзден сора къыш нек болады? Андан сора жаз а нек келеди? Билмейсе. Мен да билмейме. Бу чум былай татлы уа некди? Муну сууында неси барды? Айталлыкъ тюйюлсе. Окъусакъ а, хар не соруугъа жууап табарыкъбыз. Ангылаймыса алайчыгъын?

Ысхакъ боллукъ жашауну юсюнден айтады. Жашы уа, аны базыкъ ауазына тынгылай, деу санларына сукълана, ала термилип, сакълап тургъан аталары урушдан къайтхан кюнню, кесини эм насыплы кюнюнча, эсгереди. Нечик игиди быллай атасы болгъан. Ёксюзлеге да жамауат аланы быллай аталары болмагъаны ючюн жазыкъсына болур.

Дунияны уа бир хычыуун шошлукъ алыпды. Жалан да тёбенде, узакъда саркъгъан суучукъну макъамы бла, бу чапыракъланы шыбырдагъанларындан сора бир тауш эшитилмейди. Кёк а къызара башлагъанды. Чумну къызыл сууу тёгюлгенча.

Алайына... бу къызыл бла жашил тюрсюнлю шошлукъну, таш жарылгъанча, бир ачы тауш кесди. Азрет эшитген тау-

уш, тёш башындан чыгъып, суу бойнуна тёгюлюп кетгенча болду. Жашчыкъ, элгенип, хар неден да къорууларыкъ атасына мыллыгын атды. Алай бери бурулгъан атасыны бетинде ол, бир затха ышара, сейирсиннген суратны кёрдю. Чумла толу къалпакъ атасыны къолундан тюшдю. Ысхакъ кеси уа, алгъа атлап, чум терекни бутакъларына узалды. Ызы бла эки-юч инчге бутакъны къаты къысып, тюбюнден кесилген деменгли терекча, зыгъырлы жолчукъгъа жыгъылды.

— Атам! Атам! — деп, Азрет бир къужур ышара тургъан Ысхакъны къолтугъуна жабышды. Алай къарыулу, кючлю да ата, уллу къол аязын жюрек аузуна салып, жашыны аллында сойланды. Бармакъларыны аралары бла уа, эзилген чумланы сууларыча, къызыл къаны чыгъа тебиреди.

— Иш былай болуп къалды да, жашым,— деди ата, эринлерин кючден къымылдата.— Ишим битгеннге... ушайды... Сиз а, жашла, хайт дегиз... дегиз...

Алайына Ысхакъны аузундан къан ырхы келе башлады. Ол аны жыягъын, сакъалын жууду, тар жолчукъну акъ ташларын къызарта тебиреди. Деу кишини ачылып къалгъан кёзлери уа чум терекни аз къымылдай тургъан бутакъларына аралып къалдыла.

— Атам! Атам! — деп къычыра, Азрет Ысхакъны ауур болуп къалгъан башын кётюрдю. Алай ол энди не жашыны ауазын эшитмей эди, не кёкню тюрсюнюн кёрмей эди.

II

Къуугъунчу ачы хапарны келтиргенде, Зарият, аузундан сёзюн чыгъаралмай, ёшюнюн эме тургъан Ибрахимчикни ундурукъгъа салды. Алай, санлары бошайып, башын артха атды да, артына ауып къалды. Зариятны къарыусуз жюреги бу ачы хапарны кётюралмады. Ибрахимчик ёшюнюн чымпышлап тартханы да жарлы болуп къалгъан ананы эсин къайтаралмады. Тюп эрнин къапхан хапарчы къыз, бетин кёз жашлары жибите, жилягъан-таралгъан сабийчикни къойнуна алып, тышына чабып чыкъды.

Тауушсуз жиляйды Азрет. Ибрахимчик арбазда жыйылгъан къатынланы араларында анасын излей таралады. Жилямагъан жалан да Идрис эди. Ачылып тургъан терезеледен сыйытланы эшитгенде да, атасы бла анасыны юйден бири бири ызындан чыкъгъан сал басхычларын кёргенде да Идрисни кёзюнден кёз жаш чыкъмады.

Ол бирси кишиле бла къабырлагъа барыргъа умут этди. Алай Батырбий эфендини къатыны, буунундан тутуп, кесини арбазына элтгенде да тартдырмады. «Ортанчылары, харип,—

деди ким эсе да,— акъылчыгъындан шашханнга ушайды. Ах, мени аллахым, нечик харип болуп къалдыла бу сабийле».

Кече къарангысына дери Идрис аузуна суу алмады. Эфендини къатыны башын сылагъанда, анга огъурсуз къарамын буруп, от жагъагъа барып олтурду. Он жылы толмагъан жашчыкъ, бу затланы тюшюнде кёргенча, жеринден тепмей, къызгъан мыдыхха къарагъанлай турду.

Ахырында Батырбий эфенди да келди.

— Сабийге жукъ ашатханмысыз? — деди ол къатынына.

— Унамайды, жарлы. Не этерге да билмейме. Ах, мени кюнюм, былагъа билмей тургъанлай быллай кюн келип къалыр деп а кимни эсинде бар эди.

— Къаты бол, балам, къаты бол. Къадарны жазыуундан ким къутулгъанды. Энди, белни къысып...

— Къарындашларым къайдадыла? — деди эндиге дери аузундан сёз чыгъармай тургъан Идрис.

Эфендини къатыны бла дагъыда бир тиширыу, кёзлерин сыйпай, тышына чыкъдыла.

— Жуукъларыгъыздадыла,— деди Батырбий, ючаякъ шинтикчигин сала. — Хайт дегиз, балаларым. Сиз, уллу аллахны ахшылыгъындан, эсли да, саулукълу да жашласыз. Жамауат сизни апчытмаз. Ата-анагъыз жаннет ахлулары болсунла, жатхан жерлери жумушакъ болсун, эл сюйген, огъурлу жанла эдиле. Тюз ниетли, халал адамла. Энди ала ючюн да сиз жашагъыз, жашым. Тамбла, элни таматалары бла кенгешип, сиз апчымазча келишим этип тауусурбуз. Мен а уллу аллахны аллында ачыкъ жюрегим бла айтайым — къайсыгъызны да кесиме алып, туугъан жашымдан кем кёрмей къараргъа сёз берликме жамауат аллында.

— Иш этген оноуугъузча болсун,— деди Идрис, кесин иги да тамата кёргюзтюрге кюреше. Сора эфендиге тюрслеп къарады.— Окъургъа, жазаргъа уа юйретирмисе?

— Айхай да, балам. Сенде аллай учунуу болсун ансын, къуран, межгит да хакъына, сени буслийман окъуудан тамам юлюшлю этерме, жашым. Манга ызымы тутарыкъ адам керекди. Ууахтым жетип, бу дуниядан кетсем а, артымда къаллыкъ тынгылы адам болурун сюеме. Сыйлы араб жазыу къыйын ишди. Ол жалан да билимли, ётгюр жашланы къолларындан келлик затды. Сен а, кесим эрттеден эслеп турама, хунерли сабийсе.

— Сени жашынг а окъуй-жаза билемиди? — деди Идрис.

Эфенди былайда сагъышха кетди. Алай соруугъа таза жюрекден жууап берди:

— Ол, билген аллахды, аман жашды деп айталлыкъ тюйюлме. Алай кёргенме да, бу ишде мени мангылайымы жарытыр деп айталмайма. Аллахутала фахмуну-хунерни хар кимге-

да тенг берип къоймайды. Сен а атанга ушайса. Жаннетли болсун, харип, ол арт заманлада буслийман динни уллу истемесе да, кеси уа жаны-къаны бла да таза адам эди. Алайды да, балам, сагъыш эт, оюм эт. Энди уа ауузлан да, артда дагъыда сёлеширбиз.

Ныгъышха келген кишиле, сёзню башха затладан башласала да, озгъан кюнню бушууу аланы бетлеринде жазылып эди. Чамчыла, ташатдырла да бюгюн баштёбен болуп олтуруша эдиле. Къаралгъан томуроу юсюнде къартла орун алдыла. Жашыракъла тёбенирекде — кими ташлагъа, кими уа бош, къыртишге олтурдула.

Ёлген Ысхакъны ахлуларындан бири — Зекерия — айтхан сёзню жыйылгъанла барысы да, ыразы болуп, тюзге санадыла.

— Ёксюзлени от жагъалары суумаз ючюн мен къолумдан келгенни аямазымы сыйлы жамауатха ант этип айтама. Ал бурун жашла менде турсунла. Ысхакъ харип бла къабыргъа хоншу эдик да, таматасы уллайгъынчы юйлерине мени эгечим бла Ибрахимчикни кёчюрейик. Ёз баласы жокъду да, сабийге ол иги къарарыкъды. Таматаларын кесим билгеннге юйретирме. Уллуракъ болсала уа, ючюсю да бирге жашарла.

— Зекерия, заманнга кёре, аман жашамай эди. Эки ийнеги, эки да ёгюзю, эки жыйырма чакълы ууакъ малы, арбаз бла бир тауугъу. Юйю да эм къолайлы юйледен бири эди. Сабийден а — жангыз жашы. Сакъал-мыйыкъ ура башлагъан саубитген жигит.

— Бай болмасам да, жашланы адам ызына къошар къолайым барды,— деп бошады Зекерия сёзюн.

— Жарлы да тюйюлсе, Зекерия, аллахны ахшылыгъындан,— деди Батырбий эфенди.— Узакъ адамлары тюйюлсе, гитче жашчыкъны да от жагъанга жыйсанг. Идрисчикни уа, унасагъыз, мен ёз жашымдан кем кёрмей ёсдюрюр эдим. Ата мюлклерине да кесинг оноу эт, Зекерия, ёксюзлеге хайыры болурча. Тюзмю айтама? — деп, Батырбий эфенди къарамын олтургъанлагъа бурду.

— Тюппе-тюз айтаса, аллах ыразы болсун,— дедиле кишиле.

— Ёксюзге эс тапдыргъандан уллу сууап къайда.

— Ахшы оноу, огъурлу оноу.

— Биз барыбыз да сау къадарда Ысхакъ харипни жашларын киши басынчакъламаз.

Зекерия, къызгъыл сакъалын сылай, терен сагъышха кетипди. Бир ийнек, бир ёгюз, эки тана, ууакъ малчыгъы да алагъа къошулуп, бек уллу байлыкъ тюйюл эселе да, Ысхакъны юйю, менме деген къошунбаш таш юй, аз ырысхы

тюйюлдю. Эгечими анда кечиндире турурма, ёз юйюм да эркинирек болур...

— Болсун сиз айтханча,— деди ахырында Зекерия,— ышанныганыгъыз ючюн сау болугъуз, менден къалса да аллахдан къалмаз. Жашланы аш-суу керекли этмезбиз, юслеринебашларына къарай турурбуз, ишге-жумушха юйрете-тизе турурбуз. Анга бир тюрлю ишегигиз болмасын.

Ексюзлени юслеринден сёз алай бла тауусулду. Андан сора элни таматалары тирликни, биченни юсюнден сёлешдиле, жангы кёпюр ишлерге, озгъан урушдан башсыз къалгъан юйюрлеге, къолдан келген къадарда, болушлукъ этиуню юсюнден да келишдиле.

Алай сёз жангы школну юсюнден кенгешге жетгенде уа, таматала оюмларын арсарсыз айтып къоймадыла. Элни сабийи, бири къалмай, бу школ дегенлериńе барса, тёбен элдеги медирсени жабаргъа боллукъдула деген хапар кёплени сагъышха къалдыргъан эди. Ол затны юсюнден усхотда оноу этилирин сакълай эдиле. Школгъа жашчыкъла бла бирге сабий къызчыкъланы да жыяргъа боллукъдула деген хапар да кёп тюрлю оюмланы туудура эди.

Таматала, сабыр къарамларын Батырбий эфендиге буруп, сагъайдыла. Ол а оюмун былай шарт айтып къояргъа бир да ашыкъмайды. Кёпню кёрген, кёпню да билген, Бахчасарайда, Дербентде да окъуп айланнган къартчыкъны акъыллы мангылайына сагъыш сураты жайылыпды. Ол ахшы биле эди, бу кишиле аны аузуна къарап, тамамлы сёз сакълагъан къадарда, ол оюмун тынгылы напчалап, къурап айтыргъа керекли син ол бек иги ангылай эди. Бирси жанындан алып айтханда уа, жангы былас, дин ахлуланы бек сыйламаса да, кеси уа кетмезден келгеннге ушайды. Быласны ишине чюйре келген сёз айтыр мураты Батырбийни да жокъду. Бу ушкол дегенлери, дей оюмлай эди эфенди, айхай да, къуран-межгитден кери затды. Алай Нальчикде, Владикавказда болгъан мектаплагъа ушаса, дейдиле, халкъ аны жаратырыкъды, ариу кёрлюкдю.

Алайды да, Батырбий ол ушкол дегенлерин ичинден сюймей турса да, ачыкъдан тутуп сёгерге уа ашыкъмады. Дуния кезиудю, иш-хал кесин кёргюзтюр деген оюмда къалды.

Бу Сейит комиссарны да ишине багъа берирден алгъа бир кесек къараргъа керекди. Тыш эллиди, аз сёзлюдю. Алай, жаш болса да, баш болгъаны уа кёрюнюп турады. Акъылсызды деп киши айталлыкъ тюйюлдю. Жамауат анга ышанныгъа ушайды. Мындан арысын а иш, заман да кёргюзтюрле.

Аны бла бирге элни-халкъны Батырбий эфендиге ийнаныуу да кем болгъаннга ушамайды. Аны сёзюне алгъынлада бий окъуна тынгылаучу эди, башхаланы айтмай къойсанг да.

Аллахны сыйлы къулун бек сюймегенле да болур эдиле. Алай къазауат кюнледе акъланы кюйсюзлюклерине къажау сёлешип, ёксюз къалгъан юйюрлеге жакъ басханы ючюн, анга бир ауукъ заман «къызыл эфенди» деп тургъанла да болгъан эдиле. Жангы бласны сёзю къараланы жюреклерине жол тапханын да Батырбий эфенди кёпледен да алгъа эслеген эди. Башхача айтханда, жангы бласны оноуунда да аллахны сыйлы къулу, билимли, акъыллы да Батырбий эфенди кесини ишин бардыргъанлай турургъа таукел эди...

— Мен ангылагъандан,— деди ахырында Батырбий, назик бармакълы къолчугъу бла чубур сакъалын сылай,— жангы блас халкъгъа игиликге келген бласды. Алай болгъанда уа, оноуну да элге, жамауатха жарарча этер. Алай сабий къызланы бу ушкол дегенлерине хор бла сюрлюкдюле дегенлери уа... ол керти хапаргъа ушамайды. Ата-анадан ыразылыкъ болмай, сабий къызны хор бла окъутхан адет боламыды? Къыз сабийни жери от жагъады, юйюрдю, аны ангыламагъан ким барды? Алай айтханлыгъыма, къыз сабий да окъуй-жаза билгенликге... ол не диннге, не жангы бласха чюйре келген зат болмаз деп оюм этеме. Не хатасы барды? Хорлукъ болмасын ансын.

Алай айтып, ариу жылтырагъан жумушакъ сахтиян меслерине къарады, намаз минчакъларын къыстау санай башлады.

— Э, шуёхларым-табаришлерим,— деди Бийнёгер, этиучюсюча, хыйлалы ышара. Таматала анга бурулдула. Австрий урушда болгъан, Асан улуну бетден бетге таныгъан, жор майдалы да болгъан Бийнёгер, не ариу жюлюсе да кёклей къалыучу жыягъын сылай, сёзюн башлады:

— Мен айтырыкъ а олду. Ма бюгюнча эсимдеди, жан сюегиме топ огъу жаркъасы чанчылып, дуниям къарангы болгъанда, мени госпиталгъа келтиредиле. Оруслу хакимле — дохтурла жарама къарайдыла, дары-дарман саладыла. Алай ёмюрге эсимде къалгъан а, ол чачы да бал бетли кёккёз къыз болгъан эди. Э-эй, шуёхларым, иш аны ариулугъунда, чырайлылыгъында да тюйюл эди. Мени, ол дуниягъа бир аягъы бла атлап тургъан жашны, ызына буруп, кёл этдирип, жангыдан жан салгъан бир аллахдан сора аны къоллары, жапсаргъан сёзлери болгъан эдиле. Атына «сестра» дей эдиле, бизнича айтханда — «эгечим» деген магъанада. Ёз аты уа э-э... Наташа эди. Аны кёргенлей, битеу да жаралыла, жараларын да унутуп, былай, ийнанамысыз, кюн тийгенча болуп къала эдиле. Узун сёзню къысхасы, ол болмаса, мен былайда, сизни аллыгъызда жаншай турмаз эдим...

— Эхей, маржа, Бийнёгер, бу сёзлеринги Нальбийке эгечибиз эшитип къоймасын ансы, ол алайсыз да жукъа мый-

ыкъчыгъынгы къолунга тутдуруп жиберир,— деди жанында олтургъан Къаншау.

— Аны барысын да айтханым а,— деди Бийнёгер, хоншусуну чамына да уллу эс бурмай,— мен, къызым болса, аны ушколгъа да ийип, ызы бла уа ол сестрала хазырлагъан окъуугъа да имей къоймаз эдим. Э-э-й, шуёхларым-жолдашларым...

Алай Бийнёгерни сёзлерин кюлген, ачыуланнган ауазла бёлдюле.

— Андан эсе, къарындашым, къызынгы эфендиге окъутсанг иги болмазмы эди! Не болса да къочхарбёрклеге дууа этдирген быстырбашны да бир кёрюр эдик. Энди биз кёрмеген зат болуп, ол къалгъан эди да.

— Тейри, Бийнёгер, ол оруслу къызны чырайы бошдан тюйрелип къалмагъанды эсинге.

— Да, жигит, сенден къалмаса, Нальбийкеден а къалмазгъа ушайды. Къызчыкъ мажарып, аны солдатлагъа сестра этип ийгенинги бир кёрюрге сюе эдик.

Бийнёгер алайда сёзюн кесди, суусурат Наташаны юсюнден хапарын алай бла тауусду. Чамлагъа уа къозумады. Бош ышарып къойду.

— Мен айтханнга да бир тынгылагъыз,— деди аз сёзлю, айтханын да шош айтыучу, мыйыкълары да энди агъара башлагъан жукъабурун Келлет. Аны сёзюн киши бёлмеди, чам этген да болмады. Аз сёлешиучю Келлет бир магъаналы оюмун айтырыгъын ангылап, къалынкъаш кишини сёзюне хурмет эте, тынгыладыла.

— Бий улу бла жагъалашып, къабыргъасын ачытханымда, мени тутуп тюрмеге атханлары эсигизде болур. Терслигим болмай тургъанлай, жолуму Сибирге ызлагъан эдиле. Сюд эте башлагъанларында уа тилманчха бир таулу къызны чакъырадыла. Ариу эшилген узун чач эшмелери, башында акъ жаулукъчугъу, юсюнде уа кёк ысхарла жыйрыгъы. Аппакъ бетчигини нюрю, уллу тана кёзлери, ариу ызланнган къашлары. Алай, Бийнёгер айтханлай, иш къуру сыфатында да тюйюл эди. Иш а неде десегиз, тауча, орусча да ма былай шатык сёлеше эди, сюдюле окъуна, ийнанамысыз, ауузларын ачып тынгылай эдиле. Кесим ангылагъандан, ол мен айтып жетишдиралмагъанны да къошуп айтханнга ушай эди. Ахырында уа, кесигиз билесиз, аллахны ахшылыгъына ол къызны, огъурлулугъу да къошулуп, мен Сибирден къутулгъан эдим. Жалан да ол «ыштырап» деген тазирни да жабышдырып юйюме ийип къойгъан эдиле. Бу узун хапар бла башыгъызны ауруткъаным — къызла да окъусунла дегенлигимди. Эфендилик этмесинле, атха минип, къылыч ойнатмасынла, окъуудан а юлюшлю болсунла. Тиширыу къолу игирек жа-

рашхан ишле азмыдыла? Дохтурму дейсе, тилманч, тюкенчи, устаз... Арисейде, дейдиле, шёндю битеу халкъ окъуугъа бурулупду. Къарт, жаш, эркек, тиши — бири къалмай окъуйдула. Ол а бошдан тюйюлдю. Нарсанадан келген Хажибекир улу айтханды. Тёбен элли жаш. Емюрде къолларына къалам алмагъанла, дейди, олтуруп, окъургъа, жазаргъа да юйрене башлагъандыла. Сейир заманла келмегенмидиле... Буслийман жазыу аманды дегенлигим тюйюлдю, алай къыралда жашагъан къадарда ушкол окъуу да керекди.

— Тейри, айып этмегиз, кесим биринчи болуп барыр эдим ол ушкол дегенлерине, уялгъан этеме ансы,— деди бир жанырақъда олтургъан Хажимурат, тыягъыны гулоуу бла сакъалын къашый.— Бу бериден ары жуукъ не умут эте болур деп кюлюрле дейме ансы. Ыу къарангылыкъны хатасындан страпкалагъа, жалыйбалагъа, прашеналагъа ненча къоюм кетгенди. Ол аллах урлукъ писирле уа, иги жалатмасанг, жангыз бир харф жазаргъа унамай...

Бу жол ныгъышда хапар кече къарангысына дери созулду. Айтыллыкъ, сюзюллюк зат азмы эди. Заман да аллай заман эди.

Байла бла бийлени, акъ аскерни къалгъан-къулгъанлары энди ачыкъ сермешге чыгъалмасала да, жашырын ишлерин а тохтатмай эдиле. Уруш бошалгъанлыкъгъа, ол жашыртын къапхан душманланы къолларындан ахшы жашла жоюла эдиле. Ысхакъча жашла.

Алай жангы жашауну чирчиги, кюч алып, не суукъ желлеге да чыдап, таукел ёсюуню жолунда эди. Жангы муратла ёмюрлени къаралып келген жюреклени жарыта эдиле. Жангы муратла ёмюрлени къаралып келген жюреклени жарыта эдиле. Болса да жашау арбасы ёмюрле бла ызланып келген жолундан жангы жолгъа къыйын бла кёче тебирегени да хакъ эди. Эски ызгъа юйренип келген чархла не бек къыжылдасала да, жангы, эркин, ышаннгылы да жолгъа чыгъаргъа керек болгъанын ангылагъанла уа энди кёпден кёп бола бара эдиле.

...Таматаланы оноуларын эшитгенде, Азрет къашларын тюйгенлей бир ауукъ заман турду. Алай ата-анадан къалгъан юйюнде уа юйюр башчыгъа кесин санап тохтады. Зекерияны патыуаларын ол нек эсе да жаратмады. Болса да Фаризат деген халал тиширыуну ала бла бирге туруруна угъай демеди. Былай къарагъанда бу тиширыуну жашланы ёлген аналарына ушагъан шартлары да эслене эдиле. Алай, ким биледи, сабийлеге алаймы кёрюне болур эди. Арыкъсуу, сазбет Фаризат, халына кёре, ёксюзлеге тыянчакъ болур ючюн къолдан келгенни аямазлыгъы эслене эди.

— Да не этейик, балачыкъларым,— деди Фаризат, мудах

болуп къалгъан Ибрахимчикни ёшюнюне къыса.— Бушуубуз уллуду. Алай кетген кетсе да, къалгъан жашаргъа керекди. Хайт дегиз, балачыкъла. Жюрек къайгъы болса манга билдирип къоя туругъуз. Бир биригизни сюйюп, бир биригизге эс тапдырып жашасагъыз, мен да кесими насып юлюшлюге санарма. Жашау энди игиге айланып барады, балачыкъларым. Сизни киши басынчакъламаз, ыркъыфламаз. Мен а, сизден жанымы аямай, аш-суугъузгъа, юсюгюзге-башыгъызгъа къараучу болайым.

— Охо, алай болсун,— деди Азрет.— Энди ким къайда жатарыгъын айтайыкъ.

— Да, жашчыкъ, ыразы эсенг, сен ич отоуда жат, Ибрахимчик бла мен а мында турурбуз,— деди Фаризат, Ибрахимчикни башчыгъын сылай.

— Угъай,— деди Азрет.— Ич отоуда киши да къаллыкъ тюйюлдю. Атам бла анамы ундурукъларын ариу къура да, алай тургъанлай турсунла. Мен а аш юйде — атам ишлеген тапчанда жукъларыкъма. Алай болса сюеме.

— Да охо, харип, алай болсун. Энди тамата сенсе. Хар не да сен айтханча болсун, Азрет. Идрис да узакъда къалмагъанды. Арабызда жалан да тёрт юй. Ингирде бирге жыйыла турурбуз.

Фаризат, мудах къарамын Азретден алалмай, терен ахтынды. Билмей тургъанлай келип къалгъан ачыу Азретни сабий бетине кетмез бушууну суратын салып къойгъанды.

— Охо, балаларым, олтуругъуз, сют бла гыржын келтирейим да, ашап, тоюп тынчайыгъыз.

Азрет кёнчекчигин кеси тешерге кюрешген Ибрахимчикге жанлап, болушургъа умут этди. Алай ол, хар нени да ангылагъанча, тамата къарындашына къысылып, башын Азретни тобугъуна салды.

— Тохта, Ибрахим, мен болушурма. Тамбла уа жарагъан сыбызгъы ишлеп берирме. Охому?

Жашла жукълагъандан сора да юйде патеген чыракъ жанынганлай кёп турду. Фаризат, сабийлени кийимлерин ундурукъ къулакълагъа тагъып, эшиюн къолгъа алды. Танг атхынчы жашлагъа жангы жюн чындайла эшип чыгъар умуг бла чыракъ жарыкъгъа жууугъуракъ олтурду.

Танг иги да атхынчы, Азретни къызылмыйыкъ Зекерияны базыкъ ауазы уятды.

— Э-э, жигит, былай а жарамайды. Эм таматагъа былай кёп жукълагъан ушамаз!

Азрет терк окъуна уянды. Узунбоюн къумгъаннга суу къуюп, къолун-бетин жууду. Келип, Зекерияны аллында олтурду да, башын кётюрюп, не айтаса дегенча, таматагъа къарады.

— Иш, ахшы улан, былайды. Дунияда аман адам кёпдю. Киши хатасы тиймез ючюн, малыбызны бирге къошайыкъ. Кютген да Жандар бла сен бирге этерсиз. Тышындан адам тутхандан эсе алай иги болур деп оюм этеме. Экигиз да бирге болсагъыз а, бир бирге билеклик эте, эрикмей да турурсуз. Ы-ы, Азрет? Быллай жигитлерим болуп тургъанлай, мен киши адамын чакъырыргъа нек керекме? Идрис эфендиге окъуса, Ибрахимчик Фаризат бла турса, таматалары уа иш юсюнде болургъа керекди. Оноуум тюзмюдю, Азрет? Аузунга къуут алгъанча, тынгылагъанлай нек тураса?

— Сен айтханча болсун... оноуунг тюздю. Андан сора не айтайым?

— Алай эсе, жигит, хайт дегиз, хайт дегиз. Аллах айтса, уллу жашла да болурсуз, мен а хар биригизге бирер къаракъаш да келтирирме. Ох деп, ашап-жашап турурсуз. Ары дери уа къаты ишлерге керекди.

Ибрахимчик жукълап эди. Азрет аны юсюн бир жанына кетип тургъан жуургъанчыгъы бла жапды да, жукъ айтмай, арбазгъа чыкъды. Отун жара тургъан Фаризатны къолундан балтаны алды.

— Тамбла уа,— деди Зекерия, Азретни ызындан арбазгъа чыкъгъанда,— Жандарны, сени да къошха ашырлыкъма. Иги хазырлан сен да.

Алай айтып, Зекерия, жашха кёз къысып, юйюне кетди.

Азрет къошлада алгъын да бола-бола тургъан эди. Атасы бла бирге аз тик жолну къоратмагъан эди. Алай энди къошха жууаплы иш бла барлыгъы, анга малланы ышанныганлары жашны бир кесек къайгъы да этдирди. Къалай алай болса да, Азрет жолгъа атлана башлады. Эм алгъа атасы бурунгу жыл кеси ишлеп берген сюек саплы бичагъын, жангыдан билеп, къара сахтиян къынына салды. Атасы да аз кийиучю жер бетли эски солдат шинелни да, сылап-сыйпап, хазырлады. Бу, айхай да, къошха бек жарарыкъ кийим да болмаз эди. Алай бу узун этекли шинелни тюймелерин да юзмез бла жылтыратып кийсе, жаш узунуракъ болгъанча кёрюнюучю эди. Аны да, кёп болмай, жассы бел бау бла бирге атасы жашына саугъа этип берген эди. Къара бушууну ауанасы кетмей тургъан юйден эсе къошда игирек болур деген оюм да келди Азретни акъылына.

Огъурлу къоллу, халал Фаризат эки жангы жюн чындайны, башлыкъны да узатханда, Азрет нек эсе да арсар болду.

— Ал, жашчыкъ, была сени суукъдан, желден да сакъларла. Бу затла таулу кишини жылытып келгенли минг жыл болады дейдиле. Келиринге уа жангы башлыкъ, жамычы да хазырларма.

— Сен мени ючюн асыры уллу къайгъы этесе,— деди

Азрет.— Мен тилерик жалан да бир зат барды: Ибрахимчикге кёз-къулакъ бол. Ол Идрисни да болмаз жерде уялчакъ болгъан адети барды...

— Уой, сен неле айта тураса, жашчыкъ! Ала ючюн бир да къайгъы этме. Аллахны ахшылыгъындан, унубуз, бишлагъыбыз бар. Тауукъла да жумуртхасыз этмезле, Ибрахимчик а къуймакъны сюйюп ашаучуду.

* * *

...Идрис эрттенден ингир алагъа дери суу бойнунда эфендини бузоуларын кютюп айланады. Артда уа, бир кесек солугъанлай, Батырбий эфендини гитче отоучугъунда, араб жазыуланы жашырынларына тюшюнюр мурат бла, мангылайы терлей, кюрешеди. Эфенди кёргюзтген харфланы бу ичге къалам бла жазып, акъ къагъытха кёчюрген нечик къыйын, аны бла бирге уа нечик жубанчлы да ишди. Тамата, онгдан тутуп, солгъа тизип баргъан тамгъала ызлыкъсыз къагъытха байтамал жабышып бара эдиле. Идрис, анга къарай, асыры сукъланнгандан, ауз суун кючден тыя, желкесин къашый эди.

Алай къалам аны къолуна кёчсе уа, абызырап, болгъан таукеллигин да тауусуп, харфланы терсине «сюрюп» кете эди.

Сёзлени кёлден айтхан жазгъандан эсе тынчыракъ эди. Алай эфендини назик ауазы бир тюрсгю макъамгъа келишдирип берген тауушла Идрисни аузундан къалай эсе да башха макъамгъа кетип къала эдиле.

Бир бирледе Идрис, кюллюгюн тыялмай, тюп эрнин къабып да тохтай эди. Алай бир кесекден жукъуну къара туманы талгъан сохтаны алай бийлей эди, жаш, ёзге амал тапмай, бир къолу бла бирси къолун жашыртын чимдип башлай эди. Болса да жашны халын терк эслеп къоюучу эфенди дерсни андан ары узакъгъа созмаучу эди. Дерсни тауусса туруп а: «Хайт де, балам, хайт де. Шёндю бир кесек къыйналсанг да артда уа бу сыйлы жазыуну кеси аллынга окъуп башласанг, дуния зауугъун анда ангыларса». Алай бу кезиуледе Идрис бек уллу зауукълукъгъа, жууургъан тюбюне кирип, хайран башын тюк ийисли жастыкъгъа салып, жукъу дуниясына батылгъанны санай эди.

Къалай-алай болса да, къысха заманны ичинде болгъан жетишимле аны кесин, эфендини да къууандыра башладыла. «Мен жазгылмагъанма,— дей эди эфенди,— жаш эсли жашды, тирнекли, хунерли да жашды. Ангылагъан затын эсине иги тюйрей биледи, жазыуда да харфланы тап тизе башлагъанды. Къысха заманны ичинде аллай жетишим...»

Жашны ашыргъанлай, эфенди арсарсыз жукълап къалмай

эди. Арбазында айлана кетип, мал оруннга, гедешге, дуларына да кёз жетдирир эди. Къуру да бир зат чайнай айланыучу семизбут жашына тюбесе уа, жукъ айтмай, терен ахтынып, кёз-къаш бермей озар эди. Батырбийни жашы бек эринчек болса да, харам ниетли зат а тюйюлдю. Идрисден эки да жылгъа тамата болгъанлыкъгъа, ёксюз жашны ол не къол жетдирип, не тюрттюм сёз айтып кёлюне тиймеди. Идрисни окъуу жетишимине сукъланнганча да кёрюнмеди.

Батырбий эфенди, сохтасы эригип къалмасын дегенденми болур эди, алай дерслени уа азыракъ, ыйыкъдан эки-юч ингир бардыра тебиреди. Болса да башха ингирледе да жашха араб тилден солургъа тюшмеди. Ол жыллада дуда жаздыргъанла кёп эдиле да, Идрис таматаны бу жумушуна табыла турду. Къара сахтиян журунчукъланы энчи юлгю бла кесген, «сыйлы» жазыуу болгъан къагытчыкъланы, ариу бюклеп хазырлагъан да иш эди. Эфенди айтханнга кёре, намыслы, сыйлы, сууаплы да иш. Батырбий эфенди намаз къылырны аллында абидез алгъанда къумгъан бла суу келтирген, отча жылтырагъан жез тазны чюйден алгъан да Идрисни сыйлы жумушларындан бирине санала эдиле.

Артда уа, Макка-Мадинагъа айланып, намаз къыла тургъан эфендини туурасындан къарап, аны къымылдагъанын, сабырлыгъын, аны халал бет суратын да эсине тюйрей, Идрис кесин эфендиликге тынгылы хазырлай эди. Тюшюнде уа, Батырбийни Мисирден келген къара минчакъларын санай, намазлыкъда кеси орун ала эди.

III

Къызылсакъал Зекерияны жашы Жандар бла, алгъын тенглик жюрютмегенликге, Азрет терк жарашды. Андан кичи болгъанлыкъгъа, бёкем санлы, кенг жауурунлу Азрет къаты жашды. Бети тёгерек, чачы зыбыр, кёз къарамы уа жетген кишиге ушатадыла. Жандар узун бойлу, назик санлы, жарыкъ кёллю, зугулбет жашды.

Атасыны жангыз жашы болгъаны себепли, Жандарны юсю-башы элли жашланы кёбюсюнден да къолайлыракъды. Ол чабыр киймей эди. Аякъларында нарсана базарындан келтирилген узун башлы чурукълары, юсюнде кёксюл ысхарла кёлеги, мор гелефей кёнчеги. Жай кюнледе уа ол бирсилеча кийиз къалпакъ угъай, гетен картуз кие эди.

Жандар атасыны оноууна бек ыразы болду. Тырманчы, бир бирде уа жетдирген да этиучю атасыны кёз туурасында тургъандан эсе ол жер этегине кетерге да хазыр эди. Азрет бла барлыгъын билгенде уа къууаннган окъуна этди.

— Биз энди бир бирибизни туугъан къарындашлача ту-

таргъа керекбиз,— дегенни айтды Жандар, ариу къолун Азретни имбашына сала.— Атам манга берген къош къауалны да тенг жюрютюрбюз. Хар небиз да тенг болургъа керекди. Бир бирге гурушхалыкъ болмаз ючюн. Охому, Азрет?

— Охо,— деди Азрет да, жангы тенги бла жолгъа атлана. Къауалны атдырып кёрюрге уа берирмисе?

— Да айта турама да! Хар небиз да тенг боллукъду. Алай жалан да алты огъубуз барды да, аланы аяп тутаргъа керекди,— деп, Жандар белиндеги эски патронташдан алты окъну чыгъарып кёргюзтдю.

— Ёмюрюмде ушкок атып бир да кёрмегенме. Атамы ушкогу болгъанда тилеген эдим да, ол а уллуракъ болсанг берирме деп къойгъан эди. Энди уа атам да жокъ, ушкок да жокъ.

— Охо, Азрет, сен къайгъы этме. Ыстауатха жанлы чапханлай — къауалны арсарсыз жандырабыз. Бир бирде, дейдиле, бизни къош тийрелеге баймакъ да келиучюдю. Алай бек сюе эсенг а бирин атдыр,— деп, Жандар къауалны жерлеп, тенгине узатды.— Ма былай тут да, даражасын бу кезчикни ортасына келишдирип, ты-ыншчыкъ бас. Ыхы, къалагъын а имбашынга иги къыс.

Эрттеден бери солуп тургъан къош къауалны деменгили тауушу, къаты гюрюлдеп, къатланып эшитилди. Азрет сабийча къууанды, сора, къауалны къара быргъысын сылап, Жандаргъа узатды.

Ийнекле бла сегиз танадан сора буруулада жюзге жуукъ къой бар эди. Къош аллында уа кёкбаш эшек терен сагъышха кетип тура эди. Хоншу къошдан келип, Зекерияны тилеги бла къалауурлукъ этип тургъан къочхарбёрк жашчыкъ Жандар бла Азретни алларына къууанып чыкъды. Ызындан келген къош ит да къонакъла бла кесича саламлашды. Келип, башын Жандарны къолларына салды.

— Уой, нечик иги болду, жашла, келгенигиз, нечик иги болду! Энди мен да кесими къошума кетейим, ансы къарт аппабыз къыйналып тура болур. Алай бек алгъа бирге сыйланайыкъ. Шишликлигим хазырды.

— Жандар, бу къойла бары да сизникилемидиле? — деди Азрет.

— Бары да,— деп, шош айтды Жандар, тёгерегине сакъ къарай.

— Былай бай болгъаныгъызны уа билмей эдим,— деп ахтынды Азрет.

— Бизден байла да бардыла. Къоюбуз мындан да кёп эди. Алай агабыз жартысын сатып къойгъанды. Артыгъын сыйырыл къоймасынла деген акъыл бла. Бизге уа тынчыракъ болгъанды. Биз мында кёп да турмабыз. Къыш бек терк жуукълашып келеди.

— Да мен а юйге алай бек да ашыкъмайма,— деди Азрет.— Къошну уа жаратып турама. Къойла отлай айлансынла, ийнеклени сауарбыз. Эшекге минип, сыртха чыгъа да турурбуз...

— Э, шуёхум, сени уа къош жашаудан артал да хапарынг жокъ кёреме да. Иш мында ол сен сунганча тюйюлдю. Малланы жанлыдан къаты сакъларгъа керекди. Бютюн да эшекни. Ол мынафыкъла бек алгъа эшекге чабыучудула. Эм татлы азыкълары олду. Бёрю дегенинг палах затды...

— Бойнагъыбыз а, бойнагъыбыз? Ол да къарап турмаз да бёрю келсе.

— Ол, айхай да, жигит затды. Аслан бла окъуна сермеширге хазырды. Алай къарт бола башлагъанды. Къанынг къайнагъанлыкъгъа, кючюнг болмаса не этериксе. Кёзлери да харипни, кёремисе, нечик мудахдыла,— деди Жандар, жашланы ушакъларына тынгылап тургъан къош итни уллу башын сылай.

Алай айтып, Жандар, къолларын жууду да, къош къалачла эте тургъан жашха болуша тебиреди. Кесини къол аязындан аз уллуракъ къалачланы Жандар къарап-къарагъынчы жашны аллына тизип салды.

— Сен хунерли жашса. Ма къарап, сукъланып турама,— деди Азрет, къарамын тенгини терк къымылдагъан къолларындан алмай.

— Хау, мен кёп затха юйреннгенме, Азрет. Менича тенгинг бар къадарда сен жукъдан да къоркъма. Жандарчыкъ кесини ишин иги билген жашды. Бусагъат мен сени ханча сыйлайым.

Жандар, къолларын сыйпап келип, Азретни жанында мулжаргъа тыянды, татлы эснеди.

— Э-э, шуёхум, хар не да игиди. Алай биргебизге бир тап къатынчыкъ да болса уа, жаннет да керек тюйюл эди. Жылым да жетгенди, алай таматаны уа алыкъын манга къатын алыр умуту болмаз дейме. Мен а кече узуну тюшюмде, амалсызгъа къалып... э, сен алыкъын аллай затчыкъланы хазна ангыла. Емюрюнгде бир къыз бла тыяннганмыса? Тыянмагъанса.

Азрет, бети къызарып, баштёбен болду.

— Кесим да угъай,— деди Жандар, терен ахтынып.— Тебо уа, сен аны таныйса, ол Тёбен элли жашны. Тойлада къуру да гяпчи болуп ойнаучуду. Бир жол тенги бла бирге Нарсанагъа баргъан хапарларын айтхан эди. Териле сатаргъа. Сатыуубузну этип бошагъандан сора уа, дейди, харшевнагъа барып, жарагъанча ашадыкъ, аракъы да ичдик. Эки залим къыз бла да, дейди, анда танышабыз. Ала бизни юйлерине чакъырдыла, сыйладыла, къонакъ этдиле... Къызла уа аллай къызламы, дейди,— эмилик атла! Ахчабызны эки юлюшден асламын

анда, Нарсанада къоюп келдик, алай... ма жашау десенг!.. Бизни уа атабыз Нарсанагъа ийгинчи бир сакъла. Кёп сейирлик затла айтхан эди Айтек. Алгъа ийнанырыгъым да келмей тургъан эдим. Болса да хапарны уа алай татыулу айта эди...— Жандар, жеринден туруп, эсгериулерин аны бла суутургъа кюрешгенча, суукъ къош айрандан къара чёмюч бла бир къуюп ичди.

— Башха шахаргъа жолоучулукъгъа уа мен да бек сюйюп барыр эдим,— деди Азрет.— Нальчикге окъуна. Айланыр эдим, жюрюр эдим, поездха минер эдим... Сен а къатын, къатын, деп тураса. Андан эсе жангы жерле кёрюп айланнган иги тюйюлмюдю? Сора дагъыда бир муратым барды: орус тилге юйренирге сюеме. Хар жерде хар адамны айтханын ангылап турурча. Эбизени, къабартылыны, дюгерлини... Сора кёп ахча ишлер эдим. Кесими, къарындашчыкъларымы да ариу кийиндирирча. Сен а — «къатын, къатын»...

— Къой, харипчик, сен андан не ангылайса,— деди Жандар, масхаралы ышара.— Сен алыкъын жашса. Мыйыкъсыз, суубурун жашчыкъ. Сюе эсенг а ол жютю жюлгючюм бла бурун тюбюнгю къыра кетейик да мыйыкъла теркирек чыгъарча этейик.

— Неге керекди манга мыйыкъ?..— деди Азрет, нек эсе да мудах ауаз бла.— Мен шёндю башха затны юсюнден сагъыш эте турама.

— Не сагъышды ол?

— Мени атам байла бла бийле жарлыланы жекмесинле, жалчы этмесинле деп, уруш этип айланнганды. Мен а шёндю сизге жалчылыкъ этгеннге ушаймамы? Ы-ы?

— Къара бу теликаны айтханын! — деди Жандар, ачыуланып,— сен аны кёлюнг бламы айтаса, огъесе... Биз ахлулабыз, жуукълабыз. Сен а манга жуукъ жетесе. Суубашчыкъ болсанг да — къарындаш. Ангыладынгмы алайчыгъын? Хар нени да тенг жюрютюрюкбюз дегенме да мен санга! Сен а — «бай, бий, жалчы». Бийлени заманы кетгенди, байла бла жалчыла уа тенг бола барадыла. Биз экибиз а аладан-быладан да тюйюлбюз. Ма кел да сен сайлагъан къойну, кесип, къазаннга салайыкъ. Сюемисе? Охо, кёлюнге тиймесин. Мен сенден таматаракъ болгъан къадарда, кичи къарындашымыча юйрете турургъа керекме. Хар неге да.

Алай болгъанлыкъгъа, Жандар кесин къошда бек къыйнамай эди. Бирде, жанындан тюшюп, сыбызгъысын сарната эди, бирде сылыкъ жырла айта эди. Кёбюсюнде уа, эшекчигине минип, сыртха чыгъып, айланып келиучю эди.

Тюзюн айтханда, Азрет да къойла бла терк «жарашды». Бойнакъ да болуша эди. Алай бугъа таначыкъла уа бу сынамсыз сюрюучюню уллу истемегеннге ушай эдиле. Мюйюзле-

ри энди эслене келген бир къашха таначыкъ Азретге къайырылып тохтады. Болса да узун тыякъны шууулдагъаны аны да бойсундурду. Бойсундурду дегенде да жагъынлы таначыкъ, бу ишинги уа кечмем дегенча, Азретге бир къарап, бирси таналаны ызларындан жыйырыла-жыйырыла кетди.

Ийнек сауаргъа уа Азретни эрттеден юйретген эдиле. Саусуз анасына болушур ючюн ол затха жашчыкъ он-онэки-жыллыгъында окъуна тюзеле башлагъан эди. Сютню къайнатхан, къаймагъын алгъан, уютхан, бишлакъ сыкъгъан окъуна Азрет билмеген ишле тюйюл эдиле.

Гыржын этерге тюшгенде уа жашны иши иги бармай эди. Къалачла, бири уллу, бири гитче, бири тёгерек, бири зугул, бири къалын, бири уа жукъа болуп къала эдиле.

Алай Жандар а, ашагъан этсе да, Азретге масхара этгенин да къоймай, къарнындан тутуп кюлюучю эди. Этден, айрандан эрикселе, къууутха кёче эдиле.

Арт кезиуледе Жандар, эшекчигине да минип, элге барып къайтхан адетни да чыгъарды. Азрет а, кюндюз иш юсюнде болса да, ингирде уа, эригип, Бойнакъдан сора жёнгери болмай, заманын аманны кебинден оздура эди. Бир бирде, чюйге тагъылып тургъан къош къауалгъа да кёз жетдире, Азрет аны къалгъан беш огъун, санап, артха сала эди. Болса да ол къауалны хатасындан жашауу тамыры бла тюрленнигин Азрет къайдан биллик эди. Алай, тюзюн айтханда уа иш къуру къауалда да болмады...

Жандар элге кетгенли экинчи кюн да озду. Бу жол иги да арыгъан Азрет, малланы жыйып, бетин суукъ жел кюйдюре, къошха келди да, патеген чыракъны жандырды. Ушхуур эте да турмай, суукъ къалачладан бирин айраннга бушто этип ашады да, мулжарына тыянды. Бир кесекден сакъ жауун башланды. Бу суукъ жел да андан уруп тургъаннга ушай эди. Азрет, юсюне шинелин, чубур тончугъун да жабып, арсарсыз жукъугъа батылды.

Кече белинде Бойнакъны къаты юргени эшитилди. Азрет, секирип туруп, башын тышына къаратды. Жауун да тохтагъан эди. Танала туруучу бурууну къатында бир уллу жаныуарны къарелдиси кёрюндю. Ит а, аны тёгерегине чапханлай, аяусуз юреди. Жаныуар андан уллу къоркъгъаннга ушамайды. Ол угъай эсенг, бусагъат итни тутуп, алайда окъуна жыртып бошар дерсе.

«Айыу!» деген келди Азретни акъылына. Эсине ол Жандар айтхан да тюшдю. Жаш, арсарсыз ызына бурулуп, къош къауалны сермеди. Сора, кёп сагъыш эте турмай, «кечеги къонакъны» — дементили жаныуарны боюн орамын марап атды. Жаныуар алгъа сюрюшдю, ызына бурулгъанча да кёрюндю. Сора, бир къужур хырылдап, алыкъын мылысы кетмеген

кырдыкга ауду. Ит, ишни битеннге санай, Азретни аллына чабып келди. Этилген ише ыразылыгъын билдиргенча, башын жашны жан сюегине ышып башлады.

Жаныуарны къатына жанлардан алгъа Азрет къауалны жангыдан жерледи. Жаралы айыу бир да болмагъанча къутуруучуду дегенни ол аз эшитмегенди. Ызына къачар орнуна, дейдиле, уучугъа чабыучуду. Алай ёз кючюне ышаннган жаш ол жаныуар таба таукел атлады. Ма санга сейир-тамаша, ма хар менме деген киши махтанырча иш! Жандар а аз сукъланмаз. Азрет айыу ёлтюргенди деген хапар элге жайылыр.

Алайына, энди ачыла келген айны жарыгъында кёрген заты Азретни болмагъанча абызыратды, къолундан къауалы тюшдю. Мылылы кырдыкда ол жагъынлы бугъа тана хырылдай тура эди... Бурууну бузуп, азатлыкъгъа къутулама деп, былай болуп къалгъан хайыуаннга жаны ауруп, Азрет тананы бойнун сылады, къуйругъундан тартып да кёрдю. Алай иш болмазын ангылагъанда, къошха чабып барып, жютю бичагъын алып келди. «Болмай эсе да, халал этейик».

Тананы терисин алалмай, Азрет танг атхынчыннга дери кюрешди. Эки кере къолун да кесди. Умуту уа этни санлап, къошха ташып, туз себип, элдегиле келгинчи сакъларгъа эди.

Асыры арыгъандан, Зекериядан къоркъгъандан да, не этерин билмей, суукъ ташха олтуруп да бир ауукъ заман турду. Къой сояргъа жаш кёп болмай юйреннген эди. Алай бу ауур бугъа тананы чюйгеми тагъаллыкъса, къошха кётюрюпмю элталлыкъса.

Къалай алай болса да, кюн тиерге Азрет ишин тамам этди. Дагъыда бир кесекден а, тананы башын кётюрюп келе тургъанлай, уллу ташны артындан адам ауазла эшитилдиле. Ызы бла уа Зекерия бла Жандар да кёрюндюле. Тамата, къараторуна минип, жашы да эшекде аякъларын гыллыулата келе эдиле. Азрет, къоркъгъанын да унутуп, алларына чапды.

— Неди бу ишле? — дегенни айтып, Зекерия атындан тюшдю да, къызыл сакъалын къашыды. Къашха танасыны башын кёргенде уа, битеу дунияны палахлары аны жарлы башына оюлгъанча болуп, бетин жыйырды, гуппур болуп къалды.— Уой, уллу аллахым! Къабартыдан къан багъасы берип алып келген алтын таначыгъымы ёлтюрюп турадыла. Къурутдула ырысхымы, жокъ этдиле эл багъасы таначыгъымы... Душманым да этмезлик палах келди башыма.

Азретге Зекерияны моргъулдум жыягъында кёз жашы жылтыргъанча да кёрюндю.

— Охо, охо, къой, атам. Эти, териси къалды...— дерге умут этди ахы кетип тургъан Жандар.— Не болгъанын да билгинчи...

— Эти... териси... Бусагъат мен сизни теригизни жаны-

гъыз саулай союп алайым,— деп сынсыды тамата.— Тохта, итден туугъан гыбышы, мен ёгюз багъасын берип алгъан къумалы танамы нек сойдунг, нек жарлы этип къойдунг мени? Бу бичагъынг бла мени бойнуму нек кесип къойдунг, юйюнге ёлю кирип бошагъан! — Кёзюне къан чапхан Зекерия, бурун сюеклери къымылдай, сирелип къалгъан Азретни тёгерегине бир эки кере айланып къайтды.

— Кесген этмеген эдим... Къауал бла... Кече къарангысында айыу сунуп атханма. Бурууну бузуп чыкъгъаннга ушайды. Бойнакъ юрюп, мен а айыу сунуп урдум да... Кесими да жаным ауруду. Билмей...

Алай Зекерия жашны сёзлерин эшитгеннге ушамайды. Къансыз эринлери не эсе да бир затла мурулдай, башын кётюрюп, къуш къарамын Азретге бурду.

— Мен сизни, юйсюз-кюйсюз маскечиклени, жыйып, адам санына къошар умут бла жамауатны аллында сёз берип, сиз а малымы къурутургъамыды умутугъуз? Угъ-гъа-ай, жашчыкъ, мен санга бусагъат акъыл жыйдырайым. Кесинге хайыргъа. Артда унутмай турурча.

Зекерия, къарап-къарагъынчы, жассы солдат бел бауун сууруп чыгъарды да, Азретни сыртына къара къайиш сызгъырып жабышды. Экинчи узалгъанда темир айыл, бурулуп келип, жашны сакъал тюбюне тийди. Азретни кёзю къарангы этди. Айтылгъан сёзлеге бел бауну ачытханы да къошулуп, жашны кёлюн жер бла тенг этдиле.

Насыпха, Зекерия тёртюнчю кере узалгъанда, бел баусуз къалгъан шалбары, тюймеси юзюлюп тюшдю да, тамата уллу аулу саргъылдым баймёзден этилген ич кёнчеги бла къалды. Жандар, атасыны къолундан тюшген бел бауну да алып, экисини орталарына кирирге умут этди. Зекерия уа, жашланы къатларында айтыргъа жарамагъан сылыкъ сёзлени да къуя, шалбарына жабышды.

Жандар, Азретни къошха элтип, мулжарына тыяндырды, кёлегин тешди, къызгъыл ызлыкъланы кёрюп, оу-шаугъа къалды, къолундан келгенича болушургъа кюрешди. Азрет этген ишни ол этсе, бу жассы бел бау аны сыртында да ойнарыгъын Жандар биле эди. «Алай окъуна болгъу эди»,— деди Жандар ичинден, асыры жаны ауругъандан бу жашха. Алайсыз да кёлю сынып тургъан ёксюзге кимни да жаны аурурча эди.

— Къаты адамса сен,— деди Жандар, жашны аркъасына къарай.— Ынчхамадынг, сынсымадынг. Аны ючюн къутура болур эди тамата да. Болса да, билип къой, сени орнунгда мен болсам, бютюн бек чамланырыкъ эди. Ол сени кесилиги бла, акъыллы этеме деген хыйсапда... Сен аны ючюн...

— Мени ёз атам да тюймегенди,— деди Азрет. Сора тама-

гъында тугул болул тургъан ачыуун кючден жутду. Атасыны ахыр ууахтысы кёз аллына келип, ачыугъа ачыу къошулуп, кертиси бла да жиляп башларгъа аздан къалды. Бетин эки къолу бла жабып, солуун тыйып кюрешди.

Жандар а ич кёлекден, неден эсе да байлаулукъла жыртып, жашны аркъасына айран сюртюп, байлай тебиреди.

— Сен анга атангы ырысхысын къурутургъа кюрешгени ючюнмю болушаса? — деди алыкъын ачыуу селеймеген Зекерия.— Барыгъыз да бир итни къуйругъусуз. Бири малымы ёлтюре, бири анга жакъ баса. Сизничаланы сыртларындан артыкъ букъуларын кетере турмасанг жарамайды. Итден жаратылгъанла!

Алай айтса да, малы харам болуп, зырафына кетип къалмагъанын кёргенде уа, Зекерия аз-аздан шошая башлады. Тышына чыкъды.

— Жандар, сен халал адамгъа ушайса. Сау бол. Алай тилеригим — чакъырчы бери атангы.

— Бир кесек суууна къой аны, аллах бла тилейме,— деди Жандар.— Аны бла тартышып не табарыкъса?

— Чакъыр,— деди жаш, къаты ауаз бла.

— Да, охо... бусагъат.

— Не айтырыгъынг барды? — деди Зекерия, жашны аллында ючаякъ шинтикчикге олтура.

— Сёзюмю эшитип къой,— деди Азрет, тынчдан башлай.— Мен кетеме. Мени атам жашын, жалчылыкъда тутуп, тюйдюре айланыргъа деп кюрешмегенди. Мен узакъгъа кетерикме. Россейге. Сен атамы юйюне эгечинги кёчюргенсе. Угъайым жокъду, халал адам кёрюнеди. Малыбызны, ырысхыбызны да ууучунга жыйгъанса. Жерибизни, бахчабызны да. Алай мен тилерик бир зат барды. Ибрахимчикни кёлюн ачытмагъыз. Онгум болгъанлай, сизни аны ауурлугъундан эркин этерме. Аллах, дейдиле, ахшылыкъны унутмайды. Мен да унутмам. Алай,— дегенни айтып, Азрет таматаны бетине ачыулу къарады.— Аллах бла, ёлген атам бла, анам бла да къаргъанып айтама — сен къарындашчыгъыма къол жетдирип эшитсем, битеу ишлеген ахчачыгъымы берип, бир револьвер алырма да, келип, сени ёлтюрмей къоймам. Атам бла, анам бла да къаргъанып айтама.

Къаты чамланнган Зекерия, эринлери агъарып, биягъы бурун сюеклери къымылдай, жеринден турду. Ары-бери аглады. Бу огъурсуз шошлукъда энди бир палах иш болады деп, Жандар атасы бла Азретни араларында тохтады. Сора таматагъа бурулду.

— Атам, атам, ол сандырай турады. Не айтханын билмей турады. Жарасы ачыгъандан. Тийме сен анга...

Зекерияны башы терен сагъышдады. Айтылыргъа хазыр

болуп тургъан къаты сёзлени ол кюч бла жутду. Сора, терен ахтынып, келип, жашны жанында чёкдю. Насийхат айтханча, сабыр халда башлады:

— Мени антлы тенгим, жууугъум да болгъан Ысхакъны тамата жашындан быллай оспар сёзле эшитгеним, жашырмай айтайым, жюрегими къыйнады. Акъылдан артыкъ толу болмагъанынгы кёрюп тура эдим. Жаш адамды, не этериксе, деп турдум. Алай тюгел быллай суубаш болгъанынгы уа энди кёрдюм. Ата-ананг кетселе, жаннет ахлулары болсунла, юйюр тыянчагъы тамата жашла болуучу эдиле. Сен а къачаргъамы умут этесе? Бир жары да къачарыкъ тюйюлсе. Къачама десенг да, тюз да эки кюн озгъунчу, басакны тутханча тутарыкъдыла да, басакла юйюне атарыкъдыла. Анда уа тонгузла кютюп, тонгуз эт ашап айланырыкъса. Аны да — берселе. Ангыладынгмы? Ибрахимни айтханда уа, аны анасы барды. Огъурлу, халал да анасы... Ол мени жаныгъанынга да айтып къояйым,— мен кишиден да къоркъмайма. Уллу Россейде сен тас болуп къалырса деп къоркъгъандан башха, суубаш сылхыр. Ингирде Жандар да, сен да мындан къуругъуз, юйюгюзге кетигиз. Сизден, къарайма да, хайыр жокъду. Суукъла жетип келедиле, мен да алай кёп турлукъ болмам. Малланы тюшюрюрге уа хоншуларым болушурла. Сен а, Жандар, теркирек къармаш да, къазаннга эт сал.

Зекерия, башында ауур сагъышлары гюрюлдей, ызына къарап, Азретге абери айтыргъа умут этгенча, сабырланды. Сора «дурах» деген орус сёзден башха жукъ айтмай, къошдан чыкъды.

...Азрет къошда туугъан оноуун тюрлендирмеди, бузмады. Ол Ибрахимчикни кёкюрегине къысханлай тура кетди да, кёлю толуп, эринлери къалтырай, юйден ызына къарамай чыкъды. Ибрахим а, аны былай ийнакъламаучу тамата къарындашына сейир эте, ызындан къарап къалды. Чапмады, жукъ тилемеди...

Азрет Идрис бла да кёп саламлашмады, сёлешмеди. Тамата сёзюнден, оноуундан да къайтмаучусун Идрис да ахшы биле эди. Алай, тёзе кетип, айтды:

— Кел, эфенди бла да бир кенгешейик. Болмай эсе да, саламлашып кет.— Азрет унамаздан, Идрис къоймаздан, даулаша кетип, эфендини арбазына кирдиле.

Батырбий Азретге, сёзюн бёлмей, уллу эс буруп тынгылады. Артда уа эки къарындашны да эки жанына салып, къучагъына къысды.

— Аллах кёргенден, сюймей эдим, балаларым, къарындашла бир бирден айырылырларын. Сен, Азрет, сабийле аякъланнгынчы кёз тууралары нда турсанг да иги болур эди. Алай бёрк кийген жигит жолгъа атланнган эсе, аллах онг

берсин, муратына жегдирсин. Азрет, къарындашчыкъларынга къууанып къайт. Кёз-къулакъ бола турурма. Сен а унутма — жолда иги да тюбер, аман да тюбер...

Алай айтып, къартчыкъ жанындан къара сахтиян бохчасын чыгъарды:

— Ма, бу сомчукъланы ал. Жолунгда ауурлукъ этмезле. Керек болуп къалыргъа уа болурла.

— Угъай, алмайма,— деди Азрет. Алай шёндю бир кесек ахчачыкъ андан бек дунияда кишиге да керек болмагъанын да ангылады.

— Ал. Болмай эсе да — ёнкюч халда. Онгунга кёре къайтарырса. Айланнган, жюрюген жерлерингде уа бизни да унутма. Жолунг болсун, балам.

Артмагъында атасындан къалгъан узун башлы чурукъларыры, бирер туурагъан гыржыны бла бишлагъы, юсюнде да узун солдат шинели, Азрет Нальчикге бурулгъан жолгъа чыкъды. Бир кесек баргъанлай, эски чарыкъладан суукъ ётгенин сезип, чурукъларын кийди.

Жолоучу жашчыкъ, таукел атлай, узун жолун, белгисиз жолун къората тебиреди. Кюн булутлу эди. Алай, хауа салкъын болса да, жаш бёркюн тешип, ызына къарады.

Чумлу сыртха эрттенлик нюрю жайылып эди.

IV

Жангыз терезели, гитче, къарангы отоучукъда — бир тапчан бла алаша столчукъ, ючаякъ шинтикчик. Къабыргъада тагъылып тургъан тюплю-башлы тапкада уа — заман саргъалтхан къалын, жукъа да китапла. Терезе аузунда уа — зугул мияла башлы патеген чыракъ. Сахтиян тышлы къуран а энчи турады. Анга бир эфендиден сора бир кишини къатылыргъа эркинлиги жокъду. Идрисни окъуна. Китапланы уа, ал да окъу сюйгенинг чакълы.

Жашны къолуна бир жукъа китапчыкъ тюшдю. Идрис, билген харфларын келишдире кетип, китапчыкъны тышында жазыуларын окъуду. Назму китап. Ингирде, Батырбий эфенди дерсни башлагъанлай, жаш бу жукъа китапчыкъны анга кёргюзтюп сорду.

— Мечиланы Кязим жазгъанды да муну?

— Хау, жашым, «Бузжигитни» Кязим хажи жазгъанды. Тауушлукъ зат. Кязим а беш да тау элге айтылгъан назмучуду. Къалабекланы Солтанхамитни жырын да ол жазгъанды.

— Аны уа билеме. Элде аны жырламагъан жокъду.

— Кязим кёпню кёртен, кёпню билген адамды. Эки да кере хаж къылыргъа баргъанда, башха халкъланы жашаулары бла шагъырей болгъанды, аланы китапларын окъугъанды,

кёп затха юйреннгенди. Аны назмулары тюзлюкге, тенгликге, халаллыкъгъа чакъыргъан акъыллы сёзледен толудула.

— Бу китапчыкъны уа къайдан тапханса?

— Кеси берген эди. Аллах ёмюрюн узакъ этсин. Дунияда болмагъанча, аллай халал адамды. Муну уа экибиз да бирге окъурбуз.

Окъуу акъырын барса да, сохта жаш, айтылгъанны эсине тынгылы жыйып, тюйреп, кюнден кюннге жангы атламла этеди.

Болса да, иш бара баргъан къадарда, эфендини сагъыш этдирген, жарсытхан окъуна ишле чыгъа тебиредиле. Арт кезиуледе, нени да эбине жетерге сюйген сохта къыйын, гюняхлы окъуна соруула бере башлады. Эфенди жашны хар сорууна жууап табаргъа кереклисин, айхай да, ангылай эди. Жашны ийнандыргъан, ыразы да этген тынгылы жууап. Чийинги билдирсенг а ийнаныу да, аны бла бирге уа намыс да седирей башларла.

— Къалай-алай болса да, Батырбий эфенди уа тёзюмлю, сабыр да адам эди. Болса да...

— Айтчы, эфенди, аллахуталаны къарап кёрген бармыды? Ол къаллайды, экен?

— Тоба-тоба! Жашым, аллай затны соргъан гюняхды. Болса да айтып къояйым: аллахутала кёкден узакъ, кирпигибизден а жууукъду. Ол нени да кёреди, нени да биледи, ма бу ушагъыбызны да эшитип турады.

Быллай жууапны тынгылы жууапха санагъан къыйын эди. Алай бу соруугъа Батырбий эфенди башха жууап айтылыш кеси да эшитмеген эди.

— Аны кючю уллуду да? Дунияда андан къарыулу жокъду да? — деп, Идрис, уллу къара кёзлерин къакъмай къараса, Батырбий эфендини тамагъы къургъакъсып башлай эди. Болса да ол соруугъа да эрттеден жарашдырылып тургъан жууап бериле эди:

— Уллуду, балам. Аллахуталаны кючю уллуду. Жерни, кёкню, тенгизни, тауну жаратханны кючю, санап, санын киши билалмазча, алай уллуду.

— Ол жалан да таза ниетли, халал адамланы сюеди деген эдинг. Алай эсе, ол Кязим айтханча, «къарыулу къарыусузну этин ашайд» деген дунияда тюзлюк низамны жарашдырып нек къоймайды? Бирле бек бай, бирле уа аланы жалчылары болгъан дунияны ол кёре эсе, нек тюрлендирмейди? Мени къарындашымы тюйген Зекериягъа аллах нек чамланмайды? Огъесе башха, уллуракъ ишле тууп, бу затлагъа заман табылмаймы къалады.

— Ол хар нени да кёреди, нени да биледи, хар затха заман жетгенлей, тийишли оюм бла тийишли багъа бичилликди...

Гюняхы кёп болгъан, сийрат кёпюрден ёталмай, жаханимни жети къатысына кетер, гюняхсыз жашагъан а ол кёпюрден кёзню къагъып ачхынчы ётер да жаннет ахлусу болур, ёмюрлюк зауукълукъгъа батылыр. Алайды...

— Сора, адам бу дуниядан ёлюп кетгинчи...

— Хау, хау, бу дуния — жалгъан дуния — бош ууахтычыкъды.

— Терс терслигине ёлюп кетгинчи жетмесе, тюз а ол дуниягъа атланнгынчы эзилип, сытылып турса... аллахутала терсге чамланып, тюзге уа жазыкъсынып, жакъ басып, нени да тап этип нек къоймайды? Ахыратны да сакълай турмай?

Эфендини жууаплары жаш жюрекде туугъан ишекликни толу кетералмагъанларын Батырбий кеси да шарт эслей башлады. Алай, деп алдай эди къартчыкъ кесин, жаш сыйлы окъууну теренине жетсе, башхача оюм этер, акъылы тазаланыр, тюз ызгъа тюшер, буслийман окъуу аны къум ёзенде баргъан жолоучуну шаудан сууу къууандыргъанча къууандырыр.

Болса да соруулары къыйындан къыйынлары басынып келе эдиле. Ай жерге тюшюп нек къалмайды? Бирле къара шинлиле, бирле уа сары шинлиле некдиле? Кюн жерни хар замандача жылытханлай нек турмайды? Тейри къылычны мынча тюрсюню неден болады?..

Жашны соруулары, бири бириндан къыйын, бири бириндан къужур, Дербентде, Бахчасарайда окъугъан къартчыкъны тынчлыгъын тауусхан эдиле. Хар соруугъа да жууапла: ол аллахуталаны оноууду, аны ишиди, ол жаратхан къудуретни халы, ол салгъан акъылны оюму...

Алай болгъанлыкъгъа, Идрисни кёл салып окъугъанын кёрген Батырбий эфенди, жашха жангыдан жангы дерсле бере, этген ишин махтай, кёл этдире кюрешеди. Идрис кеси да биледи: аны тенглеринде, къаламны къолгъа алып, бу ариу харфланы онгдан солгъа былай тап тизген жокъду. Идрис а, сыйлы жазыуну магъанасын иги ангыламаса да, аланы назик ауазы бла, зикир айтханча, созуп-созуп чыгъарыргъа кюрешеди.

Болса да кёп сорууну, аз, магъанасыз да жууапны ызындан чыгъа келген ишеклик жашны акъылында бу жолгъа дери болмаучу оюмланы туудура башладыла. Бютюн да жангы школну хапары жайылып, Идрисни тенг жашлары да анга хазырлана тебиренгенден сора. Болса да жангы соруула: школда не затха юйретирикдиле? Аны тауусхандан сора неге жарарыкъдыла? Эфенди болаллыкъмыдыла? Школ окъууну суабы уа бармыды?..

Бу соруулагъа жууапла бек терк табылдыла.

* * *

Сейит комиссар элге келгенли иги кесек заман озгъанлыкъгъа, эллиле аны ишине алыкъын тамамлы багъа бичип бошамагъан эдиле. Биринчиден, бу жерде ахлусу-жууугъу болмагъан жашны бери комиссар этип нек ийгендиле? Экинчиден, жашагъан отоууну терезеси кече ортасына дери жарыкълай нек турады? Толу жууапны юйню иеси Келлет да бералмагъан эди. «Отоуунда бир темир ундуругъу бла столу, эки да эски шинтиги, бир патеген чырагъы, сора бир жюзге жууукъ а — китап. Битеу мюлкю олду,— деди.— Ыхы, кероху барды, бирде ундурукъ къулагъында тагъылып, бирде стол юсюнде турур». Келлетни эм сейир этдирген а Сейитни орусча жаза билгени болду. Бир бирде, иеси ары-бери кетген кезиуледе, отоуну тюбюн сыйпаргъа Келлетни бийчеси ары кирсе, Келлет да ызындан ташайып, комиссарны дефтерлерине, китапларына сейир-тамаша этип къараучу эди.

Сейит биринчи жол элге Ностуланы Юсуф бла бирге келди. Эллилени эски танышлары — Носту улу, жашны къартлагъа кёргюзтюп, къысха хапарын айтып, лакъырда да этди: «Артда къатынсыз къоймагъыз жигитни. Тоюна уа мени да чакъырыргъа унутмагъыз. Комиссар жашха болуша туругъуз, сизден уллу тыянчагъы боллукъ тюйюлдю». Алай айтып, Носту улу кетди. Узун бойлу, арыкъ сынлы, къаракъаш, къушбурун жаш а андан бери элни оноучуларындан бири болуп тохтады. Юсюнде эски болгъаны билинип тургъан къара сахтиян тужуркасы, узун башлы чурукълары, онгнган кёксюл гелефей кёнчеги, башында уа алаша кёрпе бёркю.

Къартладан бири: «Кесинги юсюнгден да бир хапар билдир»,— дегенде, Сейит, бир кесек къызаргъан да этип, айтды:

— Да Носту улу айтханнга не къошайым? Ол да асыры семиртип айтхан болур эди... Акъла Мухолгъа чапхан кюнден бери революция ишге табылыргъа кюрешеме. Атамы, анамы, жангыз эгешчигими да акъла ёлтюргенден сора тюрлю-тюрлю сермешледе айландым. Бери уа ревкомну буйругъу бла, сизни ыразылыгъыгъыз бла келгенме. Ишимде чийими тапсагъыз, ачыкъдан айтыгъыз. Жангы жашау къурауда бирден атлайыкъ, бир бирге ышанып, бир бирге болушуп...

Сейитни къызыл командир болуп, Дюгерде, Къалмукъ тюзлеринде да сермешгенин а эллиле Носту улуну хапарындан биле эдиле. Совет властны душманларына къажау кюреш бла бирге жангы жашауну къыйматын къара халкъгъа иги ангылатыргъа кереклисин Сейит ал кюнледе окъуна шарт ангылады. Жангы жашауну кеслерича ангылап, аны ниет магъанасына тийишлисича жеталмай къалгъанла да аз тюйюл эдиле. Ыхы, дей эдиле ала, бийле ууатылып къачдыла,

башха байланы Салапкийге иебиз, жерлерин, мюлклерин, битеу ырысхыларын юлешебиз. Энди жашау эталгъан этсин, сабет бласха махтау айтсын,— деген бла тауусулуп къала эди аланы жашау жорукълары.

Элде аз сейир иш болмады. Биринчи школ, школгъа баргъан биринчи сабий къызчыкъла, усхотда чыгъып сёлешген биринчи тиширыула. Артдаракълада уа «Тиширыула пальто кийсинле!» дегенча чакъырыула да чыкъгъан эдиле. Биринчи трактор ла, биринчи кино. Ким эсе да «кёзбау» атагъан кино...

Бюгюн а тунукъ ауазлы Сейит окъуу-билимни жашауда хайырыны юсюнден, школну юсюнден сёлешеди. Жахил адам, дейди ол, эки да кёзден сокъургъа ушайды. Окъуу дегенинг а, ол сокъур кёзге дуния жарыгъын ачханчады.

Усхотда сабийле да бар эдиле. Идрис ол бёрклерин тюплерине салып, суукъ ташлагъа олтурушуп, уллуланы тууралларындан бурунларын тарта къарагъан тенглеринден бир жаныракъда сюеледи. Аны кёнчегинде, не габарачыгъында жангыз бир жамау жокъду. Боялгъан чабырчыкъларына уа сукъланнган окъуна этерсе. Аланы Батырбий эфенди жашчыкъгъа кеси тизип бергенди. Башындагъы мор бёркчюгю да аны тенгчиклерине артал да ушатмайды. Тенглерини кёбюсюню эслери комиссарны жанында маузерге кетип тургъанлыкъгъа, Идрис а аны хар сёзюне бек эс буруп тынгылайды.

Тынгылай кетди да бир сейирлик зат эследи. Бу жаш адамны хар айтхан сёзю, Батырбий эфендини патыуаларыча болмай, Идрисге бир шарт ангылашынып бара эдиле. Ол чалгъыны, сабанны, къыркъарны, изеуню юсюнден айтханча... Ма сейир ишле...

Идрис Сейитни кесини ёлген атасына ушатып да бир кёрдю. Ол да, мунуча, узун санлы, арыкъсуу, жукъабет, сёлешгенде къолун къымылдатханы да алай... Болса да атаны ауазы башхаракъ эди. Кёзлери уа халалыракъ...

Битеу айтыллыкъ айтылгъандан сора, Сейитни ызындан да бир тёртеу-бешеу сёлешгенден сора комиссар жамауатны къачхан бийни юйюне чакъырды. Бу эркин отоулагъа кёп болмай узун шинтикле бла столла келтирилгендиле. Къабыргъалада уа — Ленинни, Марксны суратлары. Жангы школну къурулушу битгинчи сабийлени бу юйде окъутуп турургъа келишген эдиле.

Таматаладан алгъаракъ къармашып, жамаусырт къауумчукъла ушкол дегенни отоуларын къарап-къарагъынчы толгурдула. Идрис да, классланы бирине кирип, ал столну артында орналды.

Бир кесекден классха Сейит кирди.

— Къалайса, Ысхакъ улу, школубузну жаратамыса?

— Жаратама...— деди Идрис, бир уллу терслиги болгъанча, башын кётюрмей.

— Алай эсе, жигит, заманны оздура турма да, бирси тенгчиклеринг бла бир тизмеге жазыл. Атанг харип да Нальчикде устазланы курсларына жазылыргъа мурат этип тургъанлай... «Аланы бошап келсем а,— деген эди,— элибизде школ ачып, битеу да сабийле, бири къалмай, окъуу-билим алырча этерме».

Алай айтып, Сейит жашчыкъны жыягъын сылады, ышарды сора бирси класслагъа кетди.

Бир Сейитден сора Идрисни жангы школгъа чакъыргъан болмады. Не тенглери, не таматала.

Ингир ала сохтасы юйге келгенде, Батырбий эфенди, жашха ариу ышарып, кесини отоучугъуна ётюп кетди. Ол жангы школну, ары барып айланнган Идрисни да юслеринден хапарсыз тюйюл эди. Аны жашчыкъ да ангылай эди. Алай акъыллы къарт ол затны билгенин не кёзю бла, не сёзю бла сездирмеди.

Дагъыда бир кесекден, Батырбий бузоулагъа аш салып къайтды. От жагъада олтуруп, арыкъ къолларын алгъа узатды. Идрис да, аны жанында чёгюп, отха сыгын атды, мыдыхны узалып ышырды.

— Суукъла жетип келедиле. Жайлыкълада къар жаугъанды дейдиле. Энди бери да жетер,— деди эфенди, кеси кесине айтханча, шош ауаз бла.— Къыш, озгъан жылдача болмай, алгъаракъ келликге ушайды. Отунубуз да жетерми...

— Аны ючюн къайгъы этме,— деди Идрис, къарамын къызара башлагъан сыгындан алмай.— Эшек арбаны хазырлайыкъ да, жашынг да, мен да къар жаугъунчу отуннга ючтёрт кере барып къайтсакъ...— жашчыкъ башын кётюргенде, эфендини бетинде мудахлыкъны эслеп, сёзюн бёлдю.

Батырбийни сагъышлы бетинде мудахлыкъ сураты да эслене эди. Жангы законнга кёре школгъа барыргъа сюйген сабийлеге чырмау болургъа жарамазлыгъын эфенди биле эди. Аллай ишни Совет власть ариу кёрмез. Контрреволюциягъа санаргъа окъуна болур. Батырбий эфендини уа совет законла бла тартышыр кючю, мураты да жокъ эди. Бу эсли, фахмулу да жашчыкъны къолдан ычхындырыргъа да сюймей эди. Амал а — жокъ...

Бу ушкол деген жангы иш къартая баргъан Батырбий эфендини муратларына суу къуйгъанча этди. Болса да аны аз кёллендирген бир зат а бар эди. Ёмюрден бери буслийман диннге табынып келген халкъ орус окъуугъа сабийлерин алай арсарсыз берип да къоймаз. Жангы окъууну алай сыйлы да кёрмез. Жангы блас а окъуугъа хор бла кишини да сюрмез. Алай... эндиге дери къара танымай келген халкъ бу ушкол

дегенлерине уллу къажау болгъанча да кёрюнмейди. Ол да сейирмиди, алгъын прашенала, жалабала, страпкала жаздырыр ючюн ахча, къой да берип айланнганла энди башха амал тапсала... Э, дуния, дуния...

— Эфенди, бюгюн нек мудахса? — деди Идрис да, къолларын отха жылыта.

— Къууаныр зат жокъду. Къартлыкъ жюгю сыртынгда кетмезден орналса... Алай ол да тюйюлдю мени мудах этген. Жазыууундан киши къутулмагъанды. Мени къайгъы этдирген а, жашым, башхады. Эм уллу муратым ызымда къаллыкъны хазырлагъан эди да... ол муратым толмай къалыр деп къайгъы этеме...

Батырбий эфенди, къолун жашны тобугъуна салып, аз ышарды. Сора ол, кеч-эртте болса да, айтылмай къалмазлыкъ сёзюн айтды:

— Ол ушкол дегенлерин кёрюрге сен да баргъан болурса. Къалай эди? Жаратдынгмы?

— Ым-да-а... хау. Бардыла анда сейир этдирген затла. Ма тыякъгъа чанчылгъан харбыз кибик бир тёгерек зат, юсюнде да бир тюрлю-тюрлю ызлыкълары бла. Ала уа — тауу, сууу, тенгизи. Кеси да топча бурулады. Ол а, айтханларына кёре, жерни сураты кёре эдим. Жер былай бурулуп тура эсе,— дедим,— юсюндеги элле, шахарла энишге тёгюлюп нек кетмейдиле? Устаз а, кюлген да этип, айтды: «Хар нени да, кезиую жетгенлей, толу ангыларса. Школ аллай затланы да ангылатыр ючюн, билдирир ючюн ачылгъанды»,— деди. Устаз кеси да бир арыкъсуу, акъ картузлу кишичик. Малышкагъа да бир кесек ушайды. Тилибизге къайда юйреннген эсе да, таулугъа уа ушамайды. Таучасы бир кюлкюлю эшитиле эди. Алай хар сёзю ангылашыныулуду.

Идрис хапарын алай къууанып бардыра эди, алай эфендини мудахлыкъ бютюн да къыса-къыса барады. Ол аны хапарына, башын къымылдата, тынгылагъанлыкъгъа, ёз сагъышларына кетип тургъаннга ушай эди.

— Да сора, жашым, муратынг неди да? — деди эфенди ахырында.

Энди жаш сагъышлы болду. Идрис, башын кётюрмей, къарамын къып-къызыл жана тургъан сыгыннга бурду.

— Кесим да билмейме не этерге... Жашла бла бирге окъургъа да сюе эдим...— Сора, эсине бир зат тюшгенча, тематагъа хыны бурулуп айтды,— буслийман окъууму да къоймай, ушколгъа алай жюрюсем а къалай болур эди?

— Ким биледи, жашым... Алай бир къол аязда эки да харбызны сыйындыргъан тынч иш болмаз ансы. От бла суу, юн бла кече жолдашла болалмазла. Сыйлы буслийман

окъуу — башха, орус окъуу — башха. Мен сени, окъутуп, эфендиликге юйретирге сюе эдим. Ушколну иши уа башхады. Ол сени эм таза, эм сыйлы динден айырлыкъды...

Батырбий эфенди, от жарыгъы бетин жылтырата, жашны школдан ёнгелетир мурат бла битеу да айтырыгъын айтады. Алай ол айта баргъаны къадар жашны акъылында болгъан арсарлыкъ, ишеклик да ёседен ёсе бара эдиле. Къыралланы, тауланы, сууланы, тенгизлени да сыйындыргъан жашил «харбыз» Идрисни кёз аллында бурулгъанлай турады. Сейитни айтханлары уа жашны эсине кетмезден тюйрелгенлей къалгъандыла.

Тенг жашлары Идрисни, ариу да кийинип, орам бла озгъанын кёрселе, кесине да эшитдирип, хыликкя этерге кюрешедиле: «Къарачыгъыз эфендичикни барышына! Эрттенден ингирге дери бузоучукъларына дуба этдирип айланады. Жарау этгенлигиди. Адамлагъа кёчерден алгъа. Кеси да Макка-Мадинагъа барып, хаж къылып келирге хазырланнган хапары барды. Минерге эшекчиги жокъду ансы...»

Идрис ала бла, ол шёндю анга кюлген жашла бла, суу бойнунда ойнаргъа, чабакъ тутаргъа сюеди. Не да, суу бузлагъанда хайнук бурургъа, чюйке ойнаргъа, тёшден чана бла учаргъа сюеди. Бютюн да бек а, тенглери бла бирге, ол ушколдагъы, нарат ийиси кетмей тургъан узун столну артында узун шинтиклени биринде орун алыргъа сюеди. Ол бурулгъан «харбызны» жазыуларын да окъуп чыгъаргъа сюеди.

Батырбийни жанына тиерге сюймесе да, Идрис ол жукъусуз кечени эрттенлигине ёз къадарыны оноуун шарт ызлап чыкъды. Энди атасыны юйюне кёчерге керекди. Гитче къарындашчыгъына да алай иги болур. Фаризатха да болуша турур. Отун этер, ийнекге къарар, тауукълагъа аш ата турур, жумуш азмыды. Азрет да кёп ахча ишлеп келир. Зауукълу жашау этерле.

Жашчыкъ, кийинип, къол-бет жууду. Эфендини отоууна киргенде, ол эрттен намазын бошай тура эди.

Идрисни умуту аны сейир этдирмеди, уллу жанына тийгенча да кёрюнмеди. Тамата жашха ариулукъ бла айтды:

— Да, охо, жашым, алай эсе... Аллах онг берсин.

— Сора энди мен юйюбюзге кетейим,— деди Идрис, шош ауазы кючден эшитиле.

— Алай а этме, жашым. Мен жамауатха сёз бергенме, сени аягъы юсюнге этгинчи къараргъа. Ушколунга да жюрю, кетген а этме. Сени бизге ауурлугъунг тиймейди. Бирге кечине турайыкъ.

Алай айтханлыкъгъа Батырбий эфенди иги къууумдан кери тюйюлдю. Ким биледи, жашчыкъ, жангылгъанын ангы-

лап, жангы окъуугъа бюсюремей, башлагъан ишине къайтып келсе уа... Ол Огъары элли жаш бла ол орусча чалып сёлешген киши Идрисни эрикдирирле... Э-э, заман. Кимни — арты, кимни — аллы. Билмезсе. Дуния — кезиудю...

* * *

Дерс отоуда — классда — Идрисге Жандар бла бирге олтургъа тюшдю. Жыл санларында эслерча башхалыкъ болгъанлыкъгъа, жашла бир бирни терк ангыладыла. Бу Жандар деген хунерли жаш болгъанын, школгъа да бош заман оздургъа келмегенин Идрис эледи.

Жандар озгъан кюн атасы анга айтханны унутмагъанды. Ол сёз осуятха да ушай эди. Болса да бу къаты санлы киши алыкъын бирси дуниягъа атланыргъа хазырланнганладан тюйюл эди. Кече юйдегиле тынчайгъанда, Зекерия жашын аш отоугъа чакъырды:

— Бар, жашым, сен да ушколгъа. Сеничаланы башларында башха къайгъыла да болуучудула. Алай мени санга айтырыгъым — окъууну тауусхунчу юйюр-юйдеги къайгъы болмасын. Анга заман табылыр. Мени ахыр ууахтыма дери ашырлыкъ бир муратым болгъанды. Мен, кючюмю-къарыууму аямай, бай болургъа кюрешгенме. Бирсиледен онглу болур ючюн, бирсиледен кючлю болур ючюн. Уллу жылкъыла жайып, аланы да тау артында сатып, ахча-алтын жыяр ючюн. Алай муратыма жеталмадым. Жалчы да болдум, малчы да болдум, абрекде да айландым. Э-э, жашым, къушкъанат тенглерим бла мен тау жоллада аз жолоучуну абындырмадыкъ, азланы жардан атмадыкъ. Бай болур ючюн...

Зекерия, нек эсе да, ышарып, жашыны бойнуна къакъды. Сора, терен ахтынып, башын булгъады. Аны тау желлери кюйдюрген моргъулдум бетине жангыдан мудахлыкъ чарсы жайылды.

— Энди жангы жашау, жангы былас башланнгандыла. Ол да, халына кёре къаты бласха ушайды. Мен энди къарт бола барама. Сен а жашау иеринден чартламазгъа кюреш. Жангы низамгъа ариу кёрюн. Окъууда алчы бол. Тенглеринги ызынгдан тизерге юйрен. Хар ишлеген, жюрюген жерингде, муратларынга жетерге сюе эсенг, таматаларынгы жумушларын жерге салма. Аладан акъыллы сен болсанг да, аладан билимли сен болсанг да, итден-эшекден туугъанла ала болсала да. Уллугъа, гитчеге да ариу кёрюн, ауар ташха уа тыянма...

Къартая баргъан Зекерия терк ангылагъан эди: энди келген властны кючю уллуду. Ол жалчы тутаргъа, абрекде айланыргъа да къоймаз, аны жорукъларына сыйынмагъанны бет

жарыкълы этмез. Энди уа ол акъылын жангы властны жашырын душманы Зекерия жангыз жашыны башына салыргъа кюреше эди.

Жютю акъыллы Зекерия, ишни-халны ангылагъанлай, чотха тюшмей тургъан малын, тау артына ётдюрюп, сатып къайтды. Ахчасын а тынгылы жерге букъдурду.

Жандар акъылсыз жаш тюйюл эди. Атасыны айтханына ол эс бурду. Аны патыуаларына арсарсыз ийнанып да къалмады. Болса да ата, кюнден-кюннге ниетин айта, жашны эсине сала, айтылгъанны жюрегине тюйрей башлады. Хау, деди жаш, ахырында, талай заман озгъандан сора, бу дунияда адамгъа бек керекли затланы санында ахча бла къуллукъ дегенни магъанасы иги кесек сакъланыр. Алай эсе уа... Атасы ахчалы болгъанын Жандар биле эди. Къуллукъ а не анда, не атасында жокъ. Болса да Зекерия жыйгъан ахчасын жашыны аллына атаргъа ашыкъмады. Бир кесек акъыл жыйсын, киши тиежегине жетсин деди ол, ёз къыйыны бла да бир зат ишлесин, жыйсын. Ахыр ууахты жууукълашханда уа ырысхыны жашны къолуна тутдураса. Биргенгеми элтириксе?

Ол кюнден тебиреп, Жандар атасына башха кёзден къарай башлады. Жашау деген уллу жолуну башында Жандар ёз ызын ызлай тебиреди.

Бусагъатда уа ол чайыр нйиси кетмеген нарат столда къара шакъы бла акъ къагъытда биринчи харфларын, сёзлерин, уллу кюч салып, ызлай кюреше эди.

V

Нальчикге жетип, аны тюз, сыйдам да орамларында бир кесек айланнганлай, Азрет бу шахарны тазалыгъына сейир этди. Орамлада не балчыкъ, не туур б.... Андан болур эди, мындагъыланы юс кийимлерича, аякъ кийимлери да асыры тазадан, ма кёз къаматырча эдиле. Ол себепден, жаш, чурукъ сыйпаучу къарасакъал кишини кёргенлей, аны бийик шинтигине арсарсыз чёкдю, чурукъларына жау сюртдюрдю. Ала иги жылтырай башлагъанда уа бу зат ючюн берлик ахчасыны къайгъысы да кетди. Шинель узунуракъ болса да, кючкъарыу ала, къата башлагъан имбашларына ол энди тап келише эди. Азрет эски бёркюню орнуна жангысын алыргъа да болду. Алай аны гынттысы онгун эслерча озгъанын ангылагъанда, бёркле сатылгъан тюкенден шош, ахтынып чыкъды.

Шахарда айлана кетип, Азрет ач болгъанын сезди. Харшевнагъа кирди. Алай чайдан башха зат алмады. Андан чыкъгъанлай а, тюзюнлей темир жол станциягъа жол сала тебиреди.

Кюн батханды. Кёкню да боз булутла жабыпдыла. Стан-

цияны арбазын къурукъгъа тагъылгъан жангыз хауа чыракъ жарытады.

Темир жолгъа чыкъгъанда Азрет жангызлай сюелген поезд бугъаны — паровозну кёрдю. Ол, бир уллу къурукъну тюбюнде тохтап, кюбюрюне суу къуйдура тура эди. Арт кюбюрюнде уа ташкёмюр тёбе кёрюнеди.

Паровозда жаш эки кишини эследи. Бири гуппуруракъ, къартайгъан машинист, бири уа, аны болушлукъчусу, жумушчусу болур эди, жаш адам. Экиси да, халларына кёре бек арып тургъаннга ушай эдиле. Азрет мутхуз чыракъны жарыгъында таматаны мангылайы терлеп тургъанын эследи. Аны кёзлери да бир затха ачыуланып тургъаннга ушай эдиле. Жашыракъ а, къара картузун да терс кийип, таматаны тырманына сёз къошмай, тюрлю-тюрлю жумушларына женгил узала эди. Халына кёре ол тырманчы къартны биргесине биринчи кюн ишлегеннге ушамайды.

Азрет, арсарлыгъын хорлап, паровозну эшигини суукъ темир тутхучларындан тутду да, темир атлауучла бла минип, ичине ташайды. Хапарны неден башларгъа билмей, кишилеге кезиу-кезиу къарай, бир-эки кере аууз суун жутду. Сора таматагъа жанлады.

— Драстий,— деди Азрет, баш ура.

— Здорово, чего надо? — деди тамата, терлеген мангылайын къаралдым жан жаулукъ бла сыйпай.

— Мине эта нада... работ нада...

— А-а, работать хочешь? А вот это понимаешь? — дегенни айтып, ол жашыракъ адам сагъатха ушагъан бир тёгерек затны кёргюзтдю.

— Нету... эта не понимай,— деп, Азрет шош айтды.

— Алай эсе,— деди тамата,— ма анда, станцияны тёбен жанында вагонланы кёремисе? Анда работ табылыргъа боллукъду. Ары бар, жашчыкъ. Мында уа санга жарар работ жокъду.

Азрет «спасиба, спасиба» дей, паровоздан тюшдю. Алай вагонла этилип эдиле. Аланы къатларында айлана тургъан къалауур а, къауалын да жашха буруп, сылыкъ сёзле да айтып къутурду. Азрет анга жангы зат сорургъа базынмады. Анга да дунияны «спасибасын» къуя, темир жолну шпаллары бла атлай барып, тохтады...

Суукъ рельсала жылтырайдыла, узунбаш чурукъла да жылтырайдыла. Жашны уа ичин къоркъуу ала башлагъанды. Кече жуукълашып келеди. Къалыр жер жокъ, иш да жокъ. Шахарда танышы-жууугъу болмагъан жаш мудах болду. Алай артха, элге къайтып, жашауну эски ызына тийишир мурат а Азретни акъылындан кери эди...

Бара кетип, жаш бир гитче юйчюкню аллында тохтады.

Юйчюкню терезесин, эшик башын да фонарла жарытадыла. Азрет эшикге жанлагъанлай, ол кеси ачылып къалды да, аллына бир тиширыу чыкъды. Юсюнде сырылгъан мамукълусу, аякъларында узун башлы чурукъла, башында уа — къулакълы бёркю.

— Кимни излейсе, солдатчыкъ? — деди бу уллу санлы тёгерекбет тиширыу, къолларын жан сюеклерине салып.

Жаш, тиширыуну сорууларын иги ангылаялмай, сагъышха къалды. Алай гитче юйчюкню иеси, ариу айтып, аны юйчюкню ичине чакъырды.

— Олтур. Бусагъат чай бла сыйлайым, хапарынгы да анда айтырса. Ма былайчыкъгъа чёк.

— Мине работ нада,— деди Азрет, олтургъа унамай.— Чай не нада, работ нада.

— Да мен санга къайдан табайым да «работ»? Кесим да бу къолайсыз станциячыкъда эрикгенден тели бола турама. Бир сау кюннге эки, кёп болса — юч поездни ашырама. Ма битеу «работум». Хакъым да анга кёре. Юйде уа — эки сабий, къарт анам...

— Работ нету? — деди Азрет жангыдан.

— Нету, нету, харип,— деди тиширыу, къуйгъан чайындан кеси уртлай.— Юйюнг жокъ эсе, былай тыян да, тамбла станцияда бир зат табарбыз. Теш шинелинги, солдатчыкъ,— деп, къонакъбай къатын жашны кеси тешиндирип башлады.

Азрет, ушакъдан магъана болмазын ангылап, къатындан да бир кесек къоркъуп, юйчюкден, ол «спасибасын» да унутуп, кетди.

Вагонлагъа жетгенлей, тёгерекге-башха къарады. Къалаур кёрюнмеди. Жаш, сагъыш эте кетип, уллу вагонну тамбуруна минди. Артмагъын да аллына салып, аркъасын къужур ийисли къангагъа къысды.

Кече белинде жашны сууукъ аяз бла паровозну къаты ёкюргени уятдыла. Поезд а бир къарангы ёзенде къыстау барады: тыхар-тухур-тарх-турх, тыхар-тухур... Шинелини зыбыр жагъасын ёрге къайырып, къолларын да къойнуна сугъуп, Азрет жылынныргъа кюрешди. Ёзен жели уа, бетин кюйдюре, шууулдагъанлай турады.

Ахырында поезд жюрюшюн селейтди, бир кесекчикден а темир жол станциячыкъны чыракълары узакъдан кёрюндюле. Тюз да поезд тохтагъанлай, паровозгъа ётер акъыл бла, Азрет тамбурдан секирип тюшдю. Алай, ол паровозгъа жетежетмей, поезд жангыдан къымылдады, вагонланы бирге къошулгъан жерлеринде уллу тёгерек темир жыякълары бири бирине чанг-чунг эте тийдиле, поезд жангыдан жолун къората тебиреди.

Азрет, чабып, паровозну атлауучларына илиннгенлей, арт-

магъын тюшюрдю, ызына къарагъанынлай а суху жел башындан бёркюн да чарглатды. Болса да жаш терклигине къошуп баргъан паровоздан тюшмеди. Бетине исси тылпыу ургъанына да къарамай, паровозгъа муштухул ташайды.

Тамата машинист, жашны кёргенде, сейир этип къалды. Дуу-дуу эте жаннган печге кёмюр атхан жаш а, Азретге кюреги бла окъуна керилди. Алай, жашны таныгъанда уа, бир эски тенгине тюбеп къууанганча, бети жарыды.

— Э, да бу уа ол «работ» излей айланнган жашды да!

— Энди, жашы, ачыкъдан айтып къой, босякмыса, вредителмисе? — дегенни айтып, машинист Азретни сермеп буунундан тутду.

— Не, не, не,— басак не! Хароша мальчик! Работ нада,— деди Азрет, «къонакъбайларына» кезиу-кезиу къарай.— Балшой работ, маленький работ...

— Ата-ананг а билемидиле сени бу жолоучулукъгъа чыкъгъанынгы?

Азрет ангылаялмады. Ол жашыракъгъа болушлукъ излей къарады.

— Папа, мама есть? — деди ол да.

— Не, не. Папа умрал, мама умрал.

— Да сора босяк тюйюлме деп анданмы айтаса? — деди ол жашыракъ, биягъы ишине кирише. Ташкёмюрню ауур кюрек бла алып, печге сыза тебиреди. Алайына Азрет, аны къолундан кюрекни сермеп алып, ол жаш этген ишни женгилирек да эте башлады.

— Къужур затды,— деди жаш, башын булгъай, терлеген мангылайын женги бла сыйпай.

— Не этсин адам мынга? — деп сагъышланды тамата машинист.— Аманлыкъчыгъа уа ушамайды. Элли жашчыкъ. Насыбын излерге чыкъгъан ёксюзчюк...

— Да этип да не этерикбиз. Станциягъа жетгенлей, милицагъа билдирейик. Оноуун ала этсинле. Биз а не?..

— Милицагъа ётдюрген къыйын тюйюлдю. Андан эсе, депогъа элтип берейик. Анда быллай жашладан жарагъан слесарла чыгъадыла. «Работ» дегенин анда сюйгени чакълы табар.

— Да охо, алай дей эсенг, алай этейик. Къаты санлы жашха ушайды. Хайт десе, керти да, бир затха жарар. Эй, шуёх, берчи бери кюрекни! Хватит!

— Не хватит, не хватит! Я работай, рубля не нада. Так работай.

— Да сыгъын сора, арып бошагъынчы. Бусагъат гургун солуу этип башларса. Бу санга бузоула кютгенча тюйюлдю. Э, шуёх, болмай эсе да, бу узун шинелинги теш, киши урларыкъ тюйюлдю.

Вагонну тамбурунда суукъдан къалтырай баргъан Азрет мында къарап-къарагъынчы жылынды. Шинелин да тешди. Къызаргъан бетин машинистлеге буруп, къууанчлы ышарды...

«Къонакъбайла» бу къажымагъан жашны талмай ишлегенине сейир этип къарайдыла. Азрет а, бу къыйын ишден уллу зауукълукъ тапханча, арыгъан-талгъан дегенни билмей кюрешеди. Ахырында тамата машинист, Азретге жанлап:

— Болду, жашым, солугъан эт. Кесинг да ач болгъан болурса. Кел, чай ичейик.

— Не, не, чай не нада, кушат не нада, работай нада,— дегенни айтып, Азрет къол аязына тюкюрдю, кюрекни къатыракъ тутду.

— Унамай эсенг, не этейим,— деди машинист. Сора, уллу къара чайникни алып, акъкъалай кружкагъа чай къуйду.— Атадан, анадан да ёксюз жашчыкъ. Кёпдюле шёндю уллу Россейде быллайла. Алай, жашым, хайт десенг, иги адамла билеклик этерле, насыбынга тюберсе. Депода иги адамла кёпдюле. Жарагъан устагъа бердирирме. Жашда баш болса, къалгъаны келир, табылыр... Шапканг а, жашым, къайдады?

— Шапка упал, хилеп упал, сир упал. Сапсем упал,— деди Азрет, ишинден бёлюнмей.— Я прыгал, шапка упал...

— Алай эсе, работну къой,— деп, машинист къатыракъ сёлешди.— Тамамды. Былай олтур. Ма бу ётмек туурамны ашайса, бу чайны уа ичген эт.— Алай айтып, тамата, къагъытха чулгъаннган тонгуз жауну ачып, бичакъ бла кесе башлады.

— Аны къой,— деди жашыракъ машинист.— Была тонгуз жаудан шайтан отдан къачханча къачадыла.

— Сибина не нада,— деди Азрет кеси да.— Я муслиман. Сибина кушат не можна.

Къара ётмекни да чайнай, чайдан да уртлай, Азрет тамата машинистни ишлегенине къарай эди. Ол а, болушлукъчусу бла кезиу-кезиу башын терезеден къаратып, алгъа къарай эди, бир чархланы, дингиллени бура эди, темир саплагъа къатыла эди. Санлы бирде уа, ёргеден салыннган темир чыбыкъны тогъайындан тартып, «бугъаны» — паровозну къаты ёкюрте эди.

Дагъыда бир кюн тауусулду, поезд да бир уллу станциягъа жетип тохтады. Ол станцияда Азрет, санап саны болмай, вагонла, паровозла да кёрдю. Дуния дауур, сырыйна, темир тауушла...

— Да энди, жашы,— деди машинист,— бюгече бизде къаласа, тамбла уа депону таматаларыны бирине элтирме. Охому?

Бир сюйдюмлю тиширыу таулу жашчыкъгъа къол-бег

жууаргъа болушду, онгуна кёре сыйлады, жатар жерин къурады.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, юйден кете туруп, Азрет къоюн хуржунундан чыгъарып, ахча узатханда, тиширыу сейир этип къалды. Тамата уа, къашларын тюйюп, жукъ а айтмай, ол ахчаны артха салдырды.

— Къонакъдан ахча алып къайда кёргенсе? — деди артдаракъ тамата.— Огъесе сиз, таулула, энди алай этипми башлагъансыз?

Сёзлени барын ангыламаса да, Азрет былайда бир кесек жангылгъанын ангылагъан эди. Сора ол «спасибасын» къайтарып-къайтарып айтханлай турду.

Оруслу машинист бла таулу жашчыкъ, къара жаулу шпалла бла атлай, бир уллу мекямладан узакъ болмай сюелген къызыл кирпич юйню аллында тохтадыла.

— Депо дегенлери ма олду,— деди машинист, уллу мекямны кёргюзте.— Паровозланы мында жангыртадыла, мында жамайдыла.

Уллу къабакъ эшик ачылып эди. Ичинде уа къара «бугъала» кёрюне эдиле. Ишчиле да, бири ары кире, бири андан чыгъа, темир керекле ташый айлана эдиле. Дуния — темир тауушу...

Кирпич юйге кирип, эшиклени бирин ачханда машинист бла таулу жашны алларына къара сахтиян тужуркасы бла, аллай да картузу бла жарыкъ кёллю киши чыкъды. Ол тамата машинист бла жарыкъ саламлашды, саулукъ-тынчлыкъ сорду. Ызы бла ол киши Азретге къарады.

— Биргенге документинг не да бир башха къагъытынг, справканг окъуна бармыды? — деди ол, жаш бла танышханда.

Азрет башын булгъады.

— Атынг, тукъумунг? Мен — Алексей Ломов. Сен а?

— А-а,— деди Азрет, къууана,— Азрет Дадашев. Балкар мальчик.

— Охо, алай жазайыкъ... Миллети уа — малкъарлы.

Ломов саргъыл къагъытха дагъыда бир къауум сёз жазды. Сора ол къагъытны тюбюне къол салып, башха къагъытлагъа къошду.

— Сен, жигит, хайт де ансы, иш а табылыр. Бузулгъан, тозурагъан, сыннган паровозла алыкъын кёпдюле. Аланы барын да сауланы санына къошуп, Коммунагъа къуллукъ этдирирге керекди. Сен, жолдаш Дадашев, эм алгъа слесарны жумушчусу, дейме да, болушлукъчусу болуп ишлериксе. Андан арысында уа, къармашханынга кёре, окъургъа, билим алыргъа, усталыгъынгы ёсдюрюрге жол ачыкъды. Общежитде

да жер берирбиз. Бюгюн окъуна. Алайды да, Азрет Дадашев, жигит ишчи классны сатырына къошулгъанынг бла алгъышлайма. Насыбынг тутсун, къарындашчыгъым.

Алай айтып, Алексей Владимирович Ломов жашны къолун тутду, сора, ышара, къошду:

— Хайт де, жигит. Бир тюрлю чырмау, къайгъы болса уа, арсарсыз манга келип къала тур. Сен а,— деди ол, машинистге бурулуп,— жашны Юрий Николаевичге тюбет, бу къагъытны да анга берирсе.

Алаша бойлу, къаты санлы, къонгурмыйыкъ слесарь киши Азретге, сен а къайдан чыкъгъан жаныуарчыкъса, дегенча, аны ёсюмюн «ёнчелей», тюрслеп къарады. Сора, аз ышарып, кёз къыса айтды:

— Болсун. Къёрюмдюнг аман тюйюлдю, бирге ишлейик. Къесим билгеннге сени да юйретирге кюреширме. Бу къара эмегенни аякъ юсюне этип, бирси паровозланы санына къошалсакъ а,— деди ол «жаралы» паровоз таба къарай, махтау-ыспас да келе башларла.

Азрет бу жаралы «жаныуарлагъа» жаны ауруй къарайды. Бирини деменгили къазаны къагъытча жыртылып, бирини быргъысы кетип, бири уа, чархлары болмай, темир тюккючлеге салынып... депо кертиси бла да бир уллу къара лазаретге ушай эди. Инженер, слесарь къауумла уа — алагъа бакъгъан докторлагъа.

— Акъ аскерчилени топ окълары бу хариплени къалай бузгъандыла, кёремисе... Болса да биз бу жаралы эмегенчиклени жангыдан ёкюрюп айланырча этербиз.

Деменгили пелиуанланы къатларында Азрет кеси кесине бош бир гитче маскечикча кёрюнюп къалды.

Болса да сейирлик затла уа бу темир дуниясында аз тюйюл эдиле. Ма ёргеде зынгырдап баргъан чархчыкъла кючлю кранны темир ыргъагъын ары бла бери байтамал жюрютедиле. Къочхар мюйюзден да уллу ол темир ыргъакъ темир дингиллени, узун къурукъланы, хазыр быргъыланы, башха кереклени бир ары, бир бери ётдюреди. Арлакъда темирлени эритип жалгъаучула, тёгерекни акъ жилтинлеге алдырып кюрешедиле. Темирчиле уа, битеу да мекямны зынгырдата, ким бек дауур эталыр, дегенча, темирлерин алай тюедиле.

Азретни бир кесекчик абызырагъаныи кёрюп, сынамлы ишчи, жашха кёл этдире, ышарды:

— Къоркъма сен, жигит, хар затха да юйренирсе. Бир жыл да озгъунчу мында сен ангыламагъан жукъ къалмаз. Эм алгъа уа мен этгенни этерге кюреш. Гайка буруучу ачхычны къаты тутуп, биринчи жумушунгу тындырсанг, къалгъаны алай къыйын да кёрюнмез. Къарачы бери. Ма былай... Къол

кючюнг аман кёрюнмейди. Сынам а аз-аздан келе башлаучу затды.

Бу энди къартая башлагъан оруслу киши этген ишин, ашыкъмай, тынгылы этеди. Аны берчли къоллары, керекли ачхычны алып, узалгъаны сайын, бир сейирлик зат болгъанча, Азрет аны къолларыны къымылдагъанларындан кёзюн алмай къарайды. Жаралы «бугъаны» тёгерегинде ишлегенле хар бири кесини жумушун этгенликге, былайда барын да байлашдыргъан бир иш этилгенин таулу жаш терк эслей башлады. Ол алыкъын ишчи угъай, жумушчу болгъанлыкъгъа, аны ууакъ жумушлары да бу уллу ишге къошула тебиregенлери Азретни жюregинде эндиге дери болмагъан бир жангы сезимлени туудура тебиregен эдиле...

Ишни баргъанына къарагъан узун бойлу, арыкъсуу киши, таматасы бла къысха ушагъын бошагъандан сора, Азретге бурулуп, «молодец» дегенни айтды. Сора бирси ишчилеге кетди. Азрет бу ариу орус сёзню магъанасын шёндю шарт ангыламаса да, инженер кишини ышаргъаны, жашны кючюне кюч къошуп, кёлюн кётюрген эди. Энди жашауунда анга кёп кере айтыллыкъ бу сёзню, къалай болса да, жаш эсине тюйреди. «Маладес» аман сёз болмаз. Алай, анга тийишли болур ючюн, къаллай талпыныу, учунуу, къаллай уллу иш кёллюлюк керек боллукъларын Азрет шёндю толу ангылай болурму эди?..

Бу узун кюнню биринчи жарымы тауусулгъанда Юрий Николаевич, къолларын кендир буштукъ бла сыйпай, Азретге кёз къыса, айтды:

— Гудокну ёкюргенин эшитемисе? Тюш азыкъны заманы жетгенди дегенлигиди. Кел, къол-бет жууайыкъ да, столовагъа кетдик.

Ингир бола уа тамата Азретни общежитине ашырды.

Уллу отоуда сегиз темир ундурукъ кёксюл ысхарла жууургъанла бла акъ жастыкъла бла да жасалыпдыла. Хар жастыкъны юсюнде уа бирер чиммакъ-акъ жан жаулукъ. Хар ундурукъ башында — бирер тумбочка. Эки уллу терезеси болгъан бу уллу отоуну ичи таза эди. Мында суукъ да тюйюл эди.

Бёкем санлы, сарычач тиширыу «жангычыкъгъа» ундурукъну кёргюзтюп, къолунда къагъытына да бир белги салып, арсарсыз ызына кетди. Юрий Николаевич да, дунияны алгъышын айтып, юйюне атланды.

Бир кесекден а отоугъа бир тири жаш кирди. Юсюнде жюн кёлеги, къара ысхарла кёнчеги, аякъларында ариу жылтыragъан баулу чурукълары, сазбет, кёккёз жаш.

— Кел, танышайыкъ. Атым Толяды. Низамгъа жууаплылыны бютеу да общежитде таматалары менме. Сен алгъындан билип къой, бизде къаты низам барды. Хар ким кесини жерин

кеси жыяды, кезиу-кезиу юй тюбюн сыйпайды. Сагъат он бирде жатып жукълагъан, эртенликде уа, туруп, гимнастика этген — бузулмаз жорукъду. Сен а, жолдаш...— деп, Толя блокнотчугъуна къарады,— жолдаш Дадашев, бир кесек солу. Артдаракъда уа жашла бла бирге столовагъа барырбыз. Бары бла да танышдырырма, киногъа барама десенг да тенгле табылырла.

Азретни ундурукъ хоншусу — базыкъбоюн, сепкилбет, сары бурма чачлы кёккёз жаш бу отоуда бек намыслыгъа санала эди. Кючю-къарыуу ючюн, акъылы ючюнмю, аны ким билсин. Ол, кёлегин, ич кёлегин да тешип, базыкъ билек шаугютлерин къымылдата, бу отоуну иеси менме, дегенча айлана эди. Жаш, Азретни аллында тохтап, «жангычыкъгъа» тюрслеп къарады. Алай таулу жаш анга уллу эс бурмай, тешинип башлагъанда уа, ол жаш, Азретге жанлап, бир гитчерек жугар тенгли къолун анга узатды:

— Танышайыкъ. Мени атым Коляды. Сюйсенг а шуёхла окъуна болайыкъ. Мен да сенича ёксюзледенме. Атынгы айт.

— Азрет Дадашев,— деп, таулу жаш къолун узатды. Коля аны къолун къатыракъ къысаргъа умут этди. Азрет да, аны сезип, жашны къолун къатыракъ къысды. Коля ышарды:

— Санга къыйыкъ къарагъан болса, манга билдирип къой. Мен шуёхун басынчакълатыучуладан тюйюлме. Алай кесинг да къарыулу жашха ушайса. Сюйсенг, боксха бирге жюрюрбюз. Юйренирге керексе. Душманларынгы бир ургъанлай къомпайтып къоярча.

— Мени душманым жокъду,— деди Азрет.— Шёндю уа жукъум келеди. Душман болса ёлтюрюрбюз. Шёндю уа... жукълайыкъ.

— Охо, алай эсе. Жукъла, жукълай эсенг.— Багъырбоюн Толя бу «жангычыкъ» бла бир кесек жаншаргъа сюйюп тура эди да, Азретге орус тилде ушакъ бардыргъан къалай къыйын иш болгъанын ол къайдан биллик эди.

Бу адыргы билгени да атасы сау заманда андан юйренниген сёзле эдиле. Атасы орусча ариу сёлеше эди. Базаргъа барсала, Азретни эсиндеди, къумукъча, къабартыча, гюржюча сёлешгенле да аз тюйюл эдиле. Алай къалайда да табылгъан, къалайда да жарагъан а орус тил болгъанын ол эртте англылагъан эди. Азретни орус тилден бирси устазы уа кино кёргюзтюучю механик киши эди. Хар ол айтхан жумушха женгил табылыучу Азретни бу кёккёз, къызгъылмыйыкъ арыкъсуу киши, биринчи кюнден окъуна жуукъ этип, тюрлю-тюрлю жумушланы буюруп тебиреди. Жумуш а азмы эди: тауа тенгли тёгерек темир кюбюрчеклени ташы. Алада уа кино бёлюмлени ленталары. Ток бериучюню бургъан да Азрет эди. Юзюлюучю ленталаны жалгъаргъа болушхан да ол. Киномеханик

аз сёзлюледен тюйюл эди. Болса да бир бирледе, бютюн да лента юзюлген кезиуледе, ол айтылмаз сёзлени да айтып ийиучю эди. Ол сёзлени Азрет къайтарып айтса уа, киномеханик тамагъы буулгъунчу кюлюучю эди. Къалай-алай болса да, Азрет оруслу киномеханикден къуру тилге юйренип къалмады. Тарх-турху уллу болса да киногъа ток берген, арбазны, залны да жарытхан «дибижокну» жаш алгъындан окъуна сюйдю. Техниканы бир заты бузулуп, механик да аны чачып, бинт-минтлерин патеген бла жууа башласа уа, Азрет, арсарсыз женглерин къайырып, ишге къошула эди. Хар тамата айтхан жумушну тынгылы тамамлай, киномеханикни ариу макъамлы жырына да тынгылай.

Бу шуёхлукъда башха магъана да бар эди. Киногъа ахча бермей къарагъан битеу да элден жалан да Азрет эди. Атасы бла анасы ёлгенден сора уа, киногъа барыу артал да къалды. Кесини энчи, жумушакъ да ундуругъунда жукълагъан Азретни жукъусу алай къаты да болмады. Ишге кеч болуп къалырма деген къоркъуу аны юч-тёрт кере да уятды. Уянып, хоншуларыны хурулдагъанларын эшитсе да жангыдан кёзлерин къыса эди.

Экинчи кюнню ингиринде жашха жарагъан къулакълы бёрк, тышланнган тончукъ да бердиле.

Азретни бек къууандыргъан а Юрий Николаевич болду. Энди ол, хар Азрет бла тюбешгени сайын аны бла уллула блача саламлаша эди.

Кюнле, бири бирин къууа, барадыла. Таулу жашчыкъ а, бу къыйын,уллу да ишде кесини да бир юлюшчюгю болгъанына къууана, тюбей тургъан ууакъ жарсыуларын да унутады. Насийхатчысы — халал Юрий Николаевич энди анга барчы-келчи жумушладан эсе магъаналыракъ ишле да буюра башлагъанды. Ол гайканы бур, муну тутдур, бу болтну жерине тийишдир, дегенча жумушланы Азрет энди байтамал тамамлайды. Тамата ыразыды. «Эсли жашды. Айтханынгы арсарсыз ангылап къояды. Къолу — къаты, кёзю — жютю. Бу халде барып турса, не менме деген слесарны да озуп, жарагъан механик боллукъду...» Тышындан а «правильно», «хорошо», дегенни айтып къоя эди.

Кёз кёре «айнып» келген паровоз, ол къаты ёкюрюр кюнюне ашыгъып тургъанча, алай тюрленип бара эди.

Болса да арлакъдагъы къара эмеген алгъаракъ къуралды. Аны къазанын, быргъысын, кюбюрюн да ариу жылтыратдыла, чархларын боядыла. Ахырында уа аллына, къабыргъасына да уллу къызыл транспарантла такъдыла. Алада болгъан жазыулагъа кёре уа, бу уллу къара паровозну жолу Коммунагъа дери барлыгъы айтыла эди.

Митинг башланырны аллында ол Алексей Ломов деген паровозну къазанын узуну бла баргъан темир тапкагъа чыкъды. Юсюнде къара сахтиян тужуркасы, башында да аллай картузу, тужуркасыны ичинден а — чиммакъ-акъ кёлеги. Ломовну ызындан дагъыда беш-алты адам чыкъдыла — паровозну ишлеген бригаданы алчылары.

Ломов айтхан сёзлени Азрет барын да ангылап къоялмаса да, иш алайсыз да ангылашына эди. Жангыргъан жангы паровозну ишчиле жангы мамыр жолуна алгъышла айтып ашыра эдиле.

Къаты къарсла селейгенден сора музыка согъулду. Ол да бошалгъанлай а, паровоз, депону къаралдым терезелерин да зынгырдата, битеу кючюн салып, къаты ёкюрдю. Исси тылпыу жан-жанларындан, акъ гулмакла болуп, сызгъыра чыкъды. Сора омакъ чархла, ол жолгъа термилип, тансыкъ болуп тургъан чархла, аздан башлап, таукел бурула, къара бугъаны жеринден тепдирдиле, депону мекямындан чыгъардыла.

— Сен къайгъы этме, сукъланнган да этме, жигит. Бизни «пилчикни» да мындан аман ашырмазбыз,— деди Юрий Николаевич.— Кёремисе ол мастерни жилямсырап тургъанын? Антлы тенгинден айырылгъанча...

Ингир ала ишчиле иш хакъларын алдыла. Азрет къагъыт ахчаларын юч-тёрт кере да санап чыкъды. Аз кёрюнмеди. Жашны алгъындан этген тергеуюне кёре, муну юч юлюшден бирин жашырын хуржуннга салыргъа боллукъду. Былай жыя кетсе, кюнлени биринде кесине жарагъан кийимле — гелефейли ысхарла кёнчек, кёк френч, жылтыраууқъ камарлы бел бау, сахтиян картуз да алады. Къарындашларын иги саугъа къоллу этгенден сора. «Жашланы да кийиндирирме. Кёрсюнле эллиле — Азрет ала суннганча бошбелледен тюйюлдю. Азрет кесин алагъа танытыр. Эфендини ахчасын да къайтарыр. Артыгъы бла. Фаризатха да, Ибрахимчикге къарагъаны ючюн, дарий чачакълы сары кюпес алырма. Артдаракъда уа револьвер къоллу да болурма. Барып, Жандарны атасы Зекерияны бир къоркъутур ючюн окъуна... Болса да аллай телиликни уа этмем. Жашай турсун. Жашы аман жаш кёрюнмейди».

Состарда къалгъан къарындашларын Азрет тюшюнде кёре туруучу эди. Бу жол аланы, ол сазбет ёксюзчюклени, сыфатларын кёз аллына келтиргенде, кёлю такъыр болуп, Азрет терен ахтынды. «Бошмуд да къоюп кетген болурма мен аланы. Аталыкъ, аналыкъ да этип турур орнуна. Болса да...»

VI

Состар элни школуну тёрт да отоуунда классла къуралгъандыла. Хар биринде жонулгъан къангаладан ишленнген узун столла бла шинтикле. Устаз олтургъан стол бла шинтикни артында да къабыргъагъа тёртгюл къара къанга тагъылыпды.

Школну тар арбазчыгъында жыйылып тургъан сабийле школну таматасыны, Сейит комиссарны да алгъыщларына тынгылап бошагъанлай, белги берилди да, жашла классларына чабышып киришдиле.

Епифан Ерофеевич — школну директору, устазладан бири да ол эди — бал бетли сакъалчыгъын сылап, арыкъ бетине къууанч нюрю жайыла, бурун сыртына къысдырылып тургъан кёзлюкчюклерин алып, къол жаулугъу бла сыйпады. Бир танышын излегенча, олтуруп, шум болуп тургъан жашланы бетлерине бирем-бирем къарап чыкъды. Ызы бла мюйюшлери ашалгъан, эски портфелин ачып, бир дефтерни чыгъарды.

— Эм алгъа,— деди устаз, къумукъча чалдыра,— танышхан этейик. Мени атым Епифан Ерофеевичди. Энди сизни атларыгъызны, тукъум атларыгъызны бу тизмеден окъуп тебирейим да, сиз а, атыгъызны эшитгенлей, жеригизден тургъуз.

Жашла устаз айтханча этдиле.

— Сизни жазаргъа, окъургъа да юйретирик менме. Артда уа орус тилге да юйретирме. Биринчи айтырыгъым а олду: дерс баргъан кезиуде классда къаты низам болургъа керекди. Менден эркинлик болмай не классдан тышына чыгъаргъа, не бир биригиз бла сёлеширге жарарыкъ тюйюлдю. Абери сорлугъу болгъан а, ма былай, къолун кётюрюп, билдирирге керекди. Ангыладыгъызмы, жашла?

— Ангыладыкъ! — деп жууапладыла окъуучула.

— Игиди, алай эсе,— деп, устаз окъуучуларына жангыдан къарады.

— Энди уа барыгъыз да жерлеригизден тургъуз, бери ётюгюз. Барыгъыз да. Ыхы, игиди. Та-ак,— деп къошду Епифан Ерофеевич.— Энди уа узунуракъ жашла арт столлагъа барыгъыз, гитчеракле уа алгъа ётюгюз. Терк-терк-терк!

Жашла ол оноугъа сейир этдиле. Бютюн да таматалары. «Бу неге ушагъан ишди? Къарамыйыкъла артлагъа кетип, суубурунла уа алгъа ётюп ким кёргенди?» Жашла арсар болдула. Аны эслеп, устаз, хар бирин жингиригинден тутуп, жангы жерине бирем-бирем элтип олтуртду.

— Хар ким кесини жерин тапды. Энди уа келчи былай, жигит,— деп, устаз алда олтургъан жашчыкъладан бирин ча-

къырды. Сора кесини уллу портфелинден дефтерле бла къаламла чыгъарды.— Ма быланы тенглеринге юлеш.

Епифан Ерофеевич, акъ ташчыкъны алып, къара къангада, солдан онгнга ызлап, ызлыкъла этди. Аланы юслерине уа баш энишге тартып, жангы ызлыкъла салды.

Жашла бу ариу ишленнген акъ чалдишге сейир этип къарай, шум болдула, сагъайдыла.

Устаз а бир тизгиннге кёнделен ызлыкъчыкъла, бирсине уа ыргъакъчыкъла салып чыкъды. Андан да энишгерекде уа бир бирине ушагъан тогъайчыкъланы тизди.

Идрис, дефтерледе да ол къангадача ызлыкъла болгъанларын эслеп, кёргенин устаз да айтхынчы кесини дефтерине кёчюре тебиреди. Билмеген иши тюйюл эди. Ол акъыл этгенге кёре, араб харфла быладан эсе кёп да къыйын эдиле. Алай жаш алагъа да терк юйренинген эди.

Жандар къолун кётюрдю.

— Айт, жигит,— деди устаз.

— Сен, Эпипан, бизни жазаргъа юйрет. Быллай тыякъчыкъла бла уа суубурун къауум кюрешсин.

Устаз, жазгъанын бёлюп, бурун сыртына жабышып тургъан кёзлюкчюклерини башы бла Жандаргъа сейир эте къарады.

— Былайда, жигит, сен къаты жангыласа. Хар жазма быллай жараудан, быллай тыякъчыкъладан башланады. Ол алай тынч иш тюйюлдю. Битеу бу кёргенлеринги дефтеринге кёчюр да, анда кёрюрсе. Барыгъыз да алай этигиз,— деди устаз бирси окъуучуларына да.

Классны шошлукъ бийледи. Жашланы мушулдагъанлары бла къаламланы къагъытда шыхырдагъанларындан сора тауш жокъду. Алай иш ол Жандаргъа кёрюннгенча тынч болмагъаны уа жыйырылгъан мангылайлада окъуна билинип тура эди.

Жандар, бирсилени озуп чыгъама дегенденми болду, белгиле бири бирине ушамай тизилгенлерин кеси да эследи. Аны жазгъаны бузулгъан сехлеге ушагъанын кёрюп, Идрис кюлген окъуна этди.

— Чыгъаргъа боллукъмуду? — деди артда олтургъанладан бири.

— Угъай,— деди устаз, хуржун сагъатына къарай.— Юч минут тёзюгюз.

— Муну аякъ жолгъа барлыгъы келеди,— деди жашны хоншусу.

— Дауурну къоюгъуз, жигитле. Андан эсе жазгъаныгъызны кёргюзтюгюз,— дегенни айтып, Епифан Ерофеевич дефтерлеге къарай башлады.

Къарай кетип, Жандаргъа жетди. Кёремисе, хоншуну къа-

лай ариу тизгенди белгилени. Сен да анга ушаргъа кюреш,— деди устаз, Идрисни башын сылай.

— Да сейирмиди,— деди Жандар.— Мен эфендичикча къалай жазалайым. Аны Батырбий эфенди юйретип тургъанды. Мен а...

— Эфендичик дегенинг? — деп, устаз Жандаргъа бла Идрисге кезиу-кезиу къарады.

— Керти айтады!— дедиле бирси жашла да.— Идрис эфендиге окъуй тургъан жашды.

— Кертими айтадыла, Дадашев?

— Окъугъанма. Бир кесек жаза да билеме. Алай энди окъумайма... Эрикгенме,— деди Идрис, башын кётюрмей.

— Бизни школубуздан да эриксенг а къайры кетериксе?

— Эригирик тюйюлме. Кетерик да тюйюлме. Тенглерим бла окъургъа сюеме. Ол жашил «харбыздагъы» жазыуланы да чыгъарыргъа сюеме.

— «Харбыз» дегенинг?

— Ол бирси отоуда кёрген эдим... Жашил, тёгерек топ. Былай, темир ёзегинде бурулгъан. Ол жерни суратыды деп эшитгенме.

— А-а,— деди устаз, ышара.— Глобусха айта эсенг, аны бла уа барыбыз да шагъырей болурбуз. Артдаракъда.

— Бек амалсыз болуп турады жаш...— деди ол аякъ жолгъа термилгенни хоншусу.— Къарнындан тутханлай турады... Эпипан, аллахны къулу эсенг, гюнях алма...

— Охо, барсын. Барыгъыз да солугъуз. Бу дерсибизни бошалгъаннга санайыкъ.

Жашланы уллусу-гитчеси да, буруудан ычхыннган бугъа таналача, бири бирин тюрте, тышына тёгюлдюле. Ол бек ашыкъгъан жаш а, баштёбен болуп, аякъларын кенгден сала, шош атлай чыкъды.

«Ётгенле тийип тура кёреме къыйынлыгъа...» — деди устаз, жашха жаны ауруп.

Экинчи кюн жангы оноу чыкъды. Анга кёре, гитче жашчыкъланы бир отоугъа, уллуракъларын башхагъа, къалгъанларын да ол халда, жылларына, ёсюмлерине кёре кёчюрдюле. Бу оноуну бир бирле жаратмадыла. Бир юйюрден келген къарындашчыкъла классда да юйдеча бирге олтурургъа умут эте эдиле. Болса да этилген оноуну киши да бузалмады.

Идрисни жанында жангы хоншусу инчгебоюн, тёгерекбаш Мурадинчик олтурду. Кеси къоркъагъыракъ болгъанлыкъгъа, Мурадин эсли, ангылаулу да жаш эди. Анданмы болур, Идрис бла ол, хоншула болгъанлары бла къалмай, татлы тенгле да болдула.

Алай бу шуёхлукъну бир иш бузду. Угъай, жашла тюйюшмедиле, жыртышмадыла, сёз болмадыла...

Кюнлени биринде школгъа къонакъла келдиле. Ала да кимле дегенде, Нальчикдеги ёксюзле юйюню окъуучулары. Ала бла бирге Огъары элден да эки таулу жашчыкъ. Сабийлени юслеринде ариу, итиу салынып, къара ысхарла кёнчекле, акъсыл сатин кёлекчикле, аякъларында уа жаппа-жангы баулу чурукълары. Элли жашла алагъа бек сукъландыла. Тамаракъланы боюнларында къызыл боюнчакъларына да. Ала бирсиледен эсе ёхтемирек да кёрюне эдиле. Элни жангы школуну кереклерине уа, биз быллай затчыкъланы кёре тургъанбыз, дегенча, сансызыракъ къарай эдиле.

Болса да къонакъла къурлай келмеген эдиле. Аланы таматалары уллуракъ жашла келтирген эки къагъыт кюбюрчекни ичлеринден дефтерле, къаламла, шакъы орунла, карандашла да чыгъарып, элли школчулагъа юлешдиле.

Эм сейирлери уа аланы хапарлары эдиле. Окъууларыны, пионер ишлерини бла сейирлик походларыны юслеринден.

Къонакъла кетгенден сора Мурадин Идрисге жашырын ниетин ачды.

— Кел, Идрис, ёксюзле юйюне къачайыкъ. Сен да ёксюз, мен да ёксюз — артха къыстарыкъ тюйюлдюле. Кийимлерин кёрдюнгмю? Ётюрюк айтмай эселе, къарнынг тойгъунчу ашатадыла.

— Угъай, Мурадин, мен къачаллыкъ тюйюлме. Алагъа сукъланнган мен да этеме... Алай Ибрахимчикни мен да къоюп кетсем... угъай, мен бир жары да кетерик тюйюлме. Азрет къайтса бир иш эди... Мурадин, кёп да турмай, Нальчикге къачды. Идрис эм ышаннган тенгинден да айырылгъанда, мудах болду. Энди, андан тамата да болгъанлыкъгъа, бир Жандардан сора аны тенги жокъду. Бир къууанчы уа окъууду. Хар жангы дерс, жангы кюнча, эсли жашны акъылына бир жангы зат къоша эди. Ол а, ёксюзню кёлюн кётюре, жюрегин жапсара, жашаугъа ийнанмакълыгъын жылытханлай тура эди.

Болса да Идрис, эски къылыгъын башлап, кесини соруулары бла Епифан Ерофеевични да къыйнай тебиреди. Къыйнай дегенде да, бу сынамлы устаз аны сорууларына тынгылы жууапла берип турду. Алай кёпню кёрген устазны да желкесин къашытхан соруу а кечирек айтылды. Ол магъанасы болгъан, къыйын да соруу эди.

Малкъар сёзле латин харфла бла жазылгъанларына ал кезиуде сейир этгенле да болдула. Алай окъуучула анга аздан юйрене башладыла. Болса да, кюнлени биринде сиягъы Идрис устазына эм къыйын соруну берди:

— Епифан Ерофеевич,— деди жаш, тенглери арбазгъа тёгюлгенлей,— Нальчикде тюкенлени атлары, газет, китапла

да орус харфла бла жазылгъанда, биз малкъар сёзлени да аллай харфла бла нек жазмайбыз?

Устазны, бу сакъланмагъан соруудан болур эди, кёзлюклери окъуна терледиле. Жууап берирден алгъа ол уллу къол жаулугъун чыгъарды, миялачыкълагъа солуду, кёзлюклени ол къол жаулукъ бла тынгылы сыйпады.

— Малкъар тилге, жигит, ким биледи, латин харфла бек ушай да болурла. Алай болмаса, алимле бу оноугъа нек келиширлик эдиле?

Устаз терен сагъышда эди. Сора, жашны жингиригине жабыша, кеси кесине айтханча, айтды:

— Былайда, жигит, сен айтханда да болур дейме. Бир жол, кеси аллыма оюм этген эдим да... сен айтхан соруугъа тюбеп къалгъан эдим. Болса да оноучула, алимле да аны бизден эсе игирек ангылай болурла.

Огъурлу, халал да устаз, талай жыл озгъандан сора Нальчикде жангы къуллугъунда, славян графика жанлы боллукъланы къауумуна къошулуп, жангы жазма ючюн къаты кюреширигин шёндю къайдан биллик эди.

Заман а барады. Аны бла тенг атлай, тау элчик да жангы жашауну ызында тюбей тургъан арсарлыкъланы, чырмауланы да хорлай барады.

Элни бек тап жеринде эрттенликни кюн жарыгъы кенг терезелерин жарытхан, уллу арбазлы жангы школ да ишленди. Гюл тахтала бла жасагъан ол арбазда жарыкъ ёнлю пионерле жырларын айтадыла, дауурбасны — пионер барабанны, байракълы сырыйнаны тауушлары да эшитиледиле.

Класслада уа энди къарачач жашчыкъла бла бирге окъугъан таулу къызчыкъланы тана кёзчюклери да жылтырайдыла. Аз болсала да школгъа къууат берген къызчыкъла да, къызыл галстукла-боюнчакъла къысып, пионер сатырлада атлайдыла. Дерсле башланнганлай, къолчукъларына къаламла алып, жашладан кем къалмай, жазыу этедиле, окъугъанда да алагъа оздургъанлары азды. Дерсле бошалыргъа уа аланы къарындашчыкълары не да уллуракъ къызла, алларына чыгъып, юйлерине ашырадыла.

Болса да Состарны бир-бир юйлеринде уа, тенгчиклерине сукълана, эрттенден ингирге дери арбазларындан чыгъаргъа эркинликлери болмай тургъан къызчыкъла да бардыла. Жангы власть берген насыпны эм сыйлысындан ала юлюш-сюз къалыпдыла...

Жылы юч жыйырмадан атласа да алыкъын къаты санлы, гиртчи, тири киши — Асланбек колхозгъа биринчилени санында киргенледенди. Ахшы чалгъычы, ариу юйюрню да таматасы Асланбек ныгъышда, усхотда, сабран-жыйылыуда болсун, жангы жашау низамгъа ыразылыгъын сёз бла айтханы бла

къалмай, керти ишде да кёргюзтеди. Бир-бир къартла биринчи келген «фордзон» тракторгъа чюйре къарагъанларында, алгъа чыгъып, бу «темир ёгюзню» хайырлы зат болгъанына ийнаннганын айтханды. Бу дауурлу улоуну ичинде бир тюрлю шайтан-жин болмагъанына бирсилени да ийнандыргъанды. Асланбекни эм уллу душманлары уа мытырла, эричекле, кюлтыпысладыла.

Ма алай болуп тургъанлай, айжыякъ къызы Жаннет бирси тенгчиклери бла бирге школгъа барыргъа сюйгенин айтханда, Асланбекни талгъыр кёзлери къоркъутурча жашнадыла. Тамата къызны, эки менме деген жашын, ёхтем бийчеси Майрусханны окъуна ууучунда тутуп жашагъан тамата кёп сёлеше турмады. Асланбекни жангыз бир къарамы окъуна аны ниетин ахшы билдирип къоя эди. Болса да бу жол, бир кесек сагъыш этип, тёгерегине къарады, ючаякъ шинтикчикни келтиртди. Печь аллында олтуруп, бир ауукъ заманны ёз сагъышына батылгъанлай турду.

Жаннет а, солууу тыйылгъанча, шошайып, арлакъда сюеледи.

— Школгъамы дейсе? — дегенни айтып, тамата, къысхыч бла узалып, отну ышырды. Алай чамланнган Асланбекни бетине от жылыуу да уллу огъурлулукъ къошмады.— Мен сени ол ушкол дегенлерине иерик тюйюлме. Кичи къарындашынг окъугъаны да тамамды. Бек керек болса окъургъа, жазаргъа да ол юйретир. Сен а, иги къыз кибик, анангдан бла эгечингден юй жумушлагъа юйрене тур. Аш этерге, быстыр жууаргъа. Артда сен барлыкъ юйден бизге айып келмезча. Бу шёндю мен санга айта тургъан затланы бёрк кийгенле айтмаучудула. Ол къатынланы ишлериди. Мен а жалан да сени бар сабийлеримден бек сюйгеним ючюн айта турама. Айтырыгъым олду. Бар, жанымы къыйыры.

Атасы аны бирси сабийлеринден эсе бегирек эркелетгенин ким да кёре эди. Жаннетчик кеси да. Таматаларын бир бирде сопакълагъан окъуна этиучю Асланбек Жаннетге хазна тырман этип окъуна киши эшитген болмаз эди. Анданмы болур, башда айтылгъан ушакъдан алай кёп кюн да озгъунчу, къыз школгъа жашыртын жюрюп башлады. «Охо,— деди кеси кесине,— билип окъуна къойсала да, ызымдан уллу сюрмезле, кечерле. Атым школ тизмеге бир тюшсе, ким да не эталлыкъды. Законну ким бузаллыкъды?»

Алай, юч кюн да озгъунчу, кичи къызны иши белгили болду. Ол зат а залим Асланбекни бир да болмагъанча чамландырды. Тамата, бу хапарны билдирген бийчесине да кёз-къаш бермей, эм къутургъанда этиучюсюча, отоуда ары бла бери жюрюй башлады. Сора тохтады да, арлакъда, мюйюшге къысылып, китабын окъуй тургъан жашы Муталифге жанлады.

— Ыхы, малгъундан туугъан малгъун! Жукъ да билмегенча, жукъ да эшитмегенча олтуруп а тураса. Алай хар палах сенден чыкъгъанын а мен бек ахшы билеме. Мангылайынгда жазылып турады, сáбак!

Бу, айхай да, жалгъан дау эди. Къызчыкъ школгъа киши-ге сормай баргъан эди.

Бийче, кишилени «ушакъларына» къошулургъа сюймегенденми болур эди, таматаны къыза тебирегенин кёргенлей, арсарсыз аш отоугъа кетди.

Муталиф, атасыны тырманына сёз къайтармай, не хау, не угъай демегенлей турду. Ол а Асланбекни бютюн да ачыландыра эди. Сёзню андан ары бардыргъандан магъана болмазын ангылап, тамата, гур-мурун да юзмей, бирси отоугъа кетди. Ол, къарт гура кибик, сёз тулукъ Эпифанны сёз бла женгалмазын Асланбек сырты бла сезип турады, ангылайды. Сейит бла даулашхандан жукъ чыкъмазын да. Андан эсе къарт къочхарны жарты бишген боюн аркъасын кемирген тынч боллукъду.

Ахырында Асланбекни акъылына жангы амал келди. «Мен, бёрк кийген, мыйыгъына чал ургъан киши бу суубурун къызчыкъны оноуун этерге нек къалдым? Анасы бар къадарда. Алайды да, кесин тыялмагъан байталчыгъыны оноуун ол этсин. Экиси да от тёбеси болур эселе».

— Эхей, Чаммайланы къыз! Къайда тас болдунг? Бери бир кёрюнчю! — Асланбек отоуундан чыкъды.

— Не болгъанды, э киши, не хахай этесе? — деп, бийче арсарсыз жетди.— Ах, кюнюм, сен бу мени къоркъутханынгы къачан къоярыкъса?

— Бек къоркъутурса сизни уа. Былай, кесигизни кишиучукъла этип, аман ишлеригизни уа жашыртын мажара айланасыз. Билеме мен сизни, хыйлачыла-фитначыла...

— Оу, кюнюм, эшитмедигиз аны айтханын. Не болгъанды бюгюн санга?

— Бек ахшы билесе не болгъанын а,— деди Асланбек.— Мен айтырыкъ а олду. Не мени бу баш ауруудан азатларсыз, не да къызыгъызны элтип, ол къумукълу шуёхуму жашына берип иерме. Ойнап-оюнсуз тилеген эсе да, кеси да тилеген эди.

— Къой, киши, аллай таурухланы. Жылы жетмеген, сюеги къатмагъан къызны эрге берсенг, кесинги Салапкийге иериклерин билип къой!

— Алай эсе, амал эт,— деди Асланбек жууашыракъ ауаз бла.— Сюйсенг къызынгы гедешге бекле, сюйсенг ат оруннга ат, сюйсенг чачын жулкъуп, къолуна тутдур. Бир амал этмесенг а, барып, ол ушкол дегенлерине кесинги жаздырып келликме.

— Атам,— деди эндиге дери тынгылауну басып тургъан Муталиф.— Къоюгъуз бу ушамагъан ишни. Тенг къызчыкъларыбыз, ариучукъ да кийинип, окъуугъа жюрюп тургъанда, бу харипчик а...

— Къуру былайдан, итни кючюгю! — деди Асланбек жашха, кериле, сора, орусчадан тутуп да айтды да, ызына бурулду.

— Мен тапханма амал,— деди Майрусхан шош ауаз бла.— Мен аллай амал тапханма, къызынг юйден, бизге сормай, жангыз атлам да этмезча. Ол ушколгъа къыз сабийин биринчи болуп ийген а аллахдан аман табар эсе. Алай мен не этеригими энди билеме. Чыкъчы, жашчыкъ, тышына...

Ингир ала, Жаннетчик юйге келгенде, къарындашы, анга алгъаракъ тюбеп, эшитгенин айтды.

Алай къызны кёргенде ананы аузундан жангыз бир сёз да чыкъмады. Аш-суу салды, сабыр халда ышарды. Къонагъынача. Асланбек да, эслемегенча этип, жаны бла озуп кетди.

Муталиф, сейир-тамашагъа къалып, эгечине не айтыргъа билмей, агуман болуп турады. Ол сезген жалан да бир зат эди: таматала не эсе да бир тапсыз оноу этгендиле... Боран, самум болса да, бир зат боллугъу уа хакъды. Ангылашынмагъан, къужур шошлукъ...

Экинчи кюнню эрттенлигинде, орамны бирси жанындагъы тюкенни аллында, адетдеча, адамла жыйыла башладыла. Асламы — тиширыула.

Майрусхан аш, адырла бла кюреше тургъан къызын, ариу ышарып, тышына чакъырды:

— Келчи, къызым. Бир жумуш барды.

Жаннет анасыны бу жалгъан ышарыууна сейир этди. Майрусханны кёзлери ышарсала да, бетинде уа бир ангылашынмагъан суукъулукъну эследи. Болса да, жукъ айтмай, ызындан барды. Экиси да календоргъа чыкъдыла.

— Уой, адамла, бери бир айланыгъыз, буслийманла эсегиз! — деп къычырды Майрусхан тюкен аллындагъылагъа.— Былай келигиз да, уллу аллахымы аллында шагъатларым болугъуз!

Тиширыуланы бир къаууму, арсар бола, орамны бери жанына ёте тебиредиле. Бир-эки киши уа, тюкенчини сакълагъандан эригип, къатынланы ызларындан атландыла. Асланбекни арбазына кирмей, хунагъа жуукъулашып тохтадыла.

Асланбек тышына чыкъмады. Ол, отоуну терезесинден къарап, Майрусхан къызын школдан къалай айырлыгъын бир кёрейик деп, олтура эди.

— Сыйлы жамауат, айтханымы эшитигиз, антлы шагъатларым болугъуз,— дегенни айтды Майрусхан.— Ма бу сиз кёрген, уялмагъан-къамамагъан къыз, ата-ана айтханына

сыйынмай, ыразылыкъ алмай, ол от тюшерик ушколгъа жашыртын барып жазылгъанды. Алайды да, уллу аллахны, сизни да аллыгъызда мен былайда сёз береме: бу къамамагъан энди ары жангыз бир атлам этгенлей, ана сютю бла харам этерикме! — Алай айтып, Майрусхан сабий башы тенгли чиммакъ-акъ ёшюнюн чыгъарды.— Ма бу ёшюнден эмген сютю бла харам этерикме! Эшитип къоюгъуз! Аягъы ол ушколну босагъасындан атлагъанлай...

Тиширыула, башларын булгъай, бу сейир-тамашагъа, ауузларындан сёз чыгъармай, къарайдыла. Жаннет, уялгъандан жерге кирлик болуп, къачар умут этди. Алай Майрусханны бирси къолу аны жингиригинден, къысхач бла тутханча, къысханлай тура эди.

Жамауат жанындан кишилени ауазлары эшитилдиле:

— Теркирек букъдур, Майрусхан, акъ топпанчыгъынгы, ансы кёз тийдиресе! — деди аладан бири.

— Ол Асланбек зауаллыны не бла алдагъанынгы энди ангыладыкъ!

— Тюу машалла, къарагъыз бу берекетге!

— Уой, аллах ыразы болсун, Майрусхан! Ёмюрюмде биринчи кёргенимди быллай деменгили...

Алайына календоргъа юйюр таматасы ашыгъышлы чыкъды да, болгъанны аманын айта, тиширыуланы экисин да юйге сюрюп кетди.

— Олму эди амалынг, ёлю кирлик юйюнге! Къызыл къымыжа болуп чыкъсанг эди уа, сылхыр къатын! «Къарачыгъыз мени байлыгъыма!» — дегенни айтып.

Майрусханны кюнтиймез ёшюнюн кеси да иги кёрмеген Асланбек бир да болмагъанча чамланды. Анасына, баласына да айтмагъаны къалмады.

— Бетими жойдугъуз, малхунияла, мыйыгъымы жибитдигиз, итден жаратылгъанла. Энди халкъны-жамауатны аллына адам къалай чыкъсын? Уой, амандан суу балыкъла болугъуз! Ол уллу къуйругъунгу да бир кёргюзтсенг эди уа элни кишилерине! Тюу!..

Болгъан ишни хапары элге топ атылгъанча жайылды. Кёртенле кёрмегенлеге, эшитгенле эшитмегенлеге айтып, къошуп, семиртип, жарлы Асланбекни акъыллы башын бедишликге къалдырдыла. Тейри, дегенле болдула, ол мен кёрген киши аллай сыйсызлыкъны къатынына кечмезге да болур. Къыстар. Къатынын, къызын да къыстар.

Ишни неден чыкъгъанын терк унутдула. Бир кесекден а иш кеси да унутула тебиреди.

Къалай-алай болса да, Жаннетни школгъа бармазча этдиле. Бир талай кюнню къызчыкъ анасы бла да сёлешмей, юй-

юнден да чыкъмай турду. Кёл этдирирге кюрешген жалан да къарындашы Муталиф эди.

Хапар правленнге да жетгенде, Сейит, Асланбекни чакъырып, кеси бла энчи сёлеширге да бир болду. Алай ол кезиуде болжалгъа салынмазлыкъ ишле кёп болуп, тамата бла тюбешалмай къалды.

Артдаракъда болгъан иш а, сабийлени жангыча юйретиуню юсюнден жыйылыу окъуна этерге керек болгъанын кёргюзтдю.

Бу элде, кертиси бла да, къужур ишле бола тура эдиле. Бир жанындан къарагъанда, орамны барабанлары бла гюрюлдете, байракълы сырыйналарын да согъа, къызыл боюнчакълы сабийле оза эдиле. Бирси жанындан а — бир затха да къатышмагъан, бошланып къалгъан ууакъ сабийле. Болса да ууакъла, бир-бир таматаланы сёзлерине къарап, артал да ушамагъан ишле эте эдиле.

Жай быйыл бирси жылладан эсе алгъа келди. Жайлыкъда — аламат кырдык, бахчалада ариу ёсюп келген нартюх. Башха битимле да эллилени къууандырырча эдиле. Тийишли кюнде уа, уллу кишиле бла бирге чалгъыгъа таматаракъ окъуучула да атландыла.

Бешкъарышла, эрттен чыгъын агъыза, эрттенлик кюнню сёдегей тыякъларыны жарыгъында шибиляча жашнай озадыла. Чалгъычыла, бири бири бла эрише, ата-бабадан къалып келген огъурлу ишлерин айыпсыз бардырадыла.

Сейит да чалгъычы жыйындады. Бу ишде чалгъыдан хапары болмагъан ол да тюйюл эди. Алай, Асланбек аны дурудан чыгъарыргъа умут этгенин ол суу-салам сырты бла сезе башлады. Бюгюн жыйынны бригадири Асланбекди. Парткомну секретары уа — орунбасары.

— Къымылда, маржа, кямсар, къымылда! Ансы бу къылкъыяр табанынга къатылса анангы жырын айтдырыр! — деди Асланбек аллында баргъаннга.— Бу сабранна тюйюлдю.

— Ол айтханынг а тюздю, тамата. Былайда, сёз — аз, иш — кёп жерде, сакъ болургъа керекди. Алай айтханлыгъыма, тамата, бюгюн мындан уллу партийна ишибиз жокъду.

— Болур, болур. Алай мен а, кертисин айтсам, сени жеталмай барама. Арытдынг. Къаты сермейсе. Асланбекчик, харип, къарт бола башлагъаннга ушайды. Ансы сенича жашланы уа ызларына къаратыучу эдим. Кел, андан эсе бир сууукъ зат жутайыкъ да, солугъанчыкъ да этейик.

Кишиле солургъа тохтагъанлай, жилтинкёз жашчыкъ айрандан толу гыбытны чапдырып жетди.

— Тарт, кямсар, бу жан дарман айрандан,— деди Асланбек.

Чалгъычыла, барып, талада ёсген нарат терекчиклени салкъынында тыяндыла. Болгъан къужур иш эсине тюшюп, Сейит Жаннетчикни, школну юсюнден да айта башлады. Алай Асланбекни огъурлу бети толгъан айны булут жапханча болду. Ол кёнчек хуржунундан чикиля тенгли дарий къол жаулугъун чыгъарып, мангылайын сыйпай тебиреди. Ахырында, терен ахтынып, Сейитге бурулду.

— Бу къызчыкъ бизники эсе, къарындашым, аны оноуун кесиме къоярыгъызны тилерикме. Охо, охо, Сейит, не айтырынгы билип турама. Ангылаусуз, жахил элемент дериксе да айтып къойчу. «Брах народха» жетдирмегиз ансын.

Алай айтып, Асланбек жеринден турду, жукъ айтмай, чалгъысына узалды.

— Къаты жангыласа, тамата, къызчыкъны школгъа ийменингде уа. Аны артда кесинг да ангыларса... Сабийинге жанынг аурур...

Кюнле къызыудан къызыу бола, чалыннган бичен да кёз кёре саргъала, нартюх чапыракъла да хуулериле тебиредиле. Кёкден бир деп, тамычы таммай тургъанлы экинчи ай тауусула барады. Быллай къызыу жайны таматала окъуна эрттеден кёрмеген эдиле. Кюнню халына къарасанг, муну жерге бир уллу дерти бар сунар эдинг. Алай къыздыра эди, алай бишире эди. Жер, адамла да жауунну сакълай, жаууннга термиле жашай эдиле. Булутсуз кёкде уа акъсыл кюн жеринден тепмей жылтырагъаннга ушай эди.

Ингир алада суу бойнунда отлаучу бузоула да кёрюнмей эдиле.

Сейит, дунияны талап келиучю суучукъну былай таркъайгъанына жарсый, ёргеде кюе-бише тургъан бахчалагъа мындан ёнкюч тилерге келгенча, баштёбен болуп сюеледи. Хуна таш излей келген Асланбекни да аллына келип къалгъынчы эслеялмады.

— Нек мудахса, кямсар? — деди тамата, Сейитни имбашына къагъа.

— Да, тамата, къууаныр зат жокъду. Кёремисе бу суучукъну. Муну былай таркъайып а ким кёрген эди. Экижашарны жыгъыучу суубуз къайда ажашып къалды?

— Алайды, Сейит, алайды. Энди уа не терен жеринден да бугъа тана байлыгъын жибитмей ёталлыкъды... Анда, ол къолан ташны жанында сабийле неге жабу эте айланадыла?

Сейит, Асланбек да сабийле таба атладыла. Алай кёрген затлары уа таматаланы бютюн мудах этди.

Беш-алтыжыллыкъ сабийчикле, челекден макъаланы чыгъарып, юслерине да бир затла кийдирип суугъа ата, бир ауздан макъыра эдиле: «Аллах, жауун бер, ачдан ёлебиз! Аллах, жауун бер, ачдан ёлебиз!..»

Сейит, сабийлени бу къужур «оюнларына» къарай кетип, терен ахтынды. Сора, сабийлеге жууугъуракъ жанлап, сорду:

— Ким юйретгенди сизни бу оюннга?

Сабийле бири бирине къарашдыла да, ызларына къарай, къачдыла. Челекде уа «кийиминден» къутулургъа кюрешген жангыз макъаны тауушу эшитилди. Сейит жарлы макъаны, азатлап, суугъа атды.

Асланбек а, къолларын жан сюеклерине салып, харх этип кюледи.

— Ай, итден туугъанла, ай, шайтандан жаратылгъанла! Кёрдюнгмю быланы оюнларын! Бек кюлкюсю уа неди десенг...

— Жокъду мында кюлюрча зат. Жахиллик...

— Бек кюлкюсю уа бу макъа оюнну ызындан кертиси бла да жауун жауып къалса боллукъду.

— Быллайны уа айтып да эшитмеген эдим,— деди Сейит.— Ким юйретген болур?

— Охо, аны артда билирсе. Андан эсе, кел, бир суусап да тартайыкъ, сатрашчыкъ да ойнайыкъ.

Кертиси бла да, эки кюн озгъанлай, кёкню боз булутла жапдыла, къаты жел уруп, жолну букъусун кётюрдю. Ызы бла уа ол сабийле тилеген жауун аяусуз жауду. Орам букъусу жарагъан балчыкъгъа айланды, жолну эки да жанында боза бетли суучукъла кеслерине ыз ызлай башладыла. Ол макъа оюнларын бардыргъан сабийчикле уа, кёнчек бухчакъларын тобукъларына дери къайырып, зынгырдауукъ ауазчыкълары орамны толтуруп, гюргюлюш эте, чабыша эдиле.

Адамла кёкден къуюлгъан саугъагъа сейир этип бошагъынчы уа, бютюн да сейирлик ишле болдула.

Идрис Пушкинни «Салтан патчахны юсюнден жомагъын» орусча окъуй, окъугъанын а арсарсыз малкъар тилге кёчюре, Ибрахим бла иги кесек заманын оздурду. Ахырында, къолларын сакъалчыгъына тиреп, кёзлерин къарындашыны аузындан алмай тургъан Ибрахимни кёзлери кеси алларына жабыла башладыла. Идрис китапны жапды.

— Энди, Ибрашка, жукълагъан этериксе.

— Сен а жукъларыкъмыса? — деди жашчыкъ, эсней.

— Угъай. Мен алыкъын дерслерими бошамай турама.

— Жомакъны къалгъанын да эшигирге сюе эдим,— деди Ибрахимчик.

— Къалгъанын, жукъласанг, тюшюнгде кёрюрсе.

— Кертими айтаса?

— Кеппе-керти. Ма жукълап бир кёрчю,— деп, Идрис, патеген чыракъны бирси отоугъа чыгъарып, столгъа салды.— Фаризат, сен да жукъла, арып тураса. Мен а дерслерими бошайым да...

— Боша, боша, харип. Мен а Ибрахимни жанында тыянайым. Ансы ол арсарсыз жукълап къаллыкъ тюйюлдю.

Терен жукъугъа битеу да эл батылгъанды. Терезеден а арбаздагъы уллу къоз терекни чапыракъларыны шуулдагъанлары эшитиледи. Сериуюн аяз анда-мында ит юрген тауушланы келтирип озады. Арбазгъа булутсуз кёкден къарагъан толгъан айны салкъын жарыгъы тёгюлюпдю.

Идрис, терезени этеме деп узалгъанда, ол ариу толгъан айны, нек эсе да, къыйырындан эрий тебиренгенин эследи. Сейирге-тамашагъа къалып, Идрис кёзлерин ууду. Ай а, кёз кёре, узая барады. Табийгъатны бу сейирлик ишини юсюнден окъугъаны жашны эсине жангыдан тюшдю. Болса да ай, кюн тутулгъанны Идрис кеси кёзю бла бу жолгъа дери бир да кёрмеген эди...

Элни къыйырындан жез тазны тюйген тауush эшитилди. Бирси жанындан а — андан да къаты тауush. Алагъа итлени бирден юргенлери, темир тюйген тауушлагъа, ушкок атылгъан да къошулду. Къарап-къарагъынчы дуния къыяма айланнганы бумуду дерча болду.

Идрис арбазгъа, андан а орамгъа чабып чыкъды. Къазан, челек, таз тауушланы ичинде киши ауазла:

«Уо, хахай, жамауат, сыйлы айыбызны эмеген ашай турады!»

«Уятыгъыз ай къалауурун! Къауалы болгъан — жандырыгъыз!..»

Уллулагъа гитчеле да къошулгъандыла. Тауусула тургъан айгъа жарсып, жилягъанла окъуна бардыла. Бу дауургъа къарап кюлген кишиле да аз тюйюлдюле. Эмегенлеге, желмауузлагъа да ийнанмагъанлай, къош къауалларын а кёкге айландырып атханла да бардыла.

Идрис, хоншу арбазгъа чабып, оу-шаугъа къалгъан тиширыулагъа, алагъа къысылып макъыргъан сабийлеге жаны ауруй, ишни-халны ангылатыргъа, айгъа бир тюрлю хата болмагъанына жамауатны ийнандырыргъа кюрешеди:

— Тохтагъыз! Бусагъат ай ачыллыкъды! Юйлеригизге жыйылыгъыз! Бир тюрлю эмеген, сарыуек да жокъду. Ётюрюк таурухладыла бары да!

Болса да аны айтханына киши да тынгыламайды, тынгылайма деген да бу къаяланы зынгырдатхан ахырзаман къазауатда не эшиталлыкъды! Ай а жокъну орнундады.

Алайына, тауусула тургъан айны жилтинчиги, жангыдан тиргизилген отча, ёсе, къошула тебиреди. Дауурла уа селеймедиле. Ай жарым айгъа ушады, ызы бла уа, тола кетип, тёптёгерек болуп, къууатлы жарыгъын бу къозгъалгъан дуниягъа жангыдан элпек тёге тебиреди. Аны кёксюл берекети жууукъ къаялагъа, сыртлагъа, акъбаш таулагъа да жетди.

Темир тюйюу, къан-къазауат арсарсыз тохтап къалмады. Дауурдан жаны чыгъаргъа жетип тургъан желмауузну, эс тапдырмай, онг бермей, сыйлы айыбыздан узакъгъа къыстаргъа, ай къалаууруну да жукъусун ахыры бла аяздырыргъа керек эди.

— Сен а бу телилеге некден къошулдуг? — деди Идрис, Жандарны ушкогу бла сюелгенин эслегенде.

— Бош. Жамауатны кёл этдирир ючюн. Сора жаным-тиним ушкок атханды да, бир бири ызындан тёрт кере жандырдым.

— Халкъ жахилликден шайтанлы болгъанды, сен а...

— Сен а бу халкъгъа ангылатып кёрчю. Жалан да бирин ийнандырчы ол ийнаннганлагъа ай кеси аллына ачылгъанына. Э, Идрис, шуёхум, адам улу минг жылны ийнанып келген затны...

— Угъай! Минг жыл мындан алгъа араблы алимле окъуна билгендиле айны нек тутулуучусун. Сени астрономиянга дери да. Кел, алай эсе ийнаннганланы экибиз да бирден женгейик, дейме да, ангылатайыкъ барына да кюнню, айны да неден «тутулгъанларын». Жазып, ызлап, суратлап айтайыкъ. Клубда, кино башланырны аллында быллай бир дерсчик къурайыкъ.

— Угъайым жокъду,— деди Жандар.— Бири ийнанмаса да, бири ийнаныр, юйюнге.

VII

Азрет общежитни терезелерине биринчи кюн тыякъла тийгенлей уянды. Уяннганлай а, бюгюн, ыйых кюн, битеу жыйгъан ахчачыгъына къарындашларына саугъала алып иериги эсине тюшдю. Алай, жашырын хуржунуна узалгъанлай, ичин от алды, жюреги хыны уруп башлады. Хуржунунда жукъ болмагъанын тынгылы билгенден сора, адыргыдан бирси хуржунларын къармап тебиреди. Алай ахча жокъ эди. Мынча заманны жыйып тургъан ахчасы урланып эди.

Башха амалы къалмай, хоншусун уятды.

— Коля, Коля...— деп шыбырдады Азрет, хоншусуну имбашына къатыла.

— Ыхы, не болгъанды, Дадашев? Ы-ы? — деди Коля, кёзлерин терк-терк къагъа.

— Уятханым ючюн айып этме, алай... ахчамы урлагъандыла.

— Не ахчады ол? Ким урлагъанды? Нек? Тохта...

— Къарындашчыкъларыма саугъала алып иерге жыйгъан ахчамы. Жата туруп, хуржунумда эди. Энди уа — жокъ. Аллай ишле...

— Та-ак,— деди Коля. Сора, деменгили билек шаугютлерин ойната, жеринден турду. Подъё-ём! — деп къычырды.

Отоудагъы жашла, бири къалмай, секиришип турдула да, терк кийинип, жерлерин жыя тебиредиле. Бары да бошагъынчы Коля, жукъ айтмай, жашланы тууралырындан къарап турду. Ахырында уа, къаты ауаз бла, хар сёзюн сабыр, шарт айта башлады:

— Иш былайды, жашла. Дадашевни ахчасын ким алгъан эсе да, ма былайчыкъгъа, столгъа салып, ызы бла уа, чумаданчыгъын жыйып, отоуубуздан кетерге керекди. Игилик бла. Дауурсуз, къаугъасыз. Алай болмаса уа, жашла, айып этмегиз, излеп башларыкъбыз. Ангыладыгъызмы? Бир уручуну хатасындан барыбыз да аман бетли болмаз ючюн.

Жашланы барыны да жукъулары аязды. Сейирми эди! Мынча заманны бир ишде, бир ниетде, къарындашлача жашап тургъан жашла бу затха жарсыгъанлары, чамланнганлары да билинип тура эди.

Коля да, Азрет да, жашланы бетлерине кезиу-кезиу къарай, жукъ а айтмай, сакълай эдиле.

Азретни къарамы узун бойлу, жугъурбет жашда тохтады. Ол жаш алгъындан окъуна кесин энчирек жюрютгенин, аз сёзлю болгъанын, ингирде уа бирсиледен эсе кеч келиучюсюн да биле эдиле. Алай жетген жашны аз жумушу болмаз дегенден, отоудагъыла анга аман кёзден къарамаучу эдиле. «Къызынгы да бир кёргюзтмединг бизге», дегенча чамладан сора ол хазна башха тырман эшитмеучю эди. Отоуда жашагъанла аны кёлюне бир зат бла да тиймеген эдиле.

Азрет ол жашны къалай эсе да бир тынгысызлыгъын эследи. Жашны кёзчюклери да бир хыйлалы жылтырагъанча кёрюндюле.

Алайына, жугъурбет, аллындагъы агъач шинтикни да аудуруп, мыллыгын эшик таба атды. Алай, ол босагъадан календоргъа чыкъгъынчы, Азрет, жыядан бошланнган садакъ окъча атылып, жашны жетди да жагъасына илинди. Календорда тюйюш башланды. Жугъурбет, керилип, урама дегенлей, Азрет ийилди да, узун жашны къаты жумдуругъу андан да къаты къабыргъагъа тийди.

— Эта бор! Эта бор! — дегенни къычыра, Азрет жугъурбетни сакъал тюбюне келишдирип урду.

Бирси жашла, быланы айырыр орнуна тууралырындан къарап турдула. Алай жугъурбет да къарыусуз жашха ушамай эди. Азретни тобукъ тюбюне аягъы бла урду. Болса да Азрет, ачыудан къаны башына чабып, алгъа атылды.

— Эта бор! Эта бор! — дей, ол къаты жумдуругъун узун жашны кёз тюбюне жабышдырды.

Бирси отоулада жашагъан жашла да чыкъгъанда уа, Ко-

ля, ёрюшге чабып, жашланы айырды, экисин да артха, отоугъа жыйды.

— Ахчаны столгъа сал,— деди Коля жугъурбетге шош ауаз бла.— Игилик бла сал, иш милицагъа жетгинчи.

Уручуну кёзлери къапханнга тюшген бёрюню кёзлерича жандыла. Алай Азрет алгъа атлагъанда уа, ол, баштёбен болуп, къолун гелефейли кёнчегини хуржунуна сугъуп, урланнган ахчаны чыгъарды.

— Энди уа,— деди Коля, билек шаугютлерин ойната,— он минутдан жокъ бол. Ёксюз жашны ахчасын урлагъан, сен не аман ишден да къаллыкъ тюйюлсе. Тюзмю айтама, жашла? — деп, Коля тёгерегине къарады. Жашла оноугъа ыразы болгъанларын билдирдиле.

Жаш, жукъ айтмай, каш-кушларын сары фанер чумаданчыгъына жыйып, ызына къарамай кетди. Общежитден кетгени бла къалмай, ол деподан да кетген эди...

Азрет ингир школгъа жюрюп башлагъанлы жарым жыл да озмагъанды. Алай чалбаш оруслу къатын анга «молодец» дегени сайын жашны кёлю кёк бла тенг болады. Оруслу жашланы ичинде Азрет орус тилге терк юйренип бара эди. Абынмай окъуй да башлагъан эди. Алай жазыуда уа кёп халат жибере эди. Болса да ол кюнлени биринде Состаргъа къарындашчыкъларына орусча письмо жазып ийди. Кёргюзтсюнле эллилеге Азрет орусча жаза билгенин да.

«Багъалы къарындашчыкъларым Идрис бла Ибрахимчик! Къалай турасыз, къалай жашайсыз? Мени сорсагъыз а, сизге тансыкъдан сора бир къайгъым, хатам жокъду. Бюгюн, Идрис, сени письмонгу алып, бек къууанганма. Ибрахимчикге иги къара. Фаризат аман адам тюйюлдю, алай жашчыкъны эм ышаннгылы тыянчагъы сенсе. Мени мында ариу кёредиле. Кёп болмай ашыргъан паровозубуз ючюн саугъа халда къошакъ ахча бергендиле да, аны битеуюнлей сизге иеме. Идрис, Ибрахимчикни юсюне-башына бир жангы затла ал. Мени, айтханымча, хатам жокъду, ингирги школгъа жюрюйме, бош заманым азды. Бу письмо бла бирге карточкамы да иеме. Тенглеринге кёргюзт. Ол Жандаргъа да. Сизни басынчакълагъан болса уа билдирирсиз. Мен, оруслу тенглерими да алып барып, ол сизге аман кёзден къарагъанланы эшек отун этип къайтырыгъыбызны билип къойсунла.

Идрис, къарындашчыгъым, терк-терк жаза тур.

Хо сора, сау кёрюшейик. Батырбий эфендиге, Фаризатха, Жандаргъа да менден къызыу салам айт. Ахшылыкъларын унутмагъанма.

Сизге тансыкъ болуп тургъан къарындашыгъыз — *Дадашев Азрет».*

Азрет къагъытны жангыдан окъуду. Сора, сураты бла бирге конвертге салып, терен ахтынды. Ол къарындашларына айтыргъа уялып тургъан бир зат да бар эди. Ахтыннганы да андан болур эди.

...Кюнлени биринде, устаз къатын, дерсле бошалгъанда Азретни чакъырды:

— Дадашев, бек ашыкъмай эсенг, бу къадар китап бла дефтерни элтирге болушсанг эди. Портфелими алмай келгенме да... Сизни общежитден узакъ тюйюлдю юйюм да.

— Бек сюйюп болушайым, Анна Фёдоровна,— деди Азрет, бу халал тиширыуну огъурлу кёзлерине къарай.

Темир жолдан ётюп, устаз, Азрет да бир къызгъыл кирпич юйню аллында тохтадыла. Юй поездча узун эди. Хар беш атламдан — бирер эшик бла терезе.

— Бизни фатарыбыз бу баракны эм къыйырындады,— деди устаз.— Кел, къонакъ этейим. Кел, кел, кёлюм бла айтама.

— Угъай. Уялгъан этеме,— деди Азрет.

— Кел, башха ишинг жокъ эсе, олтуруп, чай ичейик. Юйде къызымдан сора адам жокъду. Бир кесекчик туруп кетерсе.

Азрет, арсар бола, устазыны ызындан атланды. Ауур эмен эшикни ачып, Анна Фёдоровна къонагъын, ариу ышара, жангыдан чакъырды.

Фатарда эки отоу бар эди. Уллуракъ тыш отоуну бир мюйюшюнде печь, бирси жанында, тёртгюл терезени аллында, кёк жабыу бла жабылып, стол, тёрт да женгил шинтик. Столну ортасында уа — жашил «къалпакълы» патеген чыракъ.

Жилтинкёз назик къызчыкъ, анасын кёргенлей, аллына чабып, жыягъын уппа этди, къолундан жюгюн алды. Сора къонакъ жашха соруулу къарап, анасына бурулду.

— Эм хунерли окъуучуларымданды. Танышыгъыз.

— Света,— деп, къыз къолун жашха узатды.

— Азрет Дадашев,— деп, къонакъ бу жумушакъ акъ къолчукъну сакъ къысды.

Къызыл ингиликли, уллукёз къызны бал бетли чачы акъ кисей ёрге жанчыгъыны юсюне жайылып эди. Инчге белинден тобукъларына жетген кёксюл тёбен жаны къызны юсюне ариу жараша эди. Алай барындан да бек ариу а Азретге Светаны кёкюрегини терезинден чыгъып эшитилген хычыуун ауазы кёрюндю.

— Олтургъуз былай. Мен а бусагъат чай келтирейим, бал къалачла бла да сыйлайым,— деп, Анна Фёдоровна къызы таба къарады.— Сен а, Света, къонагъыбызны эрикдирмезге кюреш.

Алайда Азрет, нек эсе да, бети къызаргъанын сезди. Къол-

ларын бир столгъа, бир тобукъларына сала, бу ариу, таза отоуда, бу кёккёз къызны аллында кесин къалай жюрютюрге билмей, амалсызгъа къалып турду.

— Азрет, сен къайдан келгенсе? — деди ахырында жашдан кем ийменмеген Света.

— Состардан,— деди Азрет.— Кавказда аллай бир эл барды. Тёгереги — жашил дуппурла, узакъда уа акъ таулары кёрюне.

— Атанг-ананг сени былай узакъгъа къалай ийип къойгъандыла?

— Атам-анам жокъду. Ала ёлгендиле — деди жаш мудах ауаз бла.

— Кечгинлик бер...

— Не зат ючюн? А-а, бушуулу эсгериуле ючюнмю? Мен аланы не заманда да унуталлыкъ тюйюлме. Не узакъгъа кетсем да.

— Ол а алайды,— деди къыз да, терен ахтынып. Адамны эсгериулери, дейдиле, ауанасыча, биргесине жюрюгенлей турадыла.

— Анам бек ариу болуучу эди. Атам а — кючлю, къарыулу, алай болгъанлыкъгъа уа халал адам. Энди мен аланы жалан да тюшюмде кёре туруучума. Тюш деген иги затды...

Анна Фёдоровна ариу ийисли чайны гитче акъ кружкачыкълагъа къуйду, бал туз да салды. Азретге къарап, ариу ышарды.

— Охо, энди сиз ушакъ эте туругъуз, мен а дефтерлеге къарайым,— деп, Анна Фёдоровна ич отоугъа кетди.

— Сени аламат ананг барды,— деди Азрет.— Аллай халал, аллай акъыллы. Сора тёзюмлю. Дерсде низамгъа сыйынмагъан болса, аны аллына барып, хыны этмей, урушмай, тыншчыкъ айтып, айтханын а этдирип къояды.

— Хау, алай болур. Ол эрттеден ишлейди школда. Мен туугъунчундан бери устазды.

— Атанг а къайдады?

— Атамы уа къазакъла ёлтюргендиле,— деди Света да мудах ауаз бла.— Ол инженер эди. Мында депода ишлеп тургъан эди. Бусагъат суратын кёргюзтейим.— Къыз, жеринден женгил туруп, бирси отоугъа кирип чыкъды. Дефтер тенгли бир суратны жашны аллына салды.— Ма быллай киши эди мени папам. Мен ол заманда гитчечик эдим. Алай хар зат эсиме тюйрелгенлей къалгъандыла. Мени киногъа элтгени, тешикли къалачла алып, бойнума такъгъаны, аулакъда гюлле жыйгъаныбыз. Мама бла бирге тенгизге баргъаныбыз да... Артда станцияны къазакъла алып, папаны уа тутуп кетгенлери да. Паркда, къарындаш къабырны чоюн плитасында аны аты да жазылыпды...

Къыз, мудах хапарын бошап, анга ышара къарагъан атасындан кёзюн алмай, бир ауукъ заман турду. Азрет а былай жууукъда, жингириги аны жингиригине жете сюелген къыздан, кесинден да уялып, Светаны чачыны бир сейирлик татлы ийисин сезе эди.

— Кел, чайыбызны сууугъунчу ичейик,— деди къыз, жангыдан ышара.— Ыйых кюн да келсенг а мен сени кесим биширген бёрекле бла да сыйлар эдим.

— Мен а... мен а сени тамбла боллукъ киногъа чакъырама,— деди, билмей тургъанлай Азрет, жигитлигине кеси да сейир эте.

Къыз жукъ айтмады. Жашха сейир этип къарады. Сора, ауузчугъун къолу бла жабып, тауушсуз кюлдю.

Азрет, былайда къаты жангылгъанын сезип, жеринден арсарсыз турду.

— Тохта,— деди Света.— Мамагъа сорайым.— Мама, Азрет мени киногъа чакъырады. Иерикмисе?

— Да не эди да? Нек иймей эдим? Жаш къызны киногъа чакъыргъан адет сизденми башланнганды.

Света Азретни сехлеге дери ашырды. Ай жарыгъы акъ бетин жарыта, уллу кёзлери да бир къууанчлы ышара, бусагъатда Света бютюн да ариу эди.

— Сен бизге келе тур,— деди къыз, къолун узата.

— Сау къал,— деп къойду Азрет, кёкюрегин толтургъан сёзлеринден башхасын айталмай.

Къууаннгандан, аякъ тюбюнде чёп сынмай, Азрет общежитине алай жетди. Бир ангылашынмагъан хычыуун сезимле, аны хыны тепген жюрегине сыйынмай, тышына чыгъаргъа уа амал тапмай тургъанча кёрюне эди. Дунияда хар кимден да насыплы Азрет, жашла бла саламлашып, арсарсыз тёшегине батылды. Жалан да бир къайгъы бар эди: бу кече бла аны ызындан келлик кюн теркирек бошалсала эдиле...

Ачыкъдан айтырма: «Мен сенича къыз кёрмегенме. Мен сени тюз да кёргенимлей сюйюп къойгъанма. Манга эрге чыкъ. Ёмюрюмде кёлюнге тиймем. Ахыр ууахтыма дери сюйгенлей турурма...»

Бу кёп айтылгъан сёзле аны кёк бла тенг сезимлерине тамамлыкъ этмезликлерин ангылап, таулу жашчыкъ терен сагъышха къалды. Эндиге дери келмеген оюмла акъылын бийлеп, Азрет кече ортасына дери жукълаялмай турду. «Кёккёз ариучукъ, мен сени тюшюмде кёрюп иш а тура болурмамы?» «Къайдан да тюбеп къалдым мен санга...» «Кёкюрегим былай кюе тургъанлай, сен мени истемей къойсанг а не этерме?..»

Ол кюнден башлап, Азрет аны жашауу, аны бу уллу дуниягъа кёз къарамы жангы ызгъа тюшгенлерин, кеси да сейир эте, эслеген эди. Угъай, Ата журтунда къалгъан къарындаш-

чыкъларын ол унутмагъан эди. Алай аны эсинде ол кёккёз къызны сыфаты, аны ауазы, сюйдюмлю ышаргъаны кёпден кёп жер ала бара эдиле...

Заман да бара, жаш да тутхан ишине бютюн татлыкъсына, анга жангыдан жангы, къыйыныракъ да жумушланы ышанныганларына къууана, киши жеринде болса да, кюч-къарыу алып, таукел ёсюп келген терекчикге ушай эди. «Элге къайтсам, мени анда не сакълайды? — деген акъыл да келди бир жол.— Зекерияны малларымы? Угъай, мен энди кишиге да жалчы болургъа сюймейме. Ма школну да бошайым да, темир жолчу техникумгъа кирейим. Артда уа, ким биледи, инженер окъуугъа окъуна...»

Болса да сагъышланы барын да хорлагъан, кёккёз къызчыкъ Света таулу жашны акъылын толусунлай бийлегеннге ушай эди.

«Угъай, Светаны алсам, экибиз да ариу кийинип, жашлагъа да саугъала алып, элге барып бир къайтырбыз. Барына да тюбербиз. Батырбий эфендиге, Зекериягъа, Жандаргъа, барысына да. Къарачыгъыз, Ысхакъны таматасы басак болуп кетгенди дей эдигиз да, кёрюп къойчугъуз!»

Эрттенлик кюн терезеден кёрюннген саргъыл чапыракълагъа къызыл нюрюн жайгъанды. Азрет, тенглеринден артхаракъ къалса да, терк окъуна къол-бет жууып столовагъа барды. Шапа къыз, этиучюсюча, лакъырда этерге кюрешди:

— Дадашев, Дадашев, бюгюн барындан да кеч къалдыгъыз да! Алай анда да не сейир! Кеч жатхан — кеч турур.

— Къайдан билесе?

— О-о, мен билмегенни сен тапхы эдинг! Мен а бу жигит жаш устаз къатынны ашырыучу нек болду деп турдум да. Ол чибинбел къызчыгъына иги къарамасанг...

— Кёп жаншама! — деди Азрет.

Шапа къызны анга эрттеден кёзю къарагъанын Азрет кеси да биле эди. Аны да кимден дегенде — Колядан.

— Ол къыз, халына кёре, сени бла жууугъуракъ танышыргъа сюеди,— деди бир жол Коля.— Кесини да энчи фатарчыгъы барды дейдиле. Хайт десенг, зауукъгъа батылыргъа боллукъса, жигит. Ы-ы?

— Жаратмайма мен аны,— деп къойду Азрет. Нек эсе да ол Жандарны «къатын жарсыулары» да эсине тюшдюле. Къалай тура болур жарлы Жандар? Аман жаш кёрюнмей эди. Халал зат эди. Ол болмаса Зекерия ол жол ёксюзчюкню къопмаздан къыркъырыкъ эди. Жандаргъа къагъыт жазаргъа керекди. Орусча. Мен мында бузоула кютюп айланмагъаныбы ол да билип къойсун.

VIII

Сейит къоркъгъанча болмай, ол сходха Состарны къарты, жашы да келди. Школ бла правленни арасы къыртишде биргелерине келтирген алаша шинтикчиклерине акъ сакъаллыла орналдыла. Къарамыйыкъла тёбенирекде олтурушдула. Юсюне да къызыл жабыу жабылгъан столну артында уа — Сейит, дагъыда элни эм намыслы кишилеринден тёртеулен орналдыла.

Айтыллыкъ айтылып, сюзюллюк мюлк ишле да тамам болуп бошалгъандан сора, къыз сабийлени школда окъутууну юсюнден да сёз тууду.

Школну устазы, директору да болуп тургъан Епифан Ерофеевич, къызчыкъларын школгъа иерге унамагъанланы къаты-къаты сёгюп сёлешди:

— ...биз аланы окъугъанлары бла къалмай, ариу адетлеге, таматаланы сыйларгъа, ахшы адамла болургъа юйретебиз. Бизде окъугъан къызчыкъла артда кеслери устазла, къагытчыла, тюкенчиле, ол угъай эсенг... къуллукъчула окъуна болуп кетерге боллукъдула...

Былайда кишилени араларында кюлкю къабынды.

— Алайда уа, харип, Эпипан, агъартдынг, агъартхан алайды деп.

— Парткомла уа болаллыкъмыдыла?

— Нек болалмай эдиле? Акъылын тергеп айтханда тиширыуну эр кишиден неси кемди?

— Ай, бир кем жерчиги уа барды деп тура эдик...— деди чамчыладан бири.

— Тынгылагъыз бери,— деди къызы школ окъууда биринчи болуп жюрюген Бийнёгер.— Айып этмегиз, аланла, айтханыма, алай он эки къызым болса да, бирин къалдырмай, барын да школгъа берир эдим.

— Да сора неге окъутурукъ эдинг да аланы? — деди ол чам этерге кюрешген кишиледен бири.

— Негеми дейсе? Сёз ючюн айтханда, бирин сизни суубурунларыгъызгъа устаз этер эдим. Бирин дохтургъа окъутур эдим, къарныгъыз ауругъан болса дарман берирча. Бирин а тюрмеде тилманчха...

— Эхей, маржа, Бийнёгер, алайда уа сен агъартдынг ушайса да! Коммунизмада тюрмеле боллукъ тюйюлдюле дей ушай эдиле да.

Былайда Бийнёгер бир кесек абызырады. Ышара тургъан Сейит таба болушлукъ излей къарады. Сора ол соргъан къанбузгъа бурулду.

— Буржуйланы, кулакланы къайры жыяргъа умут этесе, Жаммот? Ол кесинги чирий тургъан халжарынгамы? Ыхы,

айтчы бери! Ма алайды. Алай эсе уа, гюнях алмагъыз, сабийлени, къызды-жашды деп къарамай, школгъа беригиз. Артда сокъуранмазча. Тюзмю айтама, табарищле?

...Идрис юйлерине бурулгъанлай, ызындан Муталифни ауазын эшитди:

— Идрис! Идрис, жанымы къыйырчыгъы, тохта! Ызындан итле бла къуугъанча, къайры сызылып бараса?

— Да кёресе къайры баргъанымы уа. Ибрахимни дерслерине бир кёз жетдирмесек жарамайды.

— Охо, заман барды. Шёндю уа бизге бурул. Къонагъыбыз бла таныш.

— Не къонакъды ол?

— Мурадин келгенди. Унутупму къойгъанса ол къаурабут Мурадинчикни? Бирге олтуруучу эдигиз да школда, биринчи классда.

— Къара аны айтханын! Ёксюзле юйюне къачхан жашчыкъны къалай унутурукъ эдим. Уллу болгъанмыды кеси да?

— Кесинг кёрюрсе. Курсант жаш болгъанды.

— Ма санга суубурун Мурадинчик, ма санга ёксюз балачыкъ.

Жашла, арбазгъа киргенлей, Муталифни атасына тюбедиле. Заманында атын айтдырып келген Асланбек къартлыкъгъа хорлата башлагъаннга ушайды. Мыйыкъларында энди агъы оза тебирегенди. Кенг мангылайына да жангы терен ызлыкъла къошулгъандыла.

— Жууукъ бол, Ысхакъ улу. Уллу жаш болгъанса. Азретден а не хапар? Къачан къайтыргъа умут этеди ата журтуна?

— Да тюнене къагъыт алгъанбыз, тамата. Ахча да ийгенди. Суратын да.— Жаш къоюн хуржунуна узалды.

— Берчи, бир къарайым. Ыхы... бу жанындагъы мелеушечик а несиди? Кимди бу суусурат мёлекчик?

— Аны юсюнден а нек эсе да жазмагъанды.

— Да, жигит, мен жукъ ангылай эсем, бу ариука келинигиз болсун. Алай эсе уа, огъурлу келин болсун. Хайт дегиз, жигитле, хайт дегиз,— дегенни айта, Асланбек суратда Азрет бла бу омакъ боккалы тиширыучукъгъа кезиу-кезиу къарай эди...— Энди, жигит, санга да жол ачыкъды. Огъурлу кюнде!..

Идрис, баштёбен болуп, жукъ айтмай къойду.

— Охо, киригиз, жашла, юйге. Къонагъыбыз бла да саламлашыгъыз.

Мурадин, Идрисни кёргенде, къууанып, жеринден турду, эски тенгин къаты къучакълады.

— Идрис, къарындашчыгъым, былай узун къалай бла болалгъанса?

— Да ол инчге боюнчугъу ол тёгерек башын кётюралмай

айланнган жашчыкъгъа уа сен да ушамайса! — дегенни айтып, Идрис Мурадинни артха тюртдю.— Значокларынгы да ангылат, къайсы не ючюн...

— Да ма бу «Ворошиловский стрелок», бу парашют бла секиргенибиз ючюн болсун, бу уа «Мопр». Ишибиз а самолётладыла. Къысха заманда инструкторсуз учар кюн да жетер деп турабыз. Э, Идрис, билге эдинг, къалай сакълайма ол кюнню... Кесинг а къалайса? Муратынг неди? Бизге келип къалырмы эдинг?

— Мен а, жаратсала, школубузда къалыргъа сюе эдим. Историядан устаз болургъады муратым,— деди Идрис.— Ийселе курслагъа барыргъа умутубуз барды. Устаз курслагъа.

Жашланы ушакъларына тынгылап тургъан Муталиф мудах болду. Аны бир тюрлю мураты жокъ эди. Гитчеликден окъуна, ким не айтады да, не этеме деп ёсген жашчыкъны акъылы алыкъын мурат этерге юйренмеген эди. Не айтсала — аны этер, къайры ийселе — ары барыр. Болса да Чапаевни юсюнден киногъа къарагъанлы Муталиф аскер къуллукъгъа талпына башлагъанды.

Жаннет кирди. Тёгерек алаша аш къангагъа бир уллу сай табакъ бла хычинле салды. Идрис бла бир бирни кёзлерине къарагъанлай, жыякъчыкълары жинк болуп, ызына бурулуп кетди. Кёп турмай, къара чёмючле бла айран келтирип, аз ышара, аладан бирин Идрисни аллына салды. Болса да къызны уллу къара кёзлеринде мудахлыкъ сураты эслене эди. Жаннетни юсюнде узун женгли атлас жыйрыгъы, башында — жашил жаулукъчугъу, къап-къара чачы ариу эшилип эди.

— Нечик ариу къыз болгъанды Жаннет,— деди Идрис, кеси кесине айтханча, къыз кетгенде.

— Да андан не хайыр харипчикге,— деди Муталиф, терен ахтынып.— Насып болмаса сыфатдан не хайыр. Тенг къызчыкълары школну тарууса турадыла, бу уа былайлай къалып къалды... Э-э, жашла, хычинлени суутуп къойдукъ да! — деп ол ашха биринчи кеси узалды.

Жаш болса да, кёпню билген Мурадин, лётчик окъууну хапарын тауусуп, башха хапарлагъа кёчдю:

— Германияда уа, дейдиле, фашистле коммунистлени тутуп, тюрмелеге атадыла, урушха хазырланадыла. Газетден, радиодан да эшите тура болурсуз. Дунияда тынчлыкъ жокъду. Алайды да, бизге, лётчиклеге да къаты ишчикле чыгъып къалыргъа боллукъдула.

— Да энди бизге ким базынып чабаллыкъды да? — деди Муталиф.

— Аны уа билмезсе. Дунияны капиталисти алыкъын кючлюдю. Бизни душманларыбыз кёпдюле. Германия окъуна бизге тиш билемегенми сунасыз? Э, къарындашчыкъларым...

— Жашла, айып этмегиз,— деди Идрис.— Ибрахимчик бла бир ишибиз бар эди да...

— Тохта, Идрис, Жаннетни либижисине бир багъа бичейик да алай кетерсе.

Жаннет бу жол да ышарды. Ол Идрисге ышаргъан эди...

Экинчи кюн, Жаннетни аланы арбазларыны аллы бла шауданнга ётюп баргъанын кёргенде, Идрис арсарсыз ызындан барды. Къыз, бурулуп къарамаса да, сезген а болур эди: терк-терк атлай, тар жолчукъгъа бурулду. Алай Жаннет шауданнга жетерге Идрис да жетди.

— Кюн ахшы болсун, Жаннет!

— Ахшылыкъ кёр,— деп, къыз шауданнга ийилди.

— Ичибиз кюйюп къалады, бир мадар этмей эсегиз.

— Да ма — шаудан, ма — сен, ма — челек, сууда уа марда жокъду,— деп, Жаннет челекни жашха узатды.

Тюз да Идрис челекни алып кётюргенлей, сууда Жандарны сураты кёрюндю. Ызына бурулуп къарагъанда, тенги, къолун да жан сюегине салып, сюелип тура эди.

— О, салам, салам, сен да суу ичергеми тигелегенсе? Ма, сенден сора ичерме.

— Санга халалды. Мен а, суусап болсам, айран ичиучюме.— Жандар сёзюн Идрисге айтса да, кёзю уа Жаннетде эди. Алай Идрис жууап сёзюн хазырлагъынчы, бети кетип тургъан Жандар, хыны бурулуп, ызына кетди.

— Не болгъанды мынга? — деди Идрис, челекни несине къайтара.

— Билмейме. Алай, халына кёре, бизни бирге кёргенине уллу къууанмады дейме.— Жаннет жаулукъ къыйырчыгъы бла аузун жаба кюлдю.

— Ма санга ишле... Жаннет!

Алай къыз, ёр жолчукъгъа чыгъып, ызына къарамай, терк атлай кетди. Юйге ашыкъгъанданмы болур эди, алай къызны жюрекчиги бусагъатда, кёкюрегинден чыгъып, учуп кетерикча, терк-терк тебе эди. Сабыр халлы, адыллы жаш, сыфаты, акъылы бла да айырмалы Идрисни ол эрттеден сюе эди. Жашырын сюймеклик бла. Айтылмагъан, алай кёкюрегин а отча кюйдюрюп тургъан, ол шаудан сууча таза сюймеклик бла. Хар жашны кёргени сайын, къызаргъан бетими адам кёрюп къоймагъы эди дегенча, тёгерегине къайгъылы къарай эди. Аны эшмечиклеринден тартып къачыучу чырпабаш Идрисчик сабий жомакъда къалгъан эди. Бу уа узун бойлу, кенг жауурунлу, ызындан а кёп къызны къарата башлагъан, хайт деген жаш эди. Болса да, атасы-анасы аны ёксюз жашха бермезликлерин Жаннет биле эди. Алай къыз жюрек анга бой салырмы? Ол неге эсе да ийнана эди, неге эсе да ышана эди. Идрисни да анга кёзю къарагъанын билгенде уа жер да, кёк

да, битеу да дуния, кюн тийгенча болуп, анга алай хычыуун кёрюндюле.

Жандар а? Бу ёхтем жаш, сыфатлы жаш, элде тенглерини барындан да ариу кийиннген, къарамыйыкъ Жандар Жаннетни кёлюн жарытмай эди, жылытмай эди. Жандар — Жандар эди, Идрис а...

Экинчи кюн тенгле тюбешгенлеринде Идрис Жандарны халында бир ангылашынмагъан суукъулукъну эследи. Жаннетни юсюнден абери сорлукъ да сунду. Алай ол сормады, Идрис да сагъынмады. Болса да бир кесекден, тенглени ушакълары эски ызгъа тюшюп, араларында бир жукъ да болмагъанча, лахоргъа кёчдюле. Жандар уугъа баргъаныны, жаралы къабан анга къалай чапханыны юсюнден айта эди. Аны бла къалмай, ол ууда ёлтюрген жугъутурундан шишлик этип, тенгин да сыйлады.

— Жандар, аллах ючюн, мени уугъа бир элт. Болмай къалгъанда, жумушлагъадамы жарамам.

— Да, охо, кел. Бирси кюн жайлыкъ башына ётюп къайтайыкъ. Жугъутурла шёндю ары кёче башлагъандыла. Айланырбыз. Ушкок атаргъа да бир юйреталмай къалдым сени. Бёрк кийген ушкок атаргъа да билирге керекди. Алайды.

— Мурадин кетип къалды ансы ол «Ворошиловский стрелокну» да элтир эдик биргебизге.

— Уой, ала тирде иги атханлыкъгъа, ууда уа бир кёрюр эдим аланы усталыкъларын. Анда кишилик да керекди, шуёхум. Сёз ючюн, жаныуар юсюнге келе тура эсе не этерге керекди?

— Да... къалпакъны къолтукъгъа уруп къачхандан сора билмейме...

— Ол оюнду. Ишни уа билип къой: тохтайса, абызырамай, тыншчыкъ марап, тынгылы марап, атаса. Уучулукъну баш жоругъу олду.

Жашла, Бёрюлю къолдан ётюп, Дорбунлагъа жетдиле. Жандар, къауалын къолуна алып, ташдан ташха атлай, бу жерлени иесича барады. Идрис а, жолда тапхан бир чычхынны тыякъ этип, азыкъ хуржунуну узун бауун да сол имбашына атып, тенгини ызындан къысха тутуп атлайды. Алда кёрюннген жюз да тюрсюнлю агъачха сейир эте, Жандарны ызындан ташлы тик жолчукъгъа бурулду.

— Ма алайда, ол талачыкъдан ётгенлей,— деди Жандар,— ол габулу ташны тёбен жанында суучукъ барады да, жугъутур сюрюу ары ингир ала суу ичерге келиучюдю. Биз а, ма ол жухну артында бугъуп, сакълап турлукъбуз.

— Охо,— деди Идрис, терлеген мангылайын сыйпай.— Сакълагъан алай къыйын иш тюйюлдю. Бир къапмиш да

этербиз, ансы жугъутурла ичими гюрюлдегенин эшитселе, таш юзюлген сунуп, къачып кетерикдиле.

Былайда терек азды. Алай чертлеуюк юлкюле уа, жолчукъну эки да жанындан къысып, бирге къошулургъа кюрешгенчадыла. Жашла тюз да уллу сары ташны тюбюнден жылтырагъан кезлеучюкню юсю бла секирип ётдюле.

Алайына, тюз да къаягъа бурулгъанлай, Жандарны аллында алты-жети атлам чакълыда бир къызгъыл-мор жюн тёбе къымылдай тебиреди. Жаш, ахы кетип, къаягъа къысылды. «Жюн тёбе», анга бурулуп, арт аякъларына турду. Жандаргъа бир зат соргъанча, уллу жабагъылы башын алгъаракъ ийилтип, не эсе да мурулдады. Ол кезиуде санлары бир ауурла болуп къалгъан Идрис, къолундагъы тыягъы бла керилирге да бир болду, алай Жандарны къауалы жерге тюшгенде, мыллыгын анга атып, «Ыр-р, ыр-р!» — деп да бир къычырды. Айыу а, аллындагъы жашха айып этгенча, уллу башын къымылдатды. Идрис, марап да кюрешмей, къош къауалны жандырды. Аны тауушу суу бойнуна къатлап-къатлап жайылды.

Айыу, сен а не тели оюнла этесе дегенча, Идрисге бурулду. Сора, огъурсуз ёкюрюп, чертлеуюк юлкюле таба жантая-жантая кетди.

Ол кёз тууладан ташайгъынчы, Идрис ызындан къарагъанлай турду. Сора тенги таба бурулду. Жандар, эки къолун да эки жанына жайып, бети агъарып, юсюне оюлуп келген къаяны тыяргъа кюрешгенча, суукъ ташха жабышып тура эди.

Ол, эс жыйып, алгъа атлады. Идрисни бетине къараялмады, аузундан сёз чыгъаралмады. Жюрегини хыны тепгени бираз селейгенден сора уа, ол, шош атлай, суугъа тигеледи. Ачыудан, къоркъгъандан да бек аны кёкюрегин кюйдюргени бу ишни Идрис кёргени эди. Кесини былай абызырагъанын сездирмез мурат бла ол, ийилип, ууучу бла суу алып, бетин жибитди. Идрис, айхай да, кишиге да айтмаз. Алай, къолунда ушкогу бола тургъанлай, быллай бедишликге къалгъан Жандар энди тенгини аллында былай насыпсызчыкъ, былай маскечик кибик гитчечик болуп къалгъанын битеу саны-чархы бла сезип тура эди. Аны бла бирге, Идрисге бир ангылашынмагъан кёрюп болмауну сезими да тууп, кёкюрегин мыдыхча кюйдюре башлады.

Былайда Жандарны эсине башха затла да тюшдюле. Гитчерек болса да, Идрисни андан эсе игирек окъугъаны, ол Жаннет бла шаудан къатында ушагъы да... Бирси жашланы къатларында мыйыкъ жюрютген Жандаргъа «атабыз» деп чам этерге кюрешгени да.

Сёзню Идрис кеси башлады:

— Кёрдюнгмю ол сер айыуну. Кеси да къайдан чыгъып къалды? Бери, бу жабагъылы баймакъ айланнган жерге, жугъутурла да хазна келсинле. Кел, Жандар, былайчыкъгъа олтурайыкъ да бир зат къабайыкъ. Сен къалайса ансы, мен а къата турама ачдан.

— Хау... къабайыкъ,— деди Жандар, ол кетмез ачыуну суратын бетинден кетералмай.

Идрис хуржунну башын терк ачды. Бишлакъ туурамны, тауа гыржын жартыны, экишер сындырып, ортагъа салды. Акъкъалай кружкачыкъ бла шаудандан суу алып келди.

Идрис, бир жукъ да болмагъанча, тенгин ушакъгъа бура эди. Алай ичи кюе тургъан Жандар, аны жаңшагъанын эшитмегенча, андан асыры уялгъандан, амалсызгъа къалып эди. Идрис, айхай да, болгъан ишни элге жайып айланмаз. Аллайладан тюйюлдю. Ол Жандарны уялтмаз. Алай болгъанлыкъгъа энди Жандар да аны аллында кесин ёхтем жюрюталмаз. Кимге да бийикден къараргъа юйреннген Жандар Идрисге бийикден къараялмаз. Сора Жандарны эсине жангыдан ол шаудан къатында болгъан тюбешиу тюшдю. Жаннетчик, алакёз Жаннетчик, кеч-эртте болса да, аныкъы боллугъуна Жандар толу ийнанып эди. Алай ол тюбешиу аны кёкюрегине орналып къалгъан къызгъан ташча нек кюйдюреди? Ма жашау дегенинг... Кимни — арты, кимни — аллы. Бу ёксюз суубурунчукъ аны жолунда кетмез таш, тепмез таш болуп къалыр деген а кимни эсине келлик эди. Азрет болса да бир иш эди. Ётлю, кючлю да Азрет, айтханындан тая билмеген Азрет. Бу уа артал да башха эди. «Жарты моллачыкъ», къалай бла эсе да кесин адамлагъа сюйдюрюп къоюучу Идрис. Энди аны ауанасында уа Жандар къалай жашасын, къалай жюрюсюн?..

— Кетдик! — деди ахырында Жандар, жеринден ынчхай тебе.— Уу былай башланса уллу къууандырмаучуду.

Идрис даулашмады. Аузундан бир деп, бир сёз чыгъармай, тенгини ызындан тебиреди.

Жашла, бара кетип, къая эрин бла ётген жолчукъгъа чыкъдыла. Былайдан энишге къарасанг, къайда эсе да эм тёбенде тау суучукъну акъ ызлыгъы кючден эсленеди. Тёгереги — жютюбаш къаяла. Айлана келип ажашхан булутчукъ, аладан бирине илинип, аны азатларыкъ тёбеннгини сакълап тургъанчады.

Идрис, аягъы бла тийип, къыйырдагъы ташчыкъладан бирин тепдирди. Ташчыкъ, тёнгерей барып, жолунда уллуракъ ташланы къозгъады, тепдирип, биргесине сюрдю. Бир кесекден а энишгеде, тёбенде, бири бирине от чакъдыра, ёмюрлюк жерлеринден кетген ташла, къызына барып, узакъда жылтыргъан суу таба кетдиле.

— Жандар, къара бу сейирликге! — деп, Идрис таула ду-

ниясыны деменгили суратына сюйюнюп къарайды.— Къарачы ол къаягъа илинип тургъан булутчукъгъа!

Жандар къая эринде сюелип тургъан тенгине жанлады. «Ол ташны ызындан чонгкъайсанг, шуёхум, сюекчиклеринг окъуна табылмай къалыр эдиле. Ызынгдан ананг-эгечингми жилярыкъдыла. Жардан кетгенле азмыдыла... Ким кёрлюкдю, ким билликди. Артчыгъынгдан аз къатылгъанлай... Угъай, жилярыкъ а барды. Ол кесин санга сымарлап айланнган Жаннетчик. Хау, ол жиляргъа болур. Жашыртын. Бетчигин жастыкъгъа жабышдырып.:. Кёремисе, хар не да нечик байтамалды...»

— Насыплыла къушлáдыла! — деди Идрис.— Ёмюрлерин бу сейирликлени башларындан къарап ётдюредиле.

Идрис ызына бурулгъанда, тенгини бетинде бир тюрлю огъурсузлукъну эследи.

— Нек эсе да бетинг кетипди, Жандар,— деди Идрис.— Сен да арыгъаннга ушайса. Аз жолму къыдырдыкъ. Бер, ушкокну энди мен элтейим.

Жандар, тамагъына тыгъылып тургъан ачыу тугулун жуталмай, тенгине бир жалгъан ышарыу бла ышарып, ушкокну Идрисге узатды...

— Жугъутур къулагъы уа къайда? — деди Ибрахимчик, къарындашыны къурлай келгенин кёргенде.

— Унамады бу жол жугъутур къулагъын берирге. Алайды да, сюемисе, мен бусагъат жарагъан къуймакъ этейим? Фаризат а къайдады?

— Ийнекни сауаргъа кетгенди. Мен а ач тюйюлме. Алай бу чотну чыгъаралмай турама ансы.— Ибрахимчик, дефтерин ачып, къарындашына узатды.

— Бусагъат къарайыкъ. Чыракъны ёрге бурчу. Энди бучукъну мынга къошуп кёрчю. Сора чыкъгъанын... сегизге юлешесе да... къалгъанын а...

— Охо, андан арысын айтма! Кесим чыгъараллыкъма!

— Бардыр сора.

Идрис, къапталын тешип, тапчаннга тыянды. Жандарны халы уа, нек эсе да, эсинден кетмейди. «Кюню тюйюл эди. Чамчы, оюнчу Жандар... Да сейирмиди, тау кибик жаныуар юсюнге ёре сюелип тохтаса, кирпилдегенмиди къайгъы. Алай, къалай эсе да...»

— Идрис, Идрис, арлакъ турчу. Мен да сени бла бир кесекчик жатайым.

Идрис, арыкъсуу къарындашчыгъын кесине къысып, мангылайын уппа этди.

— Идрис, Идрис, бир затчыкъ сорлукъ эдим.

— Да сор.

— Азретни, дейдиле, ол оруслу къатынчыгъы бери иерик тюйюлдю. Ол кертимиди?

— Угъай, ётюрюкдю. Ала экиси да бизге къонакъгъа келе турлукъдула. Кёчюп келирге окъуна боллукъдула. Азрет тамбатабызды, ол бизни къоюп кетмез, унутуп къоймаз.

— Идрис, Идрис, сен а къатын аллыкъмыса?

— Да-а... мен аны юсюнден алыкъын...

— Алмасанг сюе эдим. Сен да, къатын алып, мени къоюп кетсенг...

— Къара аны айтханын. Мен сени бир заманда да къоюп кетерик тюйюлме.

— Къатын алсангдамы?

— Хау, Ибрахим. Сени эм къаты тыянчагъынг менме. Мени уа — сенсе.

— Алай эсе мен санга бир зат айтайым.

— Айт,— деди Идрис.

— Зекерия бла Фаризатны ушакъларын эшитгенме.

— Уллуланы ушакъларына тынгыларгъа айып тюйюлмюдю?

— Мен билмей эшитип къойгъанма. Сен, дегенди Зекерия Фаризатха, ол Жаннет дегенчик бла сёлеш да, ыразылыгъын сезалсанг келечиле иербиз. Жашны кёзю анга эрттеден къарагъаннга ушайды. Жандарча жашха, дегенди, чапханлай келсе да киши анга айып этмез.

— Фаризат а не айтды? — деп сагъайды Идрис.

— Ол а: «Да, бир сёлешейик, аллах алай кёрге эди аллайны барыбызгъа да. Бек иги юйюрденди, субайы, чырайы бла да бирси къызладан артыкъ болмаса бир кем жери жокъду»,— деп Жаннетни аяусуз махтады.

— Да охо,— деди Идрис, терен ахтынып.— Ол аланы ишлериди.— Болса да, билмей тургъанлай келген къайгъыны эшитгенде, жаш мудах сагъышлагъа кетди. «Сейир ишле уа энди башлана турадыла да. Жандар, Жандар... Аны бла Жаннетни аталары эрттеден татахдыла. Къолайлы юйюрлени башчылары. Бири бирине бек сюйюп жуукъла боллукъдула. Асланбек, школгъа окъуна берирге кёзю къыймай тургъан къызын ёксюз жашхамы хазырлап турлукъ эди?..» Бу тынгысыз кече уа тауусуламы биледи. Идрис бир-эки кере, жеринден туруп, терезеге жанлады. Къарангы кёкде ууакъ жулдузла жылтырайдыла. Суу бойну табадан суху желни шуулдагъаны эшитиледи. Уллу дунияны уллу шошлукъ бийлепди. Танг атхан эсде да тюйюлдю. Ахырында, жукъу хорлап, Идрис башын суукъ жастыкъгъа салды.

«Угъай, шуёх, Жаннетчикни мен санга бермем! Ха-ха-ха! Мен кимме да, сен кимсе, жарлы Идрисчик!» — дегенни айтып, Жандар къызны къолун-бутун байлады. Сора бир уллу

арбагъа атды. Къыз а андан жиляй-жиляй къычырады: «Идрис! Идрис! Нек къарап тураса былай? Сюйгеними билмеймисе? Азатла мени! Азатла да, сени бла жер этегине окъуна кетерге ыразыма. Идрис!..» Идрис а, санларын тендиралмай, этер амалы къуруп, туманнга ташайып кетген Жаннетчигини ызындан къарап къалды...

—Идрис, Идрис, не болгъанды санга? Аман тюшлеми кёргенсе? — деп, Ибрахимчик, къарындашыны терлеген мангылайын сылай, уллу къайгъыгъа къалды.

— Ибрахим, сенмисе? Ыхы, нечик иги болду уятханынг. Уой, мен кёргенлени... Тьфу, андан эсе жукъламай тургъу эдим,— деп, Идрис муштухул кийинди. Арбазгъа чабып чыкъды да, къумгъаннга суу къуюп, къол-бет жууду.

IX

Школну бошап, Нальчикге устаз курслагъа кетерни аллында Идрис Жаннетни къарындашы Муталиф бла ачыкъдан сёлеширге умут этди. Алай, умутун билип тургъанча, Муталиф аны кеси алгъа чакъырды.

— Кетесе да? — деди жаш, жаныгъан ауаз бла айтханча, Идрисни бетине да къарамай.

— Да хау, Муталиф. Курсланы бошагъанлай а, кесибизни школубузгъа къайтыргъады умутубуз.

— Анда уа къайда турлукъса?

— Да атабызны эски тенглеринден бири, бизде турлукъса, бир жары да иерик тюйюлме, деп тохтагъанды. Энчи отоу окъуна берирге айтханды.

— Игиди, игиди...— деди Муталиф, терен ахтынып.

— Мен а санга бир зат сорлукъ эдим, Муталиф. Жаннетни эрттеден бери кёрмейме... ауруп ишми турады?

— Жаннетми дейсе? — деди Муталиф. Ма аны юсюнден сёлешейик. Ачыкъдан сёлешейик. Къызны Жандаргъа тилеп айланнганларын кесинг да биле болурса. Келчи арлакъгъа, къыртишчикге олтуруп сёлешейик. Да ма, эгечим, къара отказны басып, хор бла берсегиз а кесими суугъа атарыкъма деп тохтагъанды. Мен жукъ ангылай эсем а, суубаш, ол сени ючюн кюйюп жашайды. Кёз кёре эрип барады... Жукъ ангыладынгмы?

Идрис, къууаныргъа, жарсыргъа да билмей, агуман болуп, жукъ айталмай къалды.

— Ол сени сюйгени манга уллу насып болгъан сунма,— деди Муталиф,— эгечимден санга келечилик айтхан да сунма. Алай къызны ата-анасы, ол жол школну къойдургъанча, бу жол тутхан муратын унутдуруп къояллыкъ тюйюлдюле.

Къысхасы — ачыкъдан айт — къызны башын хайран этгенлей къачаннга дери турлукъса?

— Ачыкъдан! Ачыкъдан! — деди Идрис, къууанч толкъуну солууун тыя.— Хау, Муталиф, Жаннет ыразы эсе...

— Охо сора, узун сёзню къысхасы, мени бу баш ауруудан азатлагъыз. Курсунга да бар, отоу кибигинги да хазырла. Сора... Неге кирпилдейсе, битген ишге къууаннганча? Атабыз, ушкогун жерлеп, аны да, мени да къаплап къоймаса, Жаннетни базар кюнлени биринде юйюнге элтип, къоюп кетерле.

— Муталиф, Муталиф... Сен билемисе, билемисе! Алай айта эсенг...

— Мен а билеме, алай сыртымда къаллай къазыкъ ойнаргъа боллугъун сен билмейсе ансы. Бизни атабызны къызгъан кезиуюнде кёз туурасында бир да кёрюнме. Къуш тауукъну жулкъгъанлай этер.

— Муталиф, Нальчикдеги кишини, Гергъокъну сёлешдирсек а къалай болур эди?

— Ким бла?

— Да... атагъыз бла.

— Э, шуёхум, сен билимли, илмулу болгъанлыкъгъа, бирбир затчыкъладан а артал да хапарынг жокъ кёреме да. Ол Жандарны атасы Зекерия бла тауусумгъа жетип тургъанда бек аламат амал этерик эдинг башынга. Сен бла менден сора келишимибизни бир башха адам билгенден аллах сакъласын! Ангыладынгмы, курсант?

— Хау, Муталиф, хау...

Устаз курслагъа Идрис бла бирге дагъыда эки жашны ашыра, Епифан Ерофеевич кёлю тола айтды:

— Жашларым, балаларым, мынча жылны ичинде...— къартайгъан устаз, акъсыл гетен картузун тешип, уллу акъ къол жаулукъ бла мангылайын, кёзлерин да сыйпады.— Не да болсун, школугъузну унутмагъыз, къайтып келигиз. Мен а энди, сизнича жигитле бар къадарда, ахыр жолума ырахат кетерме. Курсларыгъызда иги окъугъан жашла болсагъыз а, Ерофеевичге андан уллу насып къайда!

Идрис устазын къучакълады. Аны мылы кёзлерин эсине тюйреп къоягъа кюрешгенча, жаш, таматаны бетинден къарамын алмай туруп, айтды:

— Сени жерге къаратмазгъа сёз беребиз. Артда уа кёп жылланы бирге ишлеп турурбуз. Епифан Ерофеевич, биз не тюрлю курсну тауусакъ да, сен биргебизге болгъан къадарда, жукъдан да къоркъмай, абызырамай ишлербиз.

Къарындашын бир кесекчик ашырыргъа эркинлик алып, Ибрахимчик да Сейитни линейкасына къонду.

— Сен къайгъы этме, Ибрахим. Эки ыйыкъдан санга тюрсюнлю карандашла да алып келирме.

— Охо. Бир къалын дефтер да ал,— деди Ибрахим. Сора, Асланбекланы юйге жете, къарындашыны жингиригине къатылды.

— Ары къарачы...

Жыягъын календор жигинжиге къысып сюелген Жаннетчикни Идрис да эследи. Линейка Асланбекланы арбазларыны тенгшисине жетгенде, Идрис сюйген къызына къол булгъады. Жаннет да, кюн тийгенча болуп, бетчигине нюр жайылып, юйюне чабып кетди.

Баш жолгъа жетгенде линейка тохтады, Ибрахим да сюймей тюшдю.

— Бар, къарындашчыгъым. Фаризат да къайгъы этип тура болур. Хайт де, иги окъу, Фаризатха да иги жашча болуша тур. Ол иги адамды. Биз, кёп да турмай, юйюбюзге жыйылырбыз. Азретге уа сен да къагъыт жаза тур.

Ибрахим, ол линейка кёз тууралан ташайгъынчы, эл къыйырында сюелгенлей турду. Сора, энди ата-ана юйюнде кеси жангызлай къалгъаныны ачыуу тамагъына тыгъылып, кёлю толду. Жашчыкъ, жыякъларын сыйпай, ызына къайтды.

...Баззаланы Гергъокъ, уллу къуллукъчу, Идрисге бек жарыкъ тюбеди. Къатыны бла кеси Нальчикни эм сыйлы орамында юй да уллу отоуу болгъан фатарда жашай эдиле. Жангыз жашлары уа аскерде эди.

— Нечик иги болду, нечик иги болду! — деди Гергъокъ, Идрисге къууанып.— Алан, къара бу жашха! Тюз да атасын союп къаплагъанча, нечик ушайды. Ысхакъ, Ысхакъ, харип, нечик ажымлы, замансыз да жоюлуп кетди. Билемисе, жигит, сени атанг мени жанымы сакълагъан, ёлюмден къутхаргъан жаш эди. Бир угъай, эки да кере. Сен олтур. Мен а, аш келгинчи, санга хапарны айтайым. Да ма, деникинчиле отрядыбызны чач-тюк этгенде, мени жарамы да байлап, аркъасына кётюрюп, Дюгерге ётдюрген жаш ол болгъан эди. Артда уа, Астраханда тифден, ол тели ауруу дегенлеринден, ауругъанымда да, жанымдан кетмей, эс тапдырып тургъан эди. Минг жыл жашагъан мен болсам да, атангы игилигин унуталлыкъ тюйюлме. Сени да аны кёзюнден кёрюп турурма. Алайды да, ол энчи отоуда жашайса, сюйсенг а келинчик да келтиребиз да, ох деп, сюйген ишингде ишлеп тураса. Ийнанып къал, ёз жашыбыздан кем кёрлюк тюйюлбюз.

Гергъокъ, узун бойлу, къалын къашлы, къарамыйыкъ, къушбурун киши, халына кёре кёп сейирлик хапар айтыргъа хазыр эди. Алай, къолан атлес халатлы, бёкем санлы бийче-

си, тылпыу этдире, аш келтиргенде, тамата башха къайгъыгъа киришди.

— Хапарны эм сейирлигин, Идрис, артда айтырма. Энди уа, кел, бу ашны суутмай ашайыкъ.

Алай сёлеширге сюйген Гергъокъну хапарын татлы аш да бёлалмады. Аны юсюне уа атасыны тенгинден Ысхакъны юсюнден кёбюрек хапар эшитирге сюйген Идрисни былай тынгылагъаны да таматаны бютюн кёл этдире эди.

— ...Ысхакъны тенглери бек сюйюучю эдиле. Бир жол а, ийнанамыса, Киров кеси окъуна, анга жанлап: «Мудах болма, жигит, Туугъан журтунгу акъладан азатларбыз. Сен ахшы аскерчисе, сенича жигитле болгъан къадарда уа бизни киши да бюгаллыкъ тюйюлдю...» — дегенни айтды. Ангылаймыса алайчыгъын. Сен да, Идрис, хайт деп окъу. Аскер ишге да юйрене тур. Сёз ючюн, илишан атыу дегенча, мешина жюрютюу дегенча... Германияда, дейдиле, урушха къыстау хазырланып кюрешедиле. Испанлы фашистлеге болушханларына кёре уа, ала бизге да иги ниет тутмагъанлары хакъды. Э, къарындашчыгъым, дунияны империалистлери бизге тиш билегенни къоймагъандыла. Жалан да былай бир тап кезиуню сакълап турадыла ансы.

— Да энди бизге ким чабаргъа боллукъду, базынып? — деди ахырында Идрис, къашыгъын жалай.— Ворошиловну аскерине къажау ким чыгъаллыкъды?

— Алай а алайды... Болса да уллу кёллюлюк керек тюйюлдю. Уруш башланса уа, айтылгъан жерден кери болсун, аны ауурлугъу, къарындашчыгъым, сенича жашларыбызгъа тиерикди. Биз къартчыкъла да алыкъын бир затха жарарбыз. Бизнича миллетлени жокъдан бар этген Совет властны къоруулар ючюн биз да къолдан келгенни аямазбыз...

Аллай адам эди Гергъокъ. Жарлы эллини юйюрюнде туугъан, жаш заманы жалчылыкъда ётген, ызы бла уа, къолуна саууг алып, жангы жашауну байрагъыны тюбюнде кёп сермешлеге къатышхан Гергъокъ. Уллу окъууу болмаса да, элли жаш, жашау къыйматын революциялы сермешлени отларында ангылагъан Гергъокъ, ол ингирден башлап, Идрисни жашаунда, къадарында энчи жерни алгъан эди. Бу сынамлы адам жашны ниет жаны бла устаз курсладан кем ёсдюрмей эди. Кёпню кёрген, чынтты большевик бла ушакълары Идрисге, гитче дунияны уллу этип, алыкъын шарт ангылашынмагъан затланы ангылатып, аны жашау сезимлерин кёз кёре ёсдюрюп бара эдиле.

— ...Историяны сайлагъанынгы уа иги этгенсе. Сейирлик затды история. Озгъан жыллада, ёмюрледе болгъан ишлени окъугъанынглай, ала бюгюннгю ишлени ангыларгъа нечик

— Сен къайгъы этме, Ибрахим. Эки ыйыкъдан санга тюрсюнлю карандашла да алып келирме.

— Охо. Бир къалын дефтер да ал,— деди Ибрахим. Сора, Асланбекланы юйге жете, къарындашыны жингиригине къатылды.

— Ары къарачы...

Жыягъын календор жигинжиге къысып сюелген Жаннетчикни Идрис да эследи. Линейка Асланбекланы арбазларыны тенгшисине жетгенде, Идрис сюйген къызына къол булгъады. Жаннет да, кюн тийгенча болуп, бетчигине нюр жайылып, юйюне чабып кетди.

Баш жолгъа жетгенде линейка тохтады, Ибрахим да сюймей тюшдю.

— Бар, къарындашчыгъым. Фаризат да къайгъы этип тура болур. Хайт де, иги окъу, Фаризатха да иги жашча болуша тур. Ол иги адамды. Биз, кёп да турмай, юйюбюзге жыйылырбыз. Азретге уа сен да къагъыт жаза тур.

Ибрахим, ол линейка кёз тууpадан ташайгъынчы, эл къыйырында сюелгенлей турду. Сора, энди ата-ана юйюнде кеси жангызлай къалгъаныны ачыуу тамагъына тыгъылып, кёлю толду. Жашчыкъ, жыякъларын сыйпай, ызына къайтды.

...Баззаланы Гергъокъ, уллу къуллукъчу, Идрисге бек жарыкъ тюбеди. Къатыны бла кеси Нальчикни эм сыйлы орамында юч да уллу отоуу болгъан фатарда жашай эдиле. Жангыз жашлары уа аскерде эди.

— Нечик иги болду, нечик иги болду! — деди Гергъокъ, Идрисге къууанып.— Алан, къара бу жашха! Тюз да атасын союп къаплагъанча, нечик ушайды. Ысхакъ, Ысхакъ, харип, нечик ажымлы, замансыз да жоюлуп кетди. Билемисе, жигит, сени атанг мени жанымы сакълагъан, ёлюмден къутхаргъан жаш эди. Бир угъай, эки да кере. Сен олтур. Мен а, аш келгинчи, санга хапарны айтайым. Да ма, деникинчиле отрядыбызны чач-тюк этгенде, мени жарамы да байлап, аркъасына кётюрюп, Дюгерге ётдюрген жаш ол болгъан эди. Артда уа, Астраханда тифден, ол тели ауруу дегенлеринден, ауругъанымда да, жанымдан кетмей, эс тапдырып тургъан эди. Минг жыл жашагъан мен болсам да, атангы игилигин унуталлыкъ тюйюлме. Сени да аны кёзюнден кёрюп турурма. Алайды да, ол энчи отоуда жашайса, сюйсенг а келинчик да келтиребиз да, ох деп, сюйген ишингде ишлеп тураса. Ийнанып къал, ёз жашыбыздан кем кёрлюк тюйюлбюз.

Гергъокъ, узун бойлу, къалын къашлы, къарамыйыкъ, къушбурун киши, халына кёре кёп сейирлик хапар айтыргъа хазыр эди. Алай, къолан атлес халатлы, бёкем санлы бийче-

си, тылпыу этдире, аш келтиргенде, тамата башха къайгъыгъа киришди.

— Хапарны эм сейирлигин, Идрис, артда айтырма. Энди уа, кел, бу ашны суутмай ашайыкъ.

Алай сёлеширге сюйген Гергъокъну хапарын татлы аш да бёлалмады. Аны юсюне уа атасыны тенгинден Ысхакъны юсюнден кёбюрек хапар эшитирге сюйген Идрисни былай тынгылагъаны да таматаны бютюн кёл этдире эди.

— ...Ысхакъны тенглери бек сюйюучю эдиле. Бир жол а, ийнанамыса, Киров кеси окъуна, анга жанлап: «Мудах болма, жигит, Туугъан журтунгу акъладан азатларбыз. Сен ахшы аскерчисе, сенича жигитле болгъан къадарда уа бизни киши да бюгаллыкъ тюйюлдю...» — дегенни айтды. Ангылаймыса алайчыгъын. Сен да, Идрис, хайт деп окъу. Аскер ишге да юйрене тур. Сёз ючюн, илишан атыу дегенча, мешина жюрютюу дегенча... Германияда, дейдиле, урушха къыстау хазырланып кюрешедиле. Испанлы фашистлеге болушханларына кёре уа, ала бизге да иги ниет тутмагъанлары хакъды. Э, къарындашчыгъым, дунияны империалистлери бизге тиш билегенни къоймагъандыла. Жалан да былай бир тап кезиую сакълап турадыла ансы.

— Да энди бизге ким чабаргъа боллукъду, базынып? — деди ахырында Идрис, къашыгъын жалай.— Ворошиловну аскерине къажау ким чыгъаллыкъды?

— Алай а алайды... Болса да уллу кёллюлюк керек тюйюлдю. Уруш башланса уа, айтылгъан жерден кери болсун, аны ауурлугъу, къарындашчыгъым, сенича жашларыбызгъа тиерикди. Биз къартчыкъла да алыкъын бир затха жарарбыз. Бизнича миллетлени жокъдан бар этген Совет властны къоруулар ючюн биз да къолдан келгенни аямазбыз...

Аллай адам эди Гергъокъ. Жарлы эллини юйюрюнде туугъан, жаш заманы жалчылыкъда ётген, ызы бла уа, къолуна сауут алып, жангы жашауну байрагъыны тюбюнде кёп сермешлеге къатышхан Гергъокъ. Уллу окъууу болмаса да, элли жаш, жашау къыйматын революциялы сермешлени отларында ангылагъан Гергъокъ, ол ингирден башлап, Идрисни жашаууна, къадарына энчи жерни алгъан эди. Бу сынамлы адам жашны ниет жаны бла устаз курсладан кем ёсдюрмей эди. Кёпню кёрген, чынтты большевик бла ушакълары Идрисге, гитче дунияны уллу этип, алыкъын шарт ангылашынмагъан затланы ангылатып, аны жашау сезимлерин кёз кёре ёсдюрюп бара эдиле.

— ...Историяны сайлагъанынгы уа иги этгенсе. Сейирлик затды история. Озгъан жыллада, ёмюрледе болгъан ишлени окъугъанынглай, ала бюгюннгю ишлени ангыларгъа нечик

иги болушуп тебирейдиле. Ма, сёз ючюн, Париж Коммуна нек хорлатханын ангылайса да?

Идрис школда окъугъанларыча айтды.

— Болур, болур,— деп турду Гергъокъ. Сора ахырында кеси да къошду:— Къысхасы бла айтханда, ол жигитледе жюрек талпыныу кёп болса да, большевик партиялары уа болмагъанды. Ниетлери битеу да халкъгъа жайылгъан партиялары. Ы-ы?

Идрис, дерслерин да эте, Гергъокъну китап хазначыгъындан алгъан китапларын да окъуй, кече ортасына дери туруучу эди. Эртденликде уа, Нальчикни тар орамчыгъы бла бара, ётген-сётгенлеге къарай, тамата берген сахтиян портфели да къолунда, курсларына кетиучю эди. Дерсле башланнганлы элге хар ыйыкъ сайын жюрюп турду.

Ибрахим да, былай, билмей тургъанлай, узун жашчыкъ болуп къалгъанды. Окъуун да бардыра, юй жумушланы да эте, ийнекге къарай, кюнлерин алай ётдюреди.

Алай къарындашланы экисин да къайгъы этдирген зат бар эди. Азретден къагъыт келмегенли иги кесек заман озду. Ахырында уа Азретни аскерге кетгенини юсюнден, Финляндия бла чекде къуллукъ этгенинден Света жазды. Бир ыйыкъ да ётмей а, Азретни кесинден да бир открыткачыкъ келди. Анда хазна хапар да жокъ эди. Былай да былай, къуллукъ этебиз, сиз хайт деп туругъуз, къууанч бла тюбешейик...

Элге келсе, Идрис, не амал этип да, Жаннетге бир тюбемей къалмай эди. Не къагъытчыкъ ётдюрюр эди, не да биягъы шауданны къатында «билмей» тюбешип къалыр эдиле. Муталиф да бу ишден кери болмагъаны хакъ эди.

— Билемисе,— деди Жаннет бу жол.— Жандар да курслагъа кетгенди. Ол... къуллукъчулагъа окъутхан курслагъа. Бошагъанлай а, дегенди манга,— сени Нальчикге алып кетерикме. Бери уа, бийиктабанла да кийдирип, «эмадин» легковой бла келе турлукъбуз...

— Сен а не айтдынг да? — деди Идрис, къызны жууабы хар нени да тамам этерикча, сагъайып.

— Мен а къуллукъчу да бир бол,— дедим да къачып кетдим.

— Да энди мен айтханны да эшитип къой, Жаннетчик. Мен атанга, бир бирлеча, келечиле иерик тюйюлме. Не айтырыгъын билеме. Ийсем да ишни бютюн да бузуп къоярыкъбыз. Алай сенсиз жашау манга тангсыз кече болуп къаллыгъын а билип къой. Кел, амал этейик. Кичи къарындашчыгъынг да биз жанлы боллукъгъа ушайды...

— Э-а, сиз а, жигитле, оноуну менсиз къатдырып турасыз да! — деп, Жаннет кюлюп кетди.

— Жаннет! Жаннет!

Алай къыз, башындан тигелеп келген бир тиширыуну эслеп, юйюне ашыгъышлы кетди.

Тюгел ай да озмай, Нальчикде быллай тюбешиу болду. Нигир ала Идрис, городокдан чыгъып, терек бахчагъа бурулду. Жай кюнле эртте тауусулгъандыла. Кёкню боз булутла жапханлай турадыла. Кёп болмай жауып озгъан жауундан чайыр жолчукъда гитче кёлчюкле жылтырайдыла. Терек бахча шошду. Тереклени кёбюсю саргъалгъан чапыракъларын ташлай тебирегендиле. Дунияда жукъ да тюрленмегенча сюелип тургъанла уа субай назычыкъладыла. Жылны бу кезиюнде ала бютюн жашил кёрюнедиле. Жай кюнледе жыяу жолчукъланы толтуруп жюрюучю нальчикчиле энди аз болгъандыла. Ма эки къартчыкъ, пальто жагъаларын да ёрге къайырып, сабыр ушакъларын бардыра атлайдыла. Бир жаныракъда уа аэроклубну курсантларындан бири жанында атлай баргъан къызгъа сейирлик хапарын айта турады.

Жол суу бойнуна бурулгъан жерде Идрис юч жашны эследи. Ючюсюню да юслеринде къара сахтиян пальтолары. Экиси бёрксюз, бирини башында уа — жашил фуражка. Ючюсю да, папиросларын букъулата, бир кюлкю хапаргъа кетипдиле. Хапарчы уа...— Жандар. Идрис аны кючден таныды. Жанлап, саламлашыр умут этди. «Экеу болгъан жерге барма, ючеу болгъан жерден къалма...» Алай Жандар да, аны эслеп, аллына кеси келди. Эски тенглеча, татлы тенглеча, къучакълашдыла.

— Танып къоюгъуз, жашла! Идрис Дадашев. Эм татлы тенгим. Тилибиз, динибиз бир, элибиз бир, сюйген къызыбыз окъуна бирди. Алай биз бир бирибизни кёрмегенли жюз бла бир жыл бола келеди. Къайдан чыгъып къалдынг, Идрис? Не айланаса? Курсну къанын ичген хапарынгы эшитгенме. Нечиксе, къалайса, айт хапар.

— Да окъургъа кюрешебиз... Кесинг а къалайса? Сен да мында окъугъанынгы эшитген эдим.

— Хау, бу тенглерим да, мен да бир курсдабыз. Келир жыл а Ростовха иерге айтадыла.

— Игиди, игиди...

— Тохтагъыз, жашла! Келигиз, тёртюбюз да бир тёртгюл столну тёгерегине олтурушайыкъ да, бир зат да жалай, алай лахорчукъ этейик.

Бюгюн атабыз бир сомла къоюп кетгенди. Тенглеринги сыйла, дегенни айтып, быланы узатханды да, таматаны буйругъун толтурмай жарамаз,— деп, Жандар, хуржунундан бир къауум къызыл ючтюменликни чыгъарып, артха сукъду.

Жашла ресторандан кеч чыкъдыла. Жандарны тенглери юйлерине ашыгъып кетдиле. Идрис а, ашыкъгъанын айтыргъа базынмай, ичгенчиги да татып, Жандаргъа къолун узатды:

— Сау бол, Жандар. Ханча сыйладынг. Тенглеринг да иги жашлагъа ушайдыла.

— Аламат жашладыла. Бири таматаны къысха жууугъу. Ол алашаракъ а э-э, былай шонтукъчукъ кёрюннгенликге, тюз да къуртхады. Артыкъ сёз айтмаз, алай артыкъ сёзюнгю да унутмаз. Къызылжагъалагъа тамата болургъады мураты. Керекли адамладыла. Сени жаунг да къалсын быллай тенглери болмай. Сен жашса, алай ангылап къой — бу дунияда къаты сюелирге сюе эсенг, къаты тыянчагъынг да болургъа керекди. О-о, сен андан не ангылайса! Жукъ да ангыламайса! Артдаракъда ангыларса. Мен а, ма къарап тур, юч, кёп болса — тёрт жылдан, минг адамны аузуна къаратхан, аллай къуллукъчу болмасам. Мен ёмюрюмю, сенича, ол суубурун сабийчиклеге атап жашаргъа сюймейме. Мен-н... оноучу боллукъма, къарындашчыгъым. «Къарындашчыгъым» десем да, шёндю арабызда бир къара киштик айланады. Къуйрукъчугъун да ма былай къымылдата.

— Ангыламадым, Жандар,— деди Идрис, башында бир ангылашынмагъан ауурлукъну сезе.— Кел, кетдик. Менде къал бюгече. Аякълашып-башлашып жатарбыз. Киштигинги уа ангыламайма. Сюймейме киштиклени...

— Бусагъат ангылатайым. Ма былай, гитче къара кишиучукъ. Аты да... Жаннетчикди. Ы-ы? Келчи, бу шинтикге олтуруп сёлешейик.— Жандар мылы шинтикге битеу ауурлугъун атып олтурду. Халына кёре шайтан суу аны борбайындан алгъанын эслеген къыйын тюйюл эди.— Олтур сен да, Идрис, жанымы къыйыры. Тохта, не дей тура эдим?

— Къара киштик...

— Ыхы, саппа-сау бол да къал. Бизникиле, значит, аны манга тилегендиле. Алай киштикчик а къылыкъ этгенлей турады. Не хау, не угъай демей. Жандар а аны сыртчыгъын сылап, ариу айтып, юйюрсюндюрюрге сюеди. Ангылаймыса, къарындашчыгъым, алайчыгъын? Вот так...

— Ангылайма,— деди Идрис, жеринден тура.

— Тохта. Айтырыгъымы эшитмегенсе. Иш былайды. Сен мени какия болуп тургъаныма къарама. Ичги ичин айтдырыр дегенлей, битеу ичимдеги оюмчукъларымы айта турама санга. Вот так, ол кишиу сенден умутлугъа ушайды. Мен а, кесинг ангыламагъан жаш тюйюлсе, аны сюйюп турама. Башхача айтханда — жаратып, кёзюм къарап. Алайды да, ол шайтандан жаратылгъанчыкъгъа айтып къой...

— Не айтыргъа керекме мен анга? — деп, Идрис да къайырыла башлады.— Мен анга не...

— Тохта. Биринчиден, менден салам айт. Кесинг а, иги жаш кибик, жолумдан бир жаныракъ тур. Барыбызгъа да

алай иги боллукъ сунама. Жаным-тиним хар нени да былай, къаугъасыз, дауурсуз...

— Да, Жандар,— деди кефи жайыгъа башлагъан Идрис да.— Мен да ачыкъдан айтып къояйым, Жаннет мени сюйген къадарда, кёк да, жер да жарылып къалсала да, сюймеклигим ючюн...

— Тохта! Постой! — деп, Жандар башын кётюрдю. Алгъаракъ ийилип, жашны бетине тюрслеп къарады. Ичгиденми огъесе ачыуланнганданмы, Жандарны бети агъарып эди. Къан чапхан кёзлеринде уа чексиз чамланыуну сураты шарт эслене эди.— Тохта... Мен ойнап айтхан сунма. Идрис, туугъанлы бир элде жашап келгенликге, Жандарны сен иги танымайса. Мен ол къызны сен бурнунгу да сюрте билмеген замандан бери сюеме. Мен аны ол ийисли элчикде да къоярыкъ тюйюлме. Бери, шахаргъа кёчюрлюкме. Сизге къонакъгъа уа автомобиль бла бара турлукъбуз. Сен топ болуп атылсанг да аны атасы сюйген кичи къызчыгъын юйсюз-кюйсюз басакгъа берлик тюйюлдю. Айып этме аны айтханыма, алай иш-хал, кесинг ангылайса, алайды.

— Угъай, Жандар, иш башхаракъды. Жаннет санга барлыкъ тюйюлдю.

— Не-ек? Небиз жетишмейди? Кесинге да къара, манга да къара!

— Сен осал адамса. Санга барса ол эм насыпсыз болур эди. Кетдим,— деп, Идрис жолгъа бурулду. Алай Жандар да, туруп, аны женгине жабышды.

— Идрисчик, сюйгенинглей эт. Алай алгъадан айтып къояйым, мен сени... мен...— жашха былайда чукук тарыды.

— Айт, Жандар, айтырыгъынгы теркирек. Кече ортасы болгъанбыз.

— Мен сени ёлтюрюрге боллукъма. Сюймеклигим ючюн. Урланнган, сыйырылгъан сюймеклигим ючюн. Ангыладынгмы алайчыгъын?

Идрис, ызына бурулуп, Жандарны аллында тохтады.

— Угъай, харип, Жандарчыкъ. Сен адам ёлтюраллыкъладан тюйюлсе. Аны юсюне уа, экибиз да бир эллилебиз. Узакъдан болсакъ да жуукълабыз. Къой ол хапарланы.

— Ийнан, Идрис.

— Угъай, Жандар. Сен къоркъакъса.

— Менми?

— Хау, Жандар, хау. Алайды да, мен сени ашырайым тургъан жеригизге дери.

— Къуру аллымдан, гыбышыдан туугъан гыбышы. Мен сени...

Алай Идрис, жукъ да айтмай, женгил атлай, юйюне кетди. Эшикни ачып, аякъ бурунлары бла атлай, кесини отоууна

ётдю. Арсарсыз тешинип, ундуругъуна жатды. Болгъан иш а башындан кетмейди. Мынча жылны тенгле болуп тургъанлай, Жандар бла аралары былай осалгъа кетгени жашны жюрегин кемиргенлей турады. Иш къуру Жаннетчикде да болмаз. Ёхтем Жандар арт эки жылда айтып айтмазча тюрленнген эди. Окъууда Идрис андан эсе онглуракъ болгъаны, устазла ёксюз жашны андан эсе кёбюрек махтагъанлары, ол ууда болгъан иш да алагъа къошулуп...

Алай Идрис бу сылтауланы уллу истемей, бир жанына атаргъа кюрешди. Кюрешди, алай аталмайды.

«Жаннет, мени къоюп, аны сюйсе, бек жарлы болуп къалыр эдим. Алай аны сюймеклигин биреуден дау бла къайтарыргъа уа кюрешмез эдим. Огъесе... мен дуниядан, жашаудан да жукъ ангыламагъан суманайчыкъмы болуп турама. Былай тели-мели оюмланы къазан къайнай тургъан башыма ичгенимми келтире болур. Къатышып иш а тура болурмамы? Тамбла Жандарны табып, жарашыр амал излесекми иги болур эди? Ичги, дейдиле, кёплени башларын хайран этип къойгъанды. Жукъларгъа керекди. Курсха кечикмей барыргъа керекди, кечикмей...»

Нальчик байрам бет алгъанды. Орамла, юйле да Уллу Октябрны къууанчына аталгъан байракъла, суратла бла жасалыпдыла. Къызыл байракълы сабийлени сырыйна, дауурбас тауушлары шахарны орамларын бийлеп къойгъанчадыла. Курсла юйюню тыш эшигини башында ышара тургъан Сталинни сураты салыныпды. Тёбеннги аяз жыяу жолчукълада кёп болмай акъгъан сары чапыракъланы сюреди. Алай кёк а жайдача булутсузду, тазады.

Ингир ала Идрисге къонакъла келдиле. Ибрахимчик бла Жаннетни къарындашы Муталиф.

— Тохта, Идрис, бу фатар битеуюнлей сеникимиди? Иеси нек кёрюнмейди? — деди Ибрахим, тёгерекге-башха къарай.

— Угъай. Гергъокъ бла бийчеси элге кетип турадыла. Ингирде келирге айтхандыла.

— Алай эсе, ала келгинчи кетейик,— деди Муталиф.

— Ой, аны ючюн ашыкъмагъыз. Дунияда болмагъанча халал адамладыла. Бюгече мында къалыгъыз. Бир иги хапарлашырбыз. Шёндю уа мен сизни сыйлайым, чай да къайнатайым.

— Къарындашчыгъынгы да иги алгъышламадынг, Идрис,— деди Муталиф.— Комсомолгъа киргенин кеси айтыргъа уялып турады.

Идрис, къарындашчыгъына жанлап, аны биринчи кёргенча, сейир этип къарады. Ол да, жеринден туруп, ышара, Идрисни аллына атлады.

— Хайт де, Ибрахим. Къалай эслемей къойдум сени былай уллу жаш болуп къалгъанынгы?

— Дагъыда бир тасхасын айтайым,— деди Муталиф, къаачын чайнай.— Жаш кесчигин аскер училищагъа хазырлай айланады. Танкга мындан юйренип башлайыкъ деп, элде трактористге болуша айланады. Бир кесекден аны озарыкъды.

— Агъартдынг, Муталиф, алайда уа,— деди Ибрахим.— Мен сени къалай озаллыкъма?

Экинчи кюнню эрттенлигинде жашла демонстрациягъа бара, Ибрахимни алгъа ётме къоюп, Муталиф Идрисге шыбырдап айтды:

— Келир ыйых кюн сыйлы къонагъынгы сакъла. Тамата уа, жукъ сезмесе да уллу къаугъа этерикге ушамайды. Къуру сизни махтап турады. «Ысхакъны ортанчысы уа акъыллы, адыллы да жашды. Элде да болмаз анга жетген жаш. Былай барса уллу къуллукъчу да болур, ким биледи. Ма дуния десенг: кимни — арты, кимни — аллы деп да андан айтхан болур эдиле». Алайды да, ол сени тутуп кесген этсе да, сойгъан а этмез, деп турама.

X

Шабат кюнню ингиринде Идрис бла окъугъан жашла Юзейир, Дебош, Далхат да Гергъокъгъа къонакъгъа келдиле. Жашла бу жолгъа дери да келе-келе туруучу эдиле. Алай хар нени да эслей билиучю бийче — Дюгерхан — быланы, нек эсе да, былай уялгъанларын, сёзню неден башлайыкъ, дегенча, арсарлыкъларын эследи.

— Идрис а къайдады, жашла? — деди бийче.

— Ол артдаракъ келликди,— деди Дебош, андан иймене, Гергъокъгъа бурулуп.

— Ах кюнюм, жашчыкъла, не болгъанды? Былай кеч а къалмаучу эди,— деди Дюгерхан, къайгъылы бет алып.

— Жукъ да болмагъанды. Бизни Гергъокъгъа бир жумуш бла ийгенди да андан келгенбиз.

— Барчы, Гузоланы къыз, столгъа бир зат сал.— Дюгерханны тышына ашырды.

Жашла «сен айт, мен айтха» къалгъанда Гергъокъ, диванда тизилип олтурушхан жашлагъа жанлап, аланы таматалары Дебошха къарап ышарды:

— Не болгъанды сизге, жигитле? Айт, Дебош, киеулюкге ушаш буюгъуп турма да.

— Да, Гергъокъ, айып этме, биз а бек уллу жумуш бла келгенбиз. Сен Идрисге, эм татлы тенгибизге, атасындан башха тюйюлсе. Алайды да...— жаш тенглеринден болушлукъ излей, къарады.

— Хау, тюз айтады,— деди Юзейир.

— Э, муну несин созуп кюрешебиз, таматаны да башын аурутуп,— деди шёндюге дери тынгылап тургъан Далхат.— Биз санга аны ючюн келгенбиз... Къысхасы — Идрисге къыз келтиребиз. Кеси ыразылыгъы бла...

— Идрисни ыразылыгъы бламы? — деди жарый башлагъан Гергъокъ.

— Угъай, къызны... Жаннет деп, бир элли къызчыкъ...

— Биз билгенден,— деди Дебош,— экиси да бири бирин сюйгенден ёле турадыла. Алай ол Жаннетчикни атасы къызын ёксюз жашха бермезге боллукъду да...

— Ким эди анга ёксюз деген? — деп, тамата къашларын тюйдю.

— Биз санга сорлукъ башхады, тамата. Комсомолчу жаш, некях да этдирмей, ата-ана ыразылыкъ болмай, келин келтирсе, ол политикабызгъа чюйре келлик тюйюлмюдю?

— Алай эсе, жигитле. Мен айтайым, иги ангылап, айтханымы мухурлу законнга санап къоюгъуз. Къыз бла жаш ыразы эселе, мен — атасы бла ол аш отоуда айланнган анасы ыразыбыз. Это раз. Некяхны советский закон бла этдиребиз, мухурлу къагъыт бла. Это два. Алайды да, жашла, келтиригиз келинчикни! Ма бери, бу отоугъа! Жарагъан той этебиз. Ата-аналары бла жарашыргъа бирге барырбыз. Келишдикми?

— Келишдик! — деп, Дебош, асыры къууаннгандан талгъыр кёзлери жылтырай, Гергъокъну дементили къол аязына назик къолчугъун салды.

— Эхей, Гузоланы къыз, къайда къалдынг! Келчи бери теркирек! Ыхы, хычинлеринги былай сал. Тамбла уа, эрттенликден башлап, келин отоуну хазырла. Идрисге келин келтиребиз! Эшитдингми, Гузоланы ариука!

— Керти айт, киши, аллах ючюн!

— Кеппе-керти! Бизни юйде да бир той болургъа нек жарамайды! Партийна-комсомольска той. Советска той! Ый-ы!

— Ах, кюнюм, жашла, нечик къууандырдыгъыз, аллахдан къууанырыкъла. Биз Идрисчикни ёз балабыздан кем кёрмейбиз. Келинлигибиз а тап затчыкъмыды? Айтыгъыз, аллахчю!

— Тюз санга ушайды,— деди Гергъокъ.— Аны къой да, жашланы адамыча сыйлачы. Ол менден букъдуруп айланнган чагъыр шешангы да чыгъар. Курсантла болгъанлыкъгъа, кёрмеймисе бу мыйыкълыланы! Ма санга Идрисчик, ма санга курсантчыкъ! Кёрдюнгмю аны, «тынгылагъан тын бузар» дегенлей. Кеси уа къайда айланады, Дебош?

— Келир, тамата, келир.

— Ах, къор болайым жаныгъызгъа, нечик иги болду, нечик иги болду,— деди Дюгерхан, чагъырны, стаканланы да столгъа сала.— Мен а бу тынч сабийни бу Къабарты орамда

айланнган къанатбашла терилтип кетмеги эдиле деп, къайгъы этип тура эдим. Уой, нечик, иги болду, нечик иги болду, къор болайым жаныгъызгъа! Ма иги тенгле десенг алай боладыла, аллах ыразы боллукъла.

Партия къуллукъчу Гергъокъну юйюнде болгъан тойну хапары Нальчикден эсе элге иги жайылды. Жаннетни атасы, дейдиле, хапарны эшитгенде къууанып кёрюнмесе да, уллу къаугъа этмеди. Иш ол Муталиф къоркъгъанча болмады.

Болса да къызны юсюнден бир деп, бир сёз ычхындырмагъан Асланбекни акъылында не болгъанын ким биллик эди. Ол, хар Зекериягъа тюбегени сайын, баштёбен болуп, Жандарны атасыны аллында бир уллу терслиги болгъанча, уяла эди. Ахырында уа, сыртындан ауур жюгюн атханча, айтып къойду:

— Зекерия, мен сени бла жуукъ болурдан къалмагъанма. Къыз а... манга соруп кетмегенди. Ким биледи, жазыуу алай болур эди.

— Аны ючюн, Асланбек, мени санга артал да гурушхам жокъду. Къызны баргъан жеринде насыбы тутсун. Ол бизни телиге да бир аллах буюргъан болур. Шёндю уа окъуун бардырады.

— Игиди, игиди,— деди Асланбек.— Жандар эсли жашды, акъыллы жашды. Атасын, элин къууандырлыкъ жашды.

Болгъан ишге барындан да бек къууаннган Ибрахим эди. «Курсланы бошагъанлай,— деди Идрис,— келининг да, мен да атабызны юйюне кёчюп, барыбыз да ох деп, жашап турабыз. Ол кезиуге уа Азрет да аскер къуллугъун тауусуп келир...»

Фин уруш башланырны аллында Азретни къагъыты, сураты да келген эди. Алайсыз да ушагъылы жаш аскер кийимлери бла уа бютюн да ариу кёрюне эди. Кичи къарындашла таматаларына сукъланнган окъуна эте эдиле. Алай Азрет урушдан къайтмай къаллыгъын ала къайдан билаллыкъ эдиле.

Ачы хапар иги да кеч келди. Ол да Светадан. Идрис ёмюрде да ёлмезлик къарындашыны юсюнден бушуулу хапаргъа ийнанмазгъа да кюреше эди. Ким биледи, жаралы болуп, ёлгенлени санына жангылыч бла тюшюп къалгъан эсе уа. Не да бир башха... Кёп жиляды Ибрахим. Идрис а, этер амалын тауусуп, ичинден кюйгенлей айлана эди. Ахырында, къарындашла Азретни къабырын табып, ишлеп, бир ууч топурагъын а, келтирип, аталарыны къабырына салыргъа, Светагъа да тюбеп, жапсарыргъа, онгларына кёре, болушургъа келишдиле.

Ол кезиуде, Состарда дагъыда бир ёлюм болду. Жандарны атасы Зекерияны асырадыла. Телеграмма салгъанлыкъгъа, Жандар тёрт-бешмид да кюннге кечигип келди.

Узун бойлу, ушагъылы жаш, юсюнде къара сахтиян пальтосу, башында — жашил фуражкасы, аякъларында — кюзгюча жылтырагъан узун башлы чурукълары. Ол кюн элге келип тургъан Идрис, болгъан ишлени да унутуп, Жандар бла саламлашып, къолун узатды. Жандар аны къолун арсарлы болуп тутду. Алай Идрисни ачыкъ къарамы, мудах кёзлери кеслери айта тура эдиле: «Ма, Жандар, мени къолум. Жарсыуунг — жарсыуумду. Кетмез бушуу бизде да барды.»

Азретни фронтда ёлгенин Жандар эшитмей тюйюл эди. Болса да аузундан сёз чыгъармады. Аны темир тюрсюнлю кёзлеринде, суукъ къарамында шарт жазылып эди: «Таркъаймаз сюймеклигими кёкюрегимден юзюп алгъанча алдынг, эл кюлкюсю этдинг. Алай бир муратым барды: жашау бизни жолчукъларыбызны тюбешдирмей къоймаз. Ким батыр, ким къоркъакъ болгъаны да анда белгили болур. Дуния кезиудю».

Эслерча къартайгъан Асланбек «абрек киеуюне» аз-аздан башха кёзден къарай башлады. История устаз болуп ишлеген Идрисни юйюнде тапмасала, къайынларында болгъанын арсарсыз билиучюдюле. Асланбекни жаны-тини аны бла сатраш ойнагъанды. Энди аякълана башлагъан «эгечден туугъанчыкъны» уа Муталиф алма жыяргъа, чабакъ тутаргъа да биргесине элтгенлей туруучуду.

Кюнлени биринде Муталиф аскер училищагъа кетди. Ол турлукъ шахар узакъ болмагъанына Идрис Асланбекни, бийчесин да ийнандырды. «Эринмесегиз, хар ыйыкъдан окъуна барып къайта турлукъсуз».

Жыл озгъанлай, Состар эл тракторчу жаш — Дадашев Ибрахимни танк училищагъа ашырды.

Идрис мудах болду. Къолунда ёсюп келген кичи къарындашчыгъы анга шёндю да бош, сабийчикча кёрюне эди.

— Сиз мени ючюн къайгъы этмегиз. Мен хар ыйыкъдан сизге бирер письмо жаза турлукъма. Сен а, келин, жилягъанны къой да, мен къайтыргъа бир ариу къыз хазырлап тур. «Къайтыргъа» десем да — училищаны бошаргъа. Охому?

Жаннет, кёз жашларын сюрте, ышарды.

— Охо, деди Идрис.— Кел, алгъаракъ барайыкъ да Гергъокълагъа да къайтайыкъ. Анга тюбемей кетсенг манга тырман этгенлей турлукъду. Хайда, суубурун танкист. Уруш жокъ, къаугъа жокъ, неге керек эди санга бу танка училища да?

— Къара историкни айтханын! Дунияда империалистле болгъан къадарда...

— Охо, охо болду. Дадашевни танкасы юслерине айланнганлай, дунияны империалистлери ыстауатха бёрю киргенлей боллукъдула.

Жарыкъ жулдузла кёкден жууукъ къарайдыла. Толгъан айны сакъ жарыгъы кертме терекни чапыракъчыкъларын жылтыратады. Жылы кечени хауасы уа уюп тургъанчады.

Идрис, тамбла боллукъ дерсге хазырлана, дефтерин ачды. Муратчыкъ терен жукъудады. Анасы уа печь аллында муркку эте турады.

Идрис, къаламын салып, ёз сагъышларына кетипди. «Билемисиз, сабийле... Париж Коммуна ахырында хорланса да, аны иши, аны муратлары жокъ болуп къалмагъандыла. Жигит коммунарланы къызыл байракъларын жангы жигитле кётюргендиле. Париж Коммунарланы муратлары бизни къыралыбызда толгъандыла. Ол тюйюлмюдю шёндю дуния империализмге къыл чайнатхан, отдан кёлек кийдирген?

Ёмюрде, ёмюрде, ёмюрде
Къул болмазла коммунарла».

* * *

— Мен санга бир зат сорлукъ эдим,— деди Идрисни къайын анасы, «биягъыла» сатрашларын тизе башлагъанда.— Сенден кёп киши газет, китап да окъумайды, Нальчикде да терк-терк бола туруучуса. Айтчы, ол башистлени юслеринден хапарла кертимидиле? Бизге чабаргъа хазырлана турадыла дейдиле...

— Тоба-тоба, не заманла келдиле,— деди Асланбек, ыразы болмай.— Быстырбашла да политикагъа кеслерин сугъа тебирегендиле. Къыяма жууукълаша башласа болады, дейдиле, алай.

— Да, ана, хоншу къыралларын малтап келгенден уллу ахшылыкъ да сакъламайдыла. Чабаргъа да болурла,— деди Идрис.— Аяусуз сауутланнган хапарлары барды.

— Ах, кюнюм, жарлы, жашауну татыуун энди ангылай, кёзюбюзню ача башлагъан заманда, аллай палахдан аллах сакъласын. Бир тапсыз тюшле кёрюп уяннганма бюгече да. Жашчыкъ а тюз да ала бла чекде къуллукъ эте...

— Къойчу, къатын, мен сени таныгъанлы бир иги тюш кёрмединг. Германны башында сууу болса, ол Арисейге чапмаз. Уллу Тюрк окъуна хорлаялмагъан Арисейни, мен да айтама, башистле уллу къоркъутурла деп. Андан эсе устолгъа бир зат сал. Сен а, жашы, хайт де. Юч да кере къытдырсанг, тюкеннге барып, шампан алып келликсе.

— Къытдырмасам а? — деди Идрис, кёзюн сатраш къангадан алмай.

— Сора сагъыш этерге керекди.

Календорда Батырбий эфенди кёрюндю. Энди тыякъсыз жюрюялмаса да, ол алыкъын тириди, бирсилени ашырыучу

жерине ашыкъгъаннга ушамайды. Сатрашда да Асланбекге хазна оздурмаучуду.

Саламлашдыла. Идрис да олсагъат жеринден турду. — Къытдыргъаннга ушайма, тамата, кетдим тюкеннге.

— Алгъаракъ окъуна барыргъа керек эдинг. Сен келгинчи уа мен эфендини желкесин бир къашытайым.

— Аны уа аллах биледи,— дегенни айтып, Батырбий эфенди Идрисни жерине орналды.

Шампан шешаны кёргенде, эфенди башын булгъады.

— Айып тюйюлмюдю, Асланбек. Ёлюр тюгюнг чыкъгъанда да къоймадынг да бу харам ичгини.

— Къарагъыз муну айтханына! Бу харам тюйюлдю. Бу санга бош чагъыр угъай, башы алынмагъан шампанды! Кел, эфенди, азчыкъ къуяйым да, тамагъынгы бир жибит. Ол жаннетде берликлери да мындан иги болургъа амалы жокъду.

— Тюу, мынафыкъ! Кёрчю сен аны,— деп, эфенди бусагъатда келген исси лёкъумладан бирини къыйырын чимдип къапды.— Энди бу жаш адамла къалай болсала да, санга уа айып эди...

— Ол дегенинг, эфенди? Шампан бизге харам болуп, жашлагъа уа къалай бла халал болду? Э-э, сен муну татыуун бир билсенг эди. Асланбек, жонулгъан стаканны шыр-шыр этдире, мыйыкъларын да жибите, «башы алынмагъан шампанны» алай ашырды.— Жаннетде мени шербет сакълайды деп, мен мындан къалай атказ этейим. Тарт, жашым, сен да. Неге часабой болуп тураса? Бу текесакъал, халине кёре, ичер умуту жокъду. Барын да кесим аудурсам а татыргъа боллукъду. Жырлап башларгъа боллукъма. Кюндюзгю кюнде, эжиу да болмай жырласакъ а, айып этерге боллукъдула.

— Кет, жырынг, кесинг да... Олтурчу, Идрис, жашым, былай. Тиз быланы, сени бла ойнайым,— деди эфенди.— Мен кефле бла ойнаргъа, сёлеширге да сюймейме.

— Уой, аллах ыразы болсун! — деп, Асланбек жангы стаканны толтурду.

— Уалан, Ысхакъ улу,— деди эфенди,— сен билген жашса, бир затны ангылат. Дунияда тынчлыкъ жокъду, Герман а бизге уруш бла келир мурат этеди дейдиле. Ол затха сен къалай къарайса?

— Уо-аланла, бу не уруш хапарладыла! — деди жарый башлагъан Асланбек.— Башлай эселе башлама къойчу былаиы. Тейри, аналарын къара къатын этдирирбиз. Бир да сугъулмасынла бери. Ол Итлер дегенлерин а итни тюйгенча тюйюп иербиз.

— Хау, сен шёндю жигитсе, кимни да тюериксе,— деди эфенди, къарт тенгине ыразы болмай.

— Къоркъуу барды,— деди Идрис.— Алай, бир бирге чап-

мазгъа деген къагъытха къол салынинган къадарда... ким биледи...

— Э, жашым, къагъыт — ол къагъытды,— деди дууаларын дефтер къагъытда жазыучу эфенди.— Аманны къагъыт тыйып билмейме. Иа, уллу аллах, халкъны-жамауатны уллу палахдан сен сакъла! — деди эфенди, оюн жёнгерин къыта.

— Къагъыт тыймаз. Аны керти айтаса,— деди Асланбек, стаканына сагъышлы къарай.— Алай сиз эртте-кечден къайгъы этип башламагъыз. Ол Мескуада олтургъан къарамыйыкъ сизнича былай сатраш ойнай турмайды. Алай сунмагъыз, табаришле. Тергей болур ол ишни-халны. Оюм эте болур. Ол бизни германнга басынчакълатмаз. Ангыламагъан киши тюйюлдю. Аллахдан тилей эсенг а, эфенди, къарамыйыкъгъа саулукъ, эсенлик тиле. Панимайиш?

Идрис юйге ингир бола жыйылды. Бир кесекден а арбазгъа почтачы къыз кирип, Муратчыкъгъа къагъыт узатып кетди: «Элт, маманга бер. Мен а ашыгъып барама!»

— Ибрахимчикден болур дейме,— деп, письмону Идрис алды.

— Хау. Жашчыкъданды. Къол ызындан танытгъанма, къарындашчыгъым сау келсин!

«Багъалы къарындашым Идрис, келин, Муратчыкъ! Барыгъызны да соруп, салам айтама. Мени сорсагъыз а — сизге тансыкъдан сора хата-къайгъы жокъду. Бу жол бир кесек махтаннганым ючюн айып этмегиз. Курсну айырма бошагъанланы тизмесине тюшгенме. Таматабыз битеу да тенглерими алларында махтагъанды. Энди мен танкистме, Идрис, танкистме! Алай мен алгъаракъда мурат этгенча болмайды. Шёндю юйге бараллыкъ тюйюлме. Терк жазмасам а къайгъы этмегиз. Жаннет къартлагъа менден къызыу салам айтсын... Аны бла письмому бошайма. Сау кёрюшейик!

Ибрахим Дадашев».

— Алан, алайчыгъын ангылаялмадым: «Терк жазмасам — къайгъы этмегиз»,— деди Жаннет.

— Несин ангыламайса аны? Курсну бошагъанды. Энди уа къуллукъ этерик жерлерине иедиле. Къачан? Къайры? — ол а аскер тасхады.

Болса да курсну бошагъанланы, аз болжалгъа болса да, юйге ийген адет а болуучу эди.

— Муталифни да узакъгъа ийген болурла ансы, къагъыты келмегенли эки айдан озуп барады.

— Аскер иш алайды. Бирде жазаргъа заман табылмай да

къалыр, бирде уа... башха сылтаула. Ол алай болсун, тамбла Нальчикге барамыса? Гергъокълагъа да къайтыр эдик.

— Анга тюбесем мен, нек эсе да, уялгъандан жерге кирлик болуучума. Кел, бу жол кесинг бар. Мен а, Муратны таматалада къоюп, чагагъа чыгъайым. Биргенге барып къыйнамагъаныбыз ючюн а бал къалачла келтирирсе. Охому?

— Да алай эсе, болсун сен айтханча,— деп, Идрис Жаннетни жылы жыякъчыгъын сылады.

— Къалайды, кишичик, жашау-турмушунг? — деди Гергъокъ, чайындан да уртлай.

— Турабыз, хата жокъду. Тамата классланы окъуучуларына жыйын башчы болуп, чалгъыгъа барыргъады планыбыз.

— Ол игиди, Идрис. Таулу киши чалгъысыз ёмюрде да болмагъанды. Биз мында къагъытла бла кюрешгенликге, ишни башы айран бла гыржындыла, дуния тутуругъу уа сабанчы бла малчыдыла.

— Сизни ишигизге да тынчды деп киши айталлыкъ тюйюлдю,— деди Идрис, кесине чайникден чай къуя.

— Сен айтханда да болур. Алай хунерли жашла ёсюп келедиле. Билимли жашла. Биз къарт болсакъ да, ала ишибизни чола этмезле. Къаты бардырырла. Тамбла мени бюрогъа чакъырадыла да, районнга иерге боллукъдула. Экинчиге уа ол сиз элли жашны ызларыкъдыла. Аты да Жандар... Кёп болмай Ростовдан келгенди, курсланы бошап. Таныйса, таный сен аны!

— Таныйма, тамата. Бир школну тауусханбыз. Ётгюр жашды...

— Хау. Билими бар, сыфаты — не айтдыраса. Ётлю жашды. Биринчи ушагъыбызда окъуна эслеген эдим. Да не этериксе, ол да керекли затды. Мардадан озмаса. Къуллукъ дегенинг алайды, къарындашчыкъ: бирде игини аман этип иерге да болады, аманны иги этгени да болады. Тюрленмей къалгъанла уа азмыдыла.

Идрис жерге къарады. Не айтыргъа билмей къалды. Аны бла Жандарны сёз болгъанлары уа... ол экисини арасында болгъан ишди. Жандар сен ышанырча адам тюйюлдю деп, таматагъа ол къалай айталлыкъды? Айтхан окъуна этсе да... Башында оноуну Идрисге соруПму этедиле.

— Алайды да, Идрис, энди къартайгъаныбызгъа да къарамай, бизге аллай уллу къуллукъну ышанадыла. Ал бурун къыйыныракъ боллугъун да билеме. Болса да жангы тёлю жерге къаратмаз деген умутдама. Жашауну игиси, жигит, энди башланады. Дунияда тынчлыкъ болгъу эди ансы.

— Мен да аны сорургъа деп тура эдим. Европаны къолгъа этип тургъан Германия бизге ёшюн урмай турурму дейсе?

— Бек ышаныргъа да тюшмейди. Къыйын заманды. Тыш политиканы алып айтханда. Уллу сакълыкъ, хазырлыкъ да керекди. Чапсала къолгъа саууг алырбыз. Бусагъатда уа, Идрис, мен ангылагъандан, хар ким кесине жетген ишни тынгылы этип тамамласа — уллу хазырлыкъгъа ол саналыргъа керекди. Сен, историк, къалай къарайса анга ансы?

— Да мен а, тейри, алай ангылайма. Кючлю душман чеклеринге келген эсе, хар нени да къоюп, кече-кюн демей, урушха къаты хазырланыргъа керекди.

— Аны Сталин билмегенми сунаса да?

— Да... биле да болур. Бош, ёз оюмларымы айтханлыгъымды ансы. Сора, нек эсе да, эсиме Марафон сермеш келеди. Билемисе, тамата, анда гитче къыралчыкъны аскери деменгили перс аскерни кесини демократия чакъырыулары бла угъай, саууг кючю бла, аскер закийлиги бла хорлагъан эди.

— Мени да барды андан хапарым. Афинлиле ол сен айтхан аскер закийликлерине демократ сезимлери, бютюн да бек а, Ата журтларына сюймекликлери болмаса, ёхтем Элладаны уланлары Къажар патчахны къуллары болуп къаллыкъ эдиле. Айхай да, ыстауатха ач бёрю чапса, жарагъан къош къауалдан иги не барды... Энтда къуйчу манга бир стакан. Жаным-тиним — исси чай.

Гергъокъ Идрисни къуру да сейир этдиргенлей тура эди. Жалан да медирседе эки жыл, ликбезде, артда уа къысха болжаллы партийна курслада окъугъан, бу уллайгъан киши, къыйын къуллугъуна да къарамай, кече-кюн да окъуп, билим алып турургъа заман, кюч-къарыу да къайдан таба болур эди? Аны кеси ишлеген китап тапкаларында, ол мюйюшдеги этажеркасында да Ленинни статьялары басмаланнган кёпню билдирген китапчыкъла, башха сахтиян тышлы китапла да омакълыкъгъа деп жыйылмагъан эдиле. Къара тарта билмеген жалчыны жашы, хар билген жангылыгъына сабийча къууана, жашау «университетини» къыйын дерслерин, къартлыгъында да къоймай, къадалып окъуй эди.

— Бизни эм уллу кючюбюз недеди? Биз ёмюрю жалчылыкъда кетген кишиге аны адамлыкъ намысын ангыларгъа, дуния тутуругъу ол болгъанын ангыларгъа болушханбыз. Ол аны биледи, билген къадарда уа бу жашау халын къоруулар ючюн, отдан-окъдан къоркъмай, таукел сюелликди. Аз абынмагъанбыз, аз да жангылмагъанбыз, къарындашчыгъым. Жолубуз а тюздю.

* * *

Муратчыкъ туугъанда Асланбек, анга атап, терезеден бир тогъуз-он атламда алма терек орнатхан эди. Терек, жылдан жылгъа кюч ала, айный, ёсе кетип, жашчыкъны къызылжыякъ алмала бла къууандырыучу болду. Быйыл да ол ахшы тирлик берликге ушайды. Жашчыкъ а аны къалын бутакъларыны тюбюнде, Асланбек ишлеген тапчанчыкъда, юсюне да атасы уудан келтирген жугъутурну терисин жайдырып, терек бутакъда чюуюлдеген чыпчыкълагъа тынгылайды.

— Мамам! Мамам! — деди Муратчыкъ анасы арбазгъа киргенде.— Келчи ишлеген суратыма бир къара!

— Ах, кюнюм, нечик ушатып тураса,— деди ана.

— Тохта-тохта. Ёрге къарачы. Кетмей турады. Ма ол берги бутакъчыкъгъа чёгюп тургъан. Тилин билалмайма ансы...

— Келчи, бирге тынгылайыкъ,— деди ана, жашчыкъны жанында олтура.— Ыхы, бир затла айыра башлагъанма. Муратчыкъ, дейди къанатлычыкъ, ёсе кетип, уллу киши боллукъду. Эли, журту, къыйынлыкъла сынамай, ырахат жашап турлукъду. Жашчыкъ ата-анасыны къолунда, окъуу-билим юлюшлю бола, мамасын къууандыргъан... тохта, балачыкъ. Правленни аллына бир кёп адам жыйылгъанды да, не болгъан болур, бир билип къайтайым. Сен а сурат ишлей тур. Охому?

— Охо, мамам,— деп, Муратчыкъ къаламны къолгъа алды.

Столбагъа тагъылып тургъан радиону къалпагъындан чыкъгъан хапаргъа адамла сагъайып тынгылайдыла. Хапар къайтарып-къайтарып айтылгъанына да къарамай, тынгылагъанла шум болуп турадыла. Бетлери къайгъылыды.

— Ма санга тауусум къагъытны къыйматы,— деди Батырбий жанында сюелип тургъан Асланбекге.— Аман къууум этесе деп терслерле дегенден тынгылап турдум ансы, ишни былай боллугъун сезип тура эдим.

— Чапдыла эселе да, гимхотларын къанатып, къачарла. Уллу Тюрк хорламагъан Арисейни Германмы хорларыкъды? Ата-бабадан бери да немисле орусха чаба тургъандыла. Да не тапхандыла да? Эртте-кечден бушуу-бушман болмагъыз, адамла. Бу узакъгъа барлыкъ уруш тюйюлдю.

Жашы аскерден къайтмай тургъан Асланбек окъуна былай айтханы тынгылагъанланы бир кесек жапсарды.

Алай чаллыкъдан къайтхан жашла, кишиле да жыйылып, ингирде болгъан митингада уа Асланбекни да къайгъылы этген сёзле айтыла эдиле.

Болса да бу тау элчикде дуниягъа, халкъгъа да къаллай

уллу сынамла жазылгъанларын, башланнган урушну къара къанаты тиймей киши да къалмазын алыкъын бир инсан билмей эди.

Булутсуз жай кюнню эрттенлигинде Состар элден, бир, эки деп, он сегиз жаш, биринчи къауум болуп, Нальчикге атландыла.

— Мен санга айтып къояма, тохта...— деди Жаннет, баш иесин ашыра.— Санга жукъ болгъанлай, мен ёлюп къаллыкъма. Жашчыкъны сагъышын да эт. Ашыкъма. Чакъырсала барырса. Сен керекли болсала...

— Тохта бери, жанымы къыйырчыгъы,— деди Идрис, Жаннетни кёз жашларын сыйпай.— Жашла кетип, мен къалсам, ариу да кёрюнмез. Дерсле башланыргъа барыбыз да сау-саламат къайтабыз. Ма кёрюп тур.

— Папа, сен урушха бараса да? — деди Мурат.

— Хау, жигитчик. Сен а мен къайтхынчы мамангы айтханын этип турлукъса да?

— Охо. Сен а манга къызыл жулдузлу пилотка иерсе да?

— Иерме, тейри. Алай сен, хайт деп, школгъа хазырланып башла. Устазны жашы бирсиледен осал окъуса манга айып этерикдиле.

«Бу къатынла не этелле,— деди жашчыкъ, анасыны жилягъанына къарай.— Папа урушха барады, анда майдалла аллыкъды. Мама уа, анга къууаныр орнуна жилягъан этеди. Сейирдиле бу тиширыула...»

Муратчыкъ, анагъа жаны ауруп, чабып, Жаннетни бойнуна тагъылды. Алай мамасы бютюн бек жиляп башлады...

Биягъы къанатлычыкъ, биягъы бутакъгъа къонуп, биягъы жырын бардырады. Муратчыкъ, дейди ол, ёсе кетип, уллу киши боллукъду. Эли, журту къыйынлыкъла сынамай, ырахат жашап турлукъду. Дагъыда, дейди ол, заман жетип, бу къалын бутакълада шатык алмала бишип, жашчыкъны, аны тенглерин да къууандырлыкъдыла.

Халал къанатлычыкъ, айт жырынгы къалгъанын да. Кёремисе, кюн нечик ариуду. Уллу дуния, жылы жайны берекетине къууана, иги къууум этеди.

XI

— Тау жигитле, тау къушлары! Бюгюн сиз, районубузну эм ахшы жашлары, къанлы душман бла сермешге атланасыз! Фашист аскерле, темир кючлерине ышанып, къутургъан жаныуарлача, алгъа келедиле. Алай совет солдат аланы тыяр. Аны бла да къалмай а, къан жухлу этип, сыйлы жерибизден

къыстар. Сизнича жашларыбыз бар къадарда мен анга толу ийнанама!..

Идрис Жандарны арсарсыз таныды. Райком аллы майданчыкъда тизилип тургъан жашланы алларында сёлешген къуллукъчуну ауазы къаты зынгырдай эшитиледи.

Жандарны темир тюрсюнлю кёзлери, жыяча тартылып тургъан санлары, жашил гелефей кёнчеги, жашил кёлеги, белинде уа — комсостав жассы бел бауу аны сынамлы, таукел да аскер башчыгъа ушатадыла. Бусагъат, акъ атына минип, уллу бичагъын да чыгъарып, бу жашланы ызындан элтир, дерсе.

Кертисин айтханда уа, аны къаты, шатык да сёзлери, чакъырыулары жашланы, айхай да, кёл этдире эшитиле эдиле.

Къызыл жабыулу гитче столчукъну артында акъсакъал къарт, Гергъокъ да олтурадыла. Жандарны сёлешгенине ала да ыразыдыла. Ма керти да ётгюр, ётлю да къуллукъчу десенг быллай болургъа керекди. Аузундан от чагъа, сёзлени нечик тап-тап келишдирип айтады.

Ахырында, жашла машиналагъа минерни аллында Жандар, хар бирине жанлап, къолларын тутду. Идрисге жетгенде, ол темир тюрсюнлю кёзле жашны кёзлерине чанчылып къалгъанча болдула... Жандар, аз ышарып, Идрисни къолун да тутду.

— Огъурлу кюнде, б-батыр жаш,— деп кетди.

Идрис эслеген эди. Ол, айхай да, эслеген эди Жандарны къарамында: «Мен — менме, сен а — сенсе, алайчыгъын унутма».

«Да неди да,— деди Идрис кеси кесине,— ишибиз башха болгъанлыкъгъа, муратыбыз а шёндю бирди».

Жашла машиналагъа мине туруп, Гергъокъ Идрисни имбашына къатылды. Жаш ызына бурулду.

— Бир айтырыгъым барды,— деди Гергъокъ, ёню къаныгъа, Идрисни бетине да къараялмай.— Айтырыгъым... сенден тилеригим — сау-саламат къайт, жашым. Кёп айтырыгъым барды. Сорлугъум да. Ахшы жолгъа, жашым...

Алай айтып, Гергъокъ, баштёбен болгъанлай, ызына бурулду.

Мешинала жолгъа чыкъгъанда, ызларында Гергъокъну гуппуруракъ къарелдиси, андан артдаракъда уа къол булгъай къалгъан Жандарны кёрюмдюсю къалдыла.

Жашла Нальчикде да кёп мычымадыла. Кюн бла кечеден Къабарты-Малкъардан келген жашланы бир къауумун Краснодарда тюшюрдюле.

* * *

Иш Идрис суннганча болмады. Жашланы, къолларына ушкокла берип, фронтха ашырыр орнуна аскер училищаны дерс отоуларында, кенг майданында юйретип тебиредиле.

— Энди бу узун бырғъыдан чыкъгъан окъ танкны тыяргъа боллукъдуму дейсе? — деди Идрис инструктор кишиге.

— Тыяргъамы дейсе? Тыйгъан угъай эсенг, ичинден жанын чыгъарып окъуна къояллыкъды. Тап атсанг. Полигонда аны кеси кёзюнг бла кёрюрсе. Кесинг атып да сынарса. Э, шуёхум, ПТР-ни кючюн сен алыкъын билмейсе. Билген къолда жюрюсе, кёп сейирлик ишчикле этерге боллукъду... Узун сёзню къысхасы — аны юсюнден хапарны келир дерслерибизде айтырбыз, жолдаш Дадашев.

Дерсле, юйрениуле, маршла... Идрис бла тенглери ингирде кеч, арып-талып, казармаларына жыйылсала уа, къыстау кими юйюнден келген къагъытына къууана, кими къагъыт жаза тебирейдиле.

Устаз курслада окъуна «Ворошиловский стрелок» деген значокну алгъан Идрис илишан атыуда алчыланы санында жюрюйдю. Алай бу узун бырғъылы ПТР-ни «иши» бла шагъырей болгъанлы уа битеу эси анга берилипди.

Алай, ишни башы ол да тюйюл эди. Окъуу-билимлери болгъан жашла бу къысха болжаллы курслада кичи командирлени ишлерине къыстау юйрене эдиле.

— Нек мудахса, Гринько? — деди Идрис.

— Душман Харьковха бомбала атханды. Туугъан шахарыма жууукълашып келеди. Биз а мында... Мудах а боламыса, атанг, ананг, къызынг да анда къалсала... Ангылаймыса?

— Ангылайма, шуёхум. Фашистле абынырла. Тыярбыз...

— Тамата къарындашым фронтда сермеше тургъанда мен а, салкъын отоулада китапчыкъла окъуй, полигонда илишан ата айланама. Сени Кавказынг узакъдады, ары жетмезге да болурла. Мени шахарымы уа... Э-эх, Идрис, эрикгенме мен бу курсладан. Фронтха ийигиз, деп тилерикме.

— Да аны оноуу бизге жетмез.

Болса да жашла сакълагъан кюн ала суннгандан эсе алгъаракъ жетди.

Бу жол аскер эшелон курслагъа угъай, фронтха тебиреди. Темир жол станцияда, ачыкъ платформалада башлары гетен бла жабылгъан танкла, топла... Жашил, жер бетли да вагонлада — фронтха атланнган жашла. Къаты киши ауазла, къайдан эсе да къобуз тарууш, паровозну ёкюргени эшитиледиле. Къарасанг — дуния къатыш-къара сунарса. Алай, аскер буйрукъ берилгенлей, кими ушакъ эте, кими тютюнюн букъулата

тургъан солдатла, вагонларыны къатларында къарап-къарагъынчы тизилишдиле. Ызы бла уа вагонлагъа секиришип миндиле.

Кёп да турмай, аскер эшелон фронтха кетди.

Ёлюм бла бетден бетге демлеширге баргъан жашла, жетген кишиле да, кими тыхырдай баргъан вагонда окъуна, къалам къыйырны тили бла жибите, къагъыт жазаргъа кюрешеди. Кими, ёз сагъышларына кетип, кеси кесине мурулдай олтурады. Идрисни жанында олтургъан жаш а, газет журунчукъгъа тютюн сала, анга кёз къысып, цигаркасын къабындырды.

— Ма, сен да бур,— деп, Идрисге къагъыт журунчукъну узатды.

— Сау бол. Ичмейме. Юйреналмагъанма алыкъын.

— Охо, аны ючюн къайгъы этме. Солдат жолунда кёп затха юйренирсе. Атанг-ананг а бармыды?

— Угъай. Эртте ёлгендиле. Юйде жашчыкъ бла анасы къалгъандыла.

Сепкилбет жаш, сары бурма чачын къымылдатып, жарсыулу ахтынды. Цигаркасын жангыдан букъулатды.

— Жашчыкъ... Ол игиди. Мен а сюйген къызым бла той къайгъыгъа киришгинчи башланып къалмадымы бу палах. Ашыра туруп, сабийлери бла къалгъанлагъа сукъланнганын бир сездирген эди. Алай мен... ангылаймыса? Къайтмай къалсам — насыбы тутсун. Мен да ёлюп, ол а атасын да танымагъан ёксюзню ёсдюргенден не хайыр? Огъесе мен терсми айта турама?

— Сен бек халал адамса. Сюйген къызынга да къайтырса. Алай жаза тур. Къызла письмоланы бек сюедиле. Аланы жазгъанланы да. Кеси уа ариу затчыкъмыды?

— Бусагъат суратчыгъын кёргюзтейим. Кесинг айтырса.

Эшелон фронтха бара эди.

Бу жашланы кёбюсю къанлы сермешде, кёкюреклери исси окъну суутуп, къопмаздан жыгъылыргъа да болурла. Юйлеринде кёпле къара киерле. Кёп сабий ёксюзлюкню ачы къабынын къабар. Алай, сейирди, ёлюм къоркъууну сураты бирини бетинде да эсленмейди. Жыйырмажыллыкъ жашла, кеслерини жыл санларындан абаданыракъ кёрюнедиле. Ангылай болурла: душманны была тыймасала ким тырыкъды? Тыймай амал а жокъду. Ала адамлыкъ намысларын, от жагъаларын, юйлерин, Ата журтларын да сакълар ючюн, къолгъа сауут алгъандыла...

Идрисни кёз аллына тамата къарындашыны Азретни сыфаты келди. Бардан жокъ болуп къалгъан Азретни. Ибрахимден да хапар жокъ эди. Кичи къарындашы да къайтмай къалса, нечик жарлы болуп къаллыгъын Идрис битеу къаны-жаны

бла сезе эди... Жаннет бла Муратчыкъ. Къарт Асланбек. Атасыны орнуна кёрген Гергъокъ...

Сейирди, Идрис шёндю ёз къадарыны къайгъысындан нек эсе да кери эди. Алда аны къанлы сермеш, ачы сермеш сакъламагъанча... Сейирди. Жаннетни ышаргъаны, сабийни чююлдегени, анга кимден да бек ийнаннган, андан минг соруугъа жууап сакълагъан, аны аузундан къарамларын алмай олтургъан школчу сабийлени бетлери. Сора Состарны салкъын ингирли шошлугъу, чум тереклени къызаргъан кезиулери...

Эшелон фронтха бара эди...

Таулу жаш насып терегин кюйсюз борандан сакълар ючюн, жай кюнюча, жарыкъ муратларын къара самумдан сакълар ючюн, жаннган отха бара эди.

Вагонну бирси жанындан, ёзен черегича, шош баргъан орус жырны макъамы эшитиле башлады.

Эшелон фронтха жетген эди...

— ...Гринько! Гринько, къарындашчыгъым, саумуса? — дей, Идрис тенгине мыллыгын атды.

— Саума, саума, къулагъым чюуюлдейди ансы,— деп, Гринько терлеген бетине жабышхан топуракъланы сюрте, ачыулу ышарды.

Душманны ёлюм сепген самолётларыны ызларына кетип баргъанларына къарай, Гринько алагъа къауум къаты сёз айтды, темир бёркюн тешип, мангылайын женги бла сюртдю.

— Хайт дегиз, жашла! — деди индекни бирси къыйырына чабып бара, ротаны командири,— сарымыйыкъ, алаша бойлу кишичик.— Самолёт неди, келди — кетди. Ишле э́нди башланныкъдыла.

— Къарачы,— деди Идрис, кюнбатыш таба къарай.— Будай сабан кюе турады.

Гринько, жукъа эринлерин къаты къысханлай, жукъ айтмай, алгъа къарайды. Индекле, окопла шошайыпдыла. Ушкок, топ быргъыла къара тютюню чайкъала тургъан ёзеннге айланыпдыла. Битеу да дуния бир ангылашынмагъан шошлукъгъа батылыпды.

Идрис, ПТР-ни суукъ быргъысын сылай, Гринькогъа бурулду.

— Къулагъынг къалайды?

— Къулагъым жериндеди. Чюуюлдегенлей турады ансы. Сора мен ангыламай турама — къайда къалдыла быланы танклары? Ажашыпмы къалдыла? — деди Гринько, кёзкёрмезге къарай.

— Бекми сакълайса?

— Ёмюрюмде сакълагъандан сюймегеним болмагъанды.

Къызым бла тюбеширге барсам да, ол келгинчи ичим кюйюп бошаучу эди. Къарачы ары. Чакъырылмагъан «къонакъла» келе башлагъаннга ушайдыла. Бири, экиси...

— Сен къоркъгъанча кёп сакълатмадыла. Энди ичинги кюйгени селейдими?

— Сен чамчы жашса. Ол игиди. Адам чам эте эсе, кесин кёл этдирирге кюрешгенин бил да къой.

— Тырманны къой, Гринько. Къарачы, нечик таукел келедиле.

Бир кесекден, танкланы юслеринден душман автоматчыла секиришип тюшдюле. Энди аланы бетлери окъуна шарт кёрюне башлагъандыла. Женглери жингириклерине дери къайырылып. Солдатла кюйген ёзеннге жайылдыла...

Ахырында, шошайып тургъан индекле бирден гюрюлдедиле. Топла бла бирге ушкокла да атылдыла, автоматла чыкъырдай тебиредиле.

Ыиягъы алаша кишичикни базыкъ ауазы эшитилди:

— Автоматчыланы марап атыгъыз! Аланы танкладан айырыгъыз!

Бу жыйырма чакълы танкдан бири Идрисге жалан да аны эзерге келгенча кёрюндю. Темир къала, деу кючюне ышанганча, ашыкъмай, таукел келеди. Таулу жаш, ПТР-ни даражасын къара кюбеге келишдирип, сагъайды. Нени сакълайса? Жаздырырма депми къоркъаса? Полигонда хазна кишиге оздурмай ата ушай эдинг да. Ат! Муну сен тыймасанг ким тыярыкъды? Эшитемисе аны темир кюбюрюню тауушун?.. Ма ёлюм бла бетден бетге тюбешиу. Не ол, не сен...

Идрис танкны бырггысыны къымылдагъанын эследи. Огъесе алаймы кёрюндю... Болса да жаш жиберген окъ душман танкны кюбюрюн тешип атылгъанына Идрис ишексиз эди. Ол экинчи окъну салып, марай башлагъанда уа, темир кюбели душманны башындан къара тютюн чыгъа тебиреди.

Хорлау! Биринчи хорлау! Эм сыйлы, эм багъалы, къанат берген, кёлюнгю кёк бла тенг этген — биринчи хорлау! Кёкюрегинге сыйынмагъан къууанч санларынга жайылады.

— Гринько! Гринько! Къарачы ары! Жана турады, кёрмеймисе!

Гринько уа, бешатарына жабышханлай, кюе тургъан танкны ичинден секирип тюшген къара кийимли душманланы марап ата эди...

— Гринько! Гринько!

— Аперим, Дадашев! Алай уруш алыкъын бошалмагъанды. Ызындан келгеннге къара!

Алай бирси танк а, сынжырлары юзюлюп, тёгерек бурула тебиреди. Ызы бла уа индекни онг жанындан атылгъан топну огъу тийип, тепмезден абынып тохтады.

— Дадашев! Къача тебирегендиле! Къарачы ары, къанлары сууй башлагъаннга ушайды.

Къаралгъан ёзенни тютюн чарсы чёкгенде, жашла кёрдюле: душманны тёрт да танкы, взвод чакълы да жыяу аскерчиси сермеш аулагъында къалдыла...

Уллу урушну минг да сермешинден бири алай бошалгъан эди.

Тёрт да совет солдатны жашау жоллары да алайда тауусулгъан эди. Кюйген дуппурчукъда аланы асырадыла. Жаралыланы уа, жер бетли арбалагъа салып, санбатха ашырдыла.

Душман а жангы чабыуулун хазырлайды.

— Дадашев! Аперим, Дадашев! — Базыкъ ауазлы алаша кишичик, кюн да, жел да кюйдюрген моргъулдум бетинде акъ тишлери жылтырай, ышара айтды,— аскер къуллугъунгу аман башламагъанса. Саугъагъа тийишлисе. Огъурлу кюнде!

XII

Жандар, жукъу артал да келмезден кетгенин ангылап, къуу жууургъанын бияры быргъады, ундуругъундан секирип турду. Отоу суукъ эди. Жандар френчини ичинден кийиучю жюн кёлегин кийди. «Казбек» папиросларындан бирин къабындырып, терезеге жанлады.

Кёкню булут басхан жулдузсуз, айсыз да кече. Тышындан сакъ желни тауушу эшитиледи. Жюрекде уа —бир ангылашынмагъан къайгъы.

Гергъокъну тюнене этген тырманын ол уллу эсге да алмаз эди: юйренмейми къалгъанды бу тынгысыз «партизанны» оспар сёзчюклерине... Къайгъы этдирген а башха зат эди.

Эки да къуллукъчу тенги, ол Ростовда бирге окъугъанладан, экиси да, жарагъан къуллукъларын къоюп, фронтха кетгенлерин Гергъокъ бош, сёз арада айтханча, айтып къойгъан эди. Алай ол зат а Жандарны жюрегине тюйрелгенлей къалды. Иш мында да азмы эди. Сары тангдан кече къарангысына дери ишлерге тюше эди. Тауда, тюзде да айланыргъа. «Хар не да — фронтха, хар не да — хорлаугъа!» — деген чакъырыу чыкъгъанлы къуллукъчу Жандаргъа тынчлыкъ къалмагъан эди.

Ишден а не махтау, не аперимлик сакъламай эди. Тюбюнден келгенле да, къуру да тырман этип тургъан болмаса, бир кёлюнгю кётюрюр зат айтмай эдиле. Гергъокъ — къарт теке да, алагъа къошулуп.

Алай, не болса да тыл дегенинг тылды. Жаннга къоркъуу жокъ. Ашы-сууу — татлы, юсю-башы — сыйдам, элни аллында намысы да аман жюрюмей эди. Фронтдан а къара тырмалы

къагъытла да келе эдиле. Ол танығъан жашладан кёбюсю энди дуниядан кетген эдиле. Жандар а — сау-саламат. Болса да ол тюненеги хапар аны тынчлыгъын алгъанды.

Къайдан, неден башланнганын Жандар шёндю кеси да айталмаз эди. Алай аны жанына-къанына сингиген жан къоркъуу аны кёкюрегинде ауур таш болуп къалгъаннга ушай эди.

Къуллугъуна кёре, жарагъан патриот чакъырыула айтып, жашланы, энди уа къартыракъланы да фронтха ашырады. Къолгъа сауут алалмазлыкъланы ишге тизеди. Кесинден тёбенлеге акъыл юйретеди, тырман да этеди. Жаныгъаны да болады. Тюбюнден келген къагъытлагъа толу жууапла хазырлап иеди. Жандар эринчекди деп киши айталлыкъ тюйюлдю. Урушдан къыяулу болуп къайтханлагъа жарыкъ тюбейди, хапар сорады. Аланы да къолларындан келген ишлеге тизерге кюрешеди. Иш азмыды.

Алай фронт жуукъдан жуукъ келеди. Жандар а, жан къоркъуу жанына-къанына сингнгенлей, боллукъ къадары кечеги туманча кёрюне, кюню къарангы болуп айланады.

Иш кёпден, Жандар ёз элине да алгъынча терк-терк баралмайды. Алай баргъан кюнлеринде уа, хуржунларын конфетледен толтуруп барыучуду. Жаны-тини сабийлеге конфетле юлешген. Бютюн да аталары фронтха кетген сабийлеге. Аналары уллу ыспас, алгъыш сёзлерин аямайдыла. Болса да бир къауумла терс къарагъанларын Жандар да эслейди. Сейирми эди, тенглери фронтда, бу уа, саубитген киши, юйюндежеринде сау-саламат айланады. Мында жууаплы къуллукъчула жууаплы да жумушла бла къалгъанларын а къайсы бирине айтып ангылатырыкъса...

Жандарны эсине Жаннетни мудах къарамы да тюшдю. Ол Муратчыкъгъа конфетле бергенде, Жаннет арбазда эди.

Кишигизден къагъыт келемиди?

— Келеди,— деди Жаннет.— Фронтха кетгенли тёртюнчю письмосун алгъанбыз. Суратын да ийгенди...

Сагъышла, сагъышла... Жандар ючюнчю папиросун тауусургъа танг да атды. Терк къол-бет жууып, озгъан ингирде хоншу къызчыкъ келтирип кетген айрандан да ичип, Жандар къуллугъуна атланды. Орамда ийнеклени сюрюп келген сюрюучю жашчыкъгъа тюбеди. Он юч-он тёртжыллыкъ жашчыкъ, онгнган пилоткасы башында, юсюнде — атасындан къалгъан мамукълусу, аякъларында — эски чабырчыкълары. Узун чыбыгъын ойната, жашчыкъ ийнеклени жолгъа тийишдире бара эди.

Ныгъыш да ёксюз болгъанды. Къартчыкъла ары келген

этселе да, кёбюсюнде, баштёбен болуп, тынгылауну басханлай олтуруучудула.

Жандар кёзлери къызарып тургъан къалауур бла саламлашды, саулугъун сорду, тохтай турмай, барып, кабинетине кирди. Сахтиян шинтигине орналып, жангы папиросну чыгъарды. Кёзю жанында жылтырай тургъан жез саплы телефоннга илинди. Арт кезиуде хар ол зынгырдагъаны сайын, Жандарны сагъайып тургъан жюреги хыны тебип, ичин къоркъуу алады. Телефоннга ол душманынача къарайды. Бу жылтыраукъ чолпудан ол тырманла бла къаты буйрукъладан сора не эшитеди?

Бир бирледе Жандар кесин булжутургъа да кюрешеди: «Заман алайды. Къыйын заман. Хар неде да аскер низам. Жюрек хошлукъ къайдан болсун».

Къабыргъада Сталинни сураты. Уллу, закий, акъылман бачама, кёзлерин да къысаракъ этип, Жандаргъа бир къужур къарагъанча кёрюндю. Билеме, акъылынгда, жюрегингде не болгъанны да билеме дегенча. «Сен а шёндю не ишлеп тура болурса,— деди Жандар да ичинден.— Душман чапса, аны кеси жеринде къурутурбуз дей эдинг да. Ол а къыстау келеди. Аны тыяр оноуну къачан этерик болурса? Къайда, атабыз, закийлигинг, билгичлигинг? Акъылманланы да акъылманы, уллу къыралны оноучусу болгъан къадарда, сёзюнг миллионланы жашау жорукълары болуп тургъан къадарда, бир кючлю оноу этип, келе тургъан душманны тыяр амалны теркирек тапчы... Алай акъылман эсенг.»

Жандар, кеси сагъышларындан элгенип, аланы эшитипми къойду дегенча, къабыргъадагъы суратха тюрслеп къарады. Къарамыйыкъ а тынгылай эди. Жандарны сагъышларын тизе тургъанча.

Телефон зынгырдады. Гергъокъну ауазы эшитилди.

— Алейкум салам, тамата! Да хау, бек эрттеден олтурама... Нальчикгеми? Нек чакъыра болурла? Хау, хау, барсам айтырла. Ыхы. Бусагъат, бусагъат...

Жандар къоркъгъанына тюбеди. Къысха болжаллы курсла. Андан а — фронтха.

— Гергъокъ, тилейме, бир амал эт. Мен санга мында кёп жарарма. Кёзлерим осал кёредиле. Айтыргъа уялып тура эдим ансы, айып этме, бу ётген ауруу манга жабышханлы жылдан аслам болуп барады. Къан къатыш... Дохтурла да болушалмайдыла.

Жандар бусагъатда таматасыны чурукъларын жаларгъа окъуна хазыр эди. Къалыр ючюн. Фронтха бармаз ючюн. Жанын ажалдан сакълар ючюн.

— Жандар, харип, неле айта тургъанынгы билемисе? —

деп, Гергъокъ сейир этди. Аны аллында сюелген жаш жамауат аллында аузундан от чакъдырып сёлешиучю Жандаргъа артал да ушамай эди.

Бек сейир этди Гергъокъ.

— Тилейме, Гергъокъ. Сени сёзюнг ётерикди. Айтханынга тынгыларыкъдыла.

— Угъай, Жандар,— деди сагъышлы Гергъокъ.— Мен айтханнга тынгыламадыла, сёзюм ётмеди. Мени фронтха ийигиз, дегенни айтып, экинчи кере да баргъанымда... урушун ийгендиле. Къартла фронтха керек болсала кесибиз билдирирбиз, дегенни айтып. Алайды, Жандар.

— Гергъокъ...

— Жандар, ауруунг бар эсе, къарарла, багъарла, сау этерле. Алай, эсингде болсун, бу къыйын заманда... аскер низам... кесинг ангыламагъан жаш тюйюлсе. Сени жауунга да дезертир деген тамгъа жабышсын. Охо, жаш адамса, сёзюбюз арада къалыр, сен а борчунгдан къачма.

Жандар, акъылындан шашханча, бир къужур ышармиш эте, ызына бурулду. Гергъокъну кабинетинден ауур атлай чыкъды.

Кесини кабинетине жетгенде, Жандар, тохтап, аты жазылгъан мияла къангачыкъгъа къарады. Болса да, кабинетине кире да турмай, башыны ауурлугъун кётюралмай, юйюне кетди. Ол арбазына жетер-жетмез сакъ жаун башланды.

Жандар, френчини баш тюймесин тешип, ундурукъгъа ауду. Болгъан иш башын къайната, жеринден туруп, биягъы терезеге жанлады, папирос къабындырды.

«Э-э, къарт партизанчыкъ, мен сау къадарда бу учузлукъну санга кечмем. Дуния кезиудю. Манга жазылгъан шинтикде къаты олтураса. Жабышып къалгъанча. Алай ол шинтикден аман бла кетерге да болурса. «Враг народ» болуп. Бир бирле кетгенча. Ол сенден игиле... Заман а къатели этип барады. Нальчикге атланыргъа керекди. Докторланы таматаларына, эм таматаларына тюбейим. Болмай къалса уа...»

Болмай къалса уа фронтха барлыгъыны къоркъууу Жандарны тамагъында къаты тугул болуп тохтады. Хыны ургъан жюрегини тауушундан къайры къачаргъа билмей, агуман болуп турду.

Ахырында, жангыдан жан киргенча болуп, отоуда ары-бери атлай башлады. «Амал, амал этерге керекди. Заман азды. Шо бир кёрейик...»

Жандар, къагъытларын уллу сары портфелге жыйып, Нальчикге атланды. Бар эди аны анда бир адамы. Ышаннган адамы. Ростовха кетерден алгъа Жандар анга атасы берген кюмюш къаманы саугъа этген эди. Къарт Зекерия Дагъыстандан келтирген, алтын суу ичирилген кюмюш къаманы. Ол

киши къолундан келгенни аямаз, деген оюмда эди амалсызгъа къалып тургъан Жандар.

Таула ийнагъы ариу Нальчикни темир жол станциясына фронтдан эшелонла келедиле. Къызыл жорлу санитарла, жаралыланы къолтукъларына кирип, эм къыйынларын бачхычлагъа салып, арбалагъа элтедиле. Шахарда, Долинскеде да ачылгъан госпиталла жаралыладан тола барадыла. Нальчикни заводлары, фабриклери «Хар не да фронтха, хар не да хорлау ючюн!» деген чакъырыу бла, кече-кюн демей, ишлейдиле. Бир бирде уа орам бла аскерчи жашла къолларында да сюнгюлю ушкоклары бла «Вставай, страна огромная» деген жырны айта озадыла.

Жандар, арбаланы биринде буту байланып тургъан жаралыны кёрюп, арбагъа жанлады. Алай ол Идрисге ушатхан солдат бери бурулгъанда Жандар аны бетинде бир масхаралы ышарыуну эследи.

— Браток, тютюнюнг бар эсе берчи! — деди солдат.

Жандар «Казбегин» ачып, жаралыгъа папирос узатды. Къабындырыргъа болушду. Алай ызы бла папирос коробканы къалгъанын да узатханда уа, солдат, нек эсе да, алмай къойду. Арба кетди, Жандар ызындан къарай къалды.

«Муну фронту бошалгъаннга ушайды. Жаны саулай къайтды... Мен а...»— Жандар хуржунундан кюмюш сагъатын чыгъарып къарады. Жарым сагъатдан аны къадары ызланныкъды. Жалан да жыйырма бла он минутдан.

Ахырында хар не да жерлерине келишдиле. Жандар кёкюрегинден аны къыйнап тургъан бир ауур таш кетгенча болду. Санларына да бир ангылашынмагъан женгиллик сингди. Бир тюрлю къайгъы, бир тюрлю сагъыш жокъ. Ол угъай эсе, жюрекде эндиге дери болмаучу бир къужур сансызлыкъны сезими. Баргъан суугъа тюшген чапыракъчыкъча.

Жандарны оноуу этилген эди.

Жандар фронтха атланды. Тюзюнлей фронтха да угъай — къысха болжаллы курслагъа. Алай анга башхалыгъы жокъ эди. Жандар битеу ахшы муратлары юзюлгеннге, жашау тауусулгъаннга санай эди.

Болса да ол аз-аздан эс жыя башлады. Биргесине баргъан жашланы халларын алгъа ангылаялмай турду. Ала сейир эдиле. Чамлары, оюнлары окъуна, къарасанг — фронтха угъай, тойгъа баргъан сунар эдинг. Мудахла да бар эдиле. Алай къанлы сермешге атланнган жашла, Жандарны да кеси тизгинлерине къошуп, эрттеден таныгъан тенглеринча сыйлай, дуниядан, жашаудан да тюнгюлюп тургъан Жандарны жюрегине адыргы таукеллик сезимни жылыуун сала эдиле. Алай, оюлгъан муратыны таркъаймаз ачыуу ол къарыусуз сезимчиклени хорлап кете эди. Жаш болса да, жамауатны аузуна

къаратыргъа юйреннген, жашау жолу ол кеси мурат этгенча башланнган Жандар шёндю ичинден кюе эди.

«Бир гитче окъчукъ анда къомпаздан абындырыргъа болукъду. Жазыкъсына билмеген, аны, Жандарны, жарыкъ муратларын истемеген, аны сыйлы жанын былай гюлчюкню юзгенча, юзюп къоярыкъ окъчукъ...»

Алыкъын юйюр-юйдеги къурамагъан, дуниягъа энди сюйюне, сюймеклик къанатын энди сылай тебиреген жашла кёкюреклери душман огъун суюта жыгъылгъанларын Жандар эсге алалмай эди.

Ёз сагъышлары унгкулагъан Жандар, вагон чархларыны тарх-турхлары башын жалкъыта кетип, къуу тёшекге юйренген санларын тюзетип, нарат ийисли нарагъа жатды. «Охо, энди не болса болсун. Ёлмезге деп киши туумагъанды. Къалсакъ — жашарбыз», деген жангы, акъыллы оюмларына къууанып, аланы жылыуларына бёленип, Жандар тынгысыз жукъусуна киришди...

XIII

Ротаны командирини экинчиси ёлгенде аны орнуна «жангычыкъны» салдыла. Дадашевни. Рота аты роталай тургъанлыкъгъа, бегирек взводха ушайды. Болса да, кёп турмай, жангыдан жашла да келдиле. Ала бла бирге уа... Узун шинелли къарамыйыкъ жашны узакъдан окъуна эслеп, Идрис сейир-тамашагъа къалды. Жандар! Бир элли жаш Жандар! Экиси да, бир бирни узакъдан окъуна танып, къызыу саламлашдыла, къучакълашдыла. Идрис, ол болгъан затланы барын да бош, сабий оюнлача унутуп, Жандаргъа къууанганын жашыралмай эди. Юйден, элден хапар сорду. Ол бюгюн керти да насыплы эди. Бу уруш къыямасында кеси элли жашха тюбегенине къууана, ол сабийча кюле эди, эски тенгинден кёзюн алмай, хапарларына тынгылай эди.

— Сейир-тамаша, Жандар! Бу кенг дунияда къалай тюбешип къалдыкъ! Дуния дегенинг а биз суннганча уллу да тюйюл кёреме!

— Хау, Идрис, алайгъа ушайды. Сен а майдал къоллу да болуп тураса да. Тохта, Къызыл Жулдузну уа къалай бла...

— Болгъан эдиле бир ишле. Тюз да юсюме келе тургъан танкны, ангылаймыса, дёрденин марап атама да, артда уа ма... Ол кезиуде къалай къоркъгъанымы, ангылаймыса, артда сезген эдим. Ол фашист танкны тютюню чыгъып башлагъанда. Темир да жанады, Жандар, иги тап къабындырсанг. Майдал а... хо аны къой, Муратчыкъ не деди дейсе?

— Да атам урушдан манга жулдузлу пилотка иерикди

деп турады. Сёз берген эсенг — табыл, маржа. Ол мени аллымдан секиртип кетген ариучугъунг да салам айтдыргъан эди. «Тюбеген иш этсенг, ол Муратчыкъны атасына хапар айт...» Къуртхаладыла бу тиширыула. Билип тургъанча, кёрдюнгмю аны. Сен а насыплыса. Юйюнге орден, майдал да тагъып къайтырыкъса.

— Уой, Жандар, ёлмей къалсакъ, майдал юлюшлю уа болурбуз. Терстамгъаланы къалай бла тыяйыкъ ансы. Ал бурун болгъан гынттылары селейгеннге ушайды. Алай къаты уа къаты сермешедиле, аналары къатынлары боллукъла. Болса да, Жандар, абындырырбыз кеч-эртте болса да итден туугъанланы.

— Да танкларын былай къабындырып турсанг а!

— Къоркъма, сени юлюшюнгю да иерле. Хайт дерге кюреш ансы. Хы, сора, Жандар, Гергъокъдан иги тынгылы хапар айтмадынг.

— Ишлейди, айланады, теке сакъалчыгъын сылай. Уллу юйден не айтадыла да, не этеме деп. Бир хатасы жокъду, сау-саламатды.— Гергъокъну аллында сынагъан учузлугъу эсине тюшюп, ол ыспассызлыкъ кёкюрегин жангыдан кюйдюре, Жандар амалсызгъа къалды.

Жер юйчюкде, жау чыракъчыкъны мутхуз жарыгъында бир элли жашла сабий жылларын, тенглерин, танышларын эсгере эдиле.

Жандар бу тюбешиуге кеси да къууанныганына сейир этеди. Алай кёп да заман озгъунчу, тюбешиу къууанчы тауусула, Идрисге кёрюп болмаулугъу уа, биягъыча, хорлай башлады. Идрисни Жаннетге къагъыт жазгъаны, ёшюнюнде аскер саугъалары, бу жарыкъ кёллюлюгю окъуна Жандарны ёхтем кёкюрегине окъла болуп тие эдиле. «Бу итден туугъан ит манга ачыугъамы жаратылгъан болур эди?» — деди Жандар ичинден. Алай, фронтха кечирек келген эсе да, аскер чыны уа Идрисден ёргерек болгъаны бир кесек жапсара эди. «Сюйсенг-сюймесенг да, жашчыкъ, аллымда сир къатып а сен жюрюрюксе. Тап тюшсе уа...»

Эслерча тозурагъан аскер бёлюмге сауут-саба да жетерча берилген эди. Эм къыйын сынамла энди боллукъларын а жашла алыкъын билмей эдиле.

Къалай-алай болса да, къыстау хазырлана тебиредиле. Душманны иги кесек кючю къорууланыу ызны бу кесегине чабаргъа хазырлана тургъанын аскер тасхачыла билдирдиле. Экинчи кюнню эрттенлигинде уа жорлу самолёт сёдегей учуп къайтды.

Уруш желлери бетлерин кюйдюрген сынамлы солдатла да, «жангычыкъла» да, окопла къаза, топланы орната, хар ким кеси орнун хазырлай кюрешедиле. Ким ушкогун, автоматын

тазалайды, ким тютюнюн букъулата, сабыр ушакъларын бардырадыла.

— Идрис,— деди Гринько, артлада къалын агъачха къысылып орналгъан хуторчукъну кёргюзте.— Тюз да украин элчикге ушайды. Акъ юйчюкле, субай акътерекле... Душманны ызына къуусакъ, кесинг кёрюрсе. Биз элли къызла уа аллай къылтамакъладыла, ай жарыкъ кечеледе аланы жырлагъанларына тынгыласанг, жюрегинг бир татлы сезимледен толуп башлайды.

— Барды мени муратым, Гринько, Украинагъа, Москвагъа, Ленинградха да барып къайтыргъа. Аланы юслеринден школда сабийлеге хапар айтыргъа. Ол манга письмола жазып тургъан таулучукълагъа... Онг болса уа, барын да жыйып, элтип, «Аврора» кемени кёргюзтюр эдим. Сора Москвада Къызыл майданны да...

— Ол муратла толур ючюн алыкъа ненча сермешден ётерге керекди. Ненча ёлюмню кёрюрге тюшерикди. Кесибиз ёлмей окъуна къалсакъ да,— деп, Гринько терен ахтынды.

...Ачы сермешни жаннган оту бу кырдыгындан ташы кёп дуппурчукъну къара мугъели этгенди. Эки да дунияны араларында баргъан сермешни оту былайгъа жыйылып къалгъанчады. Урушну ахыр къадары бу кюйген, жарылгъан, жаралы дуппурчукъгъа жазылгъанча, аллай къанлы сермеш барады.

Душман кючю, темир кюбесине ышана, къажымай, мыллыгын алгъа атады. Алай жерни терениндеи чыкъгъанча, чыгъып, жер бетли жашла, душман темиринден да къаты болуп, фашист танкланы алларында кетмезден тохтайдыла. Топ окъла, ушкок, автомат окъла уруш кефлеринден жайыкъмагъан ууучлаучуланы кёбюсюн къан ауузлу этип жыгъадыла.

Индекни Жандар болгъан жанына, тютюн чарсындан чыгъып, жорлу танк жуукълаша келеди. Жандар, санлары гыжы къатып, аны юсюне келе тургъан ёлюмге башын кётюрюп къарады. Не сейир, не тамаша, ол бусагъатда не ёлюм къоркъуун сезмейди, не жеринден тебалмайды. Жалан да бир къужур ауаз тюз да къулакъ жанында, угъай, мыйысыны ичинде, анга жапсара айтханча, айта эди: «Да ма, ол сен алгъындан ызлагъан жол былайда тауусулду. Ишинг битди, битеу да жарыкъ муратларынг суугъа батдыла. Ёлген а ол сен суннганча къыйын тюйюл кёреме: бар эдинг да — жокъ болдунг. Кюнюнг къарангы болду...»

Тюз да ол ууахтыда бир къаты къол аны бойнундан басып жерге къысды. Жандар жылы топуракъны ийисин сезди. Аны юсюне келе тургъан темир ёлюмню темир тауушу да селейгенча болду. Ол жангыдан башын кётюрюп, артха ыхтырылды. Нечик тынч келеди бу темир къала...

Алайына, юсю-башы сары топуракъ къатыш, чыгъып, биреу, эки къолу бла да гранат къысымны алып, темир ёлюмню аллына, ары-бери ауша кетгенин Жандар бек шарт эследи.

— Дадашев! Дадашев! — деп къычырды ким эсе да артындан.

Баргъан абынып жыгъылды. Алай энди сюркелип барады. Танкга иги да жуукъалашханда, ёрге туруп, гранат къысымны алгъа сызды. Темир темирге тийген тауш эшитилди, ызы бла жер тепгенча болду. Идрисни аллында жюз да элия бирден жашнагъанча, базыкъ бутуна уа къызгъан шиш киргенча болду. Алай, бияры чартлап, бети суукъ топуракъгъа кёмюлгенде уа ол шарт эшитген эди: фашист танкны гюрюлдегени тохтап къалды.

Гринько, окопдан чыгъып, тенги таба сюркеле башлады. Ахы кетип тургъан Жандар а ангыламай къалды: не этедиле бу жанларындан тойгъан адамла? Ёлюр гебенек кесин отха атханлай, былагъа не болгъанды?

Алай не болгъанын ол, башын кётюрюп, алгъа къарагъанда эследи: душманны темир кючю бу жер бетли адамланы хорлаялмады. Дуппур аллы ёзенчикде кюйген фашист танкланы тютюнлери седирей башлагъан эди.

Жандар бауурундан тюшюп тургъан Идрисни къатында мангылайы тешилип жатхан Гринькону да эследи.

— Идрис, Идрис,— деди Жандар, жаралы жашны имбашына къатыла.— Жигитча ёлдюнг, анангы аллыкъ. Алай, не этериксе, къуру сен жоюлмадынг бу жаханим отунда.

Жаралы башын къымылдатды.

— Жандар... мен жукъ да кёрмейме. Бутум... бутум... Жандар, мени къоюп кетме...

Къорууланыу ызны сол жанында уа жангы душман танкла кёрюндюле.

Тозурагъан аскер бёлюмню къалгъанына арсарсыз артха кетерге, жангы ызда тохтаргъа буйрукъ берилди.

* * *

— ...Жашым, жашым. Саумуса? Тохта, харипчик, бусагъат...

«Бу кимди? Ауазындан таныялмайма. Кёзлерими уа туман басханды. Жандар нек къайтмады? Нек болушмады? Огъесе ол да, жаралы болуп, келалмаймы къалды? Бирси жашла уа къайда? Гринько... Дуния былай шош болуп нек къалды?..

— Кимсе? — деди Идрис, къургъакъсыгъан эринлерине ким эсе да суу тамызгъанда.

Алай бу, ауазына кёре, къарт адам, тилин чок этдире, жукъ айтмай, жашны бутунда жарасын байлай тебиреди. Бу-

рулуп, акъкъалай суулукъдан Идрисни аузуна энтда да суу къуйду.

— Къайдадыла мени тенглерим?

— Сен къайгъы этме, жашым. Жарангы байлайыкъ да хапарны кесинг айтырса. Ол дуниягъа барып къайтханынгы юсюнден.

— Мен саумамы?

— Хау. Сен энди жюз жыл жашарыкъса...

— Дуния былай шош некди?

— Ыхы, жигит, энди хайт де. Сени кётюралыр кюч менде жокъду. Алайды да, бу гетеннге жат да, сюркеп элтейик...— Кёп къаны кетген Идрисни энтда да эси ауду.

— Э, жигит, тохта, хомух болма! Бир жарым сагъат тёз... Юйде уа Дарияны дарманлары болушурла.— Къартчыкъ, амалсызгъа къалып, суулукъда къалгъан сууну Идрисни кюе тургъан эринлерине къуйду.

XIV

Гергъокъну кабинетини эшиги къагъылды.

— Бу кеч къонакъ а ким болур, экен? — деп ол жеринден турду, шинтик къулагъына тагъылып тургъан кителин кийип, эшик таба атлады.— Кир, ким эсенг да.

Патеген чыракъны мутхуз жарыгъында бу узун шинелли жашны Гергъокъ арсарсыз танып къоялмады. Къашларын тюйюп къарады.

— Таныялмаймы къалдынг, тамата? — деди кеч къонакъ, къолун узата.— Бекми тюрленнгенме?

— Жандар? Къайдан чыкъдынг, Жандар? Кел, кел, сау кел.

— Къалайса, тамата, саулукъ-турмуш къалайды? Мен а кабинетинги терезесинде чыракъ жарыкъны кёрюп къайтханма.

— Турабыз, Жандар, турабыз. Не кече, не кюн солуу жокъ. «Хар не да фронтха, хар не да хорлаугъа!» Кесинг айт хапар фронтдан.

— Эй, тамата, биз кёргенни айтып башласанг... Жаннган отну ортасында болдукъ. Душман бла эки да кере, бетден бетге тюбешип сермешдик, Гергъокъ. Андан а, контузия болуп, Нарсанагъа госпиталгъа тюшген эдим да... энди чыгъа келеме. Бу къулагъым а шёндю да эшитмейди. Бу жыякъ нервам да бузулуп турады дегендиле. Тамбла, Нальчикге барып, не оноу этериклерин кёрюрбюз.

— Аперим, Жандар, аперим! Мен а, ачыкъ айтханыма айып этме, сени къоркъакъ сунуп тура эдим. Ол жол кёлсюз-

люк этгенинги бир да жаратмагъан эдим. Сен а — боевой офицер,— деди Гергъокъ.— Кёлсюзлюк аман затды. Кёлсюзлюкден сатхычлыкъгъа — эки атлам.

Былайда халал, ачыкъ да жюрекли Гергъокъ Жандарны ашланнган жарасына туз салгъанын эслемей къойду. Жандар да бу жанына тийген сёзлени жутуп къояргъа кюрешди. Унутуп а къоймады. Ол бир затны да унутмаучу эди. Игини, аманны да. Бу сер къартчыкъ Жандар сынагъанны кеси ёмюрюнде да сынамагъанын Жандар биледи. Айтханын а кёремисе: «Кёлсюзлюкден сатхычлыкъгъа»... Ол мени юсюме айланнган танк юсюнге айланса, деди Жандар ичинден, шалбарынгы жибитип къачар эдинг.

Экинчи кюн Нальчикде этилген оноу Жандарны бир да болмагъанча къууандырды. Ол фронтдан эркин этилди. Аны, районун иги билген къуллукъчуну, эски жерине иерге келишдиле. Биягъы Гергъокъну болушлукъчусу этип.

Сюймей эди Жандар Гергъокъну. Алай ол энди къуу тёшегинде жатаргъа, татлы ашын ашаргъа онг тапды. Душман да, ким биледи, абыныр, келгенлей турмаз. Сермешле къатыдан къаты бола барадыла. Немисни Кавказгъа иймезге да болурла. Неге керекди анга Кавказны ташлары? Душман берп жетип окъуна башласа уа, Жандарча къуллукъчуланы аны тюбюне атып кетмезле...

Чамланнган халкъ, битеу болгъан кючюн бир жумдурукъ этип, бир оюмда, бир муратда, биригип-бирлешип, сюелген эди. Алай душман а келе эди.

Болса да деменгили къырал жыягъа ушай башлагъанды. Кеч-эртте болса да, ол жыядан бошланырыкъ окъ душманны жыкъмай къоймазлыгъы да белгили бола тебиреген эди. Алай алыкъын а жуукъалашып келген фронт къууандырыр хапар бермейди.

Къыркъ экинчи жылны кюзю Шимал Кавказны халкъларына айтып-айтмазча къыйын сынамланы кюзю болургъа ушап башлады.

Ишни, халны тергеуге ала, тау республика заманнга кёре тийишли мадарла эте тебиреди. Партизан отрядла къурала башладыла. Халкъ мюлкю, жыйылгъан ырысхы душманны къолуна тюшмезча мадарла этерге, малны-ырысхыны тау артына ётдюрюрге оноу этилди.

Жуукъалашып келген душман энчи хазырланнган башкеслерин тау ауушлагъа, къоллагъа десантла этип ие башлагъанда уа, республикагъа жангы борчла туудула. Кючлю да, огъурсуз да душманны биринчи «келечилерин» табып, жокъ этерге деген буйрукъ келди.

— Жандар,— деди Гергъокъ,— ишни-халны бу Нальчикден келген жолдаш айтханча этерге керекди. Къалгъанла да

жыйылгъынчы айтырыгъым а олду: Къашха сыртха тюшген десант агъачха къутулгъанды. Жоллагъа, кёпюрлеге къалауурла салып, аланы ызларына тюшерге керекди. НКВД-ны жашларына биз къолубуздан келген болушлукъну аямазбыз. Кенгеш башланыргъа оюмунгу хазырла. Энди уа экигиз да районну картасына келчигиз.— Гергъокъ къабыргъада къара сатин жабыу бла жабылып тургъан картаны ачды. Къаламы бла кёп болмай салыннган белгилени кёргюзте башлады.

«Мындан эсе уа фронтну жаннган оту окъуна иги эди»,— деген оюмлагъа Жандар кечирек келген эди. Энди хар танымагъан адамына тюбегени сайын, аркъасы суукъсурап, тамагъы къургъакъсып башлай эди. Диверсант, бандит болсун, аны аллына, билмей тургъанлай, чыгъып къалыргъа боллукъ эдиле. «Бу жашау жашаумуду?»

Алай аны ичин кюйдюрген дагъыда бир зат бар эди.

Талай кюн мындан алгъа Жандар элине барып къайтды. Жаннетни кёргенде, ол сейир этди. Юсю-башы алгъынча сыйдам болмаса да, бет нюрю кетип, бир кесек азгъанына да къарамай, Жаннет ариучукълай тура эди. Уллу къара кёзлери, къара къашлары акъсыл бетинде бютюн шарт ызланнганча кёрюнедиле.

Аз селейе баргъан, унутулуп а къалмагъан сюймеклиги жангыдан кёкюрегин кюйдюре тебиреген Жандар Жаннет бла сёлеширге таукел болду. Бу ахырзаман дунияда аны жюрегине хошлукъ берлик, аны адам санына къошарыкъ жалан да Жаннет болгъан суна эди.

— Сау кел, Жандар,— деп жууаплай, Жаннет анга къолун узатды. Тиширыучукъ керти да къууаннганнга ушай эди. Алай Жандар нек эсе да ангыламай эди Жаннет Идрисни юсюнден хапар сакъламагъанын.

Адамы фронтда болгъан тиширыу аскерден келгенден хапар сакълай эди.

Жандар стол жанында шинтикге олтурду. Андан кёзюн алмай, сагъайып тургъан Муратчыкъгъа конфетле узатды, жулдузлу фуражкасын жашчыкъгъа кийдирди. Ол а, тенглерине махтаныр мурат бла, арсарсыз календоргъа чабып кетди.

— Жаннет, хапар сакълагъанынгы билеме. Тюбешгенибизни юсюнден Идрис санга жазгъан да болур эди. Алай мен айтырлыкъ хапар а сени къууандырлыкъ хапар тюйюлдю...

Жаннет, бети кетип, солууун тыйып, сагъайды.

— Ол къайтырыкъ тюйюлдю... Жигитча сермешген эди. Душман танкны жокъ этгенин кёзюм бла кёргенме. Жаралы болгъаныма да къарамай, анга мыллыгымы атдым. Алай... бу къолларым бла кёзлерин жапдым. Танкла ёзенни толтуруп келгенде аскер бёлюмюбюзден хазна киши къалмады. Мени

бла дагъыда эки жашны санитарла чыгъардыла жаннган отдан...

Жандар хапарын бардыра эди. Алай Жаннет а энди жукъ да эшитмейди. Башын энишге бошлап, бетин къоллары бла жапды. Сора, жангыдан башын кётюрюп, Жандаргъа къарады да, тюп эрнин къабып сынсыды.

— Кёлсюзлюк этме, Жаннет. Бу огъурсуз урушну отунда кёпле кюйгендиле. Жашчыгъынгы къайгъысын эт. Биз да къолдан келгенича болушурбуз...

— Уой, мен не этейим!.. Уой, эшигим жабылгъан...— дей, Жаннет олсагъат кирип келген Муратчыкъны къучагъына къысып, сарнай тебиреди.

* * *

Жандар юйюне кеч келди. Шинелин тешип, такъгъычха такъды, наганын жастыкъ тюбюне сукъду. Хоншу къызчыкъ столгъа салып кетген азыкъ акъ жан жаулукъ бла жабылыпды. Жандар суугъан тауукъ этден къапмиш этди. Таба гыржынны къыйырындан сындырып... Хазна жукъ жуталмады.

Озгъан кюнлени къайгъылары не ашаргъа, не жашаргъа къоймайдыла. Нальчикден келген къызылжагъаны айтхан болжалы жуукъалашып келеди. Десантчыладан а бири да тутулмагъанды. Кертиди, экисин къакъгъан эдиле. Алай андан не хайыр? Энди жаны саулай бирин окъуна тутаргъа керекди деп тохтагъандыла. Кетгенден-ёлгенден не билликсе? Да охо, отрядны командирини башы да бир аурусун. Манга да ариу а айтмазла. Алай тыякъны базыкъ жаны уа Гергъокъгъа тиерикди... Жаннетчик... Ол биргеме болса, жашауум былай татыусуз болмаз эди. Да охо, баш иечигини жиляуун бир этип бошасы да, анда сёлеширбиз. Шошайыр. Баш къайгъысын этип башлар. Мен аны угъай, ол мени излерча этерме. Угъай, мен аны жюрегин къыйнамам. Кесим барырма. Келтирирме. Бу суукъ тёшекде къойнума бир кирсе, кишиуумча шошайыр. Жашчыгъы да эсли жашчыкъ кёрюнеди. Ёссюн сау-саламат. Ата юйюне берсе да ким угъай дерикди... Тышында биягъы жел башланнганды. Бу терек бутакъ да, аз жел къатылгъанлай, терезени тюйюп башлайды. Алайсыз да жаным чыгъа тургъанлай. Тамбладан оздурмай, кесип кетерирге керекди. Бу тюп болгъан юйню Салапкийге кетген иеси мындан уллу алма тирлик жыяргъа мурат этип тура болур эди. Алайды. Кёремисе аны: таркъ-таркъ, таркъ-таркъ... Тирмен кангкурагы кибик...

Жандар арт кезиуде, кеч жатса да арсарсыз жукълап къалалмаучуду. Чыракъны жандырып, къолуна китап алды. Алай ол аны бир чапырагъын аудургъунчу эшик къагъылды. Жандар, наганын сермеп, тыш эшикге жанлады.

— Кимсе?

— Назифама. Айып этме...

Жандар эшикни ачды.

— Кир, балачыкъ, юйге.

— Ачхычны берирге келген эдим. Анам, къарындашчыгъым, мен да тамбла Огъары элге, анабызны эгечине барлыкъбыз да, муну, керек болуп иш къалса деп... Охо, кетейим. Тенг къызыма да барлыкъма.

— Тохта, Назифачыкъ. Мен ашырырма. Тешчи бу габарачыгъынгы да. Жерими этерге болуш, бир да болмай эсе да. Асыры арыгъандан, эринип турама.— Бетчиги да айлыкъ турмача, бу тири санлы къызчыкъгъа Жандар алгъын уллу эс да бурмаучу эди. Ол да, келип, аш-азыкъ эте, юй тюбюн сыйпай, бир бирде уа кёлеклерин жууаргъа да табылыучу эди. Жандар да анга жумушларыны багъасын ахча бла тёлеп турду. Бу жол а къызчыкъны токъ ёшюнлери, тар жыйрыкъчыгъындан билинип тургъан бутлары, субай белчиги Жандарны унутулуп тургъан къайгъысын къозгъадыла.

Назифа ишин бошап, ызына бурулгъанда, Жандарны бир къужур жылтырагъан кёзлерин эследи.

— Энди кете барайым...

— Охо, ашыкъма. Бир хапар да айтмайса да.

— Да не хапар айтайым. Тюнене пападан къагъыт алгъанбыз...

— Ненча жылчыгъынг болады, Назифа? — дей, Жандар къызны жылы бойнун сылады.

— Эки айдан он алты боллукъду.— деди къызчыкъ, ийменe, къызара.

— Ариучукъса. Бек ариучукъса. Мени санга эрттеден кёзюм къарап турады. Айталмай тура эдим ансы...

— Мен кете барайым...

— Тюз да уруш бошалгъанлай, атанг да сау-саламат къайтып, кесчигинг да уллуракъ болгъанлай, келечиле иерикме. Ыразымыса? — деп, Жандар къызчыкъны башын сылады. Ол тиширыуладан бу жолгъа дери да хапарсыз тюйюл эди. Ростовну барышнялары андан хазна къачмаучу эдиле. Алай бу мёлекчик а бусагъатда битеу къайгъыларын унутдуруп, Жандарны жюрегин къателли этдирген эди.

— Мен кетейим...

Алай Жандар, къызчыкъны къучагъына къысып, эринлерин, кёзлерин, ол жылы боюнчугъун уппа эте башлады.

— Мен сени тюз да гинжичикнича кийиндиримe. Бу къанкъаз боюнчукъда инжи минчакъла жылтырарча этерме. Бу татлы къулакъчыкъларынга уа жаухар сыргъала тагъарма... Кетме, акъ журчугъум...— Ахы кетип, абызырап, башы

хайран болгъан къызны Жандар, кючлю къоллары бла кётюрюп, ундуругъуна элтди...

— Тийме, тилейме, тийме...— дедиле къызчыкъны исси эринчиклери.— Тойдан сора...— Алай, артал да кючю-къарыуу тауусулгъан Назифачыкъ огъурсуз къадары бла андан ары демлешалмай, санлары бошайып къалды.

Бир кесек замандан юсю-башы тозурагъан къызчыкъ, ундурукъдан тюшюп, теке къалкъыу эте тургъан Жандарны аллында сюелди. Этер амалын тапмай, сагъышха къалды. Сора, керилип, аны намысын сындыргъан кишини жыягъына къамичи тауш этдирип урду.

— Энди уа юйюме ашыр,— деди къыз, кёкюрегини тереninден чыкъгъан, жаныгъан да ауаз бла.— Алдасанг а, билип къой, атамы къолундан ёллюксе.

— Э-эй, балачыкъ, акъылынгданмы шашханса? Кесинг да неле жаншайса?

— Атам келмесе уа... сени кесим ёлтюрлюкме,— деди къыз, Жандардан чамланнган къарамын алмай.— Тур, ашыр юйюме...

Жандар терк окъуна, юсюн-башын сылап, къызны ызындан сайнагъа чыкъды. Къайтып, шинелин къаплады.

— Къайры кетип бараса! — деди Назифа.— Арбазыма дери ашыр да, алай къайтырса. Бу тели къызчыкъны алдадым депми тураса? Мен сен сунганча теличик тюйюлме. Артда ангыларса...

Жандар, суукъсурагъан да этип, ызына къайтханда, эшикни этмей кетгенине кеси кесине тырман этди. Юйге кирип, шинелин тагъаргъа узалгъанда уа эшик артындан бир узун ауана юсюне атлады.

— Къынгкъ этгенинглей итни ёлтюргенлей ёлтюрюп кетерикме. Ёт ары, шинтикге олтур.

Жандар, ичинде бир зат юзюлгенча, мыккыл болду, тили тутулду. Энишге бурулуп тургъан патеген чыракъны жарыгъында анга бир къужур ышара къарагъан сакъаллы кишини тишлерин бла кёзлерин кёрдю. Алайына, Жандар, олтургъан жерин жингк кюйдюргенча, секирип туруп, къолун жастыкъ тюбюне сукъду.

— Э, сенде уа бар кёреме да,— деди кечеги «къонакъ».— Мен а битеу кючюнгю ол татлы къабынчыкъгъа берген сунуп тура эдим. Олтур. Наганынгы артда бериме кесинге. Алгъа уа хапарлашайыкъ. Мен ол сиз излеп айланнганладан бириме. Тюзюн айтсакъ а — башчылары окъуна. Сен а мени къарындашымдан туугъанчыкъса. Жаннетли болсун Зекерия. Кёп болмай эшитгенме ёлгенин. Сен мени таныяллыкъ тюйюлсе. Гитчечик эдинг. Сен — Даулетов Жандар, мен а —

Даулетланы Таумырза. Эшитмегенмисе? Атангдан, башхалардан болса да?

Жандар бу узун бойлу къызылсакъал, къушбурун кишини юсюнден кёп тюрлю хапар эшитген эди. Айтыучу эди атасы. Эл таныгъан абрек Таумырза революцияны аллында окъуна тас болду. Аты-чууу чыкъмай къалды. «Къайсы сибирде чириген болур», деп къойгъан эдиле. Ол а Эбизеде, Дюгерде да кёп айланды, жюрюдю. Ахырында уа, талай жыл озуп, агъачха къачхан акълагъа табылды. Сюймей эди Таумырза агъын, къызылын да. Алай акъла ахчаны уллусун берип башлагъанда, абрек аланы жумушларына жарап тебиреди. Аны таш жюрегин адам ёлтюрген тауукъ кесгенден бек къыйнамай эди.

— ...эм ахырда уа атангы кечеги къонагъы болдум. Сыйлатдым, аш-азыкъ алдым. Дадашланы Ысхакъны юйюн да илишаннга салдым. Харипни манга тюк тенгли хатасы тиймеген эди, къызылланы айтылгъан жигитлеринден болса да. Алай аны къакъгъаным ючюн хакъымы алтын бла тёлеген эдиле. Сора кетдим Тюркге. Кёп къыйналдым, апчыдым. Сизге тансыкъ бола, туугъан жериме термиле башладым. Алай къызылла абреклени уллу сыйламагъанларын да биле эдим. Атанга да ышанмай эдим. Жашла аталарын сатхан дунияда кимге ышанырыкъса? Кетдим бу келе тургъан терстамгъалагъа, Лагерлеринде жесир аскерчилени, къызылланы атханымда къолум къалтырамагъанын кёрдюле. Ийнандыла. Диверсант школгъа алдыла. Энди уа ма келдим сизге.

— Сен менден не излейсе? — деди эс жыя башлагъан Жандар.

— Биз сени жанынгы сакъларбыз. Къалгъан къуллукъчу тенглеринги уа... кесинг да ангылай болурса, эсли жаш кёрюнесе. Аллай болмасанг къызылла сени, немис диверсантны — бандитни къарындашындан туугъанны, быллай къуллукъгъа да салмаз эдиле. Эм алгъа Гергъокъну кетеребиз. Анга кесими да бир эски дертчигим барды. Ызы бла... Сора малны тау артына къачан, къалайтын сюрлюгюгюзню, бу ишге ненча адам къатышырыгъын, сауутланнган адамларыгъызны санын айтаса... Бир тилеригим — телилик этме. Немис аскер жете турады. Ишлегенингча ишлегенлей тур. Сакъ бол. Бизге керекли жумушларынгы уа билдире турурбуз.

— Къызылжагъала сизни жубуранланыча чёплеп чыкъсала уа?

— Андан а бизден эсе сен бек къоркъургъа керексе. Сен бизни жумушчубуз болгъанынгы билгенлей, жанынгы сууруп чыгъарлыкъдыла. Кетдим. Тенгим къайгъы эте болур. Хайт де, къарындашдан туугъанчыкъ.

Алай айтып, Таумырза харх этип кюлдю.

— Сенича къуллукъчуну агентурабызгъа къошханыбызны билселе, манга жарагъан темир жор берирге боллукъдула. Ангылаймыса алайчыгъын, къарындашдан туугъанчыкъ! Къайтарып айтама, сюйюп айтама — биз санга ол сен ойнатып ашыргъан къызчыкъ болмагъаныбызны ангылап къой. Ишибизге-жумушубузгъа табылсанг — насыбынг, хыпий-сыпий этсенг а — тюз да къуш жумарукъну жулкъгъанлай... Сау кёрейим!

Узун санлы киши, бир къужур кюле, Жандарны имбашына къагъып, юйден шыбыртсыз чыкъды. Ызына къарамай, аякъ тауушу эшитилмей, къарангыгъа ташайды.

Жандар, жаны чыгъаргъа жетип, кечеги къонагъы кетгенден сора да эс жыялмай, бир ауукъ заман турду. Ахырында, жукъгъа да жарамай къалгъан наганын, шинтикден алып, бияры сызды. Тентирей барып, ундуругъуна ауду.

Аман тюшге ушагъан кече тауусула, танг да белги бере башлады.

XV

— Атым а Дарияды. Мени жашым да фронтдады,— деп, къарт къатын акъ жаулукъчугъуну къыйыры бла къоз къабыча жыйырылгъан жыягъын сыйпады.— Хайт де, жашым, мен сени аягъы юсюнге этерме.

— Сау бол, ана.— Идрис аны гырхы къолун сылады, дуния бушуун сыйындыргъан кёзлерине къарады.— Къагъыт а келмегенмиди?

— Угъай. Уруш башланнганлай кетди, андан бери уа, аты-чууу чыкъмай къалды. Сен а, жашым, хайт де, жаранг бек къоркъуулу кёрюнмейди. Алай, хапарлагъа кёре, бу жер этегинде къалгъан хуторчукъ бек къоркъуусуз жер да тюйюлдю. Немисле бери тюртюлюрге боллукъдула. Бир кесек эс тапханлай, сени жипиле бла ётдюрюп, уучула юйчюгюнде букъдурурбуз.

— Мени ючюн сизге хата келирге боллукъду.

— Къайгъы этме, жашым. Биз къарт адамлабыз, бериден ары жууукъла. Болгъандан уллу хатамы боллукъду?

— Аскерчини букъдургъанлагъа алай ариу айтмазла.

— Аладан, жашым, ким игилик сакълайды. Алай, аллах айтса, бизникиле онглу болуп, насып кюню бизни арбазны да жарытыр.

Идрис, уллу агъач ундурукъдан туруп, аягъын жерге салып кёрдю. Алай тобукъ башы, бичакъ бла къазгъанча болуп, онгун алды. Жашны кёзю къарангы этип, эси азаргъа жетди.

— Ашыкъма, жашым, ашыкъма. Алыкъын къарыусузса. Хар не да тап болур, сюек барда — эт къозлар. Жат да къы-

мылдамай тур. Мен а картоф бишгинчи ол къолайсыз ийнекни сауып келейим...

Тышында кёк кюкюреди. Къарт Дария, жор этип, терен ахтынды. Сора, челегин алып, ох-тух эте, арбазгъа чыкъды.

...Къартайгъан къатынны дарман-дарысы, ашы-сууу жаралы жашны санларына кюч-къарыу бере бара эдиле.

Болса да, тауусула билмеген кюнле, жипили жолда баргъанча, айлача озадыла. Сарыкъаптал кюзню тюрсюню шош болуп тургъан агъачха жайылгъанды. Мутхуз кёкню бийигинде, тизгин низамларын бузмай, зурнукла учуп барадыла. Жаралы жаш, къайын тыягъына тыяна, гитче дуппурчукъгъа чыкъды, жолоучу къанатлылагъа мудах къарай ашырды. Сора дунияны бийлеген шошлукъгъа сагъайып тынгылай башлады. Уучу къартчыкъ келирге кёп къалмагъанды...

«Уллу дунияда уллу сермеш барады. Тенглерим анда, уруш ёртенинде. Мен а, къанаты сыннган зурнукча, термилип турама. Не амал этейим. Аты-чууу чыкъмай къалгъанла, ёлгенледе, саулада да табылмай къалгъанла менден сора да болурла... Алай бу иш ишден тюйюлдю. Бу огъурсуз шошлукъ ичими кюйдюре, къачаннга дери тёзерикме? Насыпсыз къартчыкълагъа да жюк болгъанлай...»

Идрис, къурум ийисли юйчюкге кирип, кётюртмесине жатды. Эшик жанындагъы тапкачыкъда багъыр чайник, жанында — акъкъалай кружка. От жагъада — къара чоюнчукъ. Тышында уа суукъ желни шууулдауу.

Жаралы жаш, чубур тончугъун да юсюне къаплап, тынгысыз къалкъыууна киришди. Алай бир кесекден ол адыргы къалкъыуун да ауур сагъышла хорладыла. «Жарлы Жаннетчигим, почтачы къызны аллына къарай, кёз жауларынгы тауусдунг. Сени письмосу бла къууандырлыкъны аты уа саулада, шаулада да жокъ. Алай, Жандар къалгъан эсе хапарымы билдирирге керекди. Жандар... Ол мени къоюп нек кетди? Огъесе, сёзюмю эшитмей, битгеннге санапмы къойгъан болур эди. Алай окъуна болса да... Угъай, ол манга харам ниет тутаргъа амалы жокъду. Элинге-жеринге душман чапса, ууакъ затла бютюн терк унутуладыла. Алай тюйюлмюдю? Бу ёлюм къазауатда энчи гурушхалыкъ нени тутады? О, нечик къыйынды былайда, суугъа тюшген таш кибик, дуниядан, жашаудан да айырылып тургъан...»

Идрисни сагъышларын тышындан эшитилген аякъ тауушла бёлдюле.

«Агъач кишичик» дед Дмитро, аз сёзлю болса да, кёпню кёрген, терен акъыллы, жютюкёз адам эди. Ёмюрю элден, жамауатдан кенгде ётгенликге, дед Дмитро дуниядан, бола тургъан ишледен да хапарсыз тюйюл эди. Биргесине ёсдюрген, къол усталыкъгъа, уучулукъгъа, кёп ахшы затха юйре-

тип, жашау ызына салгъан жангыз жашы фронтха кетгенде, тамата мудах болду. Жашау къыйматы анга артал да тауусулуп къалгъанча кёрюндю. Ачыуундан ичип окъуна башлады. Алай терк эс жыйды. Иги къууум эте, уруш къыйынлыкъларына да хорлатмай, белин къаты къысды. Бу жаралы жаш бла тюбешгени уа жангыдан жан киргенча этди.

— Къалайса, кавказлы, ачдан къыйналмай турамыса? Ай, унамайса ансы, ол тонгузчугъубузну кессек жарагъан кавказ шишлик этерге боллукъ эди.

— Тонгузчукъну бир кесек жашама къой энтда.

— Алай эсе, бу ётмекден къап, сютден уртла. Тамбла уа къоян уугъа чыгъарыкъма да, ким биледи, бир зат тюшсе уа. Э, Дмитро сени бек семиртмесе да, ач а этмез. Кесинг хайт де ансы.— Къартчыкъ келтирген азыгъын столгъа салгъандан сора, къысыкъ кёзчюклери ышара, кёлек хуржунундан газет кесекни, кёнчек хуржунундан а махоркасын чыгъарып, папирос бурду. Къабындырып, тютюнюн бошлады да, Идрисге къарап, ышарды.

— Кел, мен санга иги хапар айтайым. Станцияда фронтдан келген фашист поездни кёргендиле. Дуния бла бир жаралы. Алай эсе, уруш къыстау барады. Кертиди, ол станцияда фронт таба баргъан эшелонланы да кёргендиле...

— Кимле кёргендиле?

— Бизникиле. Кеси адамларыбыз.— Къартчыкъ, сёзюн бир башха адам эшитип къоярыкъча, тёгерегине сакъ къарап, шош айтды: — парти-зан-ла. Уллу Россей кётюрюлгенди. Битеу да Союз. Алайды да...

— Дед Дмитро,— деди Идрис, кёзлери жылтырай.— Элт мени ол партизан жашлагъа. Мен да бир затха жарарма.

— Жарарча бол да, анда кёрюрбюз...

— Мен солдатма, тамата. Жарам да алай бек къыйнамайды. Мен сынамлы мараучума. Танкны окъуна жандыргъанма. Бир жол а...

— Охо, махтанма. Тюбеширсе ала бла да тийишли жерде, тийишли ууахтыда. Бу ыйыкъны ахырына дери бир къарайыкъ да халынга...

Бири бирине ушагъан мутхуз кюнле бияғъыча созулуп барадыла. Аны юсюне уа дунияны суукъ желле бла жауунла бийлеп къойгъанчадыла. Кече уа, бирде узакъда, бирде уа жууукъда окъуна бёрю улугъаны да эшитилиучюдю. Быллай кечеледе Идрис, ёз сагъышларын хорлар мурат бла, гитче тёртгюл терезечикни къатында олтуруп, заманны суукъ желлени гууулдауларына тынгылай оздура эди.

Ахырында Дмитро бла бирге бир чубурсакъал, кёккёз киши келди. Ол Идрис бла саламлашды. Къулакълы бёркюн,

мамукълусун да тешди. Къолларын отха тутуп, къонакъбайына ышара къарады:

— Хатагъыз жокъду. Алай фашистле, бизни жокълай, бери тюртюлселе не этерсиз ансы.

— Да аллахны ахшылыгъындан, бери быйыл хазна киши ажашмагъанды. Уучула фронтда. Ким келликди, менича къарт-къуртладан сора? Сора мындагъы жипиле бла ётген жашырын жолчукъну бир менден сора энди хазна киши да биле болмаз.

Къонакъ киши, Идрисге жанлап, аз ышарды.

— Совет аскерчи, жолдашым! Фашистлени тюерге хазырмыса?

— Хазырма, жолдаш... партизан! — деди Идрис.— Жарам да энди сау болгъанды. Автомат, ушкок не тюрлю сауут алыргъа да хазырма.

— Охо,охо, игиди. Энди мени не бла сыйлай эсегиз да сыйлагъыз да, жолгъа чыгъайыкъ,— дегенни айтып, къонакъ киши къурум ийисли юйчюкню ичинде ары-бери атлай башлады. Сора Идрисге бурулду. — Къаты сермешле, шуёхум, сени Кавказынга да жетип турадыла. Приёмнигибиз бла эшитгенбиз. Алай фашистле андан ары ёталмагъандыла. Кавказ къаты сюелгенди душманны аллында. Биз — партизанла да алары чимдий туруучу эдик да, энди къатыракъ окъуна къатыла тебирегенбиз... Иш алайды, къарындашчыгъым.

Жолоучула, жалан да Дмитро билген жолчукъ бла бара кетип, жипиден, агъачдан да ётюп, арба жолгъа чыкъгъанда, партизан келечи, тохтап, тёгерекге сакъ къарады. Сора къартчыкъны къолун тутду.

— Сау бол, атабыз, энди кесибиз барайыкъ. Ызынга къайт. Сау-эсен кёрюшейик. Совет аскерчини жанын сакълагъанынг ючюн а, санга минг ыспас!

Идрис да къартчыкъны къаты къучакълады. Кёлю толуп, айтыр сёзлери тамагъында тохтап къалгъанча болдула. Желлеге, суукълагъа да тёзюп келген терекча чыдамлы, туугъан журтну ташына-агъачына ушап жашагъан къарт ёз жашын да къазауат отуна бу жол Идрисни ашыргъанча ашыргъан болур эди.

— Ахшы жолгъа, жашым. Душманны да ууатып, юйюнге-журтунга сау-саламат къайт. Сора, унутмай къойсанг, къарт Дмитрогъа бир къагъытчыкъ жаз. Мен да ол кезиуге дери жашарга кюреширме.

Дадашланы Ысхакъны жашы Идрис, къолуна сауут алып, партизан тенглери бла бирге сермеш жолуна чыкъды. Къанат берген, учундургъан сезимле аны кёкюрегине сыйынмай тургъанча эдиле.

— Угъай, жолдашла, Дадашев ахыр сёзюн айтмагъанды, ахыр атламын этмегенди! Къолда сауут болгъан къадарда, кёкюрекде жюрек тепген къадарда, Жаннет, къарылгъашчыгъым, мен санга айталмай къалгъан сёзлерими жангы письмоларымдан эшитирсе. Элиме-журтума хапар билдирирсе. Ёлмегенди, жоюлмагъанды Идрисчик дерсе. Жашчыкъгъа уа къууанч бла, хорлау бла къайтырлыгъымы айтырса. Битеу мен таныгъанлагъа, мени соргъанлагъа, битеу барыгъызгъа да къалай тансыкъ болгъанымы айтырса...»

...Душман поездни бугъасы, къара быргъысындан кёксюл тютюню сюзюлюп чыгъа, агъач къыйырында кёрюндю. Зыгъырлы тёшге жетерге кёп къалмагъанды. Душман поезд, бир зат сезип, барышын селейтгенча да кёрюндю. Идрис а, солууун тыйгъанча, шошайып къарайды, сакълайды. Алайына, бу сейирлик шошлукъну къая оюлгъанча тауш жарды. Бу таукел созулуп келген поездни бугъасы, бош, сабий иллеучукъча, тёшден тюп-баш болуп тёнгереди. Ызындан келген вагонла, бири бирин ура, темир цистернала атыла, ол къыяма дегенлери уа былайданмы башланды дерча бола тебиреди.

Чамланнган халкъны дерти къандан эсирген душманны башына жаннган от болуп жайыла эди.

Бу къазауатда, бу ахырзаман демлешде ёз юлюшю да болгъанын сезмеклик Идрисни кёлюн кёк бла тенг эте эди. Жангы тенгле, антлы тенгле, аны къарындашлача кёрдюле. Бу партизан юйюрден сермешге чыкъгъан кезиулеринде ол ёлюмден да алгъынча къоркъмай эди.

...«Жангы сермешде къопмаздан жыгъылып къалсам да атым унутулуп къалмаз. Ёсюп келген жашчыкъ тенглерини алларында жерге къарамаз. Тюзюн айтханда уа, жанымы аямай, къанлы душманны, уясына дери сюрюп, юйюмежериме хорлау бла къайтыргъады уллу муратым...» — деген сёзле бла бошады Идрис узун письмосун.

Кюнлени биринде уа жашилкъанат самолёт келип, жаралыланы алып кетгенде, Идрисни письмосу да узакъ жолун къората кетген эди.

XVI

«Угъай, бу иш ишден тюйюлдю. Къачаргъа керекди бу къуругъан жерден. Не амал да этип — къачаргъа. Терстамгъала бла къазанлашханымы билселе, къызылжагъала къагъарыкъдыла. Ол кечеги бёрюлени жумушларына табылмасам а, ма былай, жашыртын келип, союп кетерикдиле. Менден жарлы шёндю дунияда да болмаз. Шо мындан эсе уа фронт-

ну окопларында окъуна къалгъы эди хайран башым».— Жандар салкъын отоуда ары-бери атлай башлады.

Тузакъгъа тюшген къанатлы кибик, этер амалы къуруп, агуман болуп, жумушакъ шинтигине олтурду.

Тамбла Гергъокъ Нальчикге барлыкъды. Сагъат сегизден кеч къалмай жетерге керекди. Жолуна уа танг ата атланырыкъды... Аны Таумырзагъа билдирмесе, «агъач кишиден» игилик чыкъмазын Жандар ангылайды. Къызылжагъа жигитле ол башкесни аузундан сёзюн чыгъармай агъызсала Жандар нечик къууанырыкъ эди. Алай... Ол, тешине да турмай, ызына бурулду. Барып, шаудан къатында акъ ташны тюбюне къагъыт журунчукъну салып, ёз жюрегини данг-дунгундан кеси къоркъа, юйюне алай кетди.

Юйге кире баргъанлай, радиону бурду. Болса да уллу къара табакъдан иги хапар эшитилмей эди. «Душман,— дей эди мудах ауаз,— Краснодарны алып, къара кючюн Кавказ таулагъа буруп келеди».

Тамбла болургъа боллукъ иш Жандарны адыргы тынчлыгъын да алгъанды. Алай башха амал болмагъанын ол энди шарт ангылайды. Айхай да, бусагъат барып, ишни Гергъокъгъа айтыргъа да боллукъ эди. Былай да, былай, узагъыракъ болса да, башла бла бар, хата азданды...

Алай Гергъокъну сакъларыкъла, ингирден оздурмай, аны, Жандарны кесин къагъып кетерге боллукъларын да ол шарт ангылай эди.

Танг белги бере, Жандар, кийинип, сайнагъа чыкъды. Аругъандан чачылыргъа жетип тургъан башын суукъ суу бла жибитди. Бир кесек эс тапханча болду. Аш-суу къайгъыгъа кирише турмай, ишлеген жерине барды. Гергъокъну линейкасы арбазда тура эди. Он алтыжыллыкъ жашчыкъ, атны бойнун сылай, жырчыгъын да мурулдай, таматаны сакълай эди.

— Салам алейкум, Салимчик! Сендамы бараса Нальчикге!

— Угъай, ашырыргъа келгенме. Гергъокъ мени биргесине элтирге унамайды,— деди жашчыкъ ёпкелеген ауаз бла.

— Унамай эсе — къысма,— деди Жандар, таматаны кабинетини терезесине къарай.

Гергъокъ да чыкъды.

— О, нечик иги болду, Жандар, келгенинг!

— Да мен сени ашырмай къалай къалыр эдим.

— Ашырмаймы? Бирге барабыз. Бусагъатда телефон бла айтхандыла. Наганынг биргенгемиди? Охо, мин, кетдик. Сау бол, Салим! Бу жол жанынга тиймесин, келир жол барырбыз бирге. Охому?

Жандар, ичин къоркъуу ёртени алып, жукъ айталмай къалды. Кёзю къарангы этди, санлары бошайдыла. Мангы-

лайын суукъ тер басып, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарды.

— Халынг а, нек эсе да, аламат кёрюнмейди,— деди Гергъокъ, Жандарны агъаргъан бетине къарай.— Не болгъанды санга?

— Биягъы безгек бол-болур дейме...— деди Жандар, башын кётюрмей. «Бусагъат айтайым. Не болса болсун. Кеси ыразылыгъым бла айтсам...»

— Тыянчы былай. Шинелим бла жабайым да Нальчикде докторлагъа элтирме. Хомух болма. Безгекни дарманы барды.

Линейка элден чыкъгъанлай, тюз жол бла сызылып башлады. Жандар сёзню неден башларгъа билмей, ауур сагъышха кетди.

— Къалайса, жигит? Хайт де, маржа. Бизни уллу ишле сакълайдыла. Ингирде биргебизге ынкывыдычы жащланы да иерикдиле да, абрек къауумланы бир жыймай эсек уллу тырман келирге боллукъду. Тырман бла къутулсанг да...

Жарым сагъат да озгъунчу, жол, солгъа бурулуп, бир жанындан — къалын агъач, бирси жанындан — саргъыл къаяла болгъан жерге жетди.

Тили тутулуп тургъан Жандар, агъачдан кёзюн алмай, жан къоркъууу тамагъына тыгъылып, солургъа къоймай, этер амалы къуруп барады.

— ...бу кёпюрчюкню уа артда алышындырыргъа керекди. Жарагъан таш кёпюр салырбыз. Нальчикден автобусла жюрюп башларгъа ол ишни тамамларгъа керекбиз.

«Къарт акъылындан шашханды. Не кёпюр хапарны айтады? Немис жетип келеди, ол а кёпюр хапарны айтады. Къатышып турады къарт...» — Та-арх! — деп атылгъан ушкок тауш жашил дунияны шошлугъун бузду. Тауш, толкъун-толкъун болуп узайды. Кёкюреги тешилген Гергъокъ артына ауду. Аны къолу къысып тургъан жюген тартылды, линейка да тохтады...

Жандар эм алгъа, секирип тюшюп, къачар умут этди. Алай къайры къачарыкъса? Ол, окъ юлюшюн сакълай, жумулду. Алай бу огъурсуз шошлукъну бузгъан тауш чыкъмады.

Жан ала тургъан Гергъокъ башын Жандаргъа бурургъа кюрешди. Ёчюле тургъан къарамында жалан да Жандар ангыларыкъ соруу уюп къалды:«Нек болуп къалдыкъ былай? Нек сатдынг, нек жойдунг къарт Гергъокъну?..»

Душманны къолундан жоюлгъан Гергъокъну асыраргъа Нальчикден, хоншу элледен да жууаплы къуллукъчула келдиле. Къысха митингада Жандар бушуулу ашыргъан сёзню айтды. Чынтты большевик — Гергъокъну къанын душманладан къысха заманны ичинде алыргъа жамауатны чакъырды.

Ёлюкню терен къабыргъа сала туруп, кёз жашларын сыйпап, бушуулу ахтынды.

Жангы оноу этилгинчи, ол ингирде окъуна Гергъокъну къуллугъун Жандаргъа буюрдула.

Жангы келген чекист жашла, эллиле да болушуп, агъачда айланнган аманлыкъчыланы ызларына тюшген эдиле. Тёрт кюн да озмай а чучхурла башы талада ингир ала болгъан къысха сермешде эки да душман диверсант къопмаздан жыгъылдыла. Ючюнчюсю уа, жаралы болуп, къолгъа тюшдю.

Жашла аны, байлап, арбагъа атдыла да элге келтирдиле.

Аны кёргенде Жандарны жюреги сампал тауушэтди, ичи къалтырады. Бандитни башында — къулакълы бёркю, юсюнде — иги да тозурагъан мамукълусу, аны ичинден а къара жюн кёлеги, аякъларында — узун башлы чурукълары... Таумырзаны юс кёрюмдюсю ол кеси айтхан диверсантха алай бек ушатмагъаныи Жандар эследи. Болса да узун санлы, кенг жауурунлу, зугулбет кишини бу кёрюмдюсю да аны тузакъгъа тюшгенине алыкъын ийнанмай тургъан къарыулу жаныуаргъа ушата эди.

Жандарны эслегенлей, Таумырзаны кёзлери жылтырадыла, онг къашы кётюрюлдю. Жандарны къолу наганнга да жабышды. Алай Таумырзаны къансыз эринлери аз ышардыла. Аузундан а сёз да чыкъмады.

Жандар, къашларын тюйюп, къалауур жашха бурулду.

— Кетеригиз.

Къоллары артына байланып тургъан Таумырзаны алып кетдиле. Къоркъуулу жесир, босагъадан атлагъанда, ызына да бир къарады. Сора, биягъыча, къужур ышарып, ашыкъмай кетди. «Жандар бир амал этмей къоймаз. Бюгюн Нальчикге иймезле: къарангыды, кечди. Соруу этерге болур»,— деп умут эте эди ол. Болса да Жандарны тынчлыгъы кетгенин Таумырза ангылайды.

Кюн да батып, салкъын ингир тау элни къучагъына жыйгъанда да Жандар кабинетинден кетмей турду. Аны къайгъыларына жангы къайгъы къошулуп, башы артал да сылхыр болгъанды. Бир жашырын къоркъуу ичин кюйдюргенлей турады. «Ол жол душманла Гергъокъну ёлтюргенде сен къалай къачып къутулалдынг?» деген соруу анга, кеч-эртте болса да, айтылмай къалмазын ол желкеси бла сезип тура эди. Жуап, айхай да, хазырды: «Къарт Гергъокъну душманы азмы эди, Граждан урушдан башлап, колхозла къурау жыллада, кулакланы ачыкълауда... Къайсы абрек дертин жетдирди...» Бу алай тутхучлу жуап тюйюл эди. Жандарны танымагъан, аны жуаплы къуллукъда жюрюгенин билмеген, элде, къошлада да хазна адам болмаз эди...

Энди уа — Таумырза. Ынкывыдычыла игирек къыссала,

жоюлама да, жоюлама деп, жарлы Жандарны сатып къояргъа боллукъду. Бу ахырзаманда уа къызылжагъаланы къолларына да къанлым тюшсюн. Жанынгы къулагъынг бла сууруп чыгъарырла. Да сора не амал этсин адам? Жандар, терезе жабыучукъну къыйырын кётюрюп, арт арбазгъа къарады. Таумырза тургъан сарайны эшигини жанында къалауур жаш, тютюнчюгюн букъулата, тюккючге олтуруп турады. Кече ортасына жетгенлей, жашны жангы къалауур алышындырлыкъды. Танг атханлай а...

Жандар терен сагъышха кетипди. Аны къадары сийрат кёпюрге жетип турады. Таумырзаны тамагъындан сёз чыкъмазча этерге керекди. Ол къызылжагъаланы алларында узун хапаргъа кетгинчи...

Жандар, арбазгъа чыгъып, къалауурну мутхуз кёрюмдюсю таба атлады. Булутдан чыкъгъан айны жарыгъы къалауурну сюнгюсюню къыйырын жылтыратды. Жандарны узакъдан таныялмагъан къалауур, жеринден секирип туруп, ушкогун келгеннге бурду.

— Тохта! Кимсе?!

— Аперим, жигит, аперим! Мен Жандарма. Къалайды къолайынг?

— Манга сёлеширге жарамайды, жолдаш... Алай, мындагъы бек тынгысыз затды. Суу тилегенлей турады. Танг атхынчы ичинг кюймез дегенли уа, нек эсе да, шошайып турады.

— Биз муну Нальчикге жетдиргинчи саркъып кетмесин ансы,— деди Жандар.— Бар, ол аякъ жолда таш къумгъанны келтир да, тамагъын бир кесек жибит. Хата азданды. Къанкъайса, экибизни да бёрклерибизни чартлатырла. Башларыбыз бла бирге.

— Да, жолдаш... мен къалауурма,— дей, жаш бир кесек ауара болду.

— Бу къара киритни сен келгинчи мен да сакълаялырма,— деп, Жандар хуржунундан наганын чыгъарды.

Бу ушакъны эшитип тургъан Таумырза артына байланнган къолларын къымылдатды. Къайиш жипни тюйюмчеги бир кесек бошайгъанлыкъгъа, кеси аллына тешилип къаллыкъгъа уа бир да ушамайды. Алайына, тюз да къалауур жашны атламлары узайгъанлай, эшик башы къангаланы жепилеринден кишиле жанларында жюрютюучю сюек саплы бичакъ Таумырзаны аллына тюшдю.

— Бармыды сууу? — деди Жандар, къалауур жашны тыя.

— Топпа-толуду.

— Охо сора. Шёндю ичирме. Жукълап иш тура болур. Тилесе берирсе. Мен а кетейим. Хайт де, жигит...

Жандар, кабинетинде чыракъны ёчюрюп, терезеге жанла-

ды. Кече чууакъды. Арбазда сарай да, къалауур жаш да шарт эсленедиле.

«Бу жол къутулсам — къутулдум. Элинг, журтунг, Таумырзанг да от тёбеси болсунла. Тау артына кетерге эки ыйыкъ да къалмагъанды. Анда уа, къазауат бошалгъынчы кечине турурбуз... Уой, къантулукъ Таумырза, къыйынмы эди андан бери ол къылкъыяр бичакъ бла къайиш бауну кесген?.. Тохта, къалауур киритни ача тургъаннга ушайды».

Жандар, наганын чыгъарып, терезе аузуна къапланды. Сол къолу бла узалып, терезени бир жанын тауушсуз ачды.

Тюгел минут да озгъунчу, сарайдан Таумырзаны узун кёрюмдюсю чыкъды. Ол, сюнгюлю ушкокну да тутханлай, сехле таба секирди. Алай Жандар, наганны эки къолу бла да тутуп, аны ызындан эки да кере атды...

«Айып этме, Таумырзачыкъ. Жуукъла да бола эдик, айтханынга кёре. Алай башха амал болмады. Абверни диверсантын Нальчикге жаны саулай элтмегенибиз ючюн тырман да этерле. Алай сен къызыл аскерчини кесип, къачаргъа умут этгенде, биз къарапмы турлукъ эдик? Сени къумангы алыкъын менден сора киши да билмейди. Айып этме, Таумырзачыкъ, энди мени жюрегим ырахатды...»

* * *

Тамбла тау артына кетерге, деген ингирде Жандар юйюне кеч келди. Къараса — сехлеге тыянып, бир къызчыкъ сюеледи. Юсюнде къысха тончугъу, ичинден — къара ызлыкълы кёк жыйрыгъы, аякъларында — баулу чурукъчукълары. Моргъулдум жаулукъчугъу къызны мангылайын, жыякъларын да жабып эди. Жандарны кёргенде ол, аз ышарып, алгъа атлады.

— О-о, Назифачыкъ, къайдан чыгъып къалдынг былай кечде?

— Сени сакълап турама.

— Да... кел, алай эсе,— деди Жандар, сюймей. Бюгюн ол сюймеклик къайгъылы тюйюл эди.— Кел, къонакъ этейим.

— Къонакъмы?..— деди Назифа, алгъа атлай. Сора, юйге киргенлей, ызына бурулуп, Жандарны бетине къарады. Аны таныгъанлы биринчи кере.— Тамбла тау артына кетесиз дейдиле. Кертимиди?

— Сен аллай затчыкъланы къайдан билесе? — деди Жандар, къызны къаптал тюймечиклерин теше.

— Мен билмегенни сен тапха эдинг,— деди Назифа, хыйлалы ышара.— Мен алай кёп зат билеме, ма сейир этип къалырса.

— Аперим, балачыкъ, аперим. Сен энди уллучукъ болгъанса, нени да билесе, нени да ангылайса,— деди Жандар, Назифачыкъны токъ ёшюнюн сылай.— Татлычыгъым, канфетчигим...

— Кетчи, тохта, бир зат бар эсе, аш этейик да... Ач болуп турама,— деди Назифа, кёзлери жылтырай, талакъ солуу эте тебиреген Жандарны артха тюрте.

— Да охо, мажарырбыз бир зат, эм алгъа кесекчик ойнайыкъ да,— дей, Жандар, кечеги къонакъчыгъын къучагъына жыйып, унгкулай башлады.— Мени ариучугъум, татлычыгъым, къайдан чыгъып къалдынг, былай, билмей тургъанлай...

Кече ортасы бола, Назифачыкъ, жингириги бла къатылып, Жандарны уятды.

— Бир зат сорлукъ эдим.

— Сор, балачыкъ,— деди Жандар, кёзлерин ачмай, татлы эсней.

— Тамбла мени да биргенге элтирикмисе?

— Къайры, татлычыгъым?

— Тау артына. Мен немислилеге къалыргъа сюймейме. Къарным барды. Сенден, Жандар, сенден.

— Э, да, ол а... игиди да, б-балачыкъ,— деди жукъусу арсарсыз аязып къалгъан Жандар, аны акъ жыягъын уппа эте.— Ол игиди, алай мен сени биргеме элталлыкъ тюйюлме. Кесим да казна машина бла барлыкъма. Сорсала не айтырма?

— Ёксюз къызчыкъды дерсе. Кёп тюрлю жумушума табыла тургъанды, энтда да жарай турур дерсе.

— Угъай, бала. Биргеме элталлыкъ тюйюлме. Андан эсе ахча берейим да... кёп ахча... Биз анда кёп турлукъ тюйюлбюз. Иги хазырланып, къайтабыз, душманны къыстайбыз. Сора экибиз да той этебиз.

— Бар айтханынг ётюрюкдю. Ауазынгдан билип турама. Сен ётюрюкчю, къоркъакъ да адамса. Къарным, затым да жокъду. Сенден туугъан сабийим санга ушаса, мен аны, кюл ашатып...

— Назифа! Энди уа хатдан атлап башлагъанса! Бизни некяхыбыз жокъ, шагъат къагъытыбыз жокъ. Сора не быдыр ауруу излейсе быдырынга?

— Да охо,— деди Назифа, кийине. Аны ауазы бу жол жарсыгъанча угъай, жаныгъанча эшитилди. Кийинип, столда патеген чыракъны тартмасын ёрге бурду. Отоу жарыкъ болду.— Кийин, Жандар, кийин.

— Не болгъанды санга, къызы? Ахча керек эсе, айтханма да...

— Ахчангы элт да, атангы къабырына сал. Биргенге элт-

мей эсенг а, ол сайнадагъы уруда букъдурулуп тургъан кюбюрчегинги чыгъар. Юлюшюмю алайым да кетейим.

— Сен акъылынгдан шашханса! — дей, Жандар, къаны башына чабып, ачыудан не этерге билмей, къызгъа огъурсуз къарады.— Къайдан билесе? Сен гудучуса! Сен...

— Жугъунгу да урламагъанма. Картоф алыргъа тюшгенде... Кёп сёлешме да, келтир кюбюрчекни. Иги кишиле тосчукъларына аллай затланы кеслери бериучю эдиле дейдиле. Сен а... Алай сен кишимисе ансы. Къымылда!

— Кёп жаншадынг, къызы. Кёп тёздюм мен да. Танг атханлай, ынкывыдыгъа барып...

— Гергъокъну ёлтюртгенинги, Таумырзаны, ол сени баш токъмагъынгы сатып алгъан Таумырзаны къакъгъанынгы, къалауур жашчыкъны жойдургъанынгымы айтырыкъса?

— Сен... сен... мен сени! — деди Жандар, аузундан хауасы кючден чыгъа. Сора мыллыгын ундурукъ къулагъына тагъылып тургъан наган къабына атды.

— Гузаба этме. Андан эсе айтханымы эт,— деди Назифа, наганны быргъысын кёзлери чартларгъа жетген Жандаргъа бура.

— Сал жерине, ол оюн тюйюлдю...

— Билеме. Алай Назифачыкъ сен суннганча теличик болмагъанын сен да бил. Угъай, тохта, чыракъгъа жанлама. Алайда, терезе аузунда сирнекле бардыла. Ыхы, энди ары атла.

Жандар сайнагъа чыкъды, босагъа юсюнде сюелип къарагъан Назифагъа бурулду. Сора, юй тюбюнде тогъайчыкъны тартып, уруну башын ачды, сирнеклени жандыра, энишге тигеледи. Кёп да турмай, ат башы тенгли бир кюбюрчекни чыгъарды. Тентирей-тентирей, атлай келди да, стол аллында тохтады. Алайына, Жандар, ол мыккыл санлары жылача тартылып, кюбюрчекни ёрге кётюрюп, Назифа таба быргъады, ызы бла кеси да мыллыгын алгъа атды.

— Ал, барысын да, анангы аллыкъ!..

Кюбюрчекни къабыргъагъа тийип зынгырдагъаны бла наганны атылгъаны бирден эшитилдиле.

Жандар, кеси да сирелип къалгъан тиширыугъа ачыулу къарап, жыгъылды.

Терезени уа жангы тангны жарыгъы саргъалта башлагъан эди.

XVII

Жер юйчюкню томуроула бла сырылгъан къабыргъаларына консерва банкадан ишленнген жау чыракъны мутхуз жарыгъы жайылыпды. Эрттен бла эртте кезиулю борчларын та-

мамларгъа барлыкъ жашла, дунияда бир тюрлю къайгъы болмагъанча, хурулдап жукълайдыла. Тышындан суукъ желни гууулдауу эшитиледи.

Идрис къоюн хуржунундан эки бюкленнген школ дефтерни чыгъарды. Алай эртте башлагъан письмо къагъытын бу жол да бошаялмазлыгъын ангылады. «...ол Сталинградда болгъан сермешден да хапарсыз тюйюлбюз. Къанжух фашистле Кавказда да тийишли юлюшлерин алырла — итлеча тюйдюрюп къача тебирерле. Азат тангы атар. Мен ийнаннганлай турама. Жаннет, бу къагъытым, эртте-кеч болса да, къолунга тиер. Алай мен аны бу жол да бошаялмай къалама. Бошап къояргъа да кёзюм къыймайды. Хар бу къагъытха олтургъаным сайын, сени бла ушагъымы башлагъанча болама... Тамбла жангы сермешге чыгъабыз. Аны хапарын да жазарма...»

Идрис, кётюртмесине жатып, къарамын къабыргъада тагъылып тургъан трофей автоматха бурду.

...Эки ыйыкъ чакълы мындан алда темир жол станцияда болгъан ишле душманны къаты чамландыргъан эдиле. Кече бла келген эшелонда танкла, зенитка топла, эм къыйырында уа — топ окъла, минала бар эдиле. Башха эшелонну кетерип, жангы келгеннге жол ачылгъынчы, станцияны тёбен жанындан чапхан партизанла къыйыр вагонну атдырдыла, тюз да ол кезиуде уа станцияны ёрге жанында кёпюр да чачылды. Станцияда аллай къыяма башланды: къарангы кече бир ауукъгъа, кюндюзча, жап-жарыкъ болгъанлай турду.

Экинчи кюнню ингиринде, дей эдиле, бу темир жол станцияда болгъан ишни хапары Берлиннге окъуна жетген эди.

Шахарчыкъгъа каратель отряд келди. Аны борчу шарт эди. Партизан отряд жокъ этилгинчи, алагъа не тынчлыкъ, не ырахатлыкъ болмазлыгъын ууучлаучулагъа, айхай да, ангылатхан болур эдиле...

Бу жол карателле, бир да болмагъанча, таукел келгеннге ушайдыла. Да сейирмиди. Женгил танклары, темир кюбели машиналары, топлары. Бир рота чакълы автоматчы, кими жюк машиналада, кими мотоцикллери бла. Бир талай жютюкъулакъ ит да биргелерине.

Акъ къаргъа къара зылдыланы чачдыра, огъурсуз гюрюлдегенлери узакъгъа эшитиле, танклары алгъа чыгъа тебиредиле. Автоматчыланы да иги кесеги алагъа къонду...

Чубурсакъал командир — сынамлы офицер Левко, кёзюлдюреуюк бла къарай, Идрисни чакъырды.

— Дадашев! ПТР-чыларынгы тиз. Ишни уллусу алагъа къарарыкъ болур дейме. Автоматчыларына уа амал табарбыз.

...Ингир къарангысына дери баргъан къанлы сермеш ким онглу болгъанын билдирмеди. Къанлары акъ къарны къызартхан партизан жашланы жаралысы, жоюлгъаны да барды. Алай душман техника да алгъа уа ёталмады. Тёрт да танк, экипажлары бла бирге жана эдиле. Тюп-баш болгъан жюк машиналаны отлары гитче назычыкълагъа ётюп, аланы да чырылдата жандыра эдиле.

Сермеш селейгенде, кесини да башы байланып тургъан майор Левко къалгъан командирлерин чакъырды.

— Биз къолдан келгенни аямадыкъ. Алай энди кече къарангысы бла, жипилеге ётюп, жашырын жолчукъла бла барып, жангы база къураргъа керекбиз. Былагъа техника болушлукъ келирге боллукъду. Сора, жаралыларыбызны да къоркъуусуз жерге тийишдирип, тынгылы къараргъа керекди.

— Тюз айтады командир,— деди Идрис да.— Кюч-къарыу жыйып, тасхаларын да билип, алай урурбуз. Бусагъатда уа — жангы лагерге.

Къышны эм суукъ кюнлери: къар бурдум къолну-бетни кюйдюре шууулдайды, кёз ачдырмайды. Жаралыланы элтген арбала жолну къыжылдата барадыла.

«...андан сора уа, тасхачы самолётлары келип, тургъан жерибизни билир мурат бла, ёрге, энишге да учуп ётдю. Мен къоркъгъан бир зат барды: мен сизни кёрмегенли жюз жыл, минг жыл озду. Энди тюбешген ууахтыбызда жашчыкъ мени танымай къойса не этерме? Сени уа тюшюмде кёре туруучума. Мени тюшюмде окъуна жокълай тургъанынг ючюн нечик къууанганымы бир билге эдинг. Отрядда Семён деп, онбеш-жыллыкъ жашчыкъ барды. Кеси да Ибрахимни жашыракъ заманына бир бек ушайды. Ахлуларын, бирин къоймай, фашистле ёлтюргендиле. Ким ариу айтса, анга къысылып айланнган ёксюзчюк. Марап атханда уа уллуланы да кёбюсюне оздурмайды. Таркъаймаз дерти къанчыгъын къайнатханлай турады...»

Уллу жерден самолёт келгенини юсюнден, партизан отрядлары соединениягъа къошулуп, жангы жашау башланнганыны юсюнден, тенги бла бирге аскер буйрукъгъа баргъанда душман офицерни тутуп келгенлерини юсюнден да Идрис бу къагъытында жазмады. Ала боллукъ ишле эдиле. Толу жыл да озгъунчу уа, хорламлы Совет Аскер бла партизанланы тюбешгенлери да.

* * *

Бу жолгъу жаз башы Состар элге бирси жыллада болуучусундан эсе иги да алгъа келгенди дей эдиле. Суу бойнунда ёсген чертлеуюк юлкюле, ёргерекде чум терекле жашил тюрсюн ала башлагъандыла. Аладан да алгъа уа жууукъ сыртла кёгерген эдиле.

Сабан чыпчыкъла, тылпыу эте тебиреген топуракъда излегенлерин таба башлагъаннга ушайдыла. Къышда тауушу да кючден эшитилиучю суучукъну уа алгъын кёрмеген танымаз. Ол, жагъаларын талай, юлкюлени, тереклени тамырларын жууа, тёгерекни кюйген таш ийисге алдыра, къазауат этип келеди.

Элни тёбен жанында, жолдан узакъ болмай, немислиледен къалгъан ауып тургъан топ кёрюнеди. Аны чархларын элли къартла, бир затха жарар дегенни айтып, базгъа элтгендиле. Топну къалгъан темирлери бла уа сабий жашчыкъла ойнай кечинедиле.

Тюбюнден келген арбаны эслеп, жашчыкъла сагъайдыла.

— Арбачыны жанында бир баенна олтуруп келеди,— деди жашчыкъладан бири.

— Афисер,— деди бирси жашчыкъ.— Имбашларында жылтырагъанланы кёремисиз?

Жашчыкъла, ючюсю да, «топларын» къоюп, жолгъа чыкъдыла. Арба, алагъа жетгенлей тохтады. «Афисер», секирип тюшюп, ала бла саламлашды.

— Кимладанса, жигит?

— Баззаланы Мухтарны жашы Хамитме!

— Сен а?

— Мен а Сафарма...

— Мен а — Мурат Дадашев! — деди гитчерек, бурнун тарта.

Аскерчи киши, жашчыкъны къучакълап, жыягъын жыягъына къысды. Жашчыкъ да андан ёнгелемеди. Бу къарамыйыкъ кишини гырхы жыягъы жашчыкъны бетин бир хычыуун дыгъыл этди. Бу ариу жылтырагъан чынны эки да жулдузчугъун былай жууукъда къолу бла тийип кёргенде жашчыкъны кёлю кёк бла тенг болду.

— Да мен да Дадашевма... жашым,— деди Идрис, кёлю тола.— Атангы таныялмаймы къалдынг?

— Кёлюнг бламы айтаса, огъесе, бош, ойнапмы? — деди жашчыкъ.

— Угъай, жигит, угъай, Муратчыкъ, ойнамай айтама... Ненча жыл келип турдум мен бери, сени кёрюр ючюн. Ненча ёлюмден, ненча палахдан ётдюм. Сен а...

— Папам! — Бу жол жашчыкъ атасын кеси къучакълады.— Нечик иги болду келгенинг!

Охо, юйде игирек танышырсыз, минигиз арбагъа! — деди арбачы.

Жашчыкъла, секиришип, арбагъа миндиле. Идрис бла Муратчыкъ да ызларындан.

— Нечик иги болду келгенинг,— деди жашчыкъ, къайтарып.— Алай, арбазыбызгъа жетгенлей, мен юйге алгъаракъ кирирме. Ансы маманы эси ауарыкъды. Бу Хамитни анасы алай болгъан эди.

— Да бек алгъа бушуу къагъыты келген эди сора! — деди Хамитчик.— Ёлгенди деп тургъанлай, кеси кирип келсе, кимни да ауар эси!

— Къууаннгандан да болады,— деди Сафарчыкъ.

— Уой, была билмегенни сен тапхы эдинг,— деди арбачы, ызына бурулмай.— Нени да биледиле, нени да ангылайдыла, ууакъла болгъанлыкъгъа. Сейир дуния...

— Тиширыула алайдыла,— деди биягъы Хамитчик,— уллу бушууда да жиляйдыла, уллу къууанчда да жиляйдыла.

— Маманг аурумай турамыды? — деп шош сорду Идрис.

— Турады. Алай бек азгъанды. Сен а манга детферле бла китапла аллыкъмыса? Школубузну жангыдан ишлей турадыла.

— Алырма, айхай да, алырма, жашым.

Атасы бла жашы элге киргенлей, андан-мындан арбазладан адамла чыгъып, таныгъаны, арсарсыз танып къоялмагъаны да узун бойлу, ушагъылы офицер жашны тёгерегин алдыла. Саламлашдыла, къучакълашдыла, арбаздан ары уа кирмедиле. Сакълагъан бла келген бир бирлеринден тансыкъларын алсынла да, къонакъ болуу, хапар соруу анда болур.

Анасы бир ауукъ заман, жукъ айталмай, тауушсуз жилягъанлай турду. Муратны эсине ол тенгчиги айтхан тюшдю: «Тиширыула алайдыла — уллу бушууда да жиляйдыла, уллу къууанчда да жиляйдыла. Сейирдиле тиширыула...»

Бир ыйыкълыкъ отпуска къарап-къарагъынчы тауусулду. Къууанчда, дейдиле, заман теркирек барады.

Идрисни фронтха ашырыргъа элни къарты-жашы да чыкъдыла. Къарт Асланбек, бийчеси, башхала да. Батырбий эфенди уа къуру да жашны алтын чынларына бла узун комсостав шинелине сейир этгенлей турду.

— Энди уа къачан келликсе? — деди Муратчыкъ.

— Чумла бишер кезиуге. Экибиз да бирге барып, мамагъа къызыл чумла жыйып келирча. Тенглерибизни барын да сыйларча. Охому?

БАШЛАРЫ

«Сабыр ушакъны» ал сёзю. *Ю. Алиев* . . . 5

I. ЧАМ ХАПАРЛА

Зауурбекни ингилиз ити 11

Герпегежде той этиу 13

Таттыуканы саугъасы 18

Жел тирмен 22

Намысдан намыс тууса 28

Сабыр ушакъ 34

Юбилейде болгъан иш 39

Зекерияны письмосу 43

Доммайны зауукълу кюнлери 47

Анаканы саулугъу ючюн 51

Хажиабрекни туудугъу 57

Балтаны багъасы 66

«Саугъамыды, ултхамыды...» 70

Билген адам 75

Мен айтайым, сен а — эшит 79

Шайтан сууну хайыры 84

Биязуркъаны туугъан кюню 88

Акъыллы болама деп 90

Хабил бла доктор 96

Огъурсуз жолоучу 101

II. ХАПАРЛА

Къарт эшекни къадары 109
Биринчи оюн 117
Герюговну кёпюрю 121
Къобузчу Марзият 126
Венада болгъан концерт 132

III. ПОВЕСТЛЕ

Одиссейни къайтырын сакълай 141
Къыз къачырыу 199
Чум терекле 216

Эльдар Бертович Гуртуев

ТИХАЯ БЕСЕДА

Рассказы и повести

На балкарском языке

Редактор *У. А. Жулабов*
Художник *В. С. Орленко*
Художественный редактор *Ю. М. Алиев*
Технический редактор *Н. М. Рахаева*
Корректор *З. К. Гуртуева*

ИБ № 1267

Сдано в набор 15.04.85. Подписано к печати 12.07.85. Ч02008. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Бумага типографская № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 18,48. Усл. кр.-отт. 18,9. Уч.-изд. л. 21,74. Тираж 800 экз. Заказ № 4156. Цена 1 р. 60 к.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Госкомиздата КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Гуртуев Э. Б.

Г 957 Тихая беседа : Рассказы и повести. — Нальчик : Эльбрус, 1985. — 352 с., ил.

В пер.: 1 р. 60 к. 800 экз.

Рассказы и повести Э. Гуртуева созданы на разнообразном жизненном материале, отличаются пристальным интересом к нравственным проблемам, к духовному росту советского человека. Основное содержание книги — высокое чувство ответственности молодых людей за дела, которым они служат.

Г $\frac{4702100000\text{-}069}{\text{М } 125(03)\text{-}85}$ 26-85 С(Балк.)2